

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

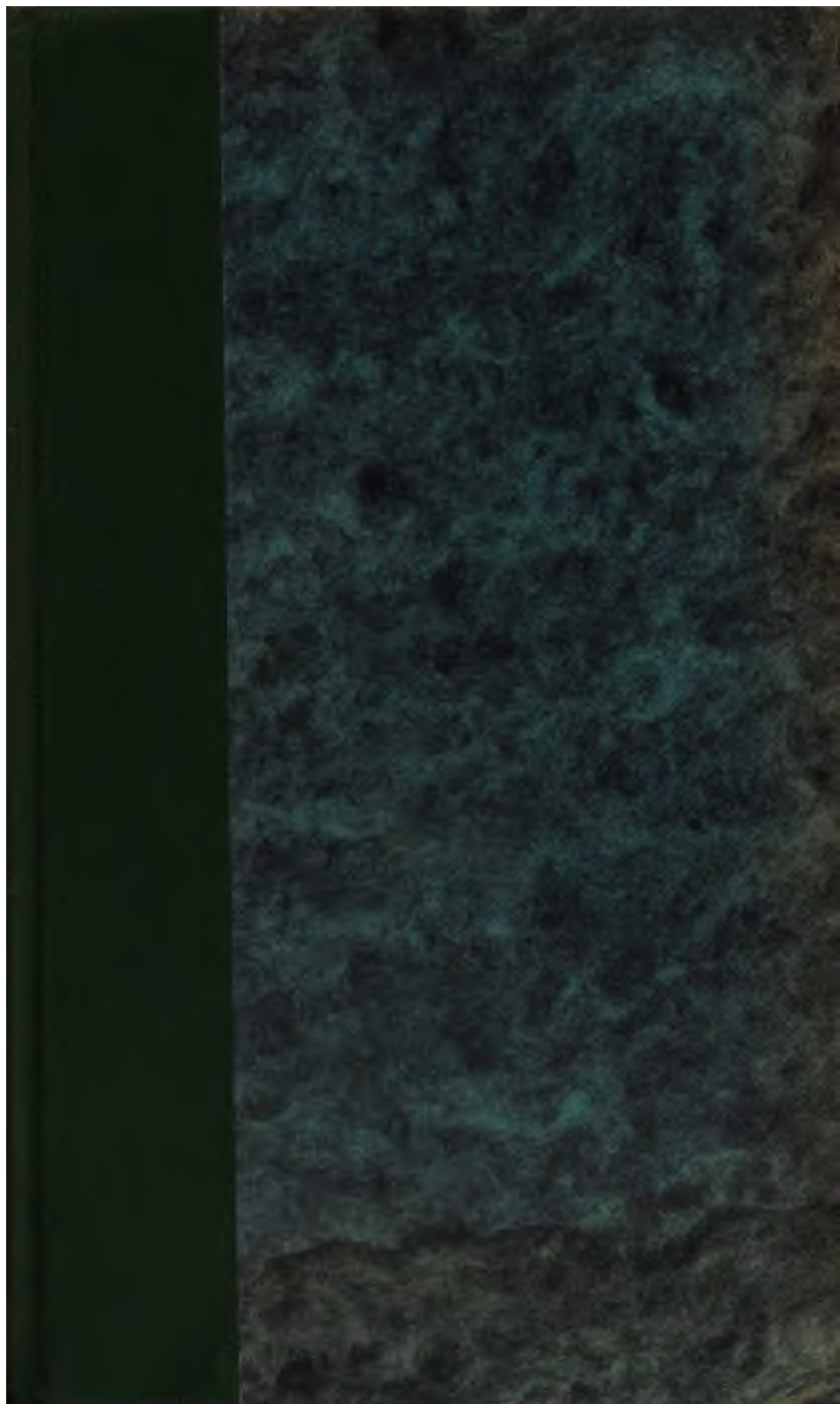
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

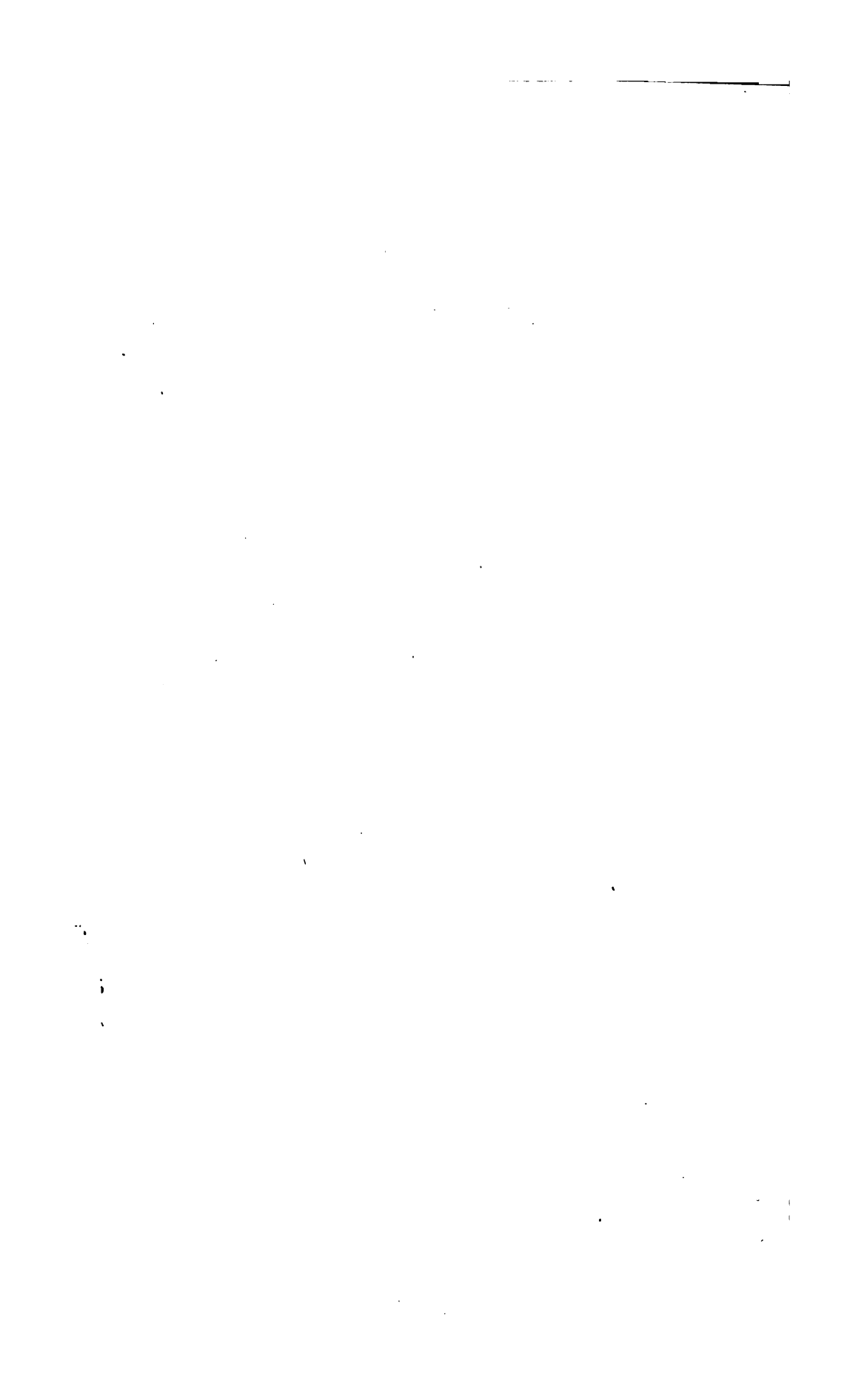
Informatie over Zoeken naar boeken met Google

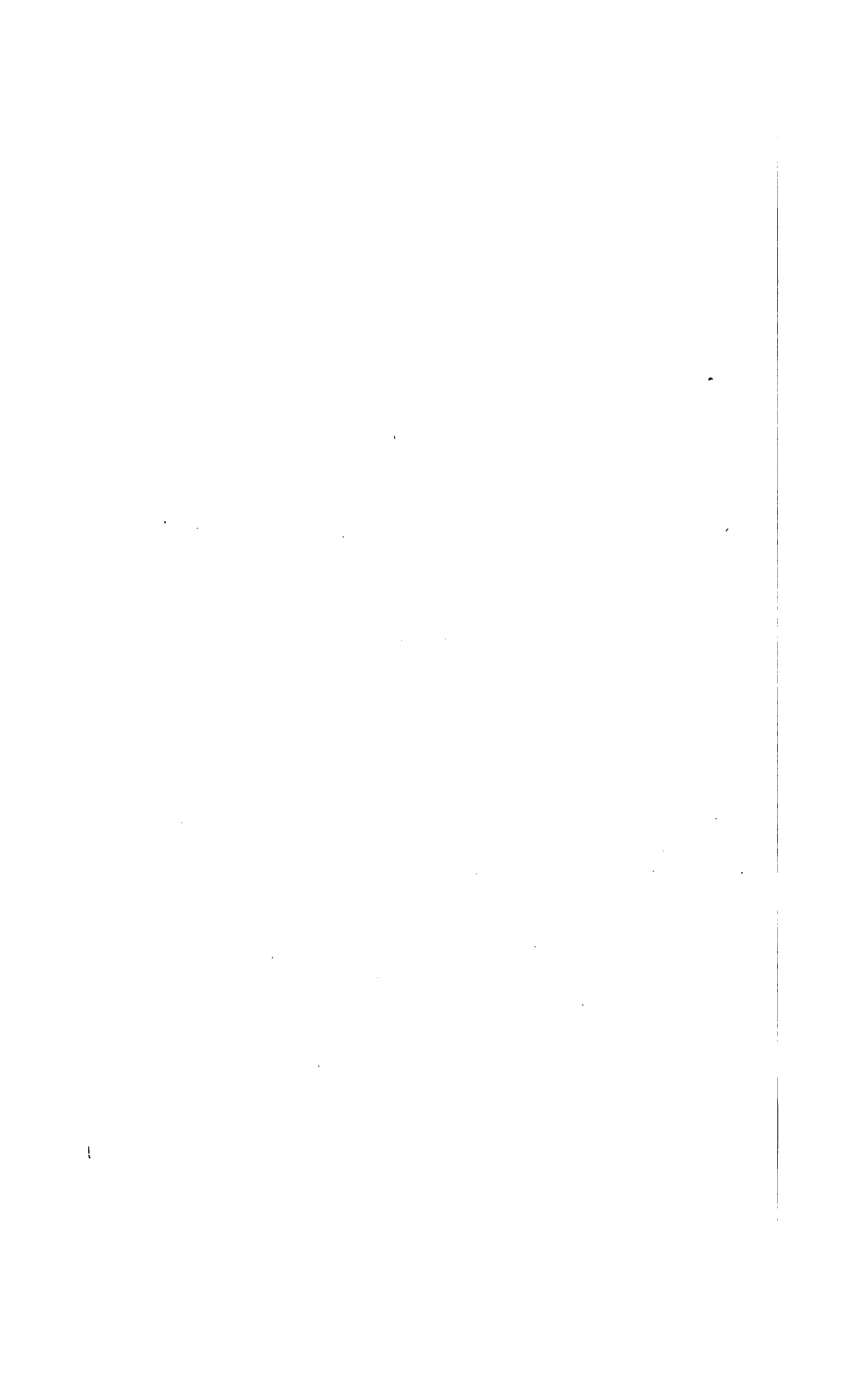
Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

61

A R C H I E F

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS.

VI.

LEIDEN: STOOMDRUKKERIJ L. VAN NIFFERIK HZ.

ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS,

ONDER REDACTIE VAN

J. G. R. ACQUOY, H. C. ROGGE EN F. PIJPER.

~~~~~
ZESDE DEEL.

—————
'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1897.

STANFORD LIBRARY
JUL 26 1965
STACK

BR900

N4

ME78

INHOUD.

Ter nagedachtenis van Prof. Dr. J. G. R. Acquoy, door Dr. H. C. ROGGE	blz.	1—VIII.
Aanteekeningen op Prof. Moll's »Angelus Merula», door H. DE JAGER	»	1—44.
Geloofsvervolgingen te Rotterdam, 1534—1539. Mededeeling van Mr. W. BEZEMER	»	45—62.
De statuten van het Meester-Geertshuis te Deventer, mede- gedeeld door Dr. J. DE HULLU	»	63—76.
De vijf, in den toren te Boskoop gevonden boekjes, door Dr. J. G. R. ACQUOY	»	77—128.
I. Een boekje van geloof, hoop en liefde, en van de bruid van Christus	blz.	80—86
II. Een exemplaar der Nederlandsche Geloofsbelijdenis met het jaartal 1666	„	85—89
III. Een Heidelbergse Catechismus (gemengde tekst) van 1666	„	89—92
IV. Een psalm- en gezangboekje ten gebuike bij de gen- zenpreek in 1666	„	98—119
V. Een geestelijk liedboekje van 1554 in het Nederrijnsch „	„	119—128
De »Kinderlere» van Laurens Jacobszoon Reael, medege- deeld door Dr. JOH. C. BREEN	»	129—157.
Gebeden van Eduard Poppius, medegedeeld door Dr. B. TYDEMAN JZ.	»	158—160.
Een zonderlinge vergissing betreffende de geschiedenis der Labadisten te Amsterdam, door Dr. T. CANNegiETER	»	161—173.
Iets over den naam van den Katholieken feestdag van 25 Maart, door Dr. J. S. VAN VEEN	»	174—176.

VIII

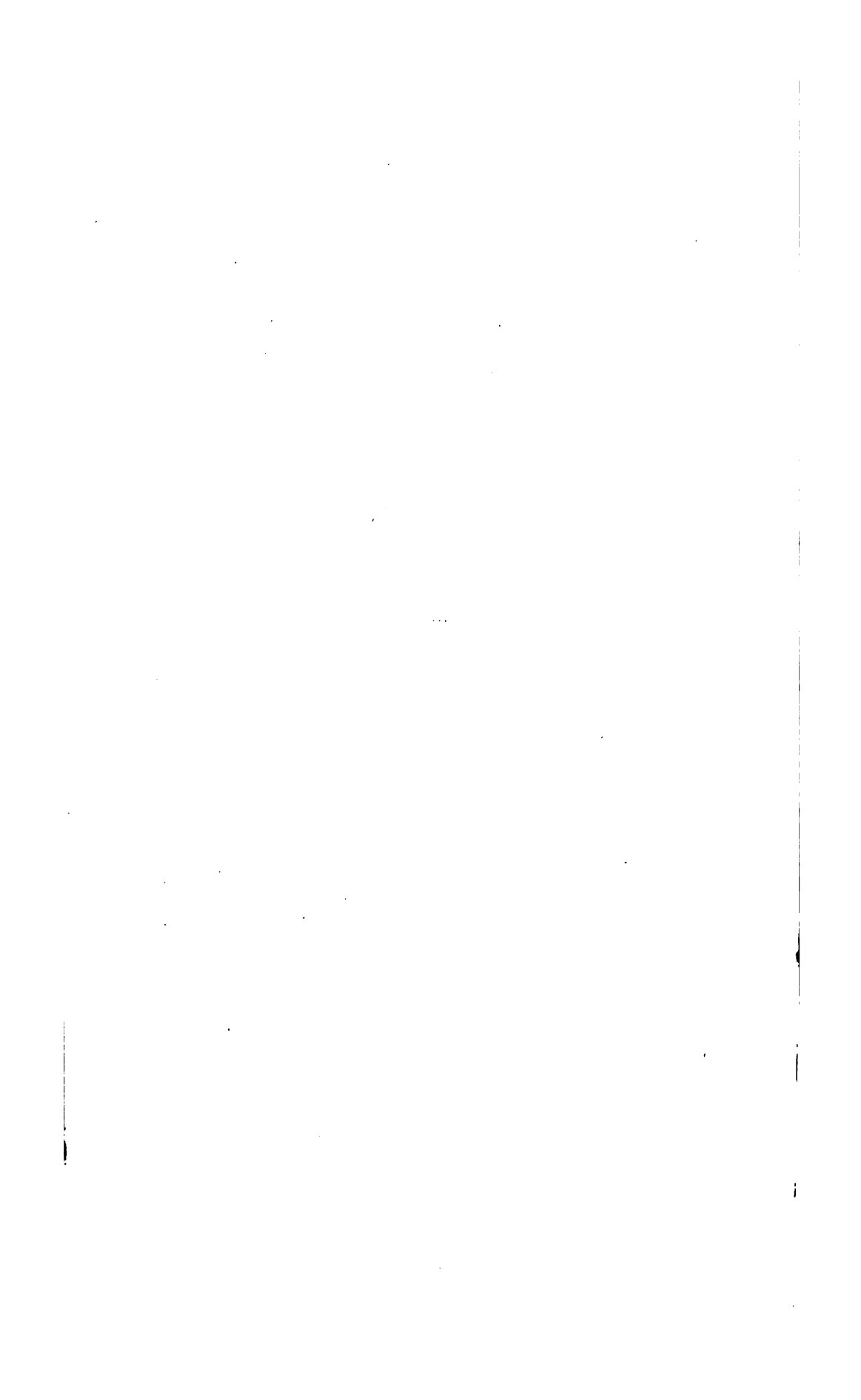
Kerkelijke tienden te Besoijen, door J. VAN DER HAMMEN NZ.	» 177—189.
Nog een brief van J. Wtenbogaert, medegedeeld door H. DE JAGER	» 206—209.
Bijzonderheden betreffende de Grootte of St. Nicolaaskerk te Monnikendam, door D. J. M. WÜSTENHOFF	» 210—215.
Aanteekening van G. Brandt betreffende J. Wtenbogaert, medegedeeld door Dr. H. C. ROGGE	» 216.
Kerstliederen en Leisen, door Dr. J. G. R. ACQUOY	» 217—273.
Een tractaat, misschien door H. Mande opgesteld, medegedeeld door G. H. VAN BORSSUM WAALKES	» 274—291.
Finantieele toestand der godshuizen te Amsterdam, in de eerste helft der 16de eeuw, door Mr. CH. M. DOZY	» 292—301.
De Remonstrantsche Broederschap verdedigd door de Haarllemsche gemeente en haren predikant C. Nozeman in 1754, door Dr. B. TIDEMAN JZN.	» 302—313.
Een schoolreglement uit de zeventiende eeuw, medegedeeld door Dr. P. A. KLAP	» 314—319.
Een handschrift afkomstig uit het Cisterciënserklooster te IJselstein, medegedeeld door Dr. H. C. ROGGE	» 320.
Georgius Hornius en zijne »Kerkelijke Historie» door Dr. J. J. PRINS, met Naschrift van Dr. H. C. ROGGE	» 321—342.
Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen na de Hervorming in de stad Utrecht, door Mr. J. ACQUOY	» 343—354.
Stichtelijke liederen van Laurens Jacobszoon Reael, medegedeeld door Dr. JOH. C. BREEN	» 355—382.
De zeven getijden in de Parochiekerk te Alkmaar, door C. W. BRUINVIS	» 383—390.
Naschrift van Dr. R. FRUIN op zijne bijdragen in het Vde deel van dit Tijdschrift.	» 391—394.
Latijnsche gedichten van Jacobus Arminius, medegedeeld door Dr. H. C. ROGGE	» 395—397.
Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche kerkgeschiedenis over de jaren 1896 en 1897	» 398—432.

TER NAGEDACHTENIS

VAN

Prof. Dr. J. G. R. ACQUOY.

Weinig dacht ik eenige weken geleden, toen wij den inhoud vaststelden voor de tweede aflevering van het zesde deel van ons Archief, dat Acquoy de verschijning ervan niet meer beleven zou. Ofschoon zijne gezondheid sedert de drie laatste jaren veel geleden had, en een herhaalde aanval van beroerte, waarvan hij de gevolgen niet geheel te boven kwam, vaak het ergste deed vreezen, toch bleef hij zoo helder van hoofd en zoo opgewekt van geest, dat ik mij begon te vleien met de hoop van nog eenigen tijd met hem te zullen samenwerken. Het heeft niet mogen zijn; zijn plan om deze aflevering te kunnen besluiten met eene kleine bijdrage, waarvan het onderwerp nog niet bepaald was, bleef onuitgevoerd. Nu ik mij zoo onverwacht geroepen zie om zonder hem het werk voort te zetten, heb ik in de eerste plaats een woord aan zijne nagedachtenis te wijden.

Want het Archief der Nederlandsche Kerkgeschiedenis is allereerst door hem gegrondvest, en van het werk, aan de uitgave verbonden, heeft hij wel het grootste deel voor zijne rekening genomen. Toen wij nog samen op de collegebanken zaten van onzen onvergetelijken leermeester, en wij ons tot elkander getrokken gevoelden, omdat Moll ons gelijkelijk met liefde bezielde voor de studie der kerkgeschiedenis, inzonderheid die van Nederland, kwam reeds de wensch bij hem op, dat wij later, eerst onder den meester, daarna zelfstandig den arbeid mochten voort-

zetten, door Kist en Royaards aangevangen. Het is eenigszins anders geloopt. In het „Kerkhistorisch Archief” van Kist en Moll leverde hij geene enkele bijdrage. Doch het waren de eerste jaren zijner evangeliebediening (1857 tot 1866), en de bezigheden van het predikambt, waaraan hij zich met hart en ziel toewijdde, namen hem geheel in beslag. Ook in de „Studiën en Bijdragen op ’t gebied der historische theologie”, sedert 1870 door Moll en De Hoop Scheffer uitgegeven, zal men vruchteloos zoeken naar eene studie van zijne hand, niettegenstaande zijn naam op de lijst der medewerkers voorkomt. Voornamelijk mag dit zijn toe te schrijven aan de omstandigheid, dat hij in die jaren zich bezighield met omvangrijke studiën, die hem geen tijd lieten voor de bewerking van kleinere wetenschappelijke bijdragen, waartoe het hem overigens aan stof niet ontbrak. Ik behoef slechts te herinneren, dat in 1870 zijn „Herman de Ruyter”, in 1873 zijn „Jan van Venray en de wording en vestiging der Hervormde Gemeente te Zaltbommel”, en in 1875 tot 1880 zijn standaardwerk over „Het klooster te Windesheim en zijn invloed” het licht hebben gezien. Toch mag ik thans niet verheelen, dat ook zekere gevoeligheid hem van alle medewerking terughield, omdat Moll noch hem noch één zijner leerlingen had uitgenoodigd als mederedacteur op te treden, om later in zijne plaats de uitgave te vervolgen; eene gevoeligheid, die hij voor den zoo hooggevaardeerden leermeester niet verzwegen heeft.

Zoodra had De Hoop Scheffer in 1880 de „Studiën en Bijdragen” niet met het vierde deel afgesloten, of Acquoy’s besluit was genomen: de taak, waaraan Moll zijn leven had gewijd, zou in een nieuw orgaan voor de kerkhistorische wetenschap worden voortgezet. Nadat hij met mij het plan rijp overwogen en den titel vastgesteld had, terwijl de wensch, die van meer dan eene zijde tot

ons kwam, om het Archief te doen herleven, ons deed vertrouwen, dat het ons aan belangstelling en medewerking niet ontbreken zou, noodigden wij Wybrands, den jongeren leerling van Moll, uit, ons ter zijde te staan. In Mei 1884 legden wij in een kort, door Acquoy gesteld prospectus ons plan bloot, en gelijktijdig verscheen de eerste aflevering, die door hem geopend werd met eene merkwaardige studie over „Het oude Paaschlied „„Christus is opgestaan”.”

Toen in 1886 Wybrands ons ontviel, begrepen wij alleen het werk te moeten voortzetten. Gelijk voor dertig jaren ons beider namen gelezen werden onder de Inleiding, die wij vóór den eersten jaargang van den „Kalender voor de Protestanten in Nederland” plaatsten, zoo zouden zij nu staan op den titel van ons Archief. Op grond van de aanmoediging, die wij bij de uitgave van het eerste deel ontvingen, zoowel door den bijval waarmede het Archief werd begroet, als door de bijdragen die men ons toezond, meenden wij dat de redactie ons beiden niet te zwaar zou vallen. Acquoy nam vrijwillig het leeuwendeel voor zijne rekening: hij voerde de correspondentie, ontving en beoordeelde het eerst de ingezonden stukken. Maar zijne veelvuldige bemoeiingen vingen eerst aan, wanneer eene aflevering ter perse werd gelegd, want dan las hij, op weinige uitzonderingen na, elk handschrift met de pen in hand, om in taal en stijl de noodige verbeteringen aan te brengen. Slordigheden waren hem eene ergernis. Even zorgvuldig als hij was op zijn toilet, even keurig was hij op alles wat hij schreef, en hij kon niet nalaten aan opstellen van anderen dezelfde eischen te stellen. Geen proef werd naar de drukkerij gezonden, die hij zelf niet nauwkeurig had nagezien, en meermalen ontving de schrijver haar nog eens met enkele opmerkingen en vraagteekens van zijne hand terug, die getuigden van zijn

scherpen blik en zijn fijn taalgevoel, En mocht hij er al eens over klagen, dat deze of gene noodeloos zooveel vorderde van zijn kostbaren tijd, nooit was hem dit werk te veel, en eerst op het laatst begon hij een deel aan mij over te laten.

Het was ter liefde van het Archief, dat hij zich zoo veel inspanning getroostte. Sedert hij eene school begon te vormen van jeugdige beoefenaars der Nederlandsche geschiedenis, van wie hij hoopte dat zij in hun toekomstigen werkkring tijd zouden kunnen vinden tot wetenschappelijk onderzoek, hechtte hij te meer aan het orgaan, waarin de vruchten hunner studiën konden worden neergelegd. Het moest de schatkamer worden van belangrijke bouwstoffen, die nog in handschriften en archieven verborgen lagen. Met hoevele grootere en kleinere opstellen van eigene hand heeft hij dit Archief niet verrijkt! Vooraan staat zijne verhandeling over „het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Hervorming”. De mededeeling van een paar onuitgegevene schoone Kerstliederen en van een weinig bekend gedicht van Hendrik van Kalkar, zijne studiën over het bovengenoemde oude Paaschlied en over den Frieschen zanger Bernlef, alsmede de aantekeningen op de Hymnen en Sequentiën door Moll verzameld, waarbij ook die van Dr. Boot, Dr. Kappeyne en Dr. Doedès opgenomen werden, staan met dit onderwerp in onmiddellijk verband. Wat wij verder voor de kennis van het geestelijk lied der middeleeuwen aan zijne rustelooze nasporingen te danken hebben, heb ik in het Tijdschrift voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis (Dl. V 3de stuk) aange-toond. Ons Archief bewaart de resultaten van zijn grondig onderzoek over „De Psalmwijzen der Nederlandsche Hervormde Kerk”, en van welke beginselen hij uitging bij de herziening van het Psalmboek, hem door de Synode der Nederlandsch Hervormde Kerk opgedragen, heeft hij

in dat belangrijk artikel uitgesproken. Zoo hij in handschriften of zeldzame boekjes iets ontmoette wat hem wetenswaardig voorkwam, om kerkelijke toestanden of den vromen zin der vaders beter te leeren kennen, onverschillig of het Roomschen dan wel Protestanten betrof, verzuimde hij niet het aan te teekenen, om er te zijner tijd de aandacht op te vestigen. Heeft ons Archief maar eene enkele proeve van zulke sprokkelingen aan te wijzen in de „Voorbedding der nonnen van Couwater voor Prins Frederik Hendrik”, dan is dit te wijten aan zijne begeerte om aan bijdragen van anderen altijd de voorkeur te geven. Maar gold het eene gewichtige ontdekking, dan brandde hij van verlangen om haar wereldkundig te maken, opdat ook anderen zich met hem over het gevondene zouden kunnen verheugen. Zoo was het, zoodra die vijf in den toren te Boskoop gevonden boekjes hem dit jaar in handen kwamen. Zijne oogen tintelden van geestdrift, toen hij mij dat bundeltje „Psalmen ende andere ghesanghen” in handen gaf, die bij de geuzenpreek waren gezongen, en tevens voorlas wat hij tot toelichting daarbij geschreven had. Het is de laatste doorwrochte studie geweest, die wij van zijne hand ontvingen. Deze arbeid van zijn helderen geest heeft hem weken lang doen vergeten, hoe zwak van lichaam hij was.

Het is hier de plaats niet om de wetenschappelijke verdiensten van Acquoy in het breede te bespreken en zijn beeld ten voeten uit te teekenen. Ik hoop dit later elders te doen. Ik wilde alleen herinneren wat ons Archief aan hem verschuldigd is, nu zijn naam helaas van den titel verdwijnt. Betreurt men algemeen in den lande het heengaan van den man, dien ouderen en jongeren, van wat denkwijze of geestesrichting ook, zoo hoogschatten en waardeerden, om zijne uitnemende gaven en zijne beminnelijke hoedanigheden, den geleerde, die altijd bereid was

anderen voor te lichten en met milde hand te geven uit den rijken schat zijner kennis: voor ons Archief is zijn dood een onherstelbaar verlies. Voor mij was het een voorrecht bij de uitgave meer dan tien jaren met hem te mogen samenwerken. Hoe ik hem voortaan missen zal, den trouwen vriend, begrijpen zij het best, die in meer intiemen omgang hem eerst recht leerden kennen. Maar voor de wetenschap, voor zijne vrienden en voor den ruimen kring van allen die hem eerden, heeft hij niet vruchteloos geleefd.

Ave, pia anima.

AANTEEKENINGEN OP PROF. MOLL'S „ANGELUS
MERULA”,

DOOR

H. DE JAGER.

Na de verschijning van het voortreffelijke werk: Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer Vaderen in de vijftiende eeuw, geschetst door W. Moll, Hoogleraar te Amsterdam, gaf mijn vader eenige aantekeningen op dat boek in het licht¹⁾ met de verklaring, dat hij ze wenschte beschouwd te hebben als een bewijs van belangstelling in 's Hoogleeraars hoogst gewichtigen arbeid.

Als zoodanig wensch ik ook beschouwd te zien eenige aantekeningen van mijne hand op een ander voortreffelijk werk van denzelfden Schrijver, het bekende boek, dat getiteld is: *Angelus Merula, de Hervormer en Martelaar des Geloofs (1530—1557)*.

Toen ik in Den Briel, mijne vorige woonplaats, nasporingen mocht doen in de daar berustende archieven, verzuimde ik natuurlijk niet op te teekenen wat ik aangaande Merula en het door hem gestichte weeshuis vond. Bijzon-

---

1) *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde*, verzameld door Dr. A. de Jager, blz. 229 en volgg.

derheden van veel belang ontmoette ik niet; maar ook kleinigheden hebben waarde, waar het mannen als Angelus Merula en hunne verrichtingen of stichtingen geldt, en met vrijmoedigheid vraag ik daarom eenige aandacht voor de hier volgende aantekeningen op bovengenoemd uitnemend geschrift.

Den vader van Engel Merula vond ik genoemd in eenige Rekeningen, die ik kortheidshalve noem Rekeningen van den Heiligen Geest ¹⁾ te Brielle. De Rekening over 1497—1498 heeft pag. 6 onder het hoofd: „Ander ontfang van huysrenten, toebehoerende den Heyligen geest ten Briel”, dezen post: „Willem Meeusze . . . v sc. gr.” Die post komt ook voor in volgende Rekeningen, 't laatst in die over 1517—1518, pag. 6 verso. In de Rekening over 1518—1519 leest men den post op pag. 2 aldus: „Meester Engel Willemsze quondam Willem Meeusze zijn vader . . . v sc. gr.” Hierdoor wordt bevestigd hetgeen vermeld is in den geslachtsboom, welke voorkomt in het werkje, dat Moll „*Historia Tragica*” ²⁾ heeft genoemd. Volgens dien geslachtsboom toch heette de grootvader van Engel Merula

---

1) Er zijn ook Rekeningen van den Heiligen Geest te „Maerlant”. Wat de H. Geest werd genoemd, heette later het „arme middel”. In de Rekening van den H. Geest te Maerlant, expireerende 13avond 1532, leest men p. 3 van „den heyligen gheesthof achter tgasthuys opt Maerland”, en in de Rek. over 1583—1584 van „den H. Geesthooff, leggende achter het Heylige geesthuys aen de noortzyde van Maerlandt”. De schuren, waarin turf voor de armen geborgen werd, werden genoemd Heilige Geestschuren (Res. Mag. 9 Dec. 1662). Een slop, waarin slechts huisjes voor armen waren, heette het H. Geestslop (Kohier van den 100en penn. voor 1577, p. 5, Res. 7 Sept. 1602 en Res. Mag. 12 Oct. 1658, 12 Dec. 1671, 29 Jun. 1675, 21 Maart 1693, 27 Maart 1695). In de Rekening van den H. Geest te Brielle over 1551—1552 leest men van de „heylige geestbanck”.

2) Door Willem Merula, zoon van Paulus Merula, den schrijver van de *Historia Tragica*, werd eene Nederduitsche vertaling van dit werkje bezorgd en toegewijd aan de Regeering van 's Gravenhage, die hem daarvoor 33 ponden toevoegde „tot eene vereeringe”. Zoolks in *De Navorscher*, jaarg. 1879, blz. 333, is bericht, blijkt die bijzonderheid uit de Thesauriers-rekening over 1604, te 's Gravenhage gedaan.

Bartholemaeus, en Meeus ¹⁾ is eene gewone verkorting van Bartholemaeus.

Tot de handschriften, welke ik in het gemeente-archief van Den Briel vond, behoort een belangrijk werk, een authentiek, in 1565 vervaardigd afschrift eener „Informatie ordinaris”, anno 1527 gedaan. Die Informatie werd gedaan door een afgevaardigde van het Hof van Holland en een adjunct, op verzoek van de burgemeesters en regeerders van Den Briel, met het oog op de toen bestaande quaestie over het stapelrecht van Dordrecht. Nadat de Commissaris van het Hof onderscheidene personen te Zieriksee en Goedereede gehoord had, kwam hij te Brielle, en den 13den September 1527 werd Engel Willemsze ondervraagd. Het toen door hem afgelegd getuigenis vangt aldus aan: „Meester Ingel Willemsze pbr., Canonick ten Brielle, oudt omtrent xl jaeren”. Door Van Alkemade zijn deze woorden aangehaald in zijne „Beschryving van Brielle en Voorn”, deel I, blz. 374. Naar hetgeen op blz. 373 van dat werk gemeld is, werd door Moll op blz. 14 van zijn boek verwezen; maar wat op de volgende bladzijde betreffende den leeftijd van Engel Willemsze wordt aangetroffen, schijnt aan de aandacht van den Hoogleeraar ontsnapt te zijn. Hij heeft althans met geen enkel woord gewag gemaakt van het verschil tusschen de attestatie van Merula en de „Historia Tragica”. Terwijl die „Historia” zegt dat Merula geboren werd in 1482, moet hij volgens de gezegde attestatie het levenslicht hebben gezien omtrent 1487, daar zij van hem verklaart, dat hij den 13den September 1527 omtrent 40 jaar oud was. Dat hier verschil is, zal wel door niemand worden weêrsproken. Van iemand, die in 1482 het aanzijn ontving, zegt men niet, dat hij in 1527 omtrent 40 jaar oud was. Nu kan het zijn, dat het afschrift der attestatie een schrijffout bevat en er in

---

1) De naam Meeus of Meus was in Den Briel zeer gewoon. Men denke o. a. aan den vermaarden Brielschen timmerman Rochus Meusze, over wien men kan raadplegen wat ik schreef in *Eigen Haard*, jaarg. 1882, blz. 178—180.

plaats van xl moet gelezen worden xlv; maar nemen we aan dat het afschrift juist en in overeenstemming is met wat Merula ten aanhoore van den afgevaardigde van het Hof van Holland en zijn adjunct heeft gezegd¹⁾, dan is het zeer de vraag, of als jaar van Merula's geboorte wel het jaar 1482 aangenomen moet worden. Den Schrijver der „Historia Tragica” stonden, zooals Moll op blz. 183 van zijn boek heeft herinnerd, uitnemende bronnen ten dienste, maar de beste bron is een getuigenis van Engel Willemsze zelf, en de bovengenoemde attestatie, door Engel Willemsze geteekend ten blijke van instemming met hetgeen zij bevat, zegt dat hij geboren werd omtrent 1487²⁾.

Op bladz. 9 van zijn werk laat prof. Moll zich aldus uit: „De Briel was gedurende de laatste helft der vijftiende eeuw en reeds vroeger eene stad, bloeiende door koophandel, zeevaart en visscherij; maar aan wetenschap en kunst schijnt men er, in dit tijdperk, geen bijzondere zorg besteed te hebben; althans werd de Latijnsche School, welke der stad later tot een sieraad was, eerst in 1593 opgericht. Echter ontbrak het er wel niet geheel aan geletterden. Behalve zes kloosters was er, sinds 1337, bij de St. Katharina-kerk een kapittel, eerst met tien, later met twaalf Kanonikken, en onder dezen kan er ligtelijk een, zoo niet meerderen, geweest zijn, die den knaap

---

1) Vóór de aanneming daarvan kan aangevoerd worden, dat het afschrift van de „Informatie” authentiek is. Blijkens eene op de laatste bladzijde geschreven verklaring van Ernst werd het afschrift „gecollationeert jegens zijn princepale Informatie, berustende dieselve in de greffe van den Hove van Hollant ende accordeert”. Het origineel is niet meer aanwezig, berust althans niet in het Rijksarchief.

2) Ook wat betreft het sterfjaar van den vader van Angelus Merula, is het de vraag of de „Historia Tragica” eene juiste mededeeling bevat. Volgens den in dat werkje opgenomen geslachtsboom stierf Willem Merula, de vader van Engel, op den laatsten Maart 1516. Dit is niet in overeenstemming met de Rekeningen van den Heiligen Geest te Brielle, van welke ik sprak. Ook de Rekening over 1517—1518 heeft onder de ontvangen huisrenten nog den post van V sc. gr. van Willem Meeusze. Stierf Willem reeds den 31sten Maart 1516, dan mocht men in die Rekening verwachten wat gevonden wordt in de Rekening over 1518—1519: „Meester Engel Willemsze quondam Willem Meeusze etc.”

eenigermate met de Latijnsche taal en de eerste beginselen der wetenschappen bekend maakte.”

Ware Moll op de hoogte geweest van wat in 't gemeentearchief van Den Briel wordt gevonden; hadde hij alleen maar kennis kunnen nemen van de Stadsrekeningen uit de 15de eeuw, welke in dat archief worden aangetroffen, hij zou een beteren dunk gekregen hebben van Merula's vaderstad in dien tijd.

In den aanvang der 15de eeuw was Den Briel in het bezit van een rechtsboek, geschreven door den secretaris der stad, Jan Matthijssen. Dat werk, „sedert lang erkend als de rijkste en zuiverste bron van het oude vaderlandsche recht, bevat een goed geordend en vrij volledig samenstel niet slechts van de middeleeuwsche rechtsinstellingen, maar van die rechtsinstellingen op het laatste oogenblik harer vrije ontwikkeling.” In 1880 werd het opnieuw uitgegeven door de hoogleeraars mr. J. A. Fruin en mr. M. S. Pols, en op blz. 48 dier uitgave van het merkwaardig geschrift leest men: „Uut den eede, die scepenen zweren, machmen mogheliken verstaen, dat hem toebehoort te wesen gheleerde luden; omdat een scepen selver dicwyl sal moghen oversien mit aendachticheden die transcriften ende copien der steden bescreven rechten, ende die ten rechten sinne des rechts verstaen ende incorporiren die in sijnre herten; want die een materie dictis overlest, onthout se best . . . Echt so en ist niet behoirlic yemende inden recht te sitten, ende sonderlinghe int scependom, hy en conne te minsten lesen ende scriven. Want het is enen ongheleerden scepen een al te groten last, dat hy enen anderen vraghen moet, welc bescreven recht is, dair hy op ghezwooren heeft recht vonnes te wysen op sijnre sielen.”

Men ziet, omstreeks 1400 moesten de schepenen in Den Briel „gheleerde luden” wezen. Dat was het voorschrift aldaar. En zou er dan in zulk eene stad door de overheid niet gezorgd zijn voor eene geschikte gelegenheid om knapen „eenigermate met de Latijnsche taal en de eerste beginselen der wetenschappen bekend” te maken?

Het tegendeel is niet te verwachten en was dan ook volstrekt niet het geval. Den Briel had reeds vroeg één of meer scholen. In de Stadsrekening over 1415—1416 leest men van eene „erve, dair die schole op plach te staen”. Er was dus toen reeds een school, waarschijnlijk omdat zij oud en bouwvallig geworden was, afgebroken. In hare plaats kwam een andere, en deze werd in den loop van 1466—1467 weer door een nieuwe vervangen. Nevens haar kwamen nog andere scholen, en om haar van die andere te onderscheiden, werd zij „der stede scole” genoemd; later heette zij de „grootte” of de „hooghe schole”, en daarna de Latijnsche. In 1547 kreeg zij Dirck Cocx tot rector. Prof. Moll vond dezen „rector en schoolmeester” genoemd in eene sententie van Alva van 20 Oct. 1568, in 't bekende werk van Marcus voorkomende, en ongetwijfeld heeft hij niet zonder aarzeling vermeld, dat in Den Briel „de Latijnsche School eerst in 1593 opgerigt” werd. Die school bestond toen reeds lang. Wat in 1593 „opgerigt” werd, was niet „de Latijnsche School”, maar een nieuw gebouw voor de leerlingen der grootte of Latijnsche school. In plaats van Dirck Cocx werd den 28sten Mei 1593 de bekende Jacobus Barlaeus door de Brielsche Regeering aangesteld tot rector, en onder dezen rector, in 1594, werd het nieuwe schoolgebouw in gebruik genomen ¹⁾.

Angelus Merula behoefde alzoo, om „eenigermate met de Latijnsche taal en de eerste beginselen der wetenschappen bekend” te worden, niet de toevlucht te nemen tot een kanonik of een kloosterling. Voor hem was de stadsschool de aangewezen leerplaats, en niet onwaarschijnlijk is het dat hij meester Melis tot onderwijzer gehad heeft. Deze meester was toch nog in 1480 het hoofd der stadsschool ²⁾.

---

1) Over het schoolwezen te Brielle in de 15de eeuw en later handelde ik in *De Brielsche Archieven, Geschiedkundige Mededeelingen* door H. de Jager, blz. 1—24 en 189—211, en in *De Navorscher*, jaarg. 1882, blz. 449—460. De artikelen over het schoolwezen te Brielle werden en worden nog voortgezet in 't genoemde tijdschrift.

2) Zie *De Navorscher*, 1882, blz. 454.

Met den man of de mannen, die aan de stadsschool verbonden waren, kunnen evenwel andere personen hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van den leerzamen knaap, en 't is best mogelijk dat onder de toen levende kanonikken en kloosterlingen zich één of meer bevonden hebben, van wier talent Engel Willemsze partij heeft getrokken voor de vermeerdering zijner kundigheden. In navolging van Van Alkemade in zijne „Beschryving van Briele” (deel I, blz. 58 en 59) heeft Moll van zes kloosters in Den Briel gesproken, doch er waren er slechts vijf, namelijk het St. Catharina-klooster, het Clarissenklooster, het Brigittenklooster, het klooster der Brood- of Cellezusters, ook genaamd het Broodzusterhuis of „Bethaniën”, en het klooster der Cellebroeders. Buiten Den Briel, in het naburige Rugge, waren er echter nog twee, het klooster van St. Andries en dat der Regulieren, gewijd aan St. Elisabeth. Aangaande die kloosters werden allerlei bijzonderheden door mij medegedeeld in de „Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde” van Nijhoff en Fruin ¹⁾.

Na 4 jaren te Parijs te hebben doorgebracht, keerde Merula naar Nederland terug, en in zijne vaderstad was hij werkzaam als notaris en priester.

Van zijne notarieele werkzaamheid getuigt de bovengenoemde „Informatie” van het jaar 1527 op meer dan ééne bladzijde. Zij bevat afschriften ²⁾ van drie notarieele akten uit het jaar 1521, door Merula vervaardigd en, na de vermelding dat hij, „Angelus filius Wilhelmi”, was „presbyter” ³⁾ Trajectensis Dioces. nec non auctoritate apostolica notarius publicus”, eigenhandig door hem geteekend. Eén origineele akte bevindt zich nog in het gemeentearchief van Den Briel, maar door achtelooze bewaring is

1) Nieuwe Reeks, deel X, blz. 1 en volgg.; Derde Reeks, deel I, blz. 119—175; II, blz. 136—206.

2) Men vindt die afschriften op blz. 115 verso en volgg., 140—142, 143 verso en volgg.

3) De 3de akte heeft *clericus* in plaats van *presbyter* en gewaagt van „*sacra apostolica auctoritate*”.

zij zeer geschonden, en haar inhoud is voor een deel onleesbaar. Zij is geheel gesteld in de Latijnsche taal en werd gepasseerd „anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono”.

Zooals reeds gezegd is, wordt Merula in de „Informatie” van 1527 genoemd „Canonick ten Brielle”, en op grond van die uitdrukking vermoedde de hoogleeraar Moll, dat Merula „behoorde tot het kapittel der St. Katharinakerk” te Brielle. Uit de „Informatie” blijkt evenwel, dat Merula dienst deed als priester niet in de St. Catharinakerk, maar in een ander kerkgebouw van Den Briel. De stad had destijds twee parochiekerken, de St. Catharinakerk en de „Maerlantsche” kerk, gewijd aan St. Pieter en daarom ook de St. Pieterskerk genoemd¹⁾. In laatstgenoemde kerk nu fungeerde Merula als priester. In 1527 werd zulks getuigd door „Meester Jan de Mey, goudtsmit, poorter ten Briele, oudt lxxv jaeren”. Dezen man werd blijkens de „Informatie” één der vermelde akten van Merula, gepasseerd 25 Junij 1521, voorgelezen, en hij eindigde zijne verklaring betreffende die akte met van den Schrijver te zeggen: hij is „een man van eere ende is Canonick in den Briele ende bedient die pastorye van Maerlant”²⁾. In de Rekening van den Heiligen Geest te „Maerlandt”, expireerende 13avond 1548³⁾, leest men

1) In 1807 was deze kerk zóó vervallen, dat er ten minste eene som van f 6000 vereischt werd om haar te herstellen. Er werd toen besloten haar voor afbraak te verkoopen, maar den toren te laten staan. Den 2den Maart 1807 had de verkoop plaats, en de afbraak bracht op f 721. Den 18den Dec. 1694 werd door de Brielsche Magistraten goedgevonden „omme de Maarlantse kercktoorn, voor een gedeelte afgebrant, op dezelve fatsoen wederom te doen hermaecken.” Den 1sten Sept. 1817 werd de toren verkocht voor f 1615 en vervolgens afgebroken. Van toren en kerk is eene goede afbeelding bewaard gebleven in het in 't Brielsche archief berustend MS. van J. Kluit, getiteld „Den Ouden en Nieuwen Briel”.

2) Blz. 142 verso.

3) Zooals ik in *De Navorscher*, 1878, blz. 113, herinnerde, was oudtijds zeer gewoon het rekenen van „derthiendag” of „derthienavont” van het eene jaar tot 13dag of avond van 't volgend jaar. Onder 13dag heeft men te verstaan den Driekoningendag of den 6den Januarij, welke

pag. 6 verso den post: „Van Mr. Engel, den pastoer van Heenvliet, die jaerlicx den Heyligen Geest vuytreycet voor een misse ter weke, die hy gehouden is te doene up des Heyligen Geest outaer te Maerlandt.... x sc. gr.”

Totdat hij pastoor te Heenvliet werd, was Merula in Den Briel gevestigd, en zijn verblijf aldaar heeft ongetwijfeld medegewerkt om hem „tot de kennis der gezondere leer” te brengen. Zooals ik eenige jaren geleden in „De Navorscher” heb medegedeeld, was de voormalige kerk van het Zuideindsche Gasthuis te Brielle, voordat Merula als pastoor te Heenvliet optrad, een kweekplaats van de nieuwe religie¹⁾. Reeds in 1527 werden in Merula's vaderstad „verboden boucken van Martinus Luther ende andere” gelezen en hield men „vergaderingen”, waarin men „disputeerde van de heilige evangeliën, epistelen ende anders”. Van den pastoor in het Zuideindsche Gasthuis werden „int heymelick sermoenen gehoord” met het gevolg dat Lambrecht Lambrechtsze „de slotemaecker” en andere personen kettersche denkbeelden kregen over „tvegevyer, tbidden voor de zyelen etc.” Verkeerende in zulk een atmosfeer, heeft Merula den invloed daarvan natuurlijk onderhouden. Hij zal niet alleen meer en meer afgeweken zijn van „theylige kersten geloeve”, maar ook den lust gekregen hebben om propaganda te maken; en toen nu Heer Joost van Kruiningen hem de pastoorsplaats te Heenvliet aanbod, was hij volkomen bereid den hem toegedachten nieuwen werkkring te aanvaarden. De baljuw en het gerecht van Den Briel oordeelden dat de ketter, die niet te bewegen was om met „leetwesen” te erkennen, dat hij gedwaald had, en de belofte te doen dat hij „gansselicken afgaen” zou de „opiniën”, die hij gehad had, met verbanning en confiscatie zijner goederen moest worden gestraft. Nog in 1529 was dat gebleken. Geen wonder

---

dag gerekend werd de 13de dag na dien van Christus' geboorte te zijn. Aan de gezegde manier van rekenen kwam in 1577 te Brielle een einde. Zie *De Navorscher*, t. a. p.

1) *De Navorscher*, 1879, blz. 441—456.

derhalve dat Merula, besloten aan de hervorming der kerk zijne beste krachten te wijden, in 1530 Heenvliet verkoos boven Den Briel. Van Heer Joost van Kruiningen, die mede „van eene verlichte denkwijis” was, behoefde hij geene vervolging te vreezen.

Na den dood van Heer Joost van Kruiningen trad in diens plaats zijn zoon Johannes op, en die verandering van Heer was voor den Heenvlietschen pastoor niet gunstig. De zoon hield niet als de vader de hand beschermend uitgestrekt over den trouwen, edelen herder, en in 1553 ging hij er zelfs toe over om aan het Hof van Holland voor Merula een plaats te vragen op de Voorpoort te 's Gravenhage. Op de vraag volgde een gunstig antwoord, maar Merula kwam niet zoo spoedig in Den Haag als zijne vervolgers hadden verwacht, en er ging toen uit Den Haag een gezworen bode naar Heenvliet met een brief aan Heer Johan van Kruiningen, waarin op de verplaatsing van den gevangene werd aangedrongen. Moll zegt van dien brief, op blz. 103 van zijn boek, dat hij „nog in 1729 in handen van van Alkemade was”. Van Alkemade heeft echter den origineelen brief niet vóór zich gehad. Wat hij er uit mededeelde in zijne „Beschrijving van Briele” (deel I, blz. 109 en 110), ontleende hij aan een afschrift. Dat afschrift is bewaard gebleven en berust in het gemeente-archief van Den Briel. In 1751, bij de auctie van de boeken en handschriften, door Van Alkemade nagelaten, werden eenige manuscripten, op Den Briel betrekking hebbende, op last van de Brielsche Vroedschap, ten behoeve van het gemeente-archief aangekocht ¹⁾, en bij die gelegenheid zal het archief verrijkt zijn met het gezegde afschrift. Ware aan den hoogleeraar Moll met het testament van Merula het afschrift van den brief aan Johan van Kruiningen getoond, toen hij vóór de uitgave van zijn boek zich in Den Briel bevond om persoonlijk een onderzoek in te stellen, hij zou den brief waarschijnlijk

---

1) Resolutie van de Brielsche Vroedschap van 16 Mei 1751, pag. 83 verso, 84 recto en verso.

onder de bijlagen achter zijn werk hebben opgenomen. Naar het afschrift, dat Den Briel bezit, laat ik hem thans hier volgen :

Edele, vrome, welgeboren Heere,

Alzoe Magister noster Ruardus, doctoir in der Godheyt ende Deken van Sint Pieters tot Loeven, met Zonno, ordinaris rechter van Heer Engel, pastoir, tot Heenvlyet gevangen, gecomen zijn alhier in den Hage, verhopende den voirsz. Heer Engel alhier te vinden, volgende dacte van consent uwer E. onlangs verleent, zoo zy (besonder de voirsz. Ruardus) van geenre meeninge en zijn tot Heenvlyet te comen, hebben ons gerequireert uwer E. hiervan te willen adverteren, ten eynde dezelve believe den voirsz. Heer Engel alhier te schicken, omme met hem gebesongneert te werden naer behoiren, oft te adverteren wes uwer E. dyesangaende in meeninge zijn te doen, omme daerna elcx zijn gedestineerde reysen in andere ¹⁾ te vorderen ofte retarderen, ende te verwachten de comste van den voirsz. Heer Engel, ende begeren van desen uwer E. antwoirde by brenger van desen.

Edele, vrome, welgeboiren Heere, onsen Heere God wil uwer E. conserveren lanck welvarende ende in prosperite. Gescreven in den Hage den vij^{en} July anno 1553.

Edelen, vromen, welgeboren Heere, Heeren Johan Heere van Cruningen, Heenvlyet, Hazertswoude, Steenkercke, Dongernelle etc.

Uwer E. goetwillige, deerste ende andere van den Rade des Keysers over Hollant, Zeelant ende Vrieslant,

J. DAM.

Oft in zijre E. affwesen an den baillyu van Heenvlyet.

Van Alkemade meldde, dat de brief geschreven werd den 7^{den} Julij 1551. Dat jaartal is één van de vele mislagen, die, zooals Moll alleszins terecht heeft gezegd, in de „Beschryving van Brielle” voorkomen. De brief werd in 1553 geschreven, volgens 't afschrift den 7^{den} Julij, maar men zal met Moll Julij moeten veranderen in Junij.

Tegelijkertijd met het afschrift van den brief van 7 Junij

1) Men zal hier hebben in te voegen „provinciën” of iets dergelijks.

1553 kreeg Den Briel nog een anderen brief in afschrift in eigendom, en ook deze vinde hier eene plaats:

Edele, welgeboren, vermoegende Heere,

Hebbende gehoort van uwer E. wedercompst, en hebben wy nyet willen laeten u E. te significeren den staete van Heer Engel u pastoors zaecke. Is u E. wel indachtich dat mijn alder-eerweerdichste Heere van Utrecht my Heer doctori Zonno, inquisitoer apostolicque, heeft geadjungeert in de voorsz. Heer Engels zaecke zijn gecommitteerden, mijn Heere van Hebron den suffragaen ende mijn Heere deecken van Sinte Marien tUtrecht, onderschreven, dyewelcke gecomen zijnde in den Hage om te procederen in der zaecke, ende confererende mit mijn Heere den deecken van Loeven, die aldoen daer was, ende mit my Heer Sonnio voorg., hebben tsamen eendrachtelycken gesloten voor goet, dat men Heer Engel brengen zoude tUtrecht, om aldaer, ter plaetse van onser residentie, bequamelick mitter tijt geïnformeert te worden van zijn dolingen, dye vele ende menichvoldich zijn, gelijk wy bestonden hope te crygen dat dat hy hem laeten soude onderwysen. Waeromme uwer E., weseude in den affairen van orloghe, aengeschreven zijn geweest zeeckere bryeven om consent daerinne te draegen, alzo u E. gedaen heeft. Oock tzelve aengegeven zijnde aen Heer Engel, heeft hy aldoen ¹⁾ nyet daerop gerepliceert (hoewel hy naemaels ter contrarie gesolliciteert heeft aen die Staeten van Hollandt), waerop wy vertogen zijn naer Utrecht, verwachtende aldaer den gevangen, dewelcke nyet comende, is mijn Heere dye deecken geschickt van die Staeten van Utrecht ende van der geestelijckheyt aen dye Key^e. Ma^t. ende mijn Heere van Hebron vuytgesonden in saeken van mijn Heere van Utrecht, wyens commissie zijn langer geworden onder dye handt dan men verhoopt hadde. Ende en was nyet behoerlijck dat den inquisituer apostolicque alleen zoude die zaecke hebben willen vol-eynden, aengemerckt dat mijn Heere van Utrecht zijn gecommitteerden daertoe gedeputeert hadde, gelijk hy naer beschreven rechten toevoegen mach ende oock wel behoort. Ende nu onlanx wederomme comende mijn Heer die deecken van Bruyssel zeyt ende affirmeert opelick ons by der Ma^t. van onser Coninginne expresselycke bevolen te zijn, dat wy die zaecke van Heer Engel

---

1) Te lezen: aldoen.

zoude laeten staen ende terstondt reysen naer Vryeslandt, Groningerlandt ende Overijssel, want dat meer van node waer. Ende heeft Haer Ma^t. ons overgesonden allen brieven ende munimenten, daertoe dienende, om terstondt te reysen naer Vryeslandt. Op welke zelver tijt wy oock ontfangen hebben eenen bryeff van den Raedt van Hollandt mit een Supplicatie van Heer Engel, in denselfden brief besloten, daermede wy verzocht werden om die zaecke van Heer Engel te voleynden, opdat zy nyet benodicht en werden daerinne anders te versyen. Wy, hebbende dese bryeven van beyden zyden, nyetdorende Haer Maiestaet vertoornen, nyettemin oyck begheerende vuyt gansser harten Heer Engels zaecke ten eynde te brengen, hebben terstont gesonden aen Haer Ma^t. den bryeff van den Raedt vuyten Haeghe mit Heer Engels supplicatie, onse bryeven daerby gevoecht, waermede wy verzoecken, hartelick biddende, Haer Ma^t. dat zy wille gedoegen dat wy eerst moegen voleynden dye zaecke van Heer Engel, eer wy reysen naer Vryeslandt, twelck zoo verre zy gedoocht, willen wy terstondt comen naer den Haghe ende voor alle absolveren dye zaecke van Heer Engel. Edele, welgeboren, vermogende Heer, dit es dat wy te kennen hebben willen gheven uwe E., ten eynde dat ghy doort aengheven van yemandt gheen quaet vermoeden en hebt van ons, begerende op u E. dat ghy desen zelven bryeff wilt aenschicken aen mijn Heere van Beveren ter plaetse daer zijn E. es, om oyck geïnformeert te zijn mitter waerheyt tegen alle quaet aengheven, dat by aventuer doer Heer Engel ofte zijn vrunden aen zijn E. zal geschyeden.

Edele, welgeboren, vermogende Heere, Godt de Here spare u E. ende ons allen lang levende in zalicheyt ende gesontheyt. Geschreven tUtrecht den xij^{en} deser maent November anno 1553.

Uwe E. goetwillighe vrunden
ende dienaeren altijt

NICOLAES VAN NULANDT ¹⁾, suffragaen.

HERMAN VAN LETHMATE, deken

v. Sinte Marien.

FRANCISCUS SONNIUS, inquisituer
apostolycke.

Den Edelen, welgeboren,
vermogende Heer,
mijn Heer van Cruiningen etc.

1) Zie over Nikolaas van Nieuland: Moll, a. w., blz. 109.

In de »Beschryving van Briele» is bovenstaande brief gedeeltelijk medegedeeld (deel I, blz. 110) en, wat den datum betreft, volkomen juist. Moll schreef op blz. 111 van zijn boek met 't oog op den vermelden datum: „Ik vermoed, dat hier een misslag is ingeslopen. Ik begrijp althans niet, hoe de brief anders dan in Junij 1553 kan geschreven zijn.” De Hoogleeraar liet zich aldus uit, in de meening verkeerende dat de brief, door Van Alkemade t. a. p. vermeld, de brief was, welke door de Inquisiteurs verzonden werd naar Johan van Kruiningen, om diens toestemming te verwerven tot vervoering van Merula, die zijn gevangene was, naar Utrecht. Maar die brief werd door Van Alkemade niet vermeld. Hij had in afschrift den bovenstaanden brief vóór zich, geschreven den 13^{den} November 1553, om den Heeren Van Kruiningen en Van Beveren een verslag te geven van wat er was voorgevallen, en te verhoeden dat die Heeren een „quaet vermoeden” te hunnen aanzien zouden krijgen „doort aenheven van Heer Engel ofte zijn vrunden”, en t. a. p. heeft hij dien brief vermeld.

't Afschrift van dien brief werd den hoogleeraar Moll evenmin als 't afschrift van den brief van 7 Junij 1553 ter inzage gegeven, toen hij zich, om nasporingen te doen, in Merula's vaderstad bevond. De aanwezigheid dier afschriften zal den heeren, welke hem bij die gelegenheid, zooals hij in de Voorrede van zijn boek verklaarde, „belangrijke aanwijzingen en mededeelingen” deden, onbekend zijn geweest. 't Bestaan van Merula's „Codicille Testamentare” was hun niet onbekend, en evenals op het fraai geschilderd portret van den Hervormer en Martelaar des geloofs, dat nog een sieraad ¹⁾ is van de Regentenkamer

---

1) In enkele resoluties uit 't begin der 17de eeuw leest men van andere sieraden. Den 4^{den} Nov. 1603 vroeg Willem Gans, rentmeester van Voorne en boekhouder van 't Weeshuis, of „de glaesen int weeshuys” al of niet „gestelt” waren bij ordonnantie van de Sted. Regeering, en werd aan de dames Van der Laen en Anna van Valckesteyn „geaccordeert hare wapenen vuyt hare glasen int weeshuys te nemen ende de percken met glat glas te vollen”. Den 11^{den} November 1603 werd besloten „dat alle

in het Weeshuis, dat hij stichtte, mocht het oog van Moll op de keurig geschreven Codicille van Merula rusten. Met vreugde en eerbied werd de perkamenten akte door hem ter hand genomen en aanschouwd. Zooals hij waarschijnlijk stelde, is die Codicille niet „het eenige handschrift, dat overbleef van alles wat Merula ooit stelde”, maar wat buiten die oorkonde bestaat is niets meer dan eene, zooals ik zei, door verregaande achteloosheid zeer geschonden notarieele akte. Deze akte mocht ik zien, de merkwaardige Codicille niet. Nadat het boek van den hoogleeraar Moll was verschenen, nam het Gemeentebestuur van Den Briel het zonderlinge besluit om Merula's handschrift gezegeld te bewaren. Dat besluit werd volvoerd, en ik mocht Merula's Codicille, in een gezegeld papier gewikkeld, in mijn hand hebben, maar haar in te zien was mij niet vergund. In 1851 verzochten de Regenten van het Weeshuis aan de Stedelijke Regeering te vergeefs het handschrift van Merula aan hen in bewaring te geven ¹⁾. Onderscheidene jaren later werd dat verzoek, als ik mij wel herinner, herhaald, maar met denzelfden uitslag. Wat de reden der herhaalde weigering geweest is, is mij onbekend. Waarschijnlijk hebben wij aan de eene of andere kleingeestigheid van de vroede mannen te denken. Waarvan echter de herhaalde weigering het gevolg geweest moge zijn, het tegenwoordig Gemeentebestuur zal, naar mijn oordeel, wel doen, wanneer het besluit op de weigering terug te komen en Merula's Codicille toe te vertrouwen aan de hoede der Regenten van het Weeshuis ²⁾. Terwijl

---

de glazen int weeshuys ende de wapenen, daeriune gestelt, sullen blyven staen, ende dat, zoo yemant geen contentement en heeft mette plaetse, daer hy es gestelt, hy zyn wapen zal moegen vuytnemen ende de plaetse met glat glas laeten stoppen.” In Resol. van 12 Febr. 1602 is nog sprake van iets anders. „Tot een cieraet vant weeshuys” werd toen aan het gesticht „geacordeert het poortgen, van Willem Panier gecocht, in de Maerlantsche kerck leggende, omme gestelt te werden voor aent huys”.

1) Resol. 28 Mei 1851.

2) Bij de Codicille kunnen dan gevoegd worden de akten en stukken, in deze Bijdrage vermeld, alsmede koopakten, rentebrieven enz., op het Weeshuis betrekking hebbende, in 't gemeente-archief berustende en be-

de oorkonde thans met andere codicillen berust in eene portefeuille ten raadhuize op een zolderkamertje, dat niet te bereiken is dan door het beklimmen van eenige trappen van ik weet niet hoeveel treden, hebben de Regenten van het Weeshuis een brandkast, waarin de oorkonde geborgen kan worden. Door de verzegeling, die plaats heeft gehad, is en wordt de lezing van de Codicille belet, maar zij is daardoor niet voor spoliatie bewaard, en het gevaar daarvoor is niet denkbeeldig te achten. Zooals ik elders ¹⁾ heb medegedeeld, stond het gemeente-archief van Den Briel in 't begin dezer eeuw bloot aan eene zeer belangrijke spoliatie, en in Maart 1894 heeft ook mij de ervaring geleerd, dat wat in Den Briel ten raadhuize gedeponeerd is niet gezegd kan worden veilig bewaard te zijn.

Dat ik geen inzage heb kunnen nemen van het origineele stuk van Merula, spijt mij ook en vooral, omdat ik gaarne de in 't boek van den hoogleeraar Moll gedrukte Codicil had willen vergelijken met wat de testateur schreef. Moll liet, zooals hij op blz. 185 verklaard heeft, de Codicil drukken naar een „kopij”, hem verstrekt door tusschenkomst van mr. A. M. de Rouville, destijds burgemeester van Den Briel, maar die verklaring is geen waarborg voor een gansch zuiveren tekst. In Moll's werk de Codicil lezende, ontmoette ik het een en ander, waarvan ik stellig kan zeggen, dat het onjuist is. Op blz. 188, regel 6 v. o., staat Jan Jansz. Prenijt, waarvoor gelezen moet worden Jan Jansz. Preujt ²⁾. Op blz. 189 is sprake van „een rente te sleude ende te brande op de vier huyskens aen trupestraetge”. In plaats van „trupestraetge” moet gelezen worden „truxestraetge” ³⁾. Te

hoorende in 't archief der Regenten van 't Weeshuis. Door den catalogus, dien ik van alle akten en brieven maakte, is de schifting niet moeilijk tusschen hetgeen in 't archief der Gemeente en in dat van Regenten berusten moet.

1) Men zie het Voorbericht van mijn werkje *Het Brielsche Archief, Geschied- en Letterkundige Naoogst* (Utrecht, Beijers, 1876) en de *Bijdragen* van Nijhoff en Fruin, Reeks III, deel I, blz. 151.

2) Ook elders in het boek van Moll leest men den naam van dezen man verkeerd. Op blz. 236 heet hij Spruyt, op blz. 241 Preut.

3) Op blz. 235 van Moll's werk leest men van het „cruuxe straetgen”.

sleude is een uitdrukking, die ik niet versta. Ik denk dat Merula te vleude, te vluede of te vloede geschreven heeft. De uitdrukking te vloede ende te brande is bekend. Men vindt haar o. a. in eene akte van 15 September 1503, door mij medegeedeeld in de „Bijdragen” van Nijhoff en Fruin (Reeks III, deel I, blz. 143), en in de Rekening van de St. Pieterskerk te Brielle, expireerende 13avond 1543, pag. 1 verso.

Aan de Codicil van Merula werd indertijd op de toen gebruikelijke wijze eene perkamenten akte vastgehecht, inhoudende het antwoord der Stedelijke Regeering op het verzoek, door den Testateur gedaan. Van Alkemade zag die akte in en deelde er, zooals Moll heeft herinnerd (blz. 200), het een en ander uit mede (deel I, blz. 81). Dat zij toen reeds van de Codicil losgemaakt was, is mij niet gebleken. Ik kan alleen zeggen, dat de Codicil en de oorspronkelijke daaraan verbonden akte van de Stedelijke Regeering werden gescheiden, en dat de akte door mij onder andere stukken gevonden werd in vrij treurigen staat. Wanneer Moll haar gekend had, zou hij haar een plaatsje hebben gegeven na de Codicil, maar ook deze akte werd hem niet getoond. Door onderscheidene vlekken is zij niet overal meer leesbaar; voor zoover ik heb kunnen nagaan, luidt haar inhoud aldus:

Het Rugsche of Rucxe straatje vond ik vele malen genoemd; men zie Res. 8 Febr. 1585, 21 Apr. 1610, 3 Dec. 1616, 21 Apr. 1630. Het Rugsche straatje werd ook genoemd het Vrouwenwegje (Rekening van het Zuideindsche Gasthuis over 1615—1616, p. 7 verso, en Rekening van al de godshuizen over 1621—1622, p. 60). De naam Vrouwenwegje laat zich waarschijnlijk hieruit verklaren, dat het straatje uitliep op het Zusterhuis van St. Andries (thans het huis te Rugge; Res. Mag. 17 Sept. 1671). In een akte van 4 Nov. 1425 is sprake van een huis, „gheleghen binnen den ban van den Rug an onse vrouwenstraetkijn”. Een zekere weg in de Tinte onder Oostvoorne wordt door de boeren „de Rik” genoemd (een verbastering van Rug of Rugge), en het Rugsche straatje heet ook „Rickse straetge” (Res. 8 Dec. 1582, 1 Nov. 1614, 22 Mei 1615). In de Rekening van de St. Pieterskerk, expireerende 13avond 1543, leest men p. 1 verso van den „Rycschen tooren”.

Wy, Burchmeesters, Scepenen ende Raedt der stede van den Briele, d. . . . .¹⁾ ygelic, hoe dat voer ons gecomen is Meester Engel Willemsz., priester ende nu . . . . .²⁾ Heenvliet, onsen medepoorter, begerende op ons ende onsen nacomelinghen, als dat wy willen ende ons believe te consenteren ende an te nemen, toesich ende bewaerders te sijn van alsulke aelmisse ende godtsvruchtich werck des barmherticheyts, als denselfde ghefundeert heeft binnen onser stede van den Briele, met assignatie van zekere landen, renten, huysinghen ende erfven tot behoef der armen weduen, weesen, onnoesele ende miserable personen, ende dat naer inhoudt deser codicille, in hem begripende sess bladen in parkement ende by denselfde fundatoer met sijn eyghen handt gescreven, onderteykent ende sijns selfs zegel bezeghelt, daer desen onsen tegenwoerdighen brieff doergesteken es. Ende soe als wy de voersz. eysch, petitie ende begeerte eerlick ende godtlick bevinden ende tot Godts eere ende welvaren der armen miserable personen ghesticht te sijn, soe in den name Godts aennemen wy dien mits desen ende consenteren deselfde, belovende voer ons ende onsen nacomelingen tselvede te onderhouden ende te volbrengghen naer vuytwysen deser codicille, so als dat voer Gode behoert ende der armen miserable personen sgodtsvruchtige noode ende christenliefte vuyteyschen sal. Des toerconden so hebben wy onsen ghemeene zeghel hierdoer gesteken ende aengehangen. Actum op den vijftienden dach in Maerte int tjaer onses Heeren Christi Jhesu sijnre gheboorte vijftien hondert twee ende vijftich, nae tgemeen scriven ende style van Utrecht.

De geldswaardige papieren, welke Merula naliet, werden, als behoord hebbende aan een geëxecuteerde, verbeurd verklaard, en één rentebrief, die het eigendom van den martelaar was geweest, werd gekocht ten behoeve van „fondatiën” van wijlen . . . . Ruardus Tapper, den harts-tochtelijken vervolger van Merula. De akte van transport van dien brief, in het gemeente-archief van Den Briel bewaard gebleven, luidt aldus:

„Ick Nicolaus Jansse Persijn, ontfangher van den exploiten

---

1) Hier zal gestaan hebben „doen condt eenen”.

2) Hier werd zeker geschreven „pastoir in”.

van den Hove van Hollant, bekenne ende lyde mits desen, van Co. Ma.^{ts} wegen, achtervolgende dacte van auctorisatie van mynen Heeren van de Rekeninghe in Hollant, hiernaer geincorporeert . . . . vercoft ende opgedragen te hebben, vercope ende opdraghe mits desen Heeren ende Meesteren Joes Ravesteyn, Michiel de Bay, doctoiren in der Godheyt, ende Henrick de Smit, als executeurs des testaments wylen Heeren ende Meester Ruardus Tapper, oick doctoir in der Godheyt, als hy leefde(n), tot behooff van den fundatiën, die denselven Heere Ruardus by testament gemaect heeft, hetselve testament achtervolgende, oft den houdere van desen den rentebrieff ende brieffrecht van negen gouden Carolus gulden tjaers, sprekende op Anthonis Jansse, wonende in Westenrijck oft Zuytlandt, daer desen mynen transportbrieff bezegelt doergesteken is, ende bekenne van de hoofdsomme van de vercofte rente wel ende deuchdelycke betaelt te wesen, den lesten penning mitten eersten, by handen van den voergenoemden Heeren ende Meesters Joes Ravesteyn, Michiel de Bay ende Henrick de Smit, ende hen van Zijnder Ma.^{ts} wegen belovende deselve rente te vryen ende waeren tegens eenen yegelycken, al volgende de voornoemde acte van auctorisatie. Des toerconde heb ic mijn gewoenlycke hanteycken hieronder gestelt ende doergesteken, besegelt met mynen zegel, opten xi dach May anno tsestich.

N. PERSLIJN."

Dat de gezegde rentebrief¹⁾ uit de nalatenschap van Merula was, zegt ons de akte van commissie of authorisatie, die in den transportbrief werd geincorporeerd. Die akte begint aldus:

„Die luyden van der Rekeninghe in den Hage hebben gecommitteert ende committeren mits desen den ontfangen van

---

1) Blijkens eene akte van 11 Mei 1566 werd deze rentebrief door mr. Henr. Smit, „Canonick” te Brielle, daartoe „speciale commissie” hebbende van mr. M. de Bay, verkocht aan mr. Seger van der Braecken, deken van 't hof van Voorne, die den brief weer met een anderen rentebrief den 23sten Sept. 1568 transporteerde „ten prouffyte ende behouwe van de 8 goidshuysen onder de jurisdictie van den Brielle, t. w. beyde parochiekercken, beyde heylige geesten, beyde gasthuysen, tleproeshuys ende tvondelinghuys.”

den exploiten van den Hove van Hollandt Nicolaum Persijn, omme hem te transporteeren binnen der stede van den Briele, die Heerlijcheyt van Heenvliet, die stede van Geervliet, den dorpe van tZuytlandt oft Westenrijck ende elders, daert van noode wesen sal, hem auctoriseerende aldaer van Co. Ma^{te}. wegen te doen offlossen oft vercoopen . . . . alle alsulcke rente-ende custingebrieven, spreekende op landen ende huysen, als Zijne Ma^t. by confiscatie angecomen sijn van wylen Heer Engel Willemsz., in sijn leven pastoor in Heenvliet, geëxecuteerde; den copers, elcx in den zynen, van de offgeloste oft gecoffte rente- oft custingebrieven daervan te geven brieven van coop, transport, offlossinge ende quytinge, onder synen segel, met belofte hemlyuden deselve gecoffte oft offgeloste brieven van Syne Ma^{te}. wegen te vryen ende waren tegens eenen yegelycken."

In 't vervolg dezer akte van authorisatie wordt den ontvanger opgedragen, van de door hem geïnde gelden verantwoording en rekening te doen ter plaatse waar zulks „behooren" zou, en de akte eindigt met deze woorden: „Actum in der camere van der Rekeninghe in den Hage den xvij^{en} Februarij anno xv^c seven ende vijftich stilo curië Hollandië."

In overeenstemming met zijne bronnen heeft Moll bericht, dat Merula den 26sten Julij 1557 gestorven is. Dit bericht is met de medegedeelde akte van authorisatie niet in strijd. Die akte, gedateerd 18 Februarij 1557, gewaagt van wijlen Heer Engel Willemsze, maar men lette op de bijvoeging: „stilo curië Hollandië". Volgens den gewonen stijl werd de akte gemaakt den 18^{den} Februarij 1558.

Wat Merula in 1552 van zijne bezittingen bestemde voor het Weeshuis of, zooals het gesticht in de eerste jaren ook werd genoemd, het „Vondelinghuys", en de zes huisjes in de nabijheid er van, werd niet verbeurd verklaard. De in de Codicille genoemde landerijen en rentebrieven werden reeds bij het leven van Merula getransporteerd. Het Hof van Holland had dus hier te doen met eene „donatio inter vivos" en wel eene „donatio ad pios usus". De overweging daarvan deed de Heeren van het gerecht afzien van den eisch, in September 1557 aan den

neef van Merula, mr. Willem Pouwelsze, gesteld, om in handen van den „Rentmeester van der exploitien ten prouffyte van die Mat.” over te leveren de eigendomsbewijzen van al wat Merula bezeten had. Vóórdat de zaak naar wensch was geregeld, moest de Brielsche Regeering nog onderscheidene malen den Secretaris der stad of één harer leden naar Den Haag of Mechelen committeren ¹⁾, maar 't einde was toch, dat Den Briel in het bezit bleef van wat Merula zijne „guede stede” toegedacht had ²⁾. In het Brielsche archief is een rekening bewaard gebleven, op wier omslag te lezen staat: „Rekeninge particulier van de goederen, toebehoerende den weeshuysen binnen den Brielle, van eenen jaere, expirerende 13avondt anno 1568”, en die aan haar hoofd het volgende heeft: „Rekeninge Kaerle Gans, die hy doende es... van de administratie, by hem gehadt van de goeden, toebehoerende tvondelinghuys binnen der voorsz. stede van den Brielle”, en wan-

---

1) De Rekening van den burgemeester-thesaurier over 1557—1558 vermeldt op blz. 23 eerst gelden, „betaelt aen Jan Gans, secretaris, over een reyse, by hem gedaen” voor „tvondelinghuys”, en vervolgens gelden, „betaelt mr. Pieter Pietersze over een reyse, by hem gedaen in den Hage nopende de saicke van tvondelinghuys”. Ook elders vindt men in die Rekening zulke posten. De Rekening over 1558—1559 heeft blz. 28 verso den post: „Betaelt Jans Gans, secretaris, die van der stede wegghen in den Hage gevacheert heeft 2 dagen angaende tvondelinghuys, omme copie te hebben van zeeckere rentebrieven ende lantpachten.” Eene resolutie der Brielsche regeering van 18 Mei 1560 luidt: „Up huyden soe hebben oudt ende nyeuw gerechte der stede van den Bryelle geordonneert ende gecommitteert, ordonneren ende committeren midts desen Engelbert van Jaersvelt, secretaris derselver stede, omme vuyten name van de voorsz. stede te reysen tot Mechelen ende aldaer de antworde ofte addiciën te laeten maicken upten eysch ofte memoriën, by den procureur-generael denselven Hove geëxhibeert, beroerende de zaicke van Heer Engel”.

2) Nadat ik het hier gestelde geschreven en voor de uitgave verzonden had, vond de heer Biemond in de brandkast van 't Weeshuis een perkamenten akte, inhoudende eene Sententie van 't Hof van Holland, waarbij het arrest op de aan Den Briel geschonken goederen vernietigd werd. Met de meeste welwillendheid gaf mijn veeljarige vriend mij op mijn verzoek de Sententie ter inzage en stelde mij alzoo in staat haar mede te deelen in Bijlage I.

neer men deze Rekening vergelijkt met de Codicille van Merula, dan mist men in de Rekening maar zeer weinig van wat in de Codicille opgenoemd is ¹⁾).

In zijne „Codicille Testamentare” gaf Merula te kennen, dat hij wilde dat zijn neef, mr. Willem Pouwelsz., één van de „voochden” of bestuurders van zijn stichting zou zijn. De Stedelijke Regeering passeerde dientengevolge den neef niet, maar als administrateur bleef mr. Willem niet werkzaam. Eene resolutie van de Brielsche Regeering, genomen 25 Sept. 1561, luidt aldus: „Ten selven dage es geordonneert by den ouden ende nyeuwe gerechte, dat de Heylige geestmeesters sullen by hem nemen Karel Gans ende Mr. Willem Pouwelsz., ende sullen besien wat ontfang Jan Gans gehad heeft beroerende tweeshuys binnen den Brielle, ende dat van den jaere 1557, achtervolgende de Rekeninge particulier, by Mr. Willem Pouwelsze up huyden geëxhibeert. Ende soe wat restandt noch bevonden werdt, sal Mr. Willem met die Heylige geestmeesters ende Karel voorsz. tsamen vuyt (te) manen ²⁾, ende alsdan soe voorts procederen mette zelve Heylige geestmeesters tot rekening, bewijs ende reliqua naer behooren. Ende naerdien die rekening ende anders tusschen denzelven Meester Willem ende de Heylige geestmeesters gehoort, gesloeten ende gepasseert sal zijn, sal alsdan dezelve Meester Willem in handen van denzelven Heylige geestmeesters gehouden zijn te leveren alle die brieven, stucken ende munimenten, die totten weeshuyse voorsz. behooren ende onder hem rustende zijn.”

Gelijk de boekhouder van den Heiligen Geest te Brielle tevens fungeerde als boekhouder of rentmeester van Me-

1) Zie Bijlage II.

2) Den 25sten Mei 1566 nam de Stedelijke Regeering dit besluit: „Ten selven daege es geordonneert, dat Karele Gans als rentmeester van den vondelijnghuys sal betalen in handen van mr. Willem Pouwelsz. die somme van iv ponden gr. vlaems ter cause van zijn rekening, de anno 1557 gedaen, nopende de administratie van de goederen, competerende tselve vondelijnghuys, ende dat daermede dieselve rekening doet ende geliquideert sal zijn.”

rula's stichting ¹⁾, zoo traden de Heilige Geestmeesters van Den Briel op als voogden of bestuurders van het Weeshuis, maar zij kregen toch hunne bevelen van de Stedelijke Regeering. Dit blijkt uit de medegedeelde resolutie van 25 Sept. 1561 en uit andere besluiten. Ik citeer hier nog een besluit van 29 Oct. 1588, luidende: „Up huyden geordonneert den H. Geestmeesters deser stede, dat zy alle weecke ofte xiv daegen ten langste op zekeren dag zullen compareeren in 't weeshuys om goede opsicht te hebben ende de saecken van de weeskinderen te handelen, op een boete van xij gr. vlaems”.

Niet altijd hielden de Magistraten van Den Briel zich stipt aan Merula's Codicille. Ik denk b.v. aan eene resolutie van 11 Oct. 1588, luidende: „Up huyden soe hebben mynen Heeren die burgemeesters ende regierders der stede van den Bryelle geaccordeert Haesgen Cornelis dr. ende Pietergen Cornelis dr. elcx een heyligegeesthuysken van de huyskens ²⁾ van mr. Engel, staende bijt weeshuys, omme daerinne te wonen, mits dat zy over de syecken, die van de gave Goods syeck leggen, zullen gaen ende die daarvan sterven afleggen.” Bij 't nemen van dit besluit deden de Magistraten iets, dat Merula den Voogden opgedragen had. In de Codicille leest men o. a.: „Voert is te weten als dat den voechden nyement en sellen innemen om te wonen in de huyskens dan etc.” ³⁾. Aan de Voogden was dus de beslissing, wie in de huisjes wonen zouden, en niet aan de Magistraten ⁴⁾. Nog merk ik op, dat door de

---

1) Weldra werden de ontvangsten en uitgaven van den H. Geest en van 't Weeshuis in ééne rekening verantwoord.

2) Ook elders heeten de 6 huisjes van Merula „heylige geesthuisjes”. Zie Rekening van den H. Geest te Brielle over 1570, p. 28, en Res. 14 Maart 1615. Blijkens de Rekening van den H. Geest te Maerlant over 1582—1583, p. 7, waren er ook 6 H. geesthuisjes in de „Maerlantsche” Kerkstraat.

3) Blz. 192 van het boek van Moll.

4) Merula's bedoeling zal wel geweest zijn, de beslissing over het al of niet toelaten van weezen in het „grootte” huis aan de Voogden toe te kennen. Ook die beslissing hield de Stedelijke Regeering een zeer langen tijd aan zich. Men zie o. a. Res. 17 Sept. 1583, 3 Apr. 1588, 23 Oct.

Magistraten een voorwaarde gesteld werd, door Merula volstrekt niet voorgeschreven. Zijne voorwaarden leest men bij Moll, blz. 187, 189, 192 en 193, maar men vindt er niet onder, wat vroeger de Cellezusters te Brielle deden ¹⁾, het verzorgen van zieken en afleggen van dooden.

Toen Merula op den 15den Maart 1552 zijne Codicille overhandigde aan de Regeering zijner vaderstad, was zijn voornemen „de renten ende gueden”, in de merkwaardige oorkonde vermeld, niet te „verminderen”, doch veeleer te „vermeeren ende verbeteren”. De droevige gebeurtenissen, die daarna plaats hadden en reeds het volgend jaar aangingen, hebben hem natuurlijk verhinderd zijn voornemen te volvoeren, maar de „vermeerdering” bleef toch niet uit. Wat Merula niet mocht doen, deden anderen, en niet gering is het aantal dergenen, die bij testamentaire beschikking het Weeshuis, door Merula gesticht, bedachten. Zijn niet aller namen aan de nakomelingschap bekend geworden, onderscheidene namen staan toch geboekt, en waarschijnlijk zal de eerste schenking vermeld zijn in de Rekening van Karel Gans, expireerende 13avond 1568, van welke ik sprak. Op de ontvangsten, aan Merula's beschikkingen te danken, volgen in die Rekening eenige ontvangen posten onder het hoofd: „Ontfanck van goeden, gecommen van Aechte Scheemaeckers, van affgaende brieven ende rentebrieven, tweeshuys upgedragen by de erffgenamen van de voors. Aechte Scheemaeckers”. Die posten zijn 7 in getal en de hoogste post is 3 £ gr. ²⁾. Door sommige erflaters of erflaatsters werden één of meer condities gesteld. Meester Adriaen Willemsze Taerling, eertijds „pater van St. Catherine Susterhuys” te Brielle, maakte den 7den Maart 1602 zijn testament en bepaalde daarin, dat „sijne eenighe uni-

---

1592, 8 Mei, 11 Sept., 30 Oct., 13 Nov. 1599, 2 Dec. 1600, 24 Febr. 1601, en voorts passim.

1) Zie mijne Bijdrage over het klooster der Cellezusters in Fruin's *Bijdragen*, Reeks III, deel I, blz. 127 en volg.

2) De bedragen zijn 2 £ gr., 26 sc. 8 gr., 22 sc. 4 gr., 3 £ gr., 3 sc. 4 gr., 2 sc. 8 gr., 5 sc. gr.

verseel erffgenamen" zouden zijn „de arme weeskinderen van den vondelyngen- ofte weeshuyse binnen den Briel". Zooals hij beschrijven liet, moesten de „regierders" van dat gesticht, waartoe zijn overleden ouders hadden behoord, van zijne nalatenschap „coopen seeckere jaerlycx eeuwighe rente, den penn. seshien, wel geypotikeert ende verseeckert, tot behoeff van de weeskinderen tot haer wijn ende suycker, als iemant van deselve sullen sieck ende cranck weesen, sonderlinghe om de weeskinderen op heylige drie cooninghen avont, weesende de geboordach van den testatoer, te distribueeren elck weeskind twee witte brooden, elck van een halve stuyver, ende elck een vierendeel pinte france wijns, alle jaere eeuwelycke ende erffelycke gheduyrende." Door Agatha Gans werd aan 't Weeshuis 400 £ gelegateerd met de bepaling, dat uit de jaarlijksche renten aan ieder weeskind jaarlijks moest uitgereikt worden een „bolleken witte broot"¹⁾. Pieter Jansze van Schoor bestemde voor 't „aerme weeshuys der stede van den Bryele eene somme van 3000 ponden, te xl grooten t'pondt", en wat er van den interest betaald moest worden liet hij aldus beschrijven: „Ick begeere dat de weeskinderen jaerlijcx op myne sterffdach een vrolycke maeltijt hebben sullen, versouckende an de weesvader, nu ter tijt wesende ende namaels commende, dat hetselve jaerlijcx mach continueren, ofte by naelaetenheyte van dyen soo wil ende begeere ick dat myne vrunden, te weten het geslachte van de Bogaerten, de voorsz. gelegateerde penningen wederom na hem nemen sullen mogen²⁾, sonder eenighe contradictie ofte tegenseggen, tot hare particulieren profyte"³⁾. Den 13den November 1667 werd gepasseerd

1) Zie Resolutie Vroedschap 5 Dec. 1651, medegedeeld in aant. 25 achter mijne Bijdrage over Tromp.

2) Van Schoor was niet de eenige testateur, die het behoud van hetgeen aan 't Weeshuis gelegateerd werd af hankelijk maakte van het nakomen van een verplichting of wensch.

3) Volgens een extract uit het testament dd. 22 Julij 1641, in het gemeente-archief van Den Briel berustende. Zie ook Res. Mag. 20 Junij 1643, 29 Julij 1673, Res. Vroedsch. 21 Mei 1674.

het testament van Maria van Stepraedt, weduwe van Mr. Gillis de Gerbode, en dat testament bevatte het volgende: „Sijnde verders mijnne intentie, dat myne geïnstyueerde erffgenaem, ofte syne descendentes, gehouden sal sijn alle jare uit te reycken aen het Weeshuys der stad Brielle den intresse van 3500 car. guldens capitael, sooveel als de comptoiren betalen, ofte in cas den voors. erffgenaem, ofte syne descendentes, quame te versterven ofte vertrecken, en dat sulcx het hem ongelegen was, om de voorsz. intressen te voldoen, ofte oock tot decadentie quame, soo sullen alsdan deselve 3500 guldens aen tselve huys moeten werden opgeleyt ende betaelt, waertoe de obligatiën, die ick op de stad Brielle ben hebbende, geïmloyeert sullen werden ende midts desen daer voor blyven verbonden, onder expresse conditie van dat hetselve legaet noyt in het Weeshuys sal mogen werden afgelost ende gesmolten, maer altoos voor het voorsz. godtshuys sal moeten blyven staen, tsy op een publijcq comptoir of op een vast en versekert hypoteecq, en dat de intressen daervan op mynen naem altijts in de weeshuysrekeningh sullen werden verantwoord, op peyne van anders bewesen werdende, dat hetselve wederom sal comen te vervallen op mijn geïnstyueerden erffgenaem ofte sijnne descendentes; recommanderende oock dheeren Regenten van het voorsz. Weeshuys, dat sy alle jare op den 22^{en} April, sijnde mynen troudagh, voor de voorsz. intressen voor de weeskinderen sullen koopen en doen prepareren een goet, vet kalff en voor yder kint een stuyvers wittebroot, ende voorts den geheelen dagh een speeldach” 1).

Van de andere legaten ten behoeve van het Weeshuis, van welke ik gewag gemaakt vond, vermeld ik hier alleen 2) nog de beschikking van dr. Franciscus Petrus Gomarus, 9 October 1752 te Brielle gestorven. Met uitzondering van het een en ander moesten al de bezittingen van dezen

1) Ontleend aan een extract van 't testament, aanwezig in het Brielsche Archief.

2) In Bijlage III zijn nog onderscheidene legaten vermeld.

heer het eigendom worden van het Weeshuis, en de fondsen van het gesticht werden door die beschikking vermeerderd met de kapitale som van ruim f 56181 ¹⁾.

„Na tverstreck ende begroetinghe van de incoemste sal men tgetal der jongheren, tzy knechtken ofte meyskens, daerinne (d. w. z. in het Weeshuis) innemen ende ontfangen”. Aldus schreef Merula in zijne Codicille ²⁾, en aan den gegeven wenk gedachtig, werd door de Stedelijke Regeering in 1567 dit besluit genomen: „Geordonneert by den burgemeesters, oudt ende nyeuw gerechte der stede van den Brielle, dat voortaan gheen kynderen meer int vondelijckhuys der voorsz. stede by de Heylige geestmeesters ontfangen en sullen worden dan alleenlijck tot die nombre van xij thoe. Actum up den 20^{en} Juny anno 1567.” Eenige jaren moge men zich aan dat besluit gehouden hebben, het werd niet bestendig gehandhaafd. In 1599 werden 9 kinderen in 't Weeshuis opgenomen, in 1622 21. Het aantal kinderen was in 1625 zóó groot, dat er door de Stedelijke Regeering eene commissie werd benoemd, om te onderzoeken welke kinderen „bequaem souden mogen sijn” om „uyt het Weeshuys” te worden „geset tot verlichting vant huys” ³⁾. Den 1sten Oct. 1775 bepaalde de Vroedschap kinderen van Brielsche burgers, die weezen waren geworden, gratis op te nemen, maar voor alle andere weezen tot op hun 18jarigen leeftijd

---

1) Ress. Magistr. 8 Sept. en 24 Mei 1754. Aan den uitgedrukten wensch des testateurs, om jaarlijks op zijn sterfdag den weezen een maal te bereiden, besloten de Magistraten uit dankbaarheid te voldoen.

2) Bij Moll, blz. 196.

3) Ress. 18 en 21 Jan. 1625. In 1729 waren er zóóveel kinderen te verzorgen, dat er besloten werd om de veertien dagen een collecte ten behoeve van 't Weeshuis te houden langs de huizen. Door de gunstige beschikking van Gomar konden de Regenten afstand doen van 't bedrag dier collecte ten behoeve van een ander Godshuis, maar in 1775 werd besloten de collecte weer voor 't Weeshuis te houden. Het getal kinderen was weer bijzonder groot, en de levensmiddelen waren zoo ontzettend duur.

f 84 per jaar in rekening te brengen aan de Diaconie of Grooten Armen en gelijk bedrag te vorderen van ieder „soldatenkind”, waarvan de moeder overleden was en de vader, terwijl hij te Brielle in garnizoen lag, mocht gestorven zijn. In 1852 werd door de Regenten van het Weeshuis besloten, provisioneel niet meer dan 30 kinderen op te nemen in het gesticht, en te handhaven den sedert 1824 gevolgden regel, om alleen plaats te verleenen aan weezen boven de 5 en beneden de 16 jaar, gesproten uit echtelieden, die „rechtens hun domicilie van onderstand” te Brielle hadden en beiden (of althans één van beiden) behoorden tot de lidmaten der Herv. Gemeente van Den Briel. Alsof dit laatste nog niet duidelijk genoeg was, werd er bijgevoegd: „dus geenszins kinderen der Christelijke Afgescheidene of hoe ook anders zich noemende”.

Beperkende bepalingen als de medegedeelde werden gemaakt met het oog op de beschikbare middelen, en van 1600 af tot in de 18de eeuw was de toestand der kas in den regel zóó treurig, dat het Weeshuis ¹⁾ subsidie behoefde. Op magere volgden echter vette jaren, en gelijk we hier lezen van schulden, die gedelgd moesten worden, en van vrij belangrijke subsidies, die toegestaan werden ²⁾, zoo vinden we elders gewag gemaakt van batige saldo's, waarmede de boekhouder van het Weeshuis zijn rekeningen mocht sluiten. Volgens eene Vroedschapsresolutie van 11 Nov. 1751 sloot de Rekening over 1745 met een batig saldo van f 6574. In 1792 was het batig saldo zoo groot niet, maar volgens eene Vroedschapsresolutie van 1 Oct. 1792 bedroeg het toch f 2437. De Brielsche Vroedschap, daarvan kennis genomen hebbende, gelastte den Rentmeester van het Weeshuis, eene subsidie van f 1000 te geven ten behoeve van

---

1) Sedert eenigen tijd wordt het genoemd het „Merula-weeshuis”, om het te onderscheiden van een ander weeshuis te Brielle, dat het Geuzengesticht heet en gesticht is van gelden, bij gelegenheid van de viering van het feest van 1 April 1872 verzameld.

2) Zie Bijlage IV.

de St. Catharina-kerk van Den Briel, wier rekening sloot met een nadeelig saldo van *f* 1513. Toen de Vroedschap daartoe besloot, nam zij „in consideratie”, dat „de kerk en andere godshuizen binnen deeze stad altijd aangemerkt” waren „als dezer stads godshuizen”, en dat ook het Weeshuis „in vroegere jaaren verscheijde nareijzen uit stads kas is moeten gesubsidiëert worden” ¹⁾.

Ten bewijze dat het met de kas van het Weeshuis, ondanks de verliezen, welke in het begin dezer eeuw onder het Fransch Bestuur werden geleden ²⁾, nog al vrij goed is gesteld, behoeft alleen maar aangevoerd te worden een besluit, dat door de Regenten van het gesticht in 1882 genomen werd. De Brielsche Regeering wenschte destijds een bewaar- of Fröbelschool, ook voor kinderen uit den fatsoenlijken stand. De stichtingskosten zouden $\pm$ *f* 15000 en de exploitatiekosten jaarlijks $\pm$ *f* 1900 bedragen. In hunne vergadering van April 1882 werd daarop door de Regenten van het Weeshuis gelet, en „overtuigd van de noodzakelijkheid der oprichting eener bewaarschool” ³⁾, besloten de heeren (naar ik meen, bij meerderheid van stemmen), „de stichtingskosten ad $\pm$ *f* 15000,00 geheel voor rekening van het Merula-weeshuis te nemen” en voor de exploitatie der school jaarlijks *f* 1000,00 uit de kas van dat huis te verstrekken „tot wederopzegging toe”. De kennisgeving daarvan aan het Gemeentebestuur werd, zooals zich verwachten liet, beantwoord met woorden van

---

1) Met eene dergelijke consideratie werden in hetzelfde jaar door de Stedelijke Regeering de bezittingen der voormalige gemeente der Mennonieten geannexeerd ten behoeve van de „grooten armen” der stad. Men zie mijne bijdrage getiteld: „Bijzonderheden betreffende de Mennonieten te Brielle” en geplaatst in *De Navorscher*, 1894, blz. 101—123.

2) Volgens eene mededeeling van den heer Biemond moesten er in 't begin dezer eeuw circa 200 gemeten land ter betaling van achterstallige schulden worden verkocht. In 1648 was 't aantal gemeten, dat 't Weeshuis bezat, gestegen tot ver over de 400.

3) Iets meer dan dit is in de Notulen, volgens 't extract, dat mij ter inzage verstrekt werd, niet medegedeeld ter rechtvaardiging van het besluit.

dank en waardeering van de welwillendheid, door de Regenten getoond ¹⁾).

Natuurlijk werd men door het gezegde besluit versterkt in de meening, dat het Weeshuis het wel „lijden” kon, en wat daarna openbaar is geworden ²⁾, gaf opnieuw grond

1) Indertijd werd door dezen en genen niet gewaardeerd het besluit van Regenten, om zekeren akker te verkoopen. Ik bedoel het stuk land, waarop vroeger het klooster der Regulieren te Ruggie stond en dat de R. C. gaarne in eigendom wilden hebben, dewijl op dien grond in 1572 eenige geestelijken uit Gorcum ter dood gebracht werden en aldaar „de heilige put” was. Waarschijnlijk vermoedende, dat de Regenten het stuk land niet zouden afstaan, bijaldien zij wisten door wie het begeerd werd, namen de R. C. geestelijken, aan wie opgedragen was in dezen te handelen, met goed gevolg een protestantschen boer uit Rokanje in den arm. Deze handelde met de Regenten, en de heeren lieten zich vangen. Verlokt door den hoogen prijs (ƒ 5000 per bunder), besloten zij den begeerden grond af te staan. Na verloop van eenigen tijd werd er een kapel op gebouwd, en ieder jaar worden aldaar de Gorcumsche martelaren door duizenden bedevaartgangers vereerd. Over de bedevaarten derwaarts zie men wat de heer A. C. J. van der Kemp schreef in zijne bijdrage, getiteld: „De bedevaarten onzer landgenooten”, en geplaatst in de *Studiën en Bijdragen*, onder redactie van Moll en De Hoop Scheffer, deel IV, blz. 1—103.

2) Terwijl vroeger 't godsdienstonderwijs aan de weezen gratis verstrekt werd, wordt er sedert eenigen tijd ƒ 100 per jaar voor betaald (tot wederopzeggens toe) aan den predikant, die daartoe door de Regenten aangesteld of aangezocht is. Zooals Moll heeft bericht op blz. 203, was in zijn tijd de jongste predikant (der Herv. Gemeente) van Den Briel de aangewezen man, om wekelijks godsdienstonderwijs aan de weezen te geven. Door het verschil in richting, dat bij de opvolgende jongste predikanten bestond, werd er aan dezelfde kinderen weleens onderwijs gegeven in verschillenden geest, en 't werd daarom beter geoordeeld af te wijken van den ouden regel en het godsdienstonderwijs te doen geven door den leeraar, dien de Regenten verkiezen zouden. Dat die leeraar een bezoldiging ontvangt van ƒ 100, zal wel niet gewraakt worden. Zoolang de Regenten verlangen, dat de weezen niet ter catechisatie gaan tegelijk met andere kinderen, maar afzonderlijk godsdienstonderwijs ontvangen in 't gesticht, is het niet meer dan billijk, dat de predikant voor die extra-uren onderwijs eene vergoeding ontvangt.

Aan 't bericht betreffende het onderwijs laat Moll voorafgaan, „dat aan het hoofd des gezins staat (staan) eene Moeder en een Vader, die tegelijk schoolonderrigt aan de weezen geeft.” In 1862, toen ik mij in Den Briel vestigde, was er geen vader-schoolmeester meer. Aan 't hoofd des gezins stonden en staan nog een vader en eene moeder, maar de weezen, die in de termen vallen, bezoeken de gewone burgerschool.

voor die meening. Sedert de hoogleeraar Moll zijne studie over Merula in 't licht zond en in zijn boek een verslag gaf van den toestand van des Hervormers stichting, is het Weeshuis geheel gemoderniseerd, en iedere bezoeker ontvangt den indruk, dat het met de kas van het gesticht goed is gesteld. De Regenten verbloemen dat dan ook niet. Op eene desbetreffende, door mij gedane vraag werd mij door één hunner, die in 1884 regent werd en enkele jaren fungeert als president-regent, den nog altijd wakkeren heer C. Biemond, gemeld, „dat de inkomsten van het Weeshuis de laatste tien jaren gemiddeld 10 à 12000 gulden zullen bedragen hebben, dat de fondsen al de jaren van zijn regentschap zijn toegenomen, en de Regenten in dien tijd steeds een goed batig slot hadden, met welke buitengewone uitgaven zij ook soms te kampen hadden.”

Een weeshuis, waarmede het dus is gesteld, kan velen, wellicht meerderen ten zegen zijn ¹⁾. Mogen de Regenten

---

1) Het getal der in 't Weeshuis verpleegde kinderen was in Moll's dagen gemiddeld 20 (bl. 203). Thans kan hetzelfde worden gezegd. Er zijn, terwijl ik dit schrijf, 21 kinderen voor rekening van het Weeshuis. Wanneer men let op de inkomsten van het gesticht, dan rijst de vraag, of niet meer weezen daarvan zouden kunnen profiteeren. Ik herinner mij, dat eenige jaren geleden de burgemeester van Nieuw-Helvoet pogingen heeft gedaan om een weeskind uit zijne gemeente in het Merula-weeshuis geplaatst te krijgen, maar met ongunstigen uitslag; voor een kind uit eene andere gemeente was in het Weeshuis geen plaats. De afwijzing was overeenkomstig den sedert 1824 gevolgden regel, maar wanneer men meent, dat zij steun vindt in Merula's Codicille, dan vergist men zich. Merula bestemde zijn gesticht niet bepaald voor kinderen, te Brielle weezen geworden. Hoe zou hij er ook aan hebben kunnen denken, om b.v. weezen uit te sluiten uit Heenvliet, de gemeente, die hij 23 jaar diende en liefhad! Hoe eer hoe beter worde het sedert 1824 gehuldigde exclusivisme vaarwel gezegd! Als bezwaar kan niet ingebracht worden, dat de ruimte in 't gesticht niet toelaat meer weezen aan te nemen. In 1852 was er plaats voor 30. Bovendien, heeft het gesticht geen ruimte genoeg, — buiten het gesticht, in goede huisgezinnen, is overvloedig gelegenheid om weezen te plaatsen, en een opvoeding in een goed huisgezin is te verkiezen boven een opvoeding in een gesticht, waarin velen zijn opgenomen. Bij bewandeling van den aangewezen weg zullen de uitgaven stijgen en de batige saldo's minder worden, maar wat nood! Hoe meer men ten zegen kan zijn, des te beter.

zich steeds doordrongen toonen van het besef, dat zij te bevorderen hebben wat op hun weg ligt!

's Gravenhage.

B I J L A G E I.

Die Burgermeesters ende Regierders der stede van den Briele, supplianten, tegens den procureur generael van Hollant.

Sentencie.

Opte differenten, gereesen voor den Hove van Hollandt, tuschen die Burgemeesters ende Regierders der stede van den Briele, requiranten ter eenre, ende den procureur generael van den voors. Hove, vuyten naem van den Co. Ma^t., gerequireerde ter andere zyde, allegerende die voors. requiranten by zeeckere requeste, by hemlyuden den voors. Hove gepresenteert, hoe dat wylen Meester Engel Willemszoon, in zijn leven pastoir in Heenvliet, opten vijffden¹⁾ Marty anno 1552 stilo communi, weezende noch van goede naem ende faem, zijn pastorie bedienende ende hem draegende als een goet pastoer schuldich was te doen, voor burgemeesters ende schepenen der voors. steede van den Briele gemaict hadde zeeckere prefundatie ten behouue van zeeckere arme lyuden, mitsgaders van zeeckere weezen ende vondelingen, die anders desolaet hadden moeten loopen, dairtoe hy ten voors. daege metter daet voor den wethouders van den Briele voors. getransporteert ende overgedragen hadde in handen van den voochden van den voors. armen ende weezen zeeckere huys ende boomgaert ten behouue van de weezen, ende noch zeeckere cleyne camerkens ten behouue van andere impotente, arme lyden²⁾, mitsgaders oick verscheyden percoelen van landen ende renten, omme die vruchten ende renten van dien geëmployeert te werden ten onderhoudt van den voors. huysen, weezen ende andere armen volgende die voors. gifte, biddende den voors. burgemeesters ende schepenen, dat zy tot

---

1) Men zal hier in plaats van „vijffden” te lezen hebben: vijfthienden.

2) Te lezen: lyuden.

onderhoudenisse van den voors. ghibte ende fundatie goet regardt zouden willen nemen ende sonderlinghe tot stellinghe van de voochden, die tinhouden van dien zouden naerstelicke volbrenghen; bevelende voorts die requiranten in toecommende tyden den voors. huysen van voochden te voorsien, ende aen hemlyuden versouckende die voors. last te willen aenvaerden, twelck de voors. requiranten nair voorgaende deliberatie zulcx gedaen hadde[n]: achtervolgende welcke voors. ghibte ende fundatie hadde Meester Willem Pouwelszoon, wylen des voors. Meester Engels neeff, (als voocht van de voors. armen, by den voors. Meester Engel gecommiteert), terstont weeskinderen ende andere armen in tvoors. huys ende huyskens gestelt ende diezelve onderhouden, sulcx dat die voors. ghibte ende transport ganschelick geëffectueert was geweest; nair welcke voors. gifte ende transport eenighe jairen wylen die voors. Meester Engel hereseos geaccuseert ende geconvinceert, nae revocatie relaps verclaert ende eyntelick vuyt zaicke van dien geëxecuteert was, sulcx dat daerdeur zyne goeden als geconfisqueert by den rentmeester van den exploicten eensdeels geaenvaert ende die reste voorts in arreste gestelt wairen, onder andere meede die huysen, landt ende renten, by den voors. Meester Engel al langhe te vooren den armen gegeven ende metter daet getransporteert; ende gemerct die voors. weeskinderen ende anderen armen altans meer verteert hadden dan heurlieder incompsten, hem by den voors. ghibte gegeven, bedraghen, ende die voors. requiranten den voors. voocht tot noch toe verwillicht hadden heurlieden tonderhouden, ende zy nyet gairne den armen weesen weeder opte straete setten zouden ofte doen setten, twelck hy nochtans, staende tvoors. arrest, zoude moeten doen, ten waire hierinne worde versien: soe versochten die voors. requiranten an den voors. Hove mandement, by denwelcken den voors. rentmeester van den exploicten ende allen anderen, des noot zijnde, bevoelen zoude zijn het voors. arrest, gedaen opte landen, renthen, pachten ende rentbrieven, den voors. armen weesen gegeven ende getransporteert, off te doen, ende hem geïnterdi- ceert van gelycke meer te doen, ende in cas van oppositie tvoors. arrest affgedaen zijnde, ten minsten onder souffisante cautie, omme die penningen, dairaff commende, te imployeren ten behouve van den voors. armen ende weesen, hangende den processe, de voors. rentmeester ende allen anderen, des noot zijnde, dach beteyckent zy voor den voors. Hove, omme te anhooren zulcken eysch ende conclusie als die voors. requiranten

ten daige dienende op heurlieden zouden willen doen, ofte datter een ofte meer commissarissen geordonneert mochten worden, omme partyen an wederzyden te hoiren ende vereenighen, waert doenlick, ten eynde de requiranten ende die voors. voecht hoe eer hoe liever mochten weeten, off zy die voors. armen langer souden moghen houden, ofte dat zy die zouden moeten verlaeten: ende was opt versouck van de voors. requiranten by den voors. Hove geappoincteert, dat men die voors. requeste stellen zoude in handen van den procureur van denzelven Hove, omme, opt inhouden van dien gehoort, gedaen te worden nae behoiren; diewelck gehoirt zijnde, was by den voors. Hove geappoincteert, dat partyen over souden leggen alzulcke stucken, munimenten, daer elcx van hemlyuden hem mede zoude willen behelpen, zonder nochtans eenich termijn te houden, ontslaende nyettemin by provisie die voors. goeden vuyten arreste ter tijt toe, die voors. stucken gesien, anders zoude weesen gedispo-neert: volgende welck hadden die voors. requiranten noch overgeleyt zeecker advertissement van rechten, ende van wegen die voors. gerequireerde waeren onder andere brieven ende munimenten overgeleyt zeeckere memoriën, allegerende by diezelve, dat die voors. heer Engel Willems zoon, in zynen leven pastoir tot Heenvliet, lange jairen suspect geweest was van heresie, zulcx datter tot diversche tyden informatiën jegens denzelfde gehouden wairen, als in den jaire vierenveertich ende daervooren, ende oick in den jaire drieenvijftich, zulcx dat hy onlancx dairnae geapprehendeert geweest was by den inquisiteurs van onzen gelove, ende int laeste van den maent van September vierenvijftich gecondempneert zijn erreuren te revoceren ende te doen zyne penitentie in eeuwighen vangenisse: waerna die voors. heer Engel, weeder bevonden zijnde zyne voorgerevoeerde opiniën te anhangen, was opten achtiensten Juny anno zevenenvijftich by sententie ¹⁾. . . . verclairt relapsius hereticus pertinax ende deurdien gedegradeert ende als hereticus verbrant, ende alle zijn goeden geconfisqueert tot proffyte van den Co. Ma^t.; ende want nae rechten notoir was, dat die goeden van kettters geconfisqueert zijn ende zulcx testament, by den voors. heere Engel gemaict, nyet en mocht subsisteren, soe concludeerde de voors. gerequireerde by die voors. ende meer andere middelen, dat die requiranten verclairt zouden werden tot heur voors.

---

1) Wat hier volgen moet is niet ingevuld.

verzouck nyet gefundeert ende die voors. provisie, hemluyden verleent, affgedaen: wairnae die voors. partyen hadden an weederzyde van de voors. heur stucken ende munimenten onder den voors. Hove gediend ende rechts begeert: Tvoorscreven Hoff mit rype deliberatie van Raide deurgesien ende overgewegen hebbende alle tgene, dat ter materie dienende es, in den naem ende van wegen des conincxs van Spangnen, van Engelant, van Vranckrijck etc. als grave van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt, doet aff tarrest, by de voors. gerequireerde gedaen upten landen, renten, pachten ende rentebrieven, den armen weezen der voors. stede van den Briele by wylen Meester Engel Willemsse, in zynen leven pastoir in Heenvliet, gegeven ende getransporteert, ende interdiceren den voors. gerequireerde van gelycke meer te doen. Gedaen in den Haige by Heer Guillaum Zeeghers, Heere tot Wassenhove etc. Ridder, Meesters Mairten van Nairden, Cornelis Suys, Arnolt Sasbout, Dammas van Drogendijck ende Quintijn Weytzen, Raedtsluyden van Hollandt. Ende gepronunchiëert den drieentwintichsten dach van Februario anno 1558 stilo curie Hollandië. Toirconde tzege van justiciën hieraen gehangen. In kennisse van my

J. DE LOVE (?).

BIJLAGE II.

De bedoelde Rekening van Kaerle Gans, loopende over 13dag 1567—13avond 1568, vermeldt het volgende onder den „ontfanck“:

Ontfanck eerst van landtpachten, verschenen Brielse merct 1567.

Strype over teerste viie jaer.

Van Barent Barentsze, die vii⁵ gemeten lants bruyct min xv roen ¹⁾ weylant in Strype, den hoop vry gelt om ii £ iii sc. iv gr., ende jaerlicx een halff vat karenemelcks ²⁾, fachit
ii £ iii sc. iv gr.

---

1) Van *min xv roeden* is in de Codicille geen sprake. Zie blz. 187. Vgl. blz. 235.

2) Eerst was de toegift „een coppel capoenen“. Zie blz. 187.

In de Nyeuwe Gootte over tleste vii^e jaer.

Van Lenaert Adriaensze tGilde, die viii lynen min xiv roeden ¹⁾ bruyct in de Nyeuwe Gootte, verschenen Brielse marckt 1567, vry gelt fachit . . . . . xxxii sc. gr.

In de Oude Gootte over tvijfde vii^e jaer.

Van Cornelis Diricxze, nu Lenairt Thuenisse, die twee gemeten landts bruyct, min lxxv roeden ²⁾, den hoop sjaers vrijs gelts om . . . . . xxii sc. gr.

In Abbenbrouck over tseste vii^e jaer.

Van Sara Adriaen Danckertsz. weduwe, die elff lynen landts bruyct, gelegen in Abbenbrouck, vrijs gelts van als nyet vuytgesondert, dan alleenlijck innondatie, den hoop om xxxi sc. viii gr.

In Heenvliet over vierde vii^e jaer, verschenen
Brielse marct 1567.

Van Pieter Mathijsze, die iii gemeten weye bruyct, leggende in Heenvliet, den hoop sjaers vrijs gelts om . . . . . xxx sc. gr.

Van Jan Jansze Preuyt, die drie gemeten min l roeden landts bruyct, leggende an den Bernisschen dijck in Heenvliet, verschenen als voren, den hoop sjaers vrijs gelts. . . . . xxx sc. gr.

Van Pouwels Jacobsze cuyper, die dordalve gemeten weye bruyct an den Wellewecht, verschenen als voren, den hoop tsjaers vry gelt voor . . . . . xxxiii sc. iv gr.

Van Cornelis Jacobsze cuyper, die de helft van iii^e gemeten zaeylants bruyct, legghende upte Nyeuwenhorensche grondt ende upten gront van Heenvliet, verschenen als vooren, sjaers vry gelts om . . . . . xvii sc. vi gr.

Int Cleyn Oosterlant over tderde vii^e jaer.

Van Huych Jansze, buyten der stede van den Brielle, die vijff lynen zaeylants bruyct an Bollaertsdijck, vry gelt, vuytgeseyt de dyckagie, den hoop sjaers . . . . . xx sc. gr.

Ander ontfanck van renten, verschenen als elcx int zyne
hiernaer verclaert staet.

Van een rente van ii £ gr. vlaems tsjaers, sprekende up zeecker landt in Heenvliet, toebehoerende de vrouwe van Gou-

1) In de Codicille staat: „derdtalf gemeten ende omtrent xl ruwen”. Zie blz. 188. Vgl. blz. 235.

2) De Codicille heeft: „twee gemeten ende omtrent lxx ruwen”. Zie blz. 188.

weriaen, te lossen den penn. xiv¹⁾, verschenen den vii^{en} Februario 1567 stilo communi, tsjaers . . . . . , ii £ gr.

Upte Co^e. Mat. een losrente van xx sc. gr. vlaems tsjaers, te lossen mit c Karolus guldens, verschenen den xx^{en} dach van Meye 1567 . . . . . xx sc. x gr.

Van een rente van iii ponden grooten vlaems tsjaers, te weten eenen brief van twee ponden grooten ende een van xx schellingen grooten, verseeckert up zeecker landt int Zuytlandt, toebehoerende eenen Aert Janssoen, schout aldaer, verschenen den xxvi^{en} dach van Meye 1567²⁾ . . . . . 3 £ gr.

Van Cornelis Jacobsze Broeshoof, nu Jan Pietersze Troegen, vuyt zijn huys an trucxe straetgen buyten den Briell, verschenen Katryne anno 1567, sjaers. . . . . iii sc. iv gr.

Van Sye Maertens, nu Heyndrick Jansze, vuyt zijn huys, staende an trucxe straetgen buyten den Brielle, verschenen als vooren, tsjaers. . . . . ix gr.

Van Marijtgen Joost Claesz. int Stall vuyt haer huys, staende an trucxe straetgen, verschenen als vooren, tsjaers iii sc. iv gr.

Van Marijtgen Costers, nu Kaerle den Hoffman, vuyt haer huys, staende an trucxe straetgen, verschenen Katryne 1567
iv sc. gr.

Van Jacob Thomasze slootmaecker vuyt zijn huys ende erve, staende in de Langestrade, te lossen den penninck xiv, verschenen Lamberti 1567 . . . . . iv sc. gr.

1) In hetgeen door Merula in Junij 1552 aan zijne Codicille toegevoegd is, is sprake van eene rente van „2 £ gr. sjaers op Joffrou Jannes landt in Heenvliet” (zie Moll, blz. 200). En bij Moll, blz. 241, leest men, dat Merula ten behoeve van 't Weeshuis transporteerde een rentebrief van 2 ponden gr. vls. „spreekkende upte vrouwe van Brantwijck”. Waarschijnlijk zal hier en in de Rekening van Karel Gans dezelfde rentebrief bedoeld zijn. In de Codicille is sprake van „een rente van xx sc. gr. sjaers, verschinende Katherine, versekert op landen in Heenvliet, ghecoft van Jan L. Bouwez.” (Moll, blz. 189). In de Rekening vind ik dezen brief niet terug.

2) De brief van 20 schellingen is in de Codicille niet vermeld, maar werd volgens de verklaring van Mr. Willem Pouwelsz. door Merula, vóórdat hij gevangen genomen werd, getransporteerd ten behoeve van 't Weeshuis. Dat geschiedde ook met den rentebrief van 2 ponden, die per abuis door Mr. Willem aan den rentmeester van de „exploicten” werd overgeleverd. Zie Moll, blz. 241. — Van de „ii £ gr. onlosbare, eewige renten, gecoft van Bouwe Lambrechtsz.” en „Melchior Pietersze”, waarvan sprake is in de toevoeging aan de Codicille (Moll, blz. 200), wordt in de Rekening van Kaerle Gans geen gewag gemaakt.

Van Cornelis Adriaensze vuyt zijn huys ende erve, staende in de Cappaenstrate¹⁾, te lossen den penninck xiv, verschenen den viii^{en} Septembris anno 1567, tsjaers . . . . . ii sc. vi gr.

Van een rente van v schellingen grooten vlaems sjaers²⁾, sprekende upt convent van Sinte Katrynen binnen der voorsz. stede, te lossen den penninck xiv, verschenen Kersmisse anno 1567 . . . . . v sc.

Van Lenert Claesze roedrager een jaer renten van viii schellingen iv grooten vlaems tsjaers³⁾, te lossen den penninck xii, up zijn huys ende erve in de Cappaenstrate, verschenen Katryne in de Brielsche Marckt anno 1567, tsjaers . . . . . viii sc. iv gr.

De Rekening, waarin bovengenoemde posten voorkomen, werd, zooals blijkt uit hetgeen aan haar hoofd staat, gedaan door Karel Gans, zoon van Jan Gans⁴⁾. Hoogstwaarschijnlijk in plaats van zijn gestorven vader, werd Karel Gans den 27sten Jan. 1560 door de Stedelijke Regeering „aengenomen tot rentmeester vant weeshuys ende den Heyligen Geest” van Den Briel, op een jaarlijksche gage van 6 ponden gr. vls. In de medegedeelde Resolutie van 25 Mei 1566 heet Karel Gans nog „rentmeester van den vondelijnghuysse”, maar daarna trad hij als zoodanig af. In 1577 werd hij herbenoemd. Bij besluit toch van 23 Mei 1577 werd „Carel Gans gecommiteert tot den ontfanck van de goederen van den Heyligen Geest ende Vondelinghuys” in plaats van Pieter Pietersze Lijndrayer, overleden. Dat hij nog in 1598 als boekhouder of rentmeester werkzaam

---

1) Hier zal bedoeld zijn de rentebrief van 2 sc. 6 gr. „up thuyt van wylen J. Nicasijs”, volgens Mr Willem Pouwelsz. door Merula getransporteerd ten behoeve van 't Weeshuis. Zie Moll, blz. 241. In de Codicille is deze rentebrief niet vermeld.

2) Deze rente is niet vermeld in de Codicille, maar op blz. 241 van Moll's boek. Volgens de verklaring van Mr. Willem Pouwelsz., aldaar te vinden, werd die rentebrief nog bij Merula's leven door hem getransporteerd ten behoeve van het Vondelinghuis.

3) Volgens de verklaring van Mr. Willem (Moll, blz. 241) transporteerde Merula ten behoeve van 't Weeshuis een rentebrief van 25 sc. Holl. „up een erfken, gelegen binnen den convente van de Claerissen”. Voor dezen rentebrief zal die van 8 sc. 4 gr. op het huis van Lenert Claesze waarschijnlijk in de plaats zijn gekomen.

4) Zie over 't geslacht Gans aantekening 25 achter mijne Bijdrage over Tromp.

was, zegt ons eene Resolutie van 10 Jan. 1598, waarbij „de boomgaert vant weeshuys op nyeuw in pachte gegeven” werd „aen Kaerle Gans, bouckhouder vant weeshuys”.

BIJLAGE III.

Janneken Adriaens, huisvrouw van mr. Pieter Pietersze, in leven burgemeester van Den Briel, legateerde aan het Vondelinghuis een rentebrief van 8 ponden gr. vls.

In 't Brielsche Archief is een losrentebrief van 3276 ponden, dd. 15 Febr. 1586, het Weeshuis „aengecommen als erfgenaem van Pieter Pietersze Lijndrayer”.

Een zuster van dezen Pieter zal geweest zijn Mary Pieters (Piers) Lijndraeyer¹⁾, die aan 't Weeshuis vermaakte 6 huisjes in het „Coppendaenslop” of Boterslop²⁾. Voor de oude vrouwen of dochters, welke die huisjes zouden bewonen, bestemde zij „3 renten, importerende t'samen 900 £”, met de bepaling dat van den interest „turff ende cooren” gekocht moesten worden voor de arme bewoonsters der huisjes. In 1644 werd door de Magistraten besloten den interest maar onder haar te verdeelen, dewijl de kosten van turf en koren meer bedroegen dan wat aan interest ontvangen werd (Res. Mag. 12 Maart 1644). Het Weeshuis bezit de huisjes niet meer. Zij werden verkocht.

---

1) In Res. 14 Julij 1585 is sprake van een proces, „by tweeshuys gewonnen jegens Mary Pieters dr.”. Zie ook Res. 19 Jul. 1580 en Rekeningen van den H. Geest te Brielle over 1580—1581, p. 30 verso, en over 1585—1586, p. 27 verso en 37.

2) Rekening van den H. Geest te Brielle over 1599—1600, p. 40, Resoluties der Sted. Regeering van 21 Aug. 1604 en 22 Febr. 1642, Ress. Mag. 27 Mei 1662, 15 Jul. 1673. Het Coppedaenslop heette alzoo naar een man Cop Daem, die in een huis op den hoek van 't slop woonde. Een enkele maal vond ik Coppedaenslop, en Cop Daemslop (Bodtboeck, beg. 1577, p. 250, Rek. van den H. Geest te Brielle over 1518—1519, p. 5). In 't genoemde Bodth. is p. 3 sprake van „Coppedaenshuys”. — Eene resolutie van 10 Maart 1674 vermeldt een huis „de Cat”, en naar dat huis heette het Boterslop ook „Catteslop” (Rekening van den burgemeester-thes. over 1625—1626, p. 57 verso, Ress. Mag. 8 Maart 1692, 26 Nov. 1757). In Res. Mag. 30 Jul. 1785 leest men: „Het Boterslop van ouds genaamd het Katteslop”.

In de Thesaurie-Rekening van Den Briel over 1607—1608 leest men: „tWeeshuys deser stede actie testamentaire hebbende van Mr. Joost van Alblas, die opgebracht heeft 362 £ etc.” Dezelfde Rekening vermeldt 29 £ voor het Weeshuis, uit de nalatenschap van Pieter Cornelisze Cleyburch.

Eene resolutie van 13 Junij 1612 gewaagt van 1200 Car. guldens, door Cornelis Jacobsze, in leven thesaurier van Den Briel, vermaakt aan 't Weeshuis, en uit te keeren na den dood zijner huisvrouw Aeltje Pauwels.

Door Jan Cornelisze Hartigvelt, in leven burgemeester, werd gelegateerd „de somme van 1600 car. guldens ten behoeve van eenige godtshuysen, als het weeshuys, toude mannenhuys, tvrouwenuys ende den heyligen geest te Maerlant” (Res. Vroedsch. 29 Dec. 1623).

Den 19^{den} Oct. 1624 werd door Pieter Jansze van Schoor aan de Stedelijke Regeering getoond een rentebrief ten behoeve van 't Weeshuis dd. 9 Dec. 1623, „hem overgelevert by Jonathan van Luchtenburch van wege den sterffhuysse van Huygo van Luchtenburch.”

Vincent Cornelisze, in leven vroedschap, vermaakte aan de stad en het Weeshuis 2 rentebrieven, „monteerende ter somme van 108 ponden, te XL grooten” (Res. 14 Nov. 1626).

Nog werd gelegateerd aan 't Weeshuis door Cornelis Briel een losrentebrief van *f* 50 jaarl., overgeleverd in 1625; door Adriaen van Almonde 300 £ (Res. Vroedsch. 1 Jul. 1631); door Maarten Harpertzoon Tromp 200 Car. guldens („De Navorscher”, 1895, blz. 32); door Abraham Jansze Commersteyn een obligatie van 120 ponden; door Neeltgen Jacobs dr. Arckenbout eene in 't archief berustende obligatie dd. 3 Nov. 1641; door Mr. Matheus de Moucheron 2000 Car. guldens; door Nicolaes Cornelisze Arckenbout een losrentebrief van „40 ponden te XL grooten t'pont”; door Emmerentia Berckx, huisvrouw van Jacob van der Goes, *f* 1000; door de huisvrouw van Jan Dirksze Schrobbeling 400 Car. guldens (Res. Mag. 22 Dec. 1657); door Jacob van der Goes *f* 1000 (Res. Vr. 21 Jul. 1663); door Petronella Welhouck 600 £ (Res. Mag. 10 Mei 1664); door Mr. N. van Couwenhoven, pensionaris, 600 ponden (Rekening van de arme middelen over 1673—1674, blz. 6 verso); door Mej. P. Gaal *f* 600; door den heer Lakenkooper *f* 300; door de huisvrouw van burgemeester Hage *f* 2000; door Agatha de Jongh 800 ponden; door Magdalena Briell, weduwe van

Mr. Jacob de Jonge van Ellemeet, *f* 1000 (Res. Mag. 23 Junij 1685, 6 Dec. 1687, Res. Vr. 19 Jan. 1688); door Cecilia de Jonge van Ellemeet, vrouw van „Oosthuysen”, *f* 2000 (Res. Mag. 6 Dec. 1687, Res. Vroedsch. 19 Jan. 1688); door Hendrik Kourt, timmermansknecht, in het Weeshuis opgevoed, *f* 1000 (Res. Mag. 18 Apr. 1733); door G. Slaats *f* 1000; door Mej. Slaats *f* 500; door C. en A. Brasser *f* 2000; door N. Honig *f* 600; door Elisabeth Herbertina Briel, huisvrouw van Mr. C. Gerlings, *f* 4000; door Mr. Cornelis Taal *f* 4000 (Res. Mag. 11 Nov. 1751, Res. Raad 1 Apr. 1803); door Maria Elizabeth Briell, huisvrouw van Wilhelmus Joh. Herm. Hamilton off Silvertonhil, *f* 2000 (Res. Mag. 25 Junij 1768); door Barbara Sara van Hoogwerff, huisvrouw van Mr. Johan Gerbrand van Mierop, *f* 2000 (Res. Mag. 6 Febr. 1779); door Mr. Ooker Gevaerts Joh.zoon *f* 1000 (Res. Municipaliteit 11 Maart 1799); door Dr. Adriaan de Mirell *f* 3000 (Res. Munic. 20 Dec. 1802); door de erfgenamen van Dr. Cornelis van Dam van Aerden *f* 2000 (Res. Raad 20 Junij 1806).

B I J L A G E IV.

Voor de eerste maal zag ik eene subsidie ten behoeve van het Weeshuis vermeld in de Rekening van den rentmeester der goederen van de Regulieren te Rugge over het jaar 1600¹⁾. Zij gewaagt van 2000 £, ten behoeve van het Weeshuis toegestaan om de menigte weezen.

Uit dezelfde bron, welke die 2000 £ verstrekte, werd ook later ten behoeve van het Weeshuis geput. Telkens leest men van ordonnanties op den ontvanger der inkomsten van de goederen der Regulieren. In mijne „Bijdrage tot de geschiedenis

---

1) Dat het Weeshuis vóór dien tijd gesubsidiëerd werd, is mij niet gebleken. Ik vond alleen, dat het in de 16de eeuw wel eenig voordeel had van overtredingen eener stadskeur. Zoo werd den 28sten Sept. 1577 door de Stedelijke Regeering iemand, die door onachtzaamheid „nae de besette wacht over den binnenwal gecomen” was, veroordeeld tot een amende ten behoeve van het oude mannenhuis, en bovendien tot de betaling van een daalder aan elk van de andere godshuizen, te weten, „tleprooshuys, tvondelinghuys, tgasthuys ende tvrouwenhuys”.

van het klooster en de goederen te Rugge" heb ik medegedeeld tengevolge waarvan de Brielsche Regeering over die bron van inkomsten te beschikken had.

Nadat de „vaders ende regierders" van het Weeshuis door de Vroedschap waren „geautoriseert tot laste vant weeshuys te mogen lichten 2000 Car. guldens tot bevordering ende voltrekkinge van de wercken van timmeragie, aen denselven weeshuys begonnen" (Res. Vroedsch. 15 Julij 1602), werd den 10^{den} Jan. 1604 „geaccordeert het weeshuys van stats wegen gesubsidiëert te werden met een somme van 1000 car. guldens in aansieninge van den grooten noot... omme daermede cleederen ende cooren ten behouwe van de weesen te coopen".

Resoluties van latere jaren maken evenzeer gewag, nu van eene toegestane geldleening ¹⁾, dan van eene geaccordeerde ordonnantie ²⁾ ten behoeve van het Weeshuis, en met de stijging van de behoeften namen de ordonnanties in grootte toe. In 1621 werden 5000, in 1624 8000 gulden voor het Weeshuis beschikbaar gesteld ³⁾. Voor de stadskas was het gelukkig, dat de Staten van Holland haar bijsprongen. In de Rekening van den burgemeester-thesaurier over 1621—1622 leest men p. 21 van een subsidie van 2000 £, door de Staten toegestaan voor het onderhoud van weduwen en kinderen van schamele soldaten. Sedert wanneer en waarom die jaarlijksche subsidie van 2000 £ toegestaan werd, leert ons o. a. eene resolutie van de Staten van Holland, genomen op 22 Febr. 1659. De afgevaardigden van Den Briel deelden op dien dag in de vergadering der Staten mede „de reedenen waaromme de Heeren derselver principaalen niet en konden consenteeren in het 12^e point van de beschryvinge, tenderende ten einde alle de landen en andere vaste goederen, de Godshuisen toebehoorende, sonder onderscheid voortaan het middel van de verpondinge subject souden weesen". Om de bezwaren der Brielsche Heeren te doen verdwijnen, werd er toen iets bedacht, en met succes. De genomen resolutie luidt: „Is verstaan, dat die van den Briele voornoemt, mits neevens de andere leeden in het voorgeroerde middel consenteerende, van nu voortaan, soo lange het voornoemde middel van de verpondinge over de Godshuislanden by den Staat ge-

1) Res. 23 Sept. 1617, 15 Jan. 1619, 25 Nov. 1623 enz.

2) Res. 8 Jan. 1622, 27 Aug. 1625 enz.

3) Res. 14 Aug. en 13 Nov. 1621, 9 Junij en 21 Dec. 1624.

heeven sal werden, niet gehouden sullen weesen te versoeken continuatie van seekere subsidie van 2000 Car. guldens jaarlijks, by Haar Edele Groot Mog., na het vertrek van het Engelsche Guarnisoen uit den Briele voornoemt⁴⁾, aan of ten behouve van het Weeshuis aldaar geaccordeert en seedert van tijd tot tijd gecontinueert, in agtervolge en tot voldoeninge van de belofte van indemniteit over de schaaden, die de gemelde Stad soude koomen te lyden door het inneemen van het voorsz. Engelsche Guarnisoen, geïnterponeert by acte in date 11 Oct. 1585²⁾, nemaer dat Haar Edele Groot Mog. in sulken cas het voorschreeve subsidie sullen houden voor gecontinueert mits deesen voor den tijd en soo lange het voorsz. middel van verpondinge over de Godshuislanden by den Staat als vooren geheeven en geprofitteert sal werden, en dat hetselve middel wederom koomende te cesseeren, de saake aangaande het voorsz. subsidie verstaan sal werden te weesen in termen als deselve jeegenwoordig is.”

De toegestane subsidie³⁾ deed de Brielsche Regeering niet stil zitten. In 1644 werden door de Vroedschap punten van bezuiniging voor het Weeshuis gearresteerd en met het oog op de zware lasten van de Godshuizen, inzonderheid van het Weeshuis, werd er besloten „tot onderstant” van de Godshuizen aan de Staten van Holland te verzoeken „octroey tot het opstellen van een loterye” ten behoeve van het Weeshuis en het Gasthuis, „mits dat de $\frac{2}{3}$ parten vant innecomen van de loterye”⁴⁾ zouden „comen ten proffyte vant Weeshuys ende $\frac{1}{3}$ part tot behoef vant Gasthuis” (Res. Mag. 6 Febr. 1644, Res. Vroedsch. 21 Maart 1644). Den 24sten November 1660, toen wederom was gebleken, dat de middelen niet toereikend waren voor 't onderhoud van het Weeshuis, werd door de Magistraten van Den Briel besloten „den innecomen ende goederen, eertijts gehoort hebbende aen het Leprooshuys⁵⁾, mette lasten daerop geassig-

1) Het Engelsche garnizoen was te Brielle in de jaren 1585—1616.

2) Deze akte van indemniteit plaatste ik in Fruin's Bijdragen, Reeks III, dl. II, blz. 180—183.

3) Eerst sedert 31 Dec. 1807 werd de betaling dier subsidie gestaakt (Res. Vroedsch. 21 Oct. 1818).

4) Van loterijen ten behoeve van het Weeshuis leest men in tal van Vroedschapsresoluties van de jaren 1695—1710.

5) Over het „Leprooshuys”, vroeger het klooster van St. Andries, zie men mijne Bijdrage over dat klooster.

neert, te combineren met het innecomen van het Weeshuys." In 1670 werd door de Regenten van het Weeshuis aan de Vroedschap bericht, dat het gesticht een inkomen had van circa *f* 6000, maar aan uitgaven circa 8000 car. guldens te betalen en dan nog schulden te delgen had, veroorzaakt door de zware lasten en de „veelheyt van de kinderen". Tengevolge van dat bericht werd eene commissie benoemd, om middelen te beramen ter voorziening in de nooden (Res. Vroedsch. 11 Jan. 1667). In 1670 had het Weeshuis *f* 5000 schuld en de Vroedschap besloot *f* 6000 tegen 3 0/0 op te nemen. De interest zou door de stads-thesauriers betaald, maar gerestitueerd worden door den boekhouder van 't Weeshuis. Nog werd besloten „het innecomen van 't gemortificeerde oude mannenhuis¹⁾ te appliceeren" ten behoeve van het Weeshuis (Res. Vroedsch. 27 Nov. 1670). Later werd de boekhouder van 't Weeshuis onderscheidene jaren achtereen gemachtigd *f* 1000 te „negotieren" tot betaling van schulden (Res. Vroedsch. 24 Sept. 1682, 6 Maart 1684). Den 3^{den} Nov. 1698 werd besloten jaarlijks het Weeshuis te „adsisteren" met *f* 1300, te betalen door den stads-thesaurier, te weten *f* 1000 tot betaling van de lasten van 't huis en *f* 300 speciaal tot betaling van de bieren, aan 't Weeshuis geleverd. Den 20sten Sept. 1700 werd buiten de jaarlijksche subsidie van *f* 1000 een subsidie van *f* 3000 aan 't Weeshuis geaccordeerd, en in eene Vroedschapsresolutie van 4 April 1727 leest men wederom van *f* 3000 uit stadskas toegestaan ter betaling van schulden.

Dat de financiële toestand in de 17de eeuw niet bestendig ongunstig was, blijkt, volgens eene mededeeling van den heer Biemond, uit de Rekening van het Weeshuis over 1648—1649, die een goed slot van *f* 5487 vermeldt. De ontvangsten bedroegen toen *f* 12644, de uitgaven *f* 7157.

---

1) Over dit gesticht deelde ik het een en ander mede in *De Navorscher*, 1893, blz. 594.

GELOOFSVERVOLGINGEN TE ROTTERDAM, 1534—1539.

MEDEDEELING VAN

Mr. W. BEZEMER.

Evenals andere steden van ons vaderland is ook Rotterdam in de 16de eeuw meermalen het tooneel geweest van vervolgingen der Herdoopers. In 1531 werden een moeder en haar zoon geëxecuteerd ¹⁾; in 1538 werd Lievijn Cornelisz vervolgd ²⁾; 1539 had de bekende marteldood van Anneke Jansz plaats; 1544 werden eenige mannen onthoofd en vrouwen in een schuit onder het ijs geschoven ³⁾; 1558 hadden er verscheidene executiën plaats; die van Jan Hendriksz had nog een oproer ten gevolge ⁴⁾. Vergeefs zocht ik in het gemeente-archief naar nadere bijzonderheden over deze feiten; noch de officiële bescheiden, noch de kronieken in handschrift geven hier nieuw licht. Evenwel kan ik eenige berichten over vervol-

---

1) Ottius, *Annales*, 53. Dit wordt noch bij Van Braght, noch bij Brandt vermeld.

2) Hoog, *De martelaren der Hervorming in Nederland*, bijlage IV.

3) Van Braght, II, 70; Brandt, I, 146.

4) Van Braght, II, 193; Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgez. in Holl.*, I, 43.

gingen mededeelen, die, voor zoover mij bekend is, nog nooit gepubliceerd zijn. In het oudste crimineel sententieboek (1499—1539) vond ik melding gemaakt van vervolgingen tegen personen met name Romer Zijvertsz en Jan, zijn zoon, Martijn Pietersz, Cornelis Stevensz, Hendrik Hendriksz, Jan Pietersz, Katrijn Arien Caesines huisvrouw en Joris Gerritsz, die, uitgenomen de drie laatstgenoemden, veroordeeld werden. Geen dezer namen komt voor in het martyrologium der „Bibliotheca Belgica”; ook in andere gedrukte werken vond ik ze niet, zoodat publicatie daarvan in dit tijdschrift mij niet misplaatst voorkomt.

In het proces van Cornelis Stevensz wordt gesproken van een Jan Thonisz te Gorinchem, ten wiens huize hij gedoopt was. Er bestaat een vonnis van 8 Mei 1568 tegen zekeren Jan Thonisz te Utrecht, veroordeeld tot de koord, doch niet wegens de religie ¹⁾. Maryken, de weduwe van Jan Schot, bij wie Cornelis eenigen tijd gewoond had, is klaarblijkelijk de weduwe van den Anabaptistischen leeraar Jan Jansz Schot, te Rotterdam gedood 10 April 1534.

Cornelis, kistemaker te Haarlem, is misschien wel dezelfde als Cornelis Willemsz, geëxecuteerd te Amsterdam 6 Maart 1535 ²⁾.

In hetzelfde proces wordt genoemd een Neeltgen Gerrit Jans de kuipersvrouw; of deze dezelfde is als Neeltgen Jansdochter, den 13 Nov. 1554 te Leiden gedood ³⁾, durf ik niet beslissen.

Verdere nasporingen bleven tot mijn leedwezen zonder gevolg.

Rotterdam.

---

1) *Codex dipl. Neerlandicus* (uitg. Utr. Hist. Gen.), 1853, II, 193.

2) Van Braght, II, 412.

3) Kist en Moll, *Kerkhist. Archief*, III (1862), 442.

(blz. 27). Depositien gedaen in presencie van Joost Jansz, burgemeester, Willem Wolffertsz, Jacob Claesz, Jacob Pietersz, Cornelis Henricxsz ende Cornelis Dircxsz, scepenen, upten 9 Julij anno XXIX van Romer Zijvertsz ende Jan Romersz zijnen zoon, beyde van Delff.

Cornelis Pietersz alias Crijger, oudt omtrent seven ende twintich jaeren, seyt bij zijnen eede dat Jan Romersz gepredikt heeft ten huuse van hem getuyge in der nacht omtrent middernacht, ende verachtende die misse, seyde „waerbij is die misse gelijct ende geacht anders dan bij den beestenmisse”, ende dattet vasten anders nyet en was dan hooftbrekinge, ende dat men theylige cruys nyet eeren noch anbidden en soude, want daer hanget teen houdt andt andere, oick mede dat men voir die zielen nyet bidden en soude, ende dat men zoe veel verdiende an de stacypsalmen te lesen ofte te singen als een lydeken van de Kon. Maj. te singen.

Katrijn Mathijsdochter, oudt omtrent negen ende twintich jaeren, seyt bij hueren eede dat zij den voorn. Jan Romerss geseyt heeft dat men nyet vasten en soude wanttet al voor nyet was, God heeft genoeg voor ons allen gedaen; ende heeft noch geseyt dat men die moeder Goods nyet eeren en soude, wanttet een slecht wijff was, ende dattet oick voor nyet was dat men se eerde, ende dat die misse gelijct was aengaende den naem van der misse bij een mishoop; seyde noch dat men nyet biechten en soude mer dat men die consciencie in de slaepcamer soude ondersoecken

Brechgen Jeroensdochter oudt omtrent vierendetwintich jaeren seyt bij hoeren eede dat die voirs. Jan Romersz mit zijn vader hair getuyge medegenomen hebben tot eenre tijt als zij ten sermoenen gingen, ende striden na den sermoen dat die predicant gheen recht Euangelijs man en was zoe lange als hij misse dede, wairup zij getuyge antwoerde „wairomme en soude hij gheen misse doen, hij consacreert ymmers God?” Dairup seyde Jan Romersz: „God is in den hemel ende dat broot is broot als dit is”, ende wijsde up een stuck broots dat voor hem lach, wairup zij getuyge seide: „men seyt nochtans dat se salich sijn die geloven ende nyet en sien”. Hierup antwoerde Romer seggende: „dat gelooff en is van geenre waerde”; ende zij getuyge sach die voorn. Romer ende Jan eeten up onser liever Vrouwen avonde lestleden, ende als zij hem van vasten vermaende seyden

zij: „wat roert onse vrouwe of men vast off nyet, zij is al dooff ende hoert neyt, nyemande en weettet dan God.”

Matgen Jansdochter oudt omtrent eenendetwintich jaeren seyt bij hueren eede dat zij den voorn. Jan Romersz heeft hooren prediken ende alsoe hair dochte zoe ginck dat redelicken toe, mer seyde in deselve predicatie dat men voor die zielen nyet en soude bidden; mer spottende mitten priester gaende mitten gewijden water upten graven, dattet selve den zielen te stade comt gelijk als men een vaetdoeck up een roester braet, vraechde zij getuyge: „wairomme leest men dan die seven psalmen?” dair hij weder up seyde: „dat is van geenre waerde”.

Anna Pieter Daemss oudt omtrent sevenendevēertich jaeren seyt bij hueren eede dat zij staende voor de doere van Cornelis Pietersz voorn. omtrent 9 uren in den avonde hoerde den metselair prediken mit beslooten doeren, sonder dat zij weet wat zij heeft.

Ten selven dage zijn die voirs. Romer ende Jan geapprehendeert.

Upten 14^{den} dach in Augusti int selve jaer zijn die voorn. Romer ende Jan zijn soen staende up hueren vrijen voeten buyten bande van ijser geexamineert upten depositiën voirs. in presencie van allen den scepenen, ende up tselve dat in de voorn. depositiën onderteyckent is met eenre strepe is gedeclareert als hyerna volget.

Item Jan heeft geseyt up dat in de eerste depositie staet: „wairbij is die misse gelijck ende geacht anders dan bij den beestenmisse”, alsoe ons doir der beestenmisse gesproyt over 't lant vruchten ende cooren comt ende waschet, zoe doet oick die andere misse, dit uut zijn eygen voornemen.

Item up dit artikel in de anderde depositie: „dat men nyet vasten en soude, wantet al voer nyet is, God heeft genoech voor ons allen gedaen”, seyde Jan dat men nyet vasten en soude gelijk die scriben ende pharizeen die hair aensichten uithoolen om van de menschen gesien te wesen, ende allegeerde Matheum int seste; ende up tartikel „dat men 'nyet biechten en soude mer dat men die consciencie in de slaepcamer soude ondersoeken” seyde Jan dat men eerst God biechten sal ende dairna ons evenmensche versoenen, ende dan den priester verthoenen, ende dat men die sonden zoe ontamelicken ende

leelicken als die geschiet waren voor den priester nyet en soude ontdekken, ende allegerde Ysayam int seventhiende, dair staet: „vermaledijt is die mensche die in den mensche betrouwet.”

Item up dat artikel in de derde depositie: „dat den predicant geen recht Evangelijns man en was zoe lang als hij misse dede” seyt Jan datter binnen Delft priesteren genoich waren dat Evangelijnsche mannen waren ende nochtans gheen misse en deden. Ende up tartikel „dat God in den hemel is ende dat dat broot is broot als' dat is” ende wijsde op een stuck broots dat voor hem lach, seyde Jan, allegerende Paulum actuum int 17, dat God nyet en rust in tempelen van menschenhanden gemaect ende dair verscheyden. Ende up tartikel: „dat geloof en is van geenre waerde” seyt Romer dat ten selven tijde een seyde dat zij bet geloofde dat zij sach dan dat se hoorde seggen, zoe seyde hij dairup dat sulck geloof van geenre waerde en was.

Ten selven tijde is Romer gevraecht ofte hij consent gedragen heeft tottet geent dat Jan zijn zoon gepredict hadde, dair hij op seyde neen, mer dat hij zijn zoon gestraft hadde, seggende dat hij zwijgen soude want hij mocht behaelt worden.

Item ende upten selven dach heeft Alijt Fijnen van Utrecht oudt omtrent achtendeveertich jaeren gedeposeert dat zij den voorn. Jan heeft hoeren seggen int bijweesen van den voirgen. tuygen dat in de misse nyet veel te verdienen en is, wairup zij getuyge antwoorde dat zij weleer hadde hoeren prediken dat men zoeveel ende meer verdiende diewijl dat men misse hoerde alsof men zoeveel lants om Goodswille den armen gave als men in derselver misse omgaen mochte, dair Jan up vraechde: „wye hebt ghij dat hoeren prediken?” een casseboiff, ende als zij getuge den voorn. Jan prijsde van zijnder geleertheit zoe seyde zijn vader dat hij lange tijt dairomme gearbeyt hadde eer hij zoon tot dat verstant gebrocht hadde, ende als Jan onder anderen woerden seyde dat int vasten geen verdienst en is, zoe antwoorde Katrijn Mathijsdochter voorn.: „God heeft ymmers die 40 dagen gevast.” Hierup antwoerde Romer ende seyde tot zijnen zoon: „laet ons zwigen, wij stroyen hier roosen voor varcken,” ende Alijt voors. seide: „ick blive bij tgelooft van mijnen ouden.” Insgelijcx seyde die voorn. Katrijn ende vraechde mede wair hair ouders gevaren waren; hierup antwoorde Romer seggende: „die zijn voor den duvel ende dair zoe wilt ghij medevaren indien dat ghij bij dat gelooff blijft.”

Upten 10 Septembris int selve jaer zijn de voors. Romer ende Jan geexamineert buyten banden van ijsen presentibus fratre Philippo Nardeno, priore conventus Rotterdamensis, fratre Daniele Petri, lectore predicti conventus, domino Adriano Alewini, provisoro in Rotterdam, Johanne Petri Johannis, Wilhelmo Wolfridi, Jacobo Nicolai, Johanne Adriani Vet, Cornelio Theodrici, Jacobo Petri et Cornelio Henrici scabinis.

Ten selven tijde heeft Romer Zijversz geaffirmeert dat zijn zoon geseit heeft van den heyligen sacrament dattet broot is als ander broot.

Jan seyt dat hij nyet en geloofde dat God almachtich lichamelick is in den heyligen sacramente, allegerende Paulum actuum 17.

Noch seyt Jan: vast men die geboden van der heyliger kercke, tes guet, ende vast men se nyet tes oick guet.

Noch seyt Jan datter nyet dan twee wegen en zijn als de hemel ende de helle, ende datter gheen vagevuer en is.

Jan seyt dat men voor die zielen nyet bidden en soude.

Romer heeft tenselven dage te buyten gegaen tgeent dat hij geseyt ende gevoelt heeft, ende beloofde tselve nyet meer te seggen, ende dat hij oick anders nyet en geloofde dan een guet Kersten mensche is te geloven, ende revoeerde tgeent dat hij geconfesseert heeft ende dat over hem getuycht is. Insgelijcx heeft Jan oick gedaen in presencie van den voorn. prior, lector, provisor ende den scepenen. Ende in kennisse van dien zoe setteden zij beyde hair merck up een papier dair die depositien ende hair confessie inne gescreven stont. Hair beyder merck was gelijck ditte X.

Item upten 18^{den} dach in Augusto is scepenen gepresenteert een certificatie vercregen bij versouck van Belye Jansdochter, die huyvrouwe van Zijvert Romersz, ende Jannetgen Cornelisdochter, huysvrouwe van den voorn. Romer, in dewelcke verclaert worde dat de voorn. Romer ende Jan zijn zoon dat nyemant en wiste dat zij befaemt waren in de Luteraensche dwalinge, mer zij voir guede scamele gesellen gehouden, die up werckedagen hair broot zuerlick wonnen ende theyligendagen die kercken visiteerden als andere borgeren na hueren state, onder tzegeel van den saken van Delft.

Item ende upten vijfendetwintichsten dach in Augusto bij advijs der stede van Delft zoe dat an hem versocht worde soe certificeerde de stede van Delft dat Gerijt Dirxsz, oudt 70 jaeren, Claes Clementsz, oudt 50 jaeren, ende Trijn Claesdochter, oudt 50 jaren, ten versoucke van Jan de Heuter, schout der voors. stede, gedeposeert hebben als overbuyeren ende naeste gebuyeren seggen guede kennisse van denselven te hebben, mer en weten nyet dat zij luyden mitter nyeuwer dwalinge, die men hiet Luteraensche dwalinge, befaemt zijn, mer dat Romer bij tijden wel meer een canne biers drinct dan zijn staet betaemt, ende dat zijluyden gelijk andere borgers up heyligedagen ten sermoenen ende in de andere goodsdiensten ter kercken plegen ende gewoonlick waren te comen.

Item noch een certificatie bij meester Huych van Eynden, pensionarys ende secretarys derselve stede van Delft, in deser manieren: Ick Huych van Eynden certificere mits desen voir die gerechte waerheyd dat ick als secretarys der stede van Delft geexamineert hebbe in presentie van scepenen seeckere getuygen geproduceert ten versoucke van die huysvrouwe van Romert Zivertsz, sonder yet dairvan ontfangen ende genoten te hebben, overmits darmode van denselven Romert. Des toirconde mijnen naeme hieronder gestelt up den 18^{den} in Augusto anno XV^c XXIX, bij den schien onderteykent.

Die correctie van den voors. Romert, gewesen den 10 Septembris anno ut supra.

Alsoe Romert Zivertsz gesproken heeft tegen den heyligen Kerken gelove, twelck hij revoceert ende heel te buyten gaet, ende ommedat hij zijn zoon nyet strengelick gestraft en heeft van zijne dwalinge zoe dat behoerde, ende mede zoe hij gedaen heeft jegen tmandement der Kon. Maj., zoe wisen scepenen mit vonnisse dat hij dairomme gegeselt zal worden zoelange alst den officier ende scepenen duncken genoeg te wesen, ende alsdan gebannen te wesen uutter stede ende der stede vrijheyd van Rotterdam drie jaeren lang up die verbuerte van zijn lijff, ende teynden de drie jaeren binnen der stede off der stede vrijheyd nyet te comen, hij en heeft den officier ende de stede eerst gegeven thien Karolusgulden van 40 groten Vlaems tstuck.

Die correctie van den voors. Jan Romertsz ten selven dage.

Alsoe Jan Romertsz gesproken ende gepreect heeft tegen theylige Kerstengelove ende quaelick gesproken ende oick gevoelt heeft van den E. heyligen sacramente ende meer andere quade articulen voor hem genomen heeft, twelck hij altesamen revoceert ende te buytengaet, ende alsoe hij gedaen heeft jegen tmandament van de Kon. Maj., zoe wisen scepenen mit vonnisse dat hij dairomme geselsal sal worden zoe lange dattet den officier ende scepenen genoeg duncket te wesen, ende dairboven mit een ijsen doir zijn tonge gesteeken te worden ende alsoe mittet ijsen doir zijn tonge te blijven staen zoe lange dattet den officier mitten scepenen genoeg duncket te wesen, ende alsdan uutter stede ende der stede vrijheyte gebannen te wesen zes jaeren op zijn lijff, ende dairnae nyet weder inne te comen, hij en heeft eerst den officier ende de stede gegeven twintich Karolusgulden, van 40 groten Vlaems tstuck.

(blz. 56). Interrogatie gedaen upten 16^{den} Decembris anno voirs. (1534) bij meester Reynier Brandt, procureur ende raedt ordinarys shoofs van Hollant, presentibus quibusdam scabinis.

Zeyt de voirs. Martijn Pietersz dat hij gedoopt is geweest voir Paeschen lestleden van een geselle uuyt Munster, dair mede bij was noch een ander geselle geboren uuyt Munster, die mit malcanderen gegaen zijn uuyt Aemstelredam naer Uytrecht deur vrese van gevangen te worden overmits datte scepen tot Aemstelredam gearresteert worden, ende werde hij die spreket gedoopt upte wech tusschen Aemstelredam ende Uytrecht in meeninge te gaen naer Munster, dair hij geseyt was dat hij onderhouden soude worden, mair verstaen hebbende ten selven tijt dat zijn suster gevangen was in de scepen is wederomme gegaen van Aemstelredam naer Haerlem, daer hij zijn suster toesprack in de scepen, ende is vandaer gegaen in den Hage, zeyt noch dat hij gevolget is zijn suster ende Claesgen de Walier als zij uytten Hage geloopen zijn naer Hillegom,

vandaer zij gingen varen te scepe naer Haerlem, alsoe hem die spreecket binnen den Hage ten huysse van Claesgen poirtier ende oick ten huysse van zijn moeye weleer guede vermaeninge gedaen hadde geweest uytter scrifte dat hij quaet laeten soude ende guet doen, zoe dat hij selve begeerde te volgen ende naer Munster te varen, ende coomende binnen Aemstelredam dair hij zijn broot hadt in de Warmoesstraet up een hoockhuys bij de wisselaer daer een snijder woent, ende worde hem aldair gegeven gelt van den voirs. twee gesellen van Munster ende wesen hem thuys van eenen Willem die schuytvoerder, wonende an de nyeuwzeijtsvesten tegenover die moolen mit ses wycken, aldair hij die spreect geslapen heeft twee nachten, ende quaemen aldair bij hem die twee gesellen uuyt Munster, die hem alsoe bepraeteden dat hij met hemluyden upte wech geslagen is naer Munster.

Zeyt noch dat hij zeeder die tijt van Paeschen hoenvaerts is in Vlaenderen ende oick hem onthouden heeft zekere tijt in Zeelant, ende quam vandaer voer Valckenburgermarct lestleden, dair hij gevangen worde ende weder laeten gaen, ende gehadt binnen hier tijt diverse avonturen van bursen te snijden, gelijk hij voir sepenen bekent heeft ende noch seyt waerachtich te wesen.

Zeyt noch die spreect dat hij onlanx geweest is buyten Aemstelredam ende logeerde in de Rietvinck buyten de Haerlemse poort, aldair mede gelogeert waren vier gesellen die seker diefte gedaen hadden, van denwelcken deen genaemt was de monnick van Aemstelredam, dander Valentijn, de derde Rochusgen ende de vierde . . . (?), die all gevangen worden van den dienaers, ende hij die spreect beducht zijnde omme gevangen te worden mitten anderen ginck loopen over tvelt naer Uytrecht ende zoe voorts naer Woerden, ende is alsoe gecoemen binnen deur in den Haghe.

Zeyt dat hy in den Hage wesende gelogieert was ten huysse van zijn suster genaemt Marrij, ende en heeft noyt geweest in de vergaderinge ende en heeft oick noyt gehoert dat eenige vergaderinge gebeuren soude van verdoopten personen, maer quam hier tot Rotterdam daer een buydel gesneden worde daeromme hy gevangen worde, hoewel hy dairtoe gheen scult en hadde.

Zeyt dat hij wel begeert onderwesen te wesen ende indient den Heere belieft wel zijn dwaelinghe ofgaen van de tweede

doopinge, ende dairtoe vermaent zijnde en heeft tot noch toe zijn voirgaende dwalinge van den E. heyligen sacramente ende van tdoopsel nyet willen ofgaen.

Upten 22sten dach in Decembri voirs. is Martijn voirn. bij scepenen vonnisse gewesen geexecuteert te worden mitten zwaerde.

Item is nae dexecutie tlichaem begraven upt kerckhoff.

(blz. 58). Eodem die interrogatie gedaen bij den voirn. meester Reynier Brandt etc. in presencie als boven.

Cornelis Stevensz, geboren van Moffoert, oudt omtrent 34 jaer, seyt dat hij tjaerent in de vorst gedoopt is in Gorinchem ten huysen van Jan Thoniss, schuemaker, in absentie van deselve Jan Thoniss ende buyten zijnre weten van Lenart die boockbinder van Aemstelredam, ende was tenselven tijde hij die spreekt des heeren van Bockhovens cock, ende bleeff dairnae noch bij hem up thuys tot Gorinchem tot nae Pinxteren; dat hij gereyst is van tsHartogenbosch deur Gorinchem naer Aemstelredam, ende is daer gelogeert geweest in den Leeren Emmer bij sint Jacobsappelle den tijt van 14 dagen off drie weecken, hebbende bij hem een weduwe van den Bosche die tot Paeschen lestleden tZwolle gevangen worde, wiens man gestorven was, die hij nyet en kende ende was een taschemaker, ende is mit hair gereyst tot Haerlem, dair hij logeerde ten huysen van Cornelis kistemaker omtrent 14 dagen ofte drie weken, dair hij trouwede zijn huysvrou, ende deur een genaemt Cornelis, diewelcke nae beloffenisse die hij ende zijn huysvrouwe malcanderen deden seyde ende laste hem te wesen thoofft ende zijn huysvrouwe die voeten mit diergelijcke woerden gelijk Abraham zijne huysvrouwe trouwede. Ende van Haerlem is hij die spreekt gereyst deur den Bosch naer Antwerpen, ende alsoe zijn huysvrouwe aldair nyet en begeerde te blijven deur vrese omme bekent te worden zoe is hij die spreekt met hair gecoemen alhier tot Rotterdam, geleden ontrent thien weken in meninge omme te gaen naer Delft omme aldair zijn ambacht te doen

ende zijn broot te winnen, mair is alhier gebleven eerst zekere tijt ten huuse van Marijken weduwe van Jan Schot, ende dairnae heeft gehuyert een camer daer hij tot noch toe gewoent heeft, ende was hem geleent... (?) dat hij behoefte heeft, dair een cedulle of gemaict is.

Gevraecht hem die spreekt met wie hij alhier binnen Rotterdam gehadt heeft zijne conversatie, seyde dat hij sonderling gheen gemeenscap gehadt en heeft mit yemande dan mit Rombout de backer, ende somtijts zijn wel tot zijnen huuse gecoemen eenige personen van buyten, dairmede hij vergaderinge gehadt heeft tzyne huuse, vermaenende van de scrifte, dien hij al bij namen nyet en kent, uytgesondert een Lenaert de boockebinder ende een genaemt Arien uytten Briel, welke Lenaert geleden omtrent 14 dagen gecoemen is van Delft ende heeft hem aengesprooken ende was binnen zijn huuse mair omtrent een half ure, ende woude de voirs. Lenaert varen naer Antwerpen, ende was te voren hij die spreecket van Rotterdam gevoeren nae den Hage omme Neeltgen Geryt Jansz cuypers wijff te spreken ende die weder bij hair man te brengen, ende wederomme comende uytten Hage deur Delft heeft den voirs. Lenaert aengesprooken ende heeft hem gevonden tot Delft buyten die Waterslootse poort an de luchterhandt als men gaet uytte poort in een cleyn huysken, ende sprack mit hem in jegewoerdicheyt van de huysvrouwe van hem die spreekt omtrent een half ure, begerende van hem raedt ende onderwijs hoe dat de menschen eendrachtelick souden moegen leven, ende begeerde ten selven tijde ende tot meer stonden nair zijnen besten onthouden datter 10 ofte 12 vergaderen souden van heuren bonde ende stellen bij gescrifte haer gelooff ende dat overbrengen den raedt, wiens harten hij betroude souden van God verlicht wesen, dat zij souden hemluyden gehoor geven ende minnelick ontfangen ende hem veraccorderen souden, mair tselve smaecte hemluyden nyet, seggende dat die heeren van den raide tselve nyet ontfangen en souden, ende seyt hij die spreekt dat hij nyet en weet wanneer Lenaert van Antwerpen coomen zal.

Seyt dat hij noyt gehoort en heeft dat alhier in Hollandt eenige vergaderinge gebeuren zal off dat eenige stadt ingenomen zal worden tot behouff van dengheen die van den bonde zijn, dan heeft dickmaels gehoort uytte prophetie van Henricus alias broeder Heintgen dat die stadt van Aemstelredam soude wesen een uytvercooren stadt tot behouff van den voirs. bonde, aldair

zijn huysvrouwe onlanx wel begeerde te reysen, maer hij getuyge en wilde dair nyet gaen, gelijk hem Lenaert graden hadden, mair is hier gebleven omme zijn broot te winnen, sonder dat hij weet van eenige brieven die uyt Munster gemen sijn ofte die dairwaert gescicket souden werden.

Upten vierden dach in Maert anno XXXV is de voirn. Cornelis Stévensz bij des Kon. Maj. placaten gesententieert in forme als volget, bij den secretarijs gepronunchieert:

Nae bescreven rechten, achtervolgende des Kon. Maj. placaten ende bij bevele van onse genedige vrouwe de coninginne zoe zal Cornelis Stevensz van Moffoert geexecuteert worden mitten zwaerde. Actum ten dage voirs. in presencie van Willem Wolfertsz, Melis Adriaensz, meester Florys Claesz, Bor van Laersom, Jacob Pietersz, Arien Ariensz ende Geryt van Zoelen, scepenen.

Item ende alsoe Cornelis voirs. zijne dwalinge te buytenging ende achterstelde zoe is zijn lichaem nae der executie gebracht upt gewijde ende is aldair begraven.

(blz. 66). Upten 13^{den} dach in Maert anno XVe XXXV is Henrick Henricxsz van Maestricht, gehardoopt, bij beveel van ons gened. heeren placate gesententieert ter doot in forme als volget, bij den secretarijs gepronunchieert:

Nae bescreven rechten achtervolgende des Kon. Maj. placate ende bij beveel van onse genedige vrouwe die coninginne zoe zal Henrick Henricxsz van Maestricht geexecuteert worden mitten zwaerde ende tijff gestelt up een radt ende 'thoofft up een staeck.

Item hadde de voirn. Henrick zijne dwalinge ende quade gevoelen van den E. heyligen sacramente ende andere dwalinge willen revoceren ende te buyten gaen, zoe zoude zijn lichaem (achtervolgend tvoirn. placat) upt gewijde begraven zijn geweest.

(blz. 67). Interrogatie gedaen bij Jan van Minnebeek Jacobsz, baeliou, aen den personen van Jan Pietersz alias Jan Ceelen, riedtdecker, ende Marie zijne huysvrouwe upten 14^{den} dach in Julio anno XXXV nopende de hardopinge.

Mijn heer de baeliu heeft gevraecht den voirn. personen in hectenisse gestelt wesende off zijlyuden up sinte Katrijnsdage savonts nyet geweest en hadden binnen deser stede ten huysse van Willem van der Bel in de Witte Valck, dair zij ende meer andere ten selven tijde gedoopt worden, zoe de fame van hem ging. Jan heeftet genegeert, seggende dat hij noyt zijn dagen dair ten huysse en hadde geweest, ende dat men mitter waerheyt nyet bevinden en soude dat hij oyt mitter voirn. Willem van der Bel geconverseert en hadde noch oick nyemande van dier secte aengehangen hadde, maer seyde dat hij hem altoes gedragen hadde als een Kerstenmensch mits ter kercken te gaen, sermoenen ende andere goodsdiensten te hoeren, affirmerende tselve mit volcomen eede.

Maria Boelendochter (zijn) huysvrouwe is van gelijke gevraecht ende heeft hair verantwoordt als hair man, affirmerende tselve bij de vrucht die zij . . . . (?) hadde.

Actum in presentie van Pieter Adriaensz Karre; burgemeester, Willem Wolfertsz, Cornelis Henricxsz, Arien Ariensz ende Dirck Thonisz, scepenen.

Informatie genomen ten selven dage bij den ge-buyeren van de voirs. personen van de wercken, manieren ende faeme derselver.

Jan Weuysterman, oudt ontrent 44 jaren, ende Margriete Jansdochter zijne huysvrouwe, oudt ontrent 31 jaren, Margriete Willemsdochter, oudt ontrent vijftich jaren, Katrijn Jan Romersz wijff, oudt ontrent 18 jaren, Lijsbeth Ewout Woutersz weduwe, oudt ontrent 50 jaren, Ewoutgen Ewoutsdochter, oudt ontrent 46 jaren, ende Maria Dirxdochter, oudt ontrent 36 jaren, hebben bij behoorlijcken eede verclaert dat Jan Pietersz ende Maria Boelendochter zijne huysvrouwe eerbaere ende deugende personen zijn, ende dat zij noyt van deselve gehoort en hebben dan eerbaerheyt ende deuchde, ende dat se heure cost zoe zuverlijcken wonnen bij dage ende bij nachte dattet scheen

bijnae nyet wel moegelijk dat eenige menschen meer screden moegen arbeiden. Seyden oick dat zijlyden nae hueren vermoegen den armen wel plaegen te onderhouden, ende dat zij getuygen noyt gesien en hebben dat zij mit eenigen Anabaptisten geconverseert hebben noch oick noyt gehoort en hebben dat zij mit sulck converseerden.

Fije Jansdochter, oudt omtrent 49 jaren, oick gebuyere, seyt als dandere, adderende hertelicken screyende datte voirn. Jan ende Marie zijne huysvrouwe hair getuyge mit heure cleyne kinderen heure hongerige buycken gestoppet heeft mits heur gelt te leenen dair zij broot omme cofte, ende dat zij weygerden pande van hair te nemen, mair seyden: „verleentet God zoe moecht ghijt wedergeven.”

Grietgen Cornelis Dirxsz weduwe, oudt omtrent 73 jaren, Quirijntgen Cornelisdochter, oudt omtrent 35 jaren, Digman Zieren, oudt omtrent 61 jaren, Liedewij Ghijsbrechtsdochter, oudt omtrent 39 jaren, oick gebuyren van de voirn. personen, hebben bij volstaefden eede verclairt gelijk als de voirgen. zeven getuygen, ende adderen seggende dat Jan voirs. omtrent sinte Jacobsdage anno 34 cranck wesende hem gevoecht heeft als een Kersten mensche nae dordonnancie der heyliger kercke, ende heeft dat E. heylige sacrament eerweerdlick ende mit grooter devocien ontfangen.

Ende ten selven dage nae deze informatie gedaen was zoe heeft de baeliu den voirn. Jan ende Marien zijne huysvrouwe beteeckent eenen dach van den hoochsten rechte upten 16 Julij voirs.

Item ende ten selven tijde van der informatie zijnder zoe veel van verde gebuyeren ende andere onverdaecht gecoemen bij den heeren voirs. datten heeren hiervan verwonderden, ende hebben alle mit eenre accorde den voirn. Jan ende Marie zijne huysvrouwe beclaecht, seggende dattet eerlijcke luyden zijn die hair broot zeer mildelijcken naer heuren staet deelden, ende seyden: „wij en houden nyet dat zij sulcke luyden zijn als men seyt.”

Upten voirs. beteyckenden dach van den hoochsten rechte zoe heeft die baeliu van wegen des Kon. Maj. als grave van Hollant zijn aenspraeck gedaen aen den persoen van Jan Pietersz voirs., ende nae der defensie bij den geaccuseerden gedaen ende kennisse hemluyden gebleecken zoe hebben scepenen mit vonnisse gewesen den voirn. Jan vrij ende quyt van den eysch up hem gedaen.

Van gelijke heeft de baeliu oick aengesproken Marien Boelen Jans voirs. huysvrouwe, die alsdoe onbequaem was omme te compareren, gernerct dat zij in de voirgaende nacht een misdrecht gebairt hadde, ende nae de defensie bij den voirn. Jan Pietersz heure man hierup gedaen ende bij kennisse scepenen gebleecken, zoe hebben scepenen mit vonnisse de voirn. Marien quyt ende vrij gewesen van den eysch up hair gedaen.

Ende noch heeft de voirn. Jan Pietersz bij vonnisse van scepenen gelooft voir hem ende oick zijne huysvrouwe tottes baelius vermaninge te rechte te coemen zoe wanneer die baeliu breeder vermach te bewijsen dan hij noch bewesen heeft, up een peen van hondert Karolusgulden te verbeuren.

(blz. 70). Upten 22 Novembris anno XXXV.

Mijn heer de baeliu van wegen ende in den naeme van de Kon. Maj. als grave van Hollandt heeft aengesproken Katrijn Arien Caesines huysvrouwe van der Briel, seggende dat zij bedrogen is geweest van eenen in sGravenhage geexecuteert mitte zwaerde uyt saecke van hardoo핑e, ende dat zij dairenboven fugitijff is geweest ende dat zij dairaeen verboert heeft hair lijff ende halff hair eygentijcke goeden, wairup de voirs. Katrijn dede seggen bij heure talman, dat men'tnyet en zal moegen doen blijcken dat zij hardoepet is, seggende voort dat sulcke die als ketter sterven wil ende soe sterft gheen gelooff hebben en zal, ende heeft geexhibeert certificatie gepasseert bij burgermeesteren ende scepenen der stede van den Briel up heure naem, faem ende conversatie, ende nae den aenspraek ende verweer zoe hebben scepenen den baeliu gevraecht off hij breeder kennisse hadde; die baeliu seyde: „neen, ick up dese tijt nyet”. Ende doe zijn scepenen gegaen tot conclusie van vonnisse ende hebben bij heuren secretarijs tvonnisse doen pronuncieren in manieren naevolgende:

Nae den aenspraek die mijn heere de baeliu van wegen des Kon. Maj. als grave van Hollandt gedaen an den persoen van Katrijn Ariens Caesines huysvrouwe van den Briel ende nae tverweer bij deselve Katrijn geaccuseerde hierup gedaen ende nae tuych ende waerheyt scepenen bij certificatie gebleecken,

zoe verclaeren scepenen mit vonnisse de voirgen. Katrijn vrij ende quyt up dese tijt van den aenspraeck up hair gedaen.

Item alst vonnisse gepronuncieert was zoe heeft de baeliu belofte genomen van de voirs. Katrijn, dat zoe wanneer hij breeder kennisse hadde oft gecrege, dat zij alsdan tot zijnre vermaeninge compareren zal voir de wet der voirs. stede ende antwoerden up tgunst dat hij hair soude moegen aenseggen, up een peen van hondert Karolusgulden.

(blz. 80). Upten 24sten Aprilis anno XVe negenendertich.

Mijn heer die baeliou rechtelick ter vierscaer sittende heeft zijn vierscaer gespannen van wegen de Kon. Maj., van wegen des graefs van Hollant en van zijn zelfs wegen als baeliou van Rotterdam, ende angesprooken Jorys Gerytsz, hem anseggende dat hij uut Scydam gebannen was om der secte van de Lutherie, ende dat hij geconverseert hadde bij Lutheranen ende Haerdopers.

Jorys Gerytsz bekende gebannen te wesen uut Scydam in zijnre absentie, alzoehij oest ende west geseylt was, ende dat hij hem altijt gedragen hadde als een Christenman.

Dat vonnis worde gestedet 14 dagen.

De rechtdach worde bij consent van mijn heer die baeliou ende Jorys Gerytsz gehouden upten 26sten Aprilis, ende mijn heer die baeliou te recht sittende als boven heeft zijn aenspraeck gedaen aldus:

„Jorys Gerytsz, ick seg u aen van des Kon. Maj. wegen, van de graeflickheyt van Hollant wegen ende van mijn zelfs wegen als baeliou van Rotterdam, alsdat ghi gewoent hebt binnen der stede van Scydam ende aldaer geconverseert met Lutheranen ende hebt u gehouden als een offgesneden van der heylicher kerck ende als qualick gevoelend van den heyiligen sacramento, ende dat gij ter cause van dien gebannen sijt bij den hove van Hollandt ofte bij scepenen van Scydam”. Desen aenspraeck worde mijn heer die baeliou voergelesen ende gevraecht off hij daer yet in wilde vermeereren ofte verminderen, wairup hij antwoorde: „neen ick, indien gij dit onderteyckent wilt hebben ick zalse onderteykenen.” Waerup Jorys voirs. ontscult dede

seggende dat hij niet met Lutheranen geconverseert en hadde, ende dat hij tselfde wilde verifiëren bij certificacie, dewelcke hij mijn heren van den gerechte dede blijcken, gegeven bij der stede van Scyedam anno 1539 upton 19^{den} Aprilis, onderteykent bij Jan Aertsz, secretaris der voirs. stede van Scyedam ende zeyde noch dat hij lang te voren uut was eer die oproer van rumen(?) was van den Lutheranen ofte Haerdopers, ende dat hij niet en weet hoe lange die daernae ruymden, want hij up die tijt twee verloren reysen hadde, alzoë dat hij vondt een scip int andere moste ruymen.

Upt bannissement zeyde hy tot zijnre defensie dat wel tot zijnre kennisse gecomen was dat hij gebannen was uut der stede van Scyedamme, grotelick tot zijnen ontsoulde, alzoë men nimmermeer mitter waerheyt bevinden en zoude waerachtich te wesen tselve dat hem bij mijn heer die baeliou angeseyt worde, ende dat hij hemselven anders noyt gedragen en hadde dan een goet Christenman, ten heyligen sacrament gegaen ende allen die ordinancien der heyligen kercken onderhouden, twelck hij bij verificatie van biechtvaders tot diverschen stonden gedaen heeft ende anderen certificatie hiervoren verhaelt.

Zeyde noch tot zijnder defensie dat immers alzulcken ban daer hij bij die van Scyedam gebannen was aetervolgende den aenspraeck van mijn heer die baeliou hem niet hinderen en zoude in anderen plecken van Hollandt, alzoë hij nergens uut gebannen en was dan uut Scyedam, ende zeyde noch alzoë mijn heer die baeliou hem niet verder an en sprack dan gebannen uut Scyedam, dat daeromme tusschen twee mannen dinctael tvonnis gewesen zoude worden tot zijnen ontscult ende geabsolveert van zijnen gevanckenisse.

Mijn heer die baeliou seyde voer zijn replijck dat bij gelijkennisse indien hij gebannen waer uut Dordrecht ende dat ter cause van Lutherie ofte van dootslage ofte andere quade feyten ende quame te Gorinchem, dat hij daer ter plecken gestraft zoude worden nae tdelict.

Dit vonnis werde gestedet 14 dagen.

Mijn heer die baeliou rechtelick ter vierscaer sittende van des Kon. Maj. wegen als boven heeft zijn aenspraeck gedaen up den voirs. Jorys, hem refererende an den aenspraeck die gescreven stont, ende desgelijcx dede Jorys zijn defensie mede.

Mijn heren van den gerechte ter camer sittende omme te beraden hebben mijn heer die baeliou gevraecht off hij in zijnen

aenspraeck yet adderen ofte minderen wilde, ofte dat hij enich breder besceyt hadden, waerup mijn heer die baeliou antwoorde: „ick refereer mij ganselijck an den aenspraeck die gescreven staet, indien ick breder besceyt hadde ick zoudt u toonen”. Scepenen hebben bij vonnisse gewesen na den aenspraeck ende verweer scepenen gesien ende gehoort hebben wijsen Jorys Gerytsz vrij ende quyt up den dach van huyden.

DE STATUTEN VAN HET MEESTER-GEERTSHUIS
TE DEVENTER,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. J. DE HULLU.

De oorkonde, die ik in de volgende bladzijden ga mededeelen, is niet geheel onbekend. Dumbar heeft in zijn „Kerkelijk en Wereltlijk Deventer” op bladzijde 549 van het eerste deel een diploma laten afdrukken van Zaterdag na Margaretha (16 Juli) 1379 ¹⁾, bevattende de „statinghe ende ordinantie van den huse ende erve, dat heer Gherijt die Groet in die ere Gods ghegheven hevet.” Het origineel, waarnaar dat stuk is uitgegeven, heb ik tot mijn spijt onder de charters van het oud-archief der gemeente Deventer niet teruggevonden. Het is echter wel mogelijk, dat Dumbar een afschrift heeft gevolgd, dat voorkwam in een of ander handschrift, dat in zijn bezit en allicht uit het Meester-Geertshuis zelf afkomstig was. Ik heb aanvankelijk vermoed, dat hij eenvoudig had laten afdrukken de copie, die nog altijd onder de adversaria van Arnold Moonen op de Athenaeum-bibliotheek te Deventer bewaard wordt, totdat de vergelijking mij leerde, dat de beide stuk-

---

1) St. Margaretha werd te Deventer gevierd op 13 Juli. Zie den Ordinarius van het Lebuini-Kapittel bij Dumbar, *K. en W. Dev.*, blz. 286.

ken niet volkomen gelijk zijn. De inhoud weliswaar is geheel dezelfde, maar er zijn kleine verschillen in de spelling en een enkele maal ook in de rangschikking van de woorden. Doch dit sluit de mogelijkheid niet uit dat Dumbar voor zijn uitgaaf hetzelfde „out geschrift in 8vo” gebruikt heeft, waaruit Moonen, zooals hij verklaart, zijne copie heeft genomen.

Veel uitvoeriger nochtans dan in Dumbar's publicatie zijn de Statuten van het Meester-Geertshuis vervat in een belangrijk handschrift van het gemeente-archief te Deventer. Deze codex (N°. 1607 van den Catalogus) dateert van de 15de eeuw en is in October 1865 op de auctie van de boekerij van Prof. H. W. Tydeman te Leiden door het gemeentebestuur voor het archief aangekocht. Zodoende is het verdwaalde schaap ¹⁾ eindelijk weer op zijn vroegere plaats terechtgekomen, want dat het boek oorspronkelijk tot het stadsarchief had behoord is niet twijfelachtig. Uit een paar aanhalingen toch, geschreven door den secretaris Nicolaus Verheyden van Venraidt (1533—1557) en door

---

1) Het is één uit meerderen. Revius vermeldt (*Dev. Illustr.* p. 261) een „olt Meente-boeck” of Concordaatboek, beginnende anno 1475. Het oudste van de thans nog aanwezige Concordaatboeken begint eerst 1538. De excerpten, door den secretaris Haaksbergen (1615—1634) getrokken uit de Concordaatboeken van vóór 1538, zijn gebruikt door Mr. G. Dumbar Jr. voor zijne beschrijving van Deventer in den *Teg. staat van Overijssel* (Deel III, 1ste stuk, blz. 114). Zij zijn waarschijnlijk dezelfde als die, welke later in het bezit waren van den heer Van der Zandt (gest. 1880), predikant te Diepenveen. (Vgl. *Verslag vergadering Overijsselsch Regt en Geschiedenis* van 2 Juni 1874). Het is mij nog niet gelukt, deze excerpten op te sporen. — Zoo ontbreekt ook „het olt Copienboick in francijn” geschreven, waarvan in het Boek van de Tollen (*Dev. Arch.* N°. 850) onder het hoofdstuk: „Van den Cathentolle” aldus gesproken wordt door den secretaris N. Verheijden (omstreeks 1550): „welcke instrumentum transsumpti (nl. van den giftbrief, waarbij Keizer Otto III in 973 aan het stift van Elten den Katentol gaf) gemaickt is int jair 1473 opten 14 dach in den Aprill geregistrirt int *olde Copienboick in ffrancijn gescreven int thiende blat*. Ik vermoed dat dit boek hetzelfde is als N°. 844 van de Handschriften der Universiteits-bibliotheek van Leiden (*Catalogus Geel*, p. 233), dat blijkens de opgaaf uit de boeken van G. Dumbar Sr. is aangekocht.

zijn collega Andreas Glagauw (1597—1628), blijkt duidelijk, dat het in hunne dagen aldaar aanwezig was en bekend stond als het „Olde in papier gescreven Copienboick”¹⁾.

In dit copieboek nu is, gelijk ik reeds aanstipte, opgenomen eene met een 15de eeuwse hand geschreven: „Copia der ordinancien van meester Geerds des Groten huys”²⁾. Het is dit document, dat ik hier achter laat volgen. Dat het de eer eener uitgaaf verdient, niemand, die er kennis van neemt, zal het ontkennen. De oorkonde is inderdaad in meer dan één opzicht merkwaardig. Zij is kenschetsend voor den steller, Meester Gerrit zelf. Zij weerspiegelt zijn practischen zin evenzeer als het organiseerend talent, dat hem eigen was. Zij is kenschetsend ook voor de opvatting van het godsdienstig-zedelijk leven, die hij koesterde en welke insgelijks leefde in die vele anderen, van wier denkbeelden en gezindheden zijne eigene, gelijk wij ons voorstellen, de krachtigste en scherpst geformuleerde uitdrukking zijn geweest. Daarenboven werpt zij een helder licht op de instelling zelve, die, deels wereldlijk deels kloosterlijk van aard, als de wedergade van het eveneens half geestelijke, half wereldlijke Fraterhuis, en bovendien als de moeder van het beroemde Diepenveensche nonnenklooster de belangstelling van den geschiedkundige verdient.

Deventer.

Dit is die satinghe ende ordinancie van den huse ende erve, dat heer Gheryt die Groet in die ere Gods ghegheven hevet.

Int ijrste so ist to weten, dat hi huse ende erve mit horen

1) Vgl. N°. 1116 van het Dev. Arch. fol. 66 r°., 68 v°., 69 r°. en N°. 457. Revius citeert het als „Liber Privilegiorum Daventriensium” in zijn *Dav. Illustr.*, pp. 88, 89, 92, 99 en elders. Dumbar haalt het aan in zijn *K. en W. Dev.*, II, 155, noot *d*.

2) fol. 192. Het stuk is in afwijking van de opgaaf van Dumbar niet op Zaterdag na St. Margaretha, maar op St. Margaretha zelf (d. i. te Deventer 13 Juli) gedateerd.

begrype niet en ghevet noch ghegeven hevet om ienighen nyen gheesteliken stat of nye religio te maken, want dat en mach nieman doen sonder oerlof des pawes, noch om beghinen staet te maken, want die baghinen mit namen van den pawes ende van der ghemener kerken verboden sijn onder den banne in den gheesteliken rechte, meer tot eenre herberghen joncvrouwen ende vrouwen ongebunden, die van armoden der herberghen noet is of die der herberghen begheren om God ende om Gode te beet te deenne mit oetmoede ende penitencie in der herberghen mitten armen luden.

Ende wat lude dat men daer in setten sal, die soelen ongebunden wesen van mannen, noch mit gheenre oerden noch van religien, ende oec en sal men van enghenen menschen, die daer in coemt, lofnisse noch verbunt eyschen of nemen, want si sullen vri bliven weder uet te varen ¹⁾ ende hem to verbeteren waer ende waen sie willen. Ende wie mit syns willen eens uet gheet of weder sinen willen uet ghezadt werdet, die en sal nummermeer weder incomen.

Si soelen ael leke lude bliven ende hieten ende gheen doen hebben noch anhanghen an ienighe religiose lude sunderlinghe. Se solen toe rechte staen voer den Schepenen int weerlike recht ende ghelyc anders leken ²⁾ luden daer gheven ende nemen. Ende die Schepene na heren Gherides dode soelen allene aver dat huys macht hebben insittens ende uetsettens tot ordiniren ende berichte, ghelijc als se hebben over heren Stappen hues, na der formen die hier bescreven is.

Item soelen sie onderdanich wesen hoeren curaet ghelijc anders sijn kerspellude. Ende haere gheen en sal emmermeer falighen draghen of gheen sunderlinghe manire draghen, die den baghinen allene of ieghnighen religiosen luden allene to behoerde; haer cledere ende scoen solen sie sniden ende draghen ghelijc anders goeden, vroeden, oetmoedeliken leken vrouwen ende joncvrouwen, wiet, doncker van verwen, gheen ghenebed scoen soelen sie draghen, noch ghene selsene of hoverdighe ende uetwendighe maniere hebben in cledere noch over hoer hovet, want dese den armen contrarie sin ende des duvels ende der oncuescheit teykene siin; ende daerto soelen sien die meyster-schen, dat dit niet en scee.

---

1) HS.: waren.

2) HS.: gheleken.

Nummer en sal men ghelt opt hoes setten in incomen, men sal die men nemen wil puer om God nemen sonder gave, noch niet aensien noch mede noch vrentscap dan die ere Gods, oerbaer des hoes ende noetrufte der lude. Ende waen her Gherijt bi sinen tiden of die Scepene nae siere doet ienighe daer in of uet zetten willen of oerlof gheven to tymmeren, so soelen sie te voeren raet nemen mitten tween meysterschen ende mit vier den vroedesten, ende wan sie die ghehoert hebben soe moghen se doen na haere bescheidenheit.

Twe meysterschen sal men alle jaer kiesien op sunte Gregoris dach of avont na den meesten hoep der stemmen, daer ellic op ende na sine consciencie die nuttesten daer toe kiesien sal, ende niet na leven noch nae lede noch om beden willen. Die ene van den meysterschen sal altoes wesen ute der vergaderinghe van den Steenhues ende die ander ute der vergaderinghe des Achterhues. Ende wen die meeste hoep hier uut kiest, die her Gheryt bi sinen tiden of die Schepene na sinen tiden confirmiert, die sal dat wesen sonder kronen, wilse op der weren bliven. Ende wan die meysterschen van den Scepene of van heren Gheride confirmiert werden, soe sal men dese tieghenwoerdighe ordinancie om een ewelike huchnisse daer voer om allen lesen.

Welcke ¹⁾ meysterschen soelen alle dinc, die ton hoes comen, boeren, uetgheven ende opnemen ende alle dinghe, die men deilen sal, deilen ende se soelen heren Gheride ende den Schepene nae heren Gherides dode, wan sies ²⁾ begheren, rekeninghe doen. Sie soelen alle ghemene dinc verwaren ende soelen macht hebben to setten nae haeren bescheyde dat volc van den hoes tot ghemenen werke of een deel van den volke, na behoerlicheit des werkes, ende daer en sal nieman weder cronen in hebben: wie siec waer of bescheyden reden hadde, dat hi op die tijt niet werken en mochte, die solde die sake ende hoeren noet toenen den meysterschen, ende duncket dan den meysterschen dat reden wesen, soe moghen sies hoer dan op die tyt verdraghen op ene ander tijt dat te vervullene, opdat die bordenen ³⁾ ghelyc werden. Ende sie soelen berichten onmanierlike cledinghe ende onmanierlike wandelinghe van binnen ende van

---

1) HS.: welike.

2) HS.: wans se.

3) HS.: opdat bordenen; Eng. burden.

buten, ende alle twynghe ende onvrede soelen sie toe rosten maken van binnen ende van buten, ende alles onvredes van binnen ende twynghe sal men an hem bliven, ten waer dat Scepene of her Gherith dat sonderlinghe berichten wolden. Ende waert dat haerre ienich in desen of in anderen saken, die den meysterschen bevoelen waeren, onhoersam waere, of weder hem herde verkierde woerde hadde, of die groeten onvrede maecte van binnep of onmanierlike hoer cleder snede of droghe ende des bi der meysterschen rade niet oflegghen en wolde, of die quaet gheselschap helde buten of binnen, of niet, wan se gheboden worde, to des ghemenes hues werke gaen en wolde, of die ienighen van hoeren ghesellinnen onschuldlike quade woerde aver seghede, daer haer gheruchte mede ghekranckt ¹⁾ worde, of die in dien zaken daer sie ²⁾ oerlof bidden solde oerlof gheweyghert worde, ende daer baven mit een crighe dat dade, of die versmade oerlof to bidden, of ienighe ander grote sake dade weder dat huys of des huses ordinancie ³⁾, in alle desen ende in desen gheliken punten om dat men vrede de bat binnen halde mit wat bedwanghen, solen die meysterschen macht hebben aldusdanen verkierden luden of te nemen ende niet te gheven tot eenre tijt, na behoerlicheit der broke, van den dinghen, die men ghemene deilen solde, iewer van avete of van enighen dinghen dat daer in ghegeven worde, ende dat soelen die meysterschen doen mit rade allene twier ander vroeder van binnen; ende bliven sie daernaë nochtan hartende verkeert, soe mochten die meysterschen mit consente der twier vroede een jaer of twe hem nemen hoer deel haves. Voert alle meerre saken, daer men ienighe om uet setten mochte, die salmen an die Scepene brenghen na heren Gherides dode.

Dit syn saken, daer men ieghewelken om uet zetten sal: om oncuysheit van lichame, of gheve hoere ienich iemanne trouwe of helde besproken ghezelschap mit ienighen manne, of helde hoere een die visevase, die mynnerscap heet, daer men oncuysheit mede varwet voer oghen der simpelre lude, of die stele of vochte, of te mael hart in onvreden ende onhoersomme ⁴⁾ bleve, of die boven oerlof langhe uyt waer, dese

---

1) HS.: ghekranck.

2) HS.: hie.

3) HS.: ordinancie ende die meysterschen in alle enz.

4) HS.: in hoersomme.

mocht men en solde men uet zetten, of om anders enighe groete sake of misdaet, dat heren Gheride of den Schepene duchte, dat sies verdient hadden. Ende sonderlinghe en sal nieman binnen bliven, die ienich punt, daer die beghinen om verboeden siin in den ghemenen rade der heiligher kerken to Viennen, of ienich punt weder den heilighen gelove helde of leerde, ende wie van der hogher triniteit ende van den simpel wesen Gods of van den sacramente Christi ende der heiligher kerken onderwonne¹⁾ to disputieren, of mit enen wille na sinen dunckene sunder soburheit van dien of van anders hoghen saken boven syns selves mate onderwonne te sprekene of te lerenne, of die pleghe te spreken of te leren vremde leren of worde of prophane lere ende worde onghelijc of contrarie der leren ende den woerden Christi ende den heilighen luden ende der heiligher scripturen, of in vreemden manieren wandelde ende levede onghelyc ende contrarie Christo, den heilighen ende den scifturen, of heelde of leerde enich van den achten boesen articulen, die de heilighe kerke onder den bagharden ende den baghinen ghevonden hevet als in Clemencius staet, of ienich van den achtentwintich articulen Eckards, die de heilighe kerke wedersegheet hevet ende verdoempt, of bi wen boeken ghevonden worden, daer ienich van desen articulen in stonde of ienich ander onghelove, ende sonderlinghe of ienich ghevonden worde, die men dickewile in Duesche land vindet, die weende, heelde of seghede hem God scouwenden nae siner hogher triniteit of nae sinen sempelen wesen, die men nochtan bevonde in groten sonden sonder dogheden, alsof sie nochtan waren onlidende ende onghelaten in weerliken saken, hoverdich dunckende van hoers selves goetheit, wijsheit of hoecheit, of dat se bevonden worden sonder mynne tot horen evenkersten ende sonder werke van mynnen, vratachtig, mit blivenden toren, hatich ende achterprakich, want dese lude na lere Christi ende der heiligen syn al in duysternisse ende in dwalinghe ende en moghen niet scouwen in den lichte noch in der waerheit. Item wie leerde of helde dat hem gheen dinc binnen spreken en mochte dan God of die Heilighe Gheest, of die waende dat al goet ware ende waer, dat hem queme binnen, dat ware een bedwalen, ongheoffent gheest, want nieman op orden levet, den die bese gheest ende syn vleesch niet inspreken ende niet indraghen en

---

1) HS. : om onderwonne.

moghen. Item we heelde of leerde dien wech, die hoere salic heten, dien lichten wech to Gode wart in bloter ledicheit uetwendich of inwendich sonder van binnen in zedeliken dogheden ende sonder uetwendich doghetliken werken van buten, ende sonder penitencie of sonder gheren ende staen Christus weghe ende der heylighen nae te gaene in haeren levne, in doghene, ende sonder mynnen werke ende warke der barmherticheit, want dusdane ledicheit ende scouwen is een beghin, na der heiligen lere, van allen onghelove. Dese dinghe noemt her Gherijt daerom want men vint lude hier omtrint in Duschen lande, die groten scaden hemelike in desen punten doen, ende hier om bidt hi den Scepen ende den meysterschen, dat men boven al daer to sie nae siere doet, ende dat men die uut sette, die daer ienich ghelijc mede hebben bi rade wiser, gheestliker lude of wie mit aldusdanen luden om ghenge ende hemelic ghezelschap mit bagharden helde, of die dese voersc. articule ende puncte ende alle die sie hielden, lude of boeke, niet versveren¹⁾ en wolden, wan dat ienich van horen oversten in gheestlicheit: bisscop, archidiaken, kettermeyster, kerspelpape of die Scepen of her Gheryt van hem begheerden, dat se verswoeren ende versekerden beide die articule, punte, boke ende lude al vorsz.

Ende sonderlinghe om dese lediche bloetheit to scuwene ende den wech ende lere der heiligen to holden²⁾, so sal een iewelic, die machtich ende ghesont is siner lede ende arbeiden can, van arbeide hoere hande leven op dat se hevet ende dat int hues ghegeven wordt, ende die en sal om hoer broet niet gaen noch bidden in kerken noch stede maeltiden uet eten, mer wie van krancheden of van olderen of van anderen kenliken redeliken zaken niet arbeiden en conde, of die in der waerheit so voele niet winnen en conde dat hi noedorfte hadde, die mochte bidden of stade maeltijd nemen na der manieren, dat hem voert na sinen vermoghen ende pinen dan onbrake. Ende hoerre gheen sal bidden noch stede maeltijt eten sonder oerlof der Scepen ende heren Gherides, ende her Gheryt bidt ende bevelt elken op haere consciencie, dat sie niewer hem noch hiernaes die Scepenen, en bidden meer dan sie behoeven nae pinen ende nae vermoeghen hoers arbeids.

---

1) HS.: versveren.

2) HS.: holde.

Voert en zolen nummermeer in den achtersten huse meer dan achte cameran ende achte bedden wesen, ende in den steenhuse boven op den nedersten zalre zeven bedden ende zeven personen, ende een bedde of een persoon beneden in der kokene, die bovenste salre daer zoelen beide vergaderinghe, of die buten sitten ende ghenen zalre hebben, haer zaet ¹⁾ op legghen. Die twe cameran, die her Gheryt nu hevet, daer solen op elken een mensche boven wesen, ende twe persone soelen haer bedde hebben in dier steencameran een, daer her Gheryt nu slaept, ende een daer bi in synre studorij. Heren Gherides kokeneken en kelreken ende sijn zaellekijn daer voer, ende daer sine borninghe legghet, dat zal hoerre drier ghemene wesen, die twe beneden syn ende ene daer boven, die op den cleynen huseken wonen sal, die vierde, die op dier steencameran wonen sal, die sal to haerde gaen mit den ghenen, die op den zale wonen, want men sal die dore tusschen den sale ende der steencameran opbreken, opdat alle die in den groten steenhues sijn op die hemelicheit gaen moghen, ende die ander doer tusschen der steencamer ende den cleynen huseken sal men weder tolegghen, ende die doer die nu gaet op die beide cameran ende die steet to Johans have wert ter Hurnen, die sal men na heren Gherides dode omme setten an die noertsche zide als die de anderen doren ingaen. Wat daer buten ghetimmert is of jummeer op die hofstede ghetymmert wordt, dat sal alinghe den huse bliven ende in heren Gherides ordinancie ende der Scepenen, ende daer en mach nieman ienighe menschen mit hem te wonen nemen sonder der Scepenen oerlof na heren Gherides dode. Nieman en sal men weder sinen wille sonder quaet verdienst uet siner camer stoten. Swene van Vreden of hor dochter storve, daer en mach men ghiene ghezellinne setten sonder haren willen, noch sie en mochte nieman nemen die heren Gheride of den Schepenen mishaghede of den meysterschen, meer of sie storve, soe mocht men haere dochter ene ghesellinne setten.

Voertmeer so wie daer inne stervet, die sal daer in laten alsodane cleder, bedde, clenade, reetscap, boke, saet ende doet vleysch als sie binnen den hues of buten, binnen der stat of buten hadden waer ment vint, uetghenamen silver ende golt, ende wie rente hevet erflike of ewelike of van coen, scapen, ymen, die sal een jaer renten daer inne laten na siere doet,

---

1) d. i. graan; Hoogd. Saat,

ende dat solen des doden erfg. uten, of sie syn erve boren willen, ende die groeve ende schult des doden betaelen. Ende waer dat nieman des doden erve boren wolde, soe solde dat hues al alsodaen goet nemen, als die dode achterghelaten hadden, ende bestaden hem ter eerden ende voert alle scolt des doden betalen also verre alst reken kunde dat men daer van boerde, die [die] dode ghemaect hadde in synre suecte bi den meysterschen of anders enighe scult, die kenlic ende apenbaer scult waer, die men bewisen mochte dat in der waerheit onvisiert ende onbedacht waer.

Ende wat dinghen dat van den doden [comen], die soelen toe den hues ende to der tymmeringhen comen ende niet an die delenghe. Item wat dinghe in den testamente ghegeven werden iewer in der delinghe of der tymmeringhe sonderlinghe, die sal men alle om rosten wille deilen an twee, die ene helfte ter tymmeringhe, die ander helfte in der deilinghe, also sal altoes die tymmeringhe deilen mitten luden ende die lude mitter tymmeringhen. Des ghelikes sal men deylen half ende half wat daer in ienigher formen van ieman bi sinen levendighen live ghegeven wordt, uutghenamen bernynghe ende molt, visch ende doet vleesch, worden sie buten testament daer in ghegeven, ende uetghenamen timmerholt, steen, callic, yser, die buten testament daer in ghegeven worden, [daer sal men mede tymmeren]¹⁾, die soelen der tymmeringhe bliven also die berninghe ende dat molt der deilinghe, mer wat buten testament gegeven wart sonder uetnemen, dat salmen al half ende half deylen, [ende] dat solen die meysterschen gheliken of sy op ene tijt in die deilinghe meer comen lieten dan die helfte, dat sie dat op een ander tyt der tymmeringhen vervolleden.

Voert alle dinghe, die men deylen sal, die sal men al over al ghelike deylen wie binnen der hofsteden woent, nieman uet ghenomen. Ende wordt oec [yet] der ener vergaderinghen of der ander sunderlinghe of in ienigherhande manieren ghegeven, dat solden al die meysterschen nae haerre bescheydenheit over al deylen om rosten ende om mynnen wille, ten were dat yet twee of drien bi namen sonderlinghe ghegeven of ghezandt worde of dat men yet den syeken, die op den bedden laghen, gave, dat solden sie allene hebben.

Die ghemene tune al omme ende die twee hues der twier vergaderinghen mitten twee cameran, die salmen to voren tym-

---

1) Wat tusschen haakjes staat moet denkelijk wegvallen.

meren ende hoelden van den goede des hoes, ende nieman, die buten desen woent op der waere, sal moeghen eyschen, dat men syn hoes tymmerde of heelde, mer waer een te mael een arem mensch, die kenliken noet hadde an sinen tymmer, die mochte men om God ende om goedertierenheit ende niet van rechte helpen an sinen tymmer.

Item voert so is gesadt om wiltheit ende oersake der onkuesheit ende quader gheselschap te miden, dat haerre en gheen sal herberghen ienighen man binnen der were noch manne te gaste laden, noch mit hem wescopen binnen der were, noch haerre en gheen en sal manne eten gheven in oren huys noch in hoer hoes leiden ten waere recht noet als van tymmerluden ende arbeidende luden, wan men hoers werkes te doen hadde, of die priesters mitten sacramente ende om biecht te hoeren toen zieken quamen, of dat Scepenen of her Gheryt om te ordineren daer in ghenghe. Ellic sal mitten manne buten spreken, die sie toe hoes zoeken, ten waer dat ienich leec bade of man, die hem enen brief of anders yet brachte, den mochten sie eens ende niet meer teten gheven mit der meysterschen oerlove ende anders niet.

Ghenen dans en soelen sie binnen der ware maken, noch groete werscope, noch hoere gheen en sal ienich wijf herberghen of bi hoer nemen to slapen sonder oerlof der meysterschen. Haeren enghen en sal wyf in kindelbedde waren: ander zeken, maghe, vrende of vreemde moghen sie waren om God, vrien-schap of om ghelt, mer niet sonder oerlof der meysterschen. Noch hoere enghen en sal buten der waere slapen sonder oerlof der meysterschen. Ende wie jonc is ende daert die meysterschen bescheit of duncket, die en sal nerghen buten eten sonder haren oerlof ende die sal nomen die stat, daer sie eten sal of slapen. Wie uet der staet gaen sal of varen, die sal die stat nomen ende en sal nerghen buten gaen sonder oerlof der meysterschen, ende die meysterschen mogen in noetzaken of in oerbaer, die kenlic is, of bedevaerde oerlof gheven hint tot tien milen veer ende niet veere ende tot achte dage uyt te wesen ende niet langher. Wie noet hadde veerre of langher uet te wesen, die en mochten niet langher of niet veerre varen sonder oerlof heren Gherides of der Scepenen nae sier doet, ende sie solde nomen waer sie vuere ende niet langher uet wesen dan hoer dan termijn ghegheven worde. Ende in desen dinghen beswaert her Gheryt de Scepenen ende der meysterschen conscien-

cie, dat men nieman oerlof en gheve wilde te lopen of onnuttelike, of daer onere of onorbaer den armen luden of comen mochte, sonder in noetzaken, ende sonderlinghe en zal hoeren gheen tot ienighen capitelen varen. Die sieken sal men waren na der ordinancien dat men nu pleghet. Ende her Gheryt of die Scepenen na hem moghen die have, die hoere ienich nu hevet, mynren of vermeerren of verwandelen nae dien dat hem goet duncket. Ende wie in der vergaderinghen woent, die en sal gheen scoel hoelden, mer die buten der vergaderinghen wonen, die mochten die meysterschen oerlof gheven een kint of twe te leren sonder onruste der anderen ende sonder scade des huses.

Voertmeer sal men doen jaertyt ende begancnisse Werners heren Gheryds vader ende heren Geryts older vaderen ende Heilewich sijne moeder ende beide synre moeder alder¹⁾, Bestikens van der Basselen ende Swenen syns wijfs ende alle derghener, dies voer den oghen Gods van rechte loen eghen²⁾ op sunte Claren³⁾ dach in Onser Vrouwen kerke ende niet ten Mynrebroderen, ten waer dat men niet of gheen ghelt en offerde. Ende desghelikes begheert her Geryt dat men sine begancnisse doe op den dach daer God over hem ghebiedet.

Item dat voer ghezeghet is dat men die meysterschen uyt dien tweën vergaderinghen kiesen sal, dats to verstaen alsoe verre als daer ienighe bequeme persone inne sint. Mer her Geryt of die Scepenen van hoers selves wille, ende niet van ghemenen kiesen, moghen die buten der vergaderinghe woende meysterschen maken daers noet waer.

Alle dese saken voersz. sijn ghezat mit wetene ende toedoen der Scepenen ende sint hem ghelezen ende apenbaert in haren rade, daer hem wal behaghede zonder wederzegghen. In orcunde deser dinc, want dese brief van twe stucken ghemaect is, so heeft her Gheryt die Groet sinen zegel an desen brief drierweghen ghehanghen. Ghegeven int jaer ons heren dusent drie hondert ende neghen ende tseventich up Sunte Margariten dach.

Op folio 42 recto van hetzelfde copieboek komt ook nog voor een afschrift van den brief van 6 Nov. 1413,

1) HS.: alder moederen.

2) HS.: eghen, lees: hebben of iets dergelijks.

3) HS.: Claren claren.

waarbij Petrus, kardinaal van St. Grisogonus en pauselijk legaat in Duitschland, op verzoek van den bekenden Johannes Brinkerinck aan het convent het recht geeft op een draagbaar altaar en, behoudens het recht van den pastoor der parochiekerk, aan de rectoren bevoegdheid verleent om in het gesticht de mis te vieren en de biecht af te nemen. Dit stuk, dat nog niet is uitgegeven, verdient ook hierom de aandacht, wijl er uit blijkt, dat de rectoren met advies van den prior van Windesheim pro tempore moesten aangesteld worden, eene bijzonderheid, welke zoover ik weet tot dusver niet bekend is doch met het oog op de betrekking, die er tusschen den kring van Geert Groote en het Windesheimsche klooster bestond, ons niet verwonderen kan. Het afschrift luidt aldus:

Copia.

Petrus miseracione divina etc. sancti Grisogoni Romane ecclesie presbyter cardinalis, Cameracensis vulgariter nuncupatus, in Maguntina, Coloniensi, Zalzeburgensi et Pragensi provinciis earumque ac Cameracen. provincie Remensis civitatibus et dyocesisibus ac ceteris terris et partibus Almanie apostolice sedis legatus, dilecto nobis in Christo Johanni dicto Brinckerling, presbytero Trajectensis dyoceseos, rectori congregacionis devotarum virginum et viduarum infra muros opidi Daventriensis commorancium in domo quondam magistri Gerardi Groet ejusdem dyoceseos, salutem et sinceram in Domino caritatem. Benigno sunt illa tibi concedenda favore, per que sicut pie desiderare videris saluti anime tue et aliarum personarum, que sub habitu devoto impendunt seu impendere cupiunt virtutum Domino famulatum, salubriter consulitur, hinc est quod ad humilem supplicacionem nobis pro parte tua factam favorabiliter inclinati, ut tibi et successoribus tuis predictae domus et ipsarum personarum inhabitancium rectoribus presbyteris, de consilio prioris de Windesim pro tempore constituendis, liceat habere altare portatile, super quo possitis in loco congruenti et honesto ad dictam domum pertinente missam et alia divina officia in presencia dictarum personarum celebrare vel ab aliis celebrari facere, quodque per vos seu alium sacerdotem ydoneum predictarum personarum confessionibus diligenter auditis pro commis-

sis debitam absolutionem impendere et penitentiam salutarem injungere, vel forsan talia fuerint propter que merito sit sedes apostolica consulenda, necnon eisdem personis ecclesiastica sacramenta ministrare valeatis quociens fuerit oportunum, jure parochialis ecclesie semper salvo, de gracia speciali auctoritate nostra tenore presencium indulgemus. Datum Virduni VIII Ydus Novembres, nostro sub sigillo. Pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Johannis divina providencia pape XXIII anno quarto ¹).

---

1) Veel meer is aangaande de geschiedenis van het convent in het stedelijk archief niet aanwezig. De charters, met die van het Buiskesklooster samen ruim 40 in getal, loopen van het begin der 15de eeuw af, maar zijn niet belangrijk. Zij hebben uitsluitend betrekking op de bezittingen van het huis; het zijn koop-, leen- en overdrachtsbrieven. Zij zijn door mij beschreven en met die van het genoemde klooster gerangschikt onder de afdeling *Stukken betreffende het Rentmeesterschap van Meester-Geerts- en Buiskeskloosters*, en dat wel, daar een cartularium of andere legger ontbreekt, in aansluiting aan de rekeningen. De oudste bewaard gebleven rekeningen zijn die van de procuratorschen, welke sedert Gregoriusdag 1577 gehouden waren aan de Raadsprovisoren over het convent rekening en verantwoording te doen (blijkens eene aantekening van Moonen achter zijn afschrift van de Statuten), over de jaren 1577—1585. De rekeningen van hare opvolgsters ontbreken. Op 3 Juli 1616 werd een der raadsleden bij resolutie van den Raad met de administratie belast. In 1620 was het rentmeesterschap reeds vereenigd met dat van het Buiskesklooster (vgl. Raadsresolutie 6 Nov. 1622) en zoo is het gebleven tot op 1795 toe (vgl. *Teg. Staat v. Overijssel*, Deel III, st. 1, blz. 163). De rekeningen der rentmeesters zijn met enkele leemten aanwezig van 1616—1794.

DE VIJF, IN DEN TOREN TE BOSKOOP GEVONDEN
BOEKJES,

BESCHREVEN EN TOEGELICHT

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

De „Nieuwe Rotterdamsche Courant” van Zondag, 12 April 1896, Eerste Blad, A, bracht ons het verrassend, ook door andere nieuwsbladen weldra overgenomen bericht, dat te Boskoop bij het afbreken van den dorps-toren vijf boekwerkjes, in een steen gemetseld, waren gevonden. Eene korte beschrijving van elk der vijf was bij het bericht gevoegd en deed mij terstond vermoeden, dat men hier met iets belangrijks — wat één boekje betreft, zelfs met iets zéér belangrijks — te doen had. Doch ik was ernstig ongesteld, en tot pogingen om de boekjes ter inzage te ontvangen, ontbraken mij lust en kracht. Doch zie, buiten mijn toedoen werden ze mij eenigen tijd later welwillend toegezonden. Mijn leerling en vriend Dr. C. D. Sax Jr., predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Boskoop, had den Heer A. Koster Mzn., Wet-houder aldaar, gezegd, dat ik er ongetwijfeld veel belang in zou stellen, en genoemde Heer had de goedheid, mij

de boekjes met een vriendelijk schrijven van 26 Juni te doen toekomen. Hem zij daarvoor, ook hier in het openbaar, mijn welgemeende dank gebracht.

Reeds eene vluchtige inzage overtuigde mij van de belangrijkheid der vondst. Vooral dat ééne boekje, waarvan ik het meest verwachtte, bleek mij inderdaad zeer merkwaardig te wezen. Terstond kwam bij mij de wensch op, van de vijf werkjes in dit „Archief” verslag te doen, opdat hun inhoud te algemeener kennis mocht worden gebracht. Burgemeester en Wethouders van Boskoop hadden daartegen geen bezwaar. Deze aflevering, die reeds ter perse was, verschijnt er wel iets later door, doch ter wille van mijne mededeeling zal men dit gaarne ten goede willen houden. Want ik weet, dat ik belangrijke dingen te zeggen, ja geheel onbekende zaken aan het licht te brengen heb.

Vooraf een paar woorden over de vondst zelve, volgens inlichtingen, mij door Dr. Sax uit den mond van den opzichter, onder wien de toren werd afgebroken, verstrekt. De boekjes kwamen den 2den April 1896 te voorschijn uit eene kleine, aan de buiten- en binnenzijde van den muur onzichtbare ruimte op de derde verdieping, twaalf meter boven den beganen grond. Zij lagen daar zonder eenig nader omhulsel. Slechts de bij het opmetselen vrijgehouden opening heeft ze meer dan drie eeuwen voor het nageslacht bewaard.

Ik zeg meer dan drie eeuwen. Drie der vijf toch dragen het jaartal 1566. Één is van 1554; een ander schijnt, om straks op te geven redenen, omstreeks 1540 te zijn gedrukt. Het gedeelte van den toren, waar zij ingemetseld lagen, kan dus in geen geval ouder zijn dan 1566 en zal waarschijnlijk uit dat jaar of het volgende dagteekenen. Opmerkelijk is het, dat juist de drie boekjes met het laatst genoemde jaartal er frisch en gaaf uitzien, terwijl de twee oudere blijkbaar veel in handen of in den zak zijn geweest.

Doch hoe zijn de vijf boekjes in den toren te Boskoop gekomen? Ik begin met op te merken, dat het altemaal

verboden boekjes zijn. Heeft misschien een werkman, die ze bezat, er zich op deze wijze van willen ontdoen, in de hoop van ze te eeniger tijd weer uit het metselwerk te kunnen te voorschijn halen? Of heeft de pastoor van het dorp, in zijn hart de nieuwe leer toegedaan, de kettersche boekjes, die hij ambtshalve onder zijne parochianen had buitgemaakt, laten inmuren, schijnbaar om ze voor altijd te begraven, maar werkelijk om ze voor later tijd te bewaren? Wij kunnen slechts gissen en raden. Van de oude geschiedenis van Boskoop is zéér weinig bekend ¹⁾. Ook uit de dagen der Hervorming weten wij er niets van. Slechts is het zeker, dat de vroegere kerk van het dorp dagteekende uit den tijd dezer boekjes. Het „Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden” van A. J. van der Aa ²⁾ zegt er van: „De kerk, die hier in het jaar 1549, aan de westzijde der Gouwe gebouwd en vóór de Hervorming aan den H. Johannes den Dooper toegewijd was, . . . was een vrij aanzienlijk gebouw, dat echter, in het jaar 1782 en 1783, wegens bouwvalligheid, geheel moest worden afgebroken, waarna er op de oude grondslagen eene fraaije nieuwe kerk, tegen den toren der oude aan, gebouwd is.” Bij het afbreken en weder opbouwen van de kerk in 1782 en '83 bleef dus de toren staan. Thans is ook hij gesloopt en heeft ons zijn geheim van meer dan drie eeuwen geopenbaard.

Helaas, met het geheim is tevens eene noodlottige omstandigheid aan 't licht gekomen. Een tor of ander knagend insect moet met de boekjes zijn ingekerkerd of er later toegang toe hebben gevonden. Het heeft een der vijf — gelukkig het minst belangrijke — grootendeels tot een ruïne gemaakt, een ander een weinig van binnen, twee andere nog minder van buiten beschadigd, maar het merkwaardigste der vijf onaangeroerd gelaten. Na zich,

---

1) Zie Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, Leid. 1719, blz. 325 v.

2) Deel II (Gor. 1840), blz. 626.

wie weet hoe lang, met het zacht papier van het verhavend boekje te hebben gevoed, is het dier vergaan of op andere wijze verdwenen ¹⁾.

Ik eindig deze kleine inleiding met eene aanduiding van de vijf boekjes, om ze vervolgens één voor één opzettelijk te gaan bespreken. Ik nummer ze aldus:

- I. Een boekje van geloof, hoop en liefde, en van de bruid van Christus.
- II. Een exemplaar der Nederlandsche Geloofsbelijdenis met het jaartal 1566.
- III. Een Heidelbergsche Catechismus (gemengde tekst) van 1566.
- IV. Een psalm- en gezangboekje ten gebruike bij de geuzenpreek in 1566.
- V. Een geestelijk liedeboekje van 1554 in het Nederrijnsch.

I.

EEN BOEKJE VAN GELOOF, HOOP EN LIEFDE, EN VAN DE BRUID VAN CHRISTUS.

Dit boekje in grof perkamenten omslag met klep is 14 centimeter hoog en 9.5 à 10 centimeter breed. Het bevat zeven ongefolieerde quaterntjes, elk van acht bladen of zestien bladzijden, met de signaturen Aij—Gij. Jaar en drukker worden niet vermeld, doch aan het einde staat de zinspreuk „In God Ist Al”. Is dit de zinspreuk van den schrijver, dan brengt zij ons niet veel verder; maar is het, zooals 't meest waarschijnlijk moet worden geacht, die van den drukker, dan leert zij ons als zoodanig kennen Peeter Janszoon te Leiden, die aldaar van

---

1) Wijl ook drie der vier overige werkjes eenigermate door afknaging hebben geleden, acht ik minder waarschijnlijk, dat dit vijfde reeds vóór de inmuring zoo sterk afgegeten zal zijn geweest. Ook ziet het boekje er niet naar uit, door vocht te zijn verteerd.

1533—1546 werkzaam was¹⁾. Het boekje is geheel met Gothische letters gedrukt en wijst, voor zooverre het van dogmatischen aard is, evenals zoovele andere werkjes uit die dagen, naar het Lutheranisme heen. Paulus' leer van de rechtvaardiging door het geloof wordt er namelijk krachtig in uitgesproken, ofschoon ook aan die van Jacobus, dat het geloof uit de werken moet blijken, alle recht wedervaart. Buiten de eerstgenoemde leer staat er in het boekje nauwelijks iets, dat aanleiding kon geven, om het als kettersch op de lijst der verboden boeken te plaatsen.

Dit is nochtans geschied. Het komt reeds voor op den Index van 1546, d. i. op den Catalogus van verboden boeken, opgemaakt door de Theologische Faculteit te Leuven en afgedrukt achter een keizerlijk plakkaat van 30 Juni van het genoemde jaar²⁾. Ten tweeden en derden male staat het vermeld op de daarmee verwante Leuvensche Catalogi van 1550 en 1558³⁾. Ten slotte werd het nóg eens verboden op den vermaarden Index van Antwerpen, 1570, d. i. op den „Index” van het Concilie van Trente met een „Appendix”, die er op last van Philips II en Alva aan is toegevoegd. Het staat aldaar onder de „Duytsche verboden boecken” op de letter G⁴⁾. Op al die lijsten — zij wemelen van onnauwkeurigheden — is vóór het woord „profitelijk” het woordje „seer” ingevuld, doch uit al het overige blijkt overtuigend, dat geen ander dan ons boekje is bedoeld.

1) Zie Th. J. I. Arnold, *Dictionnaire des devises des hommes de lettres, imprimeurs, libraires etc.*, Brux. 1879, p. 15, en A. M. Ledebor, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Utr. 1872, blz. 260.

2) Het plakkaat met den Catalogus is afgedrukt in het werk van Fr. H. Reusch, *Die Indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts* (176ste Publication des Litterarischen Vereins in Stuttgart), Tüb. 1886, S. 27—43. Zie den titel van ons boekje aldaar, S. 39. Verg. voorts ook Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, Leid. 1889, blz. 72—75.

3) Afgedrukt bij Reusch, a. a. O., S. 44—72. De lijst van 1546 is hier herhaald en aangevuld. In die herhaling (zie S. 67) is ook ons boekje begrepen.

4) Van dezen Index bestaat meer dan ééne uitgave. In de mijne is het blz. 87 v. In den afdruk van Reusch, a. a. O., S. 312.

Ondanks dit streng verbod schijnt het werkje zeer gewild te zijn geweest¹⁾. Het heeft althans minstens vier drukken beleefd. Voor den oudsten daarvan wordt gehouden die van Antwerpen bij Adriaen van Berghen, 1534, waarvan een exemplaar voorkwam op de verkooping van Van Voorst in 1859²⁾. Daarop zal dan het Boskoopsche exemplaar van omstreeks 1540 moeten volgen, terwijl Prof. J. I. Doedes te Utrecht in het bezit is van eene uitgave te 's-Gravenhage bij Hillebrand Jacobszoon, 1603, en van eene te Delft bij Bruyn Harmansz Schinckel, 1614³⁾. De twee laatstgenoemde jaartallen maken het meer dan waarschijnlijk, dat er buiten de vier bekende drukken nog eenige andere zullen hebben bestaan. Het zou toch wel vreemd zijn, dat er tusschen ± 1540 en 1603 geen enkele zou zijn verschenen.

---

1) Men behoeft daarom nog niet aan te nemen, dat ieder „boekken van 't geloof“, dat kettters bezaten of hadden gelezen, juist ons boekje was. Zie daarover de ware opmerking van Dr. I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming in Nederland*, Schied. 1885, blz. 122. Isaëc Le Long bezat een werkje „Van den Geloove ende Hoope; noch van de Liefde Godts; door Ysbrandt Scholl, Priester te Amsterdam. 1534“ (zie den *Catalogus* zijner boeken, Amst. 1744, Libri in Octavo et minori Forma, n°. 730). In zijne *Historische beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam*, Amst. 1729, blz. 481, zegt hij, dat het in 't licht was verschenen bij Jan Seuersoon dye Cropel aldaar. Op den titel af zou men het voor hetzelfde houden als ons boekje, te meer omdat ook het jaartal 1534 overeenkomt. Doch zijne nadere omschrijving „vol tegenstrydige Leeringen tegens de Roomsche Kerke“ is voor ons vrij onschuldig boekje veel te overdreven, zoodat het nauwelijks hetzelfde kan zijn. Evenzoo heeft Martinus Schoock volgens zijn eigen getuigenis (*Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 526) in handen gehad „Antonij Crom tractatus de Fide, Spe, et Charitate, sive Matthaei Crom Gelove, Hope, en Liefde, qui libellus primitus excusus fuit anno 1543“. Zoolang er geen exemplaren van de twee genoemde boekjes te voorschijn komen, die met het thans gevondene kunnen worden vergeleken, zal men over de al of niet gelijkheid in het onzekere blijven. Zie voorts ook nog De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amst. 1873, blz. 431, noot 1, en Sepp, a. w., blz. 74 v.

2) Catalogue Van Voorst, Amst. 1859, tome I, p. 198, n°. 3413; verg. ook Catalogue Serrure, Brux. 1872, partie I, p. 37, n°. 274.

3) Zie zijne *Collectie van Rariora*, tweede vermeerderde uitgaaf (1892), blz. 62.

Wat nu het Boskoopsche exemplaar betreft, — fraai is het niet. Vol zoogenaamde ezelseoren, draagt het de duidelijke sporen van in den zak te zijn gedragen, terwijl ettelijke beduimelde bladzijden van veel lezen getuigen. Daarenboven heeft het knagend insect, waarvan reeds sprake was, de bovenhoeken der laatste bladzijden afgevreten en ook den perkamenten omslag beschadigd. Doch geene enkele letter is vernietigd of onleesbaar geworden, zoodat er, wat dit betreft, aan den titel en den tekst niets ontbreekt.

De titel nu, in grootere en kleinere Gothische letter, luidt aldus: „**¶** Een profitelijck || en trooftelick Boecxken, vanden Ghe || looue ende Hoope, wat dat oprechte || Gheloue is. Ende welcke ghenade || dye mensche doer dat Gheloue || mach vercrijgen. En hoe scha- || delick dat ongheloue is. || **¶** Noch een Boecx || ken vā die Liefde die God tot ons heft, || ende wat die Liefde werct, ende hoe schadelijck || die Liefde des werlts is, Allen menschen || seer trooftelick. || **¶** Met noch een deuote Contempla- || tie van dye Bruyt Christi, ende is seer leer- || lick ende profijtelick voer allen gueden || Christen menschen.”

Men ziet uit dezen titel, dat het boekje drie kleine geschriften bevat, één over geloof en hoop (waarvan het geloof echter het leeuwendeel uitmaakt), één over de liefde, en één over de bruid van Christus, d. i. over de ziel des menschen. Het eerste is, na een proloog, verdeeld in drie afdeelingen, het tweede eveneens in drie; het derde loopt in éénen adem voort. De bedoelde afdeelingen zijn op den titel aangeduid.

Ten einde nu den geest van deze drie stichtelijke tractaten te doen kennen, zal ik uit elk daarvan een klein gedeelte laten volgen. De tekst zelf zal wel aanduiden, uit welk der drie elk gedeelte genomen is. De verkortings-teekens zijn door mij in letters omgezet.

(Blad Aij^b—Aij^a). So hebben wi een seker ghetuygenisse dat wi tot een goet gheloue gecomen zijn, want wi en connen geen ander fundament vinden daer die sondige siele op rusten mach, dan alleen, als wi doer tgeloue connen hopen, dat God ons

een ghenadich vader sal zijn doer die doot Cristi Jesu. Dit is dat Paulus seyt: Niemand en mach een ander fundament leggen, dan datter geleyt is, welc is Cristus Jesus. Sulcken geloue doet den mensche betrouweliken wandelen ende gestadich sien op die goetheit Gods, in welc hi hem so veel can glorieren ende verbliden, so veel als hi can gelouen dat god so vele sal geuen als hi met sijn woort vercondicht ende belouet heft, om dat hi dat gelooft daer in is sinen ghiest verblijt doer Gods ghiest die hem dat doer dat gelooue heft gheopenbaert ende gheleert. Daerom seit Paulus. Ghi en hebt niet onfangen den geest des dienstachticheits weder tot vresen, mer ghi hebt ontfangen den ghiest der verkiesingen der kinderen Gods, doer welcken wi roepen, Abba o lieue Vader, deselue giest gheeft onsen ghiest een getuygenisse dat wi sijn kinderen Gods. Als de mensce dit doer dat geloue in hem gheuoelt ende therte daer in met Godt verblijt is, so heft hi rust ende vrede in sijn conscientie, niet siende op sijn verdiensten oft wercken, mer alleen op Christum, die den sondaer doer sijn bitter doot metten vader versoont heft. Dan geeft hi Christo alleen die glorie van sijn verlossinge, ende en siet voert niet meer op enige gescapen creaturen. Het is hem genoeg dat hi God kent in sijn goetheyt ende gelooft dat hem ghenade, ende barmherticheyt van God sal geschien, ende can hem verbliden dat hi enen genadigen Vader inden hemel heft, ende heuet in alle dinc een goet geuoelen van God ende van sijn goetheyt. Sulcken geloue doet den mensce rusten op alle dat die Here bi hem doet, ist doot, helle, sonde, oft duuel, Ten mach den mensce niet verscricken, want soe lange als die mensce bi Gods woort blijft ende can gelouoen dat God door sijn liefde voer den mensce alle quaet verwonnen heft, so is die mensche gerustich in alle dat hem ouercoemt, ghelouende, want God hem lief heft, so werct hi genade ende barmherticheyt in alle dat hi bi den mensce doet. Ist dan verdriet lijden oft enigen last dat den mensce lichamelic oft na der sielen mach ouer comen, dat coemt den mensce al ten besten.

(Blad Dij^a—Dij^b) O minlike Here, hoe heft dye liefde v tot ons gedrongen, als ghi doer v vaderlike liefde so vriendeliken op ons hebt gesien? Mer op dat ghi v hoochste liefde solt bewisen an ons, soe hebt ghi v seluen gegeuen inden bitteren doot, op dat wi onse verlossinge ende salicheyt, in v alleen solden bekennen, ende ons in v alleen verbliden. Och hoe mogen wi

v liefde gronderen? Als wi in ons sien den onbegrijpelijken loon dien ghi voer onse verlossinge hebt gegeuen. Ghi hebt ons v liefde versekert met v woort, dat getrouwe is, met uwen bloede hebt ghijt besegelt, met uwen doot beuesticht, ende dat Testament der liefden achter gelaten, tot vergiffenisse onser sonden. Och hoe glorioes sijn wi, ende als wtuercoren kinderen voer uwen ogen gerekent, ende in uwer liefden groot bi v gheacht.

(Blad Fvij^b—Fvij^a) Christus deze weerdige bruidegom nemende bi der hant zijn wtuercoren bruyt ende siet haer vriendeliken aen ende presenteert haer alle die rijdommen zijns vaders, seggende: Vreest niet, ic heb v lief, het belieft minen hemel-scen vader, dat ghi een rijdomme, een glorie met mi gemeyn in zijn rijk sult hebben, al ist dat ghi arm sijt ende ellendich ende met veel sonden belast peynst dat wi te samen een rijke vader hebben in den hemel, die mi v gesonden heft, op dat ghi met mi alle goet sout gemeyn hebben. Ic ben v eygen, ist dat ghi mi v seluen ouer geeft. En vreest niet, ic sal v schulden betalen ende voer v misdaet voldoen. Peynst wat die gheest doer den Propheet gesproken heft. Ic sal v mi trouwen inder eewicheyt. Ic sal v mi trouwen in rechtuerdicheyt ende in barmherticheyt, ende ic sal v mi trouwen inden gheloue, ghi sult dan bekennen dat ic die Here ben. Mijn vriendinne, dit is van mi gesproken, dat ic mi met v solde verenigen, ende doer tgheloue v eygen zijn ende ghi mi, en peynst niet wat ghi waerdich sijt, mer alleen wat die vader v doer mi wil geuen, op dat hi zijn beloffenisse mach volbrengen. Inder ewicheyt heb ic v lief gehadt daer om heb ic v tot mi getogen, uwer ontfermende. Om den sondaer ben ic barmhertich. Daer om ben ic gecomen in dese werelt, op dat ic v mijn genade ende goetheit solde thoonen. Wt de volle maten mijnre gracen wil ic v barmherticheit ende liefde bewisen. Alleen consenteert in mijn woort ende gelooft mi. Alle dat in mi is, dat is uwe, voor v ben ic rechtuerdich, salich ende heilich. Wat ghi niet en hebt dat heb ick voor v.

II.

EEN EXEMPLAAR DER NEDERLANDSCHE GELOOFSBELIJDENIS
MET HET JAARTAL 1566.

Als bekend mag ondersteld worden, dat de Zuid-Neder-

landsche „Confession de foy” het eerst gedrukt is in 1561 ¹⁾, en dat daarvan, waarschijnlijk te Emden, onder den titel van „Belydenisse des gheloofs” eene Nederlandsche overzetting is verschenen in 1562; voorts dat er op eene Synode, gehouden te Antwerpen in Juli 1566, in de „Confession” enkele kleine wijzigingen zijn aangebracht, die later ook in de „Belydenisse” zijn opgenomen ²⁾. De meestal zoo nauwkeurige Bor heeft de aldus gewijzigde „Bekentnisse of Belijdenisse des geloofs” doen afdrucken op het jaar 1566 ³⁾ en daardoor het vermoeden gewekt, dat er inderdaad eene uitgave van dat jaar zal hebben bestaan. Men kan begrijpen, met hoeveel belangstelling ik het Boskooopsche exemplaar van 1566 ter hand nam. Zou Bor dan toch gelijk hebben gehad, en zou dit meer dan drie eeuwen ingemuurd boekje werkelijk zijn, wat men zoo lang te vergeefs heeft gezocht? Doch de hoop duurde kort. Eene eenvoudige inzage van de twee artikelen 9 en 15, wier wijziging het meest karakteristiek is, leerde mij in weinige oogenblikken, dat ik hier niet met eene nieuwe lezing, maar met den oorspronkelijken tekst had te doen.

Nader onderzoek voegde nog een tweede teleurstelling bij de eerste. Eene „Bekentnisse of Belijdenisse des Geloofs” van 1566, weleer behoord hebbende aan den vermaarden boekenvriend Van Hulthem ⁴⁾, is met al diens overige schatten na zijn dood aan de „Bibliothèque Royale” te Brussel gekomen. Was dat wellicht een andere druk uit hetzelfde jaar? Helaas, ook dát niet. Dr. A. van der Linde heeft in „De Nederlandsche Spectator” van 20 Mei

1) Zelfs in twee verschillende edities, een kleinere en een grotere, waarvan de kleinere waarschijnlijk de eerste is. Zie Dr. A. van der Linde in *De Nederlandsche Spectator* van 20 Mei 1865, blz. 162.

2) Zie over alles, wat de wording en de oudste geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis betreft, de zaak- en oordeelkundige bladzijden van Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken*, Zierikzee, 1884, blz. 93—155.

3) *Nederlandsche oorlogen* tegen het einde van het Eerste Boek (uitgave van 1679, deel I, blz. 43—50).

4) *Bibliotheca Hulthemiana*, Gand 1836, vol. IV, p. 316, n°. 28451.

1865, blz. 163, de aandacht op het Brusselsche exemplaar gevestigd ¹⁾, en met zijne beschrijving stemt dat van Boskoop volkomen overeen. Het boekje is dus geen unicum, maar een duplicaat. Intusschen blijft het uiterst zeldzaam, het tweede tot dusver bekende in de wereld, en het eenige tot dusver aanwezige in ons land.

Ik heb het met de gereproduceerde uitgave der „Belydenisse des gheloofs” van 1562 ²⁾ nauwkeurig vergeleken en bevonden dat het, behoudens een anderen titel ³⁾, eene andere spelling ⁴⁾, enkele wijzigingen ⁵⁾, omzettingen ⁶⁾, aanvullingen ⁷⁾ en weglatingen ⁸⁾ van woorden (zonder dat evenwel de beteekenis daardoor veranderd wordt), ja zelfs met invoeging van iets, dat in den druk van 1562 blijkbaar uitgevallen ⁹⁾, en met verbetering van iets, dat aldaar foutief was ¹⁰⁾, volkomen hetzelfde als deze laatste bevat:

1) Dit geschiedde volgens eene aanwijzing, door Prof. R. Fruin in hetzelfde weekblad (nummer van 10 Dec. 1864, blz. 395) gegeven.

2) *De nederlandsche Geloofsbelijdenis. Naar den oorspronkelijken nederlandschen druk van 1562 uitgegeven door Dr. A. van der Linde, Nijm. 1864.*

3) 1562: *Belijdenisse des gheloofs* enz.; 1566: *Bekentnisse of Belijdenisse des Gheloofs* enz.

4) Bijv. 1562: verworpen, grouwelick, bewoghen; 1566: verwerpen, gruwelick, beweecht.

5) Bijv. Art. 9 (1562: haer werck; 1566: zijn werck); Art. 12 (1562: wachten; 1566: verwachten); Art. 18 (1562: een ware mensche; 1566: een warachtich mensche); Art. 23 (1562: met dijnen knechten; 1566: met dijnen knecht).

6) Bijv. Art. 31 (1562: daer van God toe verkoren; 1566: daer toe van God verkoren).

7) Bijv. Art. 35 (1562: sy en worden nochtans; 1566: so en worden si nochtans).

8) Bijv. Art. 4 (1562: des Ouden en des Nieuwen Testaments; 1566: des Ouden en Nieuwen Testaments); Art. 8 (1562: dat dese dry maer een eenich God en zijn; 1566: dat dese drie maer een eenich God zijn); Art. 26 (1562: als die daer ter rechter handt; 1566: als die ter rechter hant); Art. 30 (1562: dats datter; 1566: datter).

9) Bijv. Art. 10 (1562: het eyghen beelt der substantie des Vaders, ende ouer al ghelijck; 1566: het eyghen beelt der substantie des Vaders, ende de glantz synder Heerlicheyt, hem in al ende ouer al gelijc); Art. 20 (1562: ende heeft hem, onse rechtueerdicheyt; 1566: ende heeft hem, om onse rechtueerdicheyt).

10) Bijv. Art. 29 (1562: groote swaerheyt; 1566: groote swackheyt).

hetzelfde gedichtje op de keerzijde van den titel, denzelfden brief aan den Koning, dezelfde vermaanplaatsen uit het Nieuwe Testament, doch met de verzen der hoofdstukken er bij, dezelfde Belijdenis des Geloofs, dezelfde Vermaning tot de Overheden. Ik wil hiermede niet zeggen, dat deze uitgave van 1566 naar die van 1562 is genomen; veeleer zou ik vermoeden, dat de druk van 1565 of 1563 er aan ten grondslag ligt; doch zij verschilt zakelijk nog niet van den oorspronkelijken tekst van 1562.

Ofschoon nu de titel reeds ter aangehaalder plaatse door Dr. A. van der Linde naar het Brusselsch exemplaar volledig is afgedrukt, wil ik hem hier andermaal naar het Boskoopse laten volgen, eensdeels omdat men dan alles bijeenheeft, anderdeels omdat de letter *ij* in den „Spectator” tot driemaal toe door den zetter in een *y* is veranderd. Vooraf zij opgemerkt, dat de eerste regel met kapitale Latijnsche letters, de tweede met gewone dito, en de derde met Gothische typen is gedrukt; dat hetgeen van reg. 4 tot 11 in wigvorm volgt, eveneens met Gothische letter is gezet; dat de drie regels 12—14 klein Romeinsch, de daarna volgende 15—20 wederom Gothisch zijn, terwijl het „Ghedruct, Anno” met dezelfde groote Romeinsche letter van reg. 2 besluit. Voorts loopt het boekje van „Fol. 2” tot „Fol. 39”, en de signaturen van A 2 tot E 5. Het heeft eene hoogte van ruim 14 en eene breedte van 9,5 centimeter, en is, met uitzondering van de allerlaatste bladen, die een weinig door zoogenaamd vuur zijn gevlekt, geheel gaaf, bijna als nieuw; ook de grof perkamenten omslag met klep heeft slechts aan één hoek door het meer vermeld knagend insect eenigszins geleden.

De titel nu luidt als volgt: „Bekentenis- || fe of Belijdenisse des || Gheloofs. || Int gemeyn, ende eendrachtelicken vā- || den Ghelooighen, die in de Nederlan- || den ouer al verstroyt zijn, ende nade || fuyuerheyte des heyligen Eu- || angeliums ons Hee- || ren Jesu Christu be- || gheeren te le- || uen. || Met eenen Sendtbrief, aen de Coninck- || lijcke Maiefteyt, ende een verma- || ninghe tot de Ouerheyte. || 1 Petri. 3. v. 15. || Sijt altijt bereydt ter verandt-

woor- || dinghe, eenen yghelicken, die || van v reeckenfchap
be- || gheert, vander ho- || pe die in v is. || Ghedruckt,
Anno || 1566.”

Aan het geschrevene heb ik nog slechts toe te voegen, dat deze „Bekenteniffe of Belijdeniffe des Gheloofs” van het jaar 1566 op den „Index” van 1570 is geplaatst¹⁾, en dat de letter, waarmede zij gedrukt is, geen twijfel overlaat, of zij is van dezelfde pers als de thans volgende Heidelbergsche Catechismus, d. i. van die van Gillis van der Erven te Emden.

III.

EEN HEIDELBERGSCH E CATECHISMUS (GEMENGDE TEKST) VAN 1566.

Tot 1866 heeft niemand opgemerkt, dat er in de eerste jaren der Gereformeerde kerken in Nederland een gemengde tekst van den Heidelbergschen Catechismus heeft bestaan, namelijk eene samensmelting van de Emdensche vertaling van 1563 met die van Dathenus. Aan den Utrechtschen hoogleraar Dr. J. I. Doedes komt de eer toe, dit in het genoemde jaar 1866 te hebben ontdekt en er in het daaraan volgende de aandacht der geleerde wereld op te hebben gevestigd²⁾. Prof. Doedes kende destijds niet meer dan twee afzonderlijke drukken, één van Willem Gailliart te Emden, 1566, en één van Simon Steenberg en te Deventer, 1567³⁾, benevens een derden druk in de Nederlandsche vertaling van de Paltzische „Kercken-ordeninge”, een hoogst zeldzaam boekje in duodecimo, verschenen in 1566, en waarvan, evenals van de twee genoemde afzonderlijke uitgaven van den Heidelbergschen

1) Namelijk in den „Appendix” onder de rubriek „Duytsche verboden boecken” op de letter B (in mijne uitgave, blz. 82; bij Reusch, a. a. O., S. 309).

2) In zijn belangrijk geschrift *De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren*, Utr. 1867, blz. 102—121.

3) Zie de titels afgedrukt t. a. p., blz. 103 en 112, en ter vergelijking naast elkander, blz. 114.

Catechismus in gemengden tekst, destijds slechts één exemplaar bekend was ¹⁾. Vier jaren later (1871) vestigde Prof. Doedes de aandacht op een nieuwen afzonderlijken druk bij Dierick Mullem te Rotterdam, zonder jaar, maar vermoedelijk van omstreeks 1576 ²⁾. Vijf jaren daarna (1876) kon hij aan de vier reeds door hem beschrevene uitgaven nog weer twee afzonderlijke toevoegen, ééne bij Gillis van der Erven te Emden, 1565, en ééne zonder naam van den drukker, 1566 ³⁾; en in deel II van dit „Archief” mocht hij nog weer een tweetal afzonderlijke drukken vermelden, één van het meer genoemde vruchtbare jaar 1566, doch zonder nadere aanwijzing van drukker of plaats, en één van Antwerpen bij Jan van Waesberghe, 1582 ⁴⁾.

Uit het geschrevene blijkt, dat wij onze gansche kennis van den gemengden tekst van den Heidelbergschen Catechismus en van acht uitgaven daarvan (waaronder zeven afzonderlijk gedrukt) uitsluitend aan den hoogleeraar Doedes hebben te danken. Wat de zaak nog belangrijker maakt, is dit, dat zeven van die acht uitgaven tot dusverre slechts door één exemplaar vertegenwoordigd zijn; en wat hoogst curieus is, — al die acht berusten te Utrecht, wel niet in dezelfde bibliotheek, maar toch in dezelfde stad ⁵⁾, een geval, dat naar de ware opmerking van Prof. Doedes „óók wel een unicum heeten mag” ⁶⁾.

1) Thans twee, beide toebehoorende aan den hoogleeraar Doedes. Zie diens werk *De Heidelbergsche Catechismus* enz., blz. 127 v., en zijne *Collectie van Rariora*, tweede uitgaaf, [Utr. 1892], blz. 79.

2) Zie zijn opstel „Eene derde, tot heden geheel onbekende, uitgaaf van den, tot voor korten tijd geheel onbekenden, gemengden tekst van den Heidelbergschen Catechismus in het Nederlandsch” in de *Stemmen voor waarheid en vrede*, 8ste jaar (Amst. 1871), blz. 1143—1149.

3) In zijne *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen*, Utr. 1876, blz. 49—60.

4) *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, deel II, blz. 113—118.

5) Drie in de Universiteitsbibliotheek, ééne in de boekerij van Mr. W. Royaards van den Ham, en vier in die van Prof. Doedes. Zie diens *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen*, blz. 58 v., *Collectie van Rariora*, blz. 37 v. en 79, en *Archief*, t. a. p., blz. 114, noot 2.

6) *Archief*, t. a. p., blz. 118, noot 2.

Nu voegt zich, geheel onverwachts, eene negende uitgave bij de acht reeds bekende, een achtste afzonderlijke druk bij de tot dusver ontdekte zeven, wederom een uniek exemplaar. Het boekje, 14 centimeter hoog en ruim 9 breed, is uitnemend bewaard gebleven. Slechts de ruw perkamenten omslag met breeden klep is door het knagend insect, dat zich ook aan drie andere boekjes niet onbetuigd liet, hier en daar van buiten een weinig afgevreten. Aan den titel en enkele bladzijden kan men zien, dat deze „Catechismus” vóór zijne inkerkering in handen is geweest, maar zeer weinig: zóó frisch en gaaf ziet hij er uit. En al leert de tekst ons niets nieuws, daar deze geheel overeenstemt met dien van andere uitgaven ¹⁾, zoo levert hij ons toch een bewijs te meer voor de algemeene verspreiding van het Heidelbergsche leerboek in zijn gemengden vorm, vooral in het merkwaardig jaar 1566. Kenden wij tot dusverre uit dat jaar reeds vier uitgaven, waarvan drie in afzonderlijken druk, thans kennen wij er vijf, waarvan vier afzonderlijk en minstens twee te Emden verschenen ²⁾, één bij Willem Gailliart en één bij Gillis van der Erven aldaar, die er reeds in het vorige jaar een uitgegeven had. Want uit de thans volgende beschrijving van den titel zal blijken, dat ook het Boskoopsche exemplaar bij hem is gedrukt. Men stelle zich bij die beschrijving den eersten en den voorlaatsten regel in groote Latijnsche, al het overige in gewone Gothische letters voor, reg. 2—7 in wigvorm, reg. 8 en 9 even lang.

„Catechismus, of- || te Onderwijfinghe in de Chriftelic- || ke Leere, gelijk in die Kercken en || Scholen der

1) Dit is mij gebleken bij vergelijking van het thans gevonden boekje met de tabel bij Doedes, *De Heidelbergsche Catechismus* enz., blz. 105—109.

2) Met voordacht schrijf ik „minstens twee”. Prof. Doedes toch acht niet onwaarschijnlijk, dat de uitgave van 1566 zonder plaats en naam, die door hem beschreven is in zijne *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen*, blz. 56, en thans in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht berust, eveneens door Gillis van der Erven te Emden kan zijn bezorgd. Zie t. a. p., blz. 57 en 59.

Cheur Vorfte- || licken Paltz, ghedre- || uen oft gheleert || wordt. || Wt de Hoochduytsche sprake, in ne- || derduytsch getrouwelic ouergefet. || (hier volgt het welbekende ovale vignet van Gillis van der Erven te Emden met het omschrift: Het rike der hemelen is als een verborgen schat in den acker. Math. 13) || Ghedruct, Anno || 1566" ¹⁾).

Het boekje is gefolieerd 2 tot 48, met de signaturen A 2 tot F 5. Het bevat, evenals de andere ²⁾, de „Voorreden” van paltsgraaf Frederik III (fol. 2^a—4^b), den „Catechismus” (fol. 5^a—36^b), de „Huyfghebeden” (fol. 37^a—46^b), en de „Summa, ofte cort begriip der Heydelberfsche (sic) Catechismi” (fol. 47^a—48^a).

Ten slotte nog dit. Juist deze Heidelbergfsche Catechismus met gemengden tekst staat op den „Index” van 1570.³⁾ Noch de Emdensche vertaling, noch die van Dathenus komt er op voor. Blijkbaar heeft men de drieërlei boekjes voor dezelfde gehouden. De onware titel van de door ons behandelde soort gaf daar dan ook aanleiding toe. Toch schijnt de omstandigheid, dat juist de titel van deze gemengde soort in de Lijst der verboden boeken is opgenomen, een bewijs te meer voor hare algemeene verspreiding. Zij is nochtans op den duur niet bestand geweest tegen de oorspronkelijke vertaling van Dathenus. Voor den invloed van dien man en het gezag van zijn naam moest alles wijken, wat niet van hem afkomstig was. Hij was de man van het Gereformeerde volk en verdiende dat te zijn. En zoo is zijne vertaling van den Catechismus het leerboek der Hervormde Kerk in Nederland geworden en gebleven.

---

1) Zie over de onwaarheid van dezen titel Doedes, *De Heidelbergfsche Catechismus* enz., blz. 103 v., en denzelfden in dit *Archief*, deel II, blz. 113 v.

2) Verg. Doedes, *De Heidelbergfsche Catechismus* enz., blz. 103, en denzelfden in dit *Archief*, deel II, blz. 114.

3) In de rubriek „Duytsche verboden boecken” onder letter C (in mijn exemplaar, blz. 84; bij Reusch, a. a. O., S. 310; verg. Sepp, a. w., blz. 222).

IV.

EEN PSALM- EN GEZANGBOEKJE TEN GEBRUIKE BIJ DE
GEUZENPREEK IN 1566 ¹⁾.

Dit is zonder twijfel het merkwaardigste der vijf boekjes, die de toren te Boskoop voor het nageslacht heeft be-
waard. Het is geheel onbekend. Zelfs de grootste boeken-
vrienden en verzamelaars van vroeger en later tijd hebben
er, blijkens de Catalogi hunner bibliotheken, geen exem-
plaar van bezeten. Niemand kon zelfs vermoeden, dat er
zulk een boekje had bestaan. Nu het voor den dag is

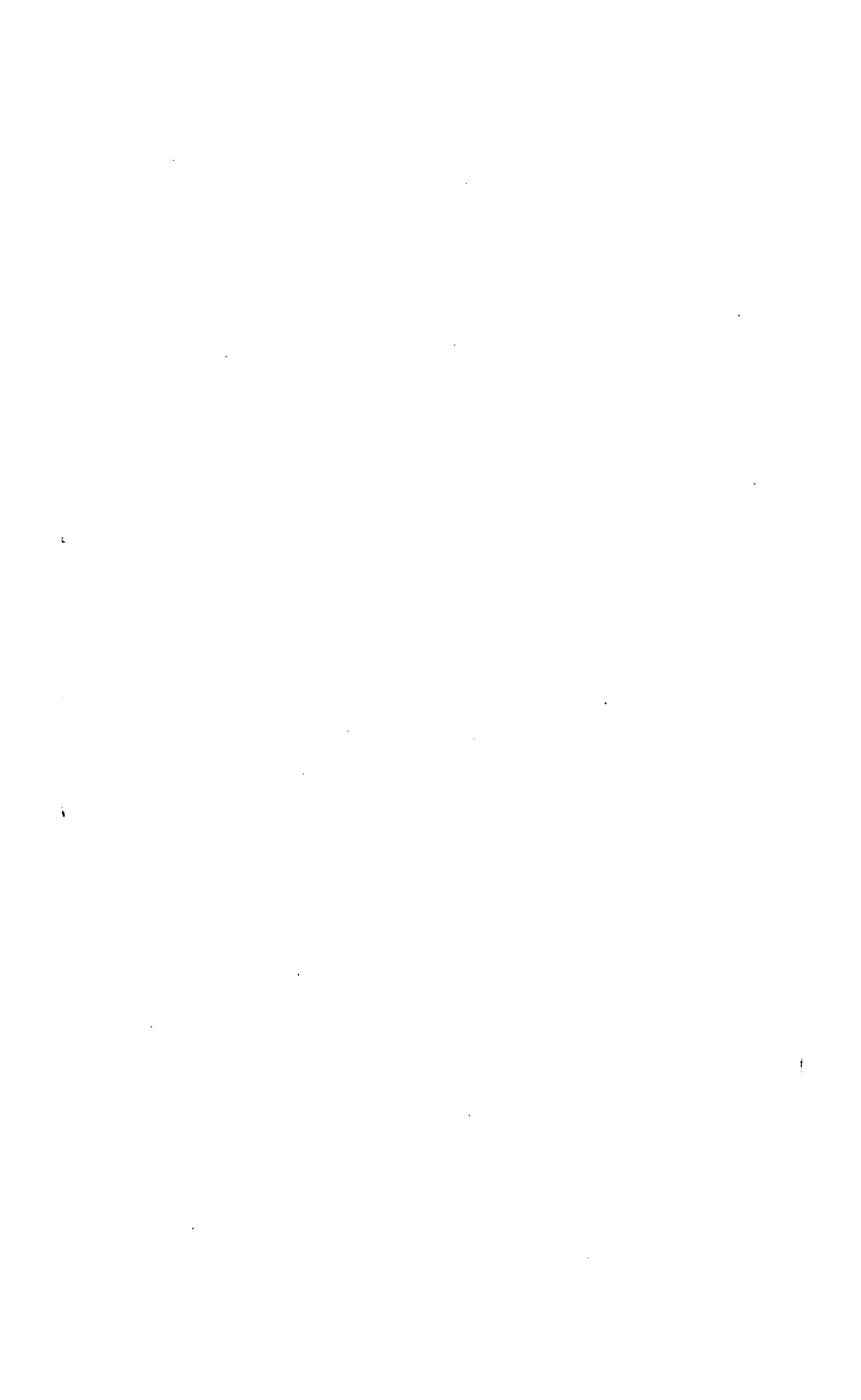
1) Met voordacht bedien ik mij hier niet van het woord „hagepreek”,
ofschoon dit het meest bekende en algemeen gebruikelijke is. Het zou
namelijk tot misverstand kunnen aanleiding geven. Meestal toch hecht
men aan dit woord de beteekenis van verborgen preek, in tegenstelling
met de daarop gevolgde openbare, en wat ik hier bedoel is zoowel de
eene als de andere. Men zij echter voorzichtig met het opvatten van het
woord „hagepreek” in al te beperkten zin. Onze taalgeleerden zelve
verklaren, dat aangaande de afleiding en de beteekenis van „haag” of
„hage” tot nog toe niets bekend is (*Woordenboek der Nederlandsche
taal*, deel V, kol. 1329). Het kan een heg aanduiden, eene door heggen
afgesloten ruimte, bij uitbreiding van begrip een kreupelbosch, het
platte land. Maar dan blijven toch woorden als „haegh-pape” (sacerdos,
qui sub nullius episcopi disciplina gubernatur), „haegh-munte” (numisma
reprobatum) en „haegh-schole” (schola non publica) bij Kiliaan, *Ety-
mologicum*, Trai. Bat. 1777, p. 209, om niet te spreken van het thans
nog bekende „haagweduwe” voor ongehuwde moeder (Dr. A. Kluiver,
Proeve eener critiek op het Woordenboek van Kiliaan, 's-Grav. 1884,
blz. 67), vrij wel onverklaard. Alleen kan men zeggen, dat aan al die
woorden eene ongunstige beteekenis verbonden is, meer bepaald die van
iets onwettigs. In dien zin zou ik ook het woord „hagepreek” willen
nemen. Het duidt m. i. eene onwettige, niet erkende preek aan, en een
„hagepreeker” is dan een door de Kerk niet geordend, een tot preeken
niet bevoegd predikant. Men toetse deze mijne opvatting aan het veel-
vuldig gebruik van de woorden „Haegh-predicant” en „Haagh-predicatie”
door Broer Cornelis Adriaense, minderbroeder te Brugge, in zijne *Ser-
monen*, te beginnen met 2 Juli 1566 (in de uitgave van Amst. 1698,
deel I, blz. 74). Lang na den meestal aangenomen tijd, bijv. 9 Maart
1567 (deel I, blz. 203), spreekt hij nog steeds van de „Haegh-predican-
ten”, en den 2^{den} Mei 1568 zelfs van de „vermaledyde Haeghpredican-
ten der Calvinisten, Martinisten en Herdopers” (deel I, blz. 365).

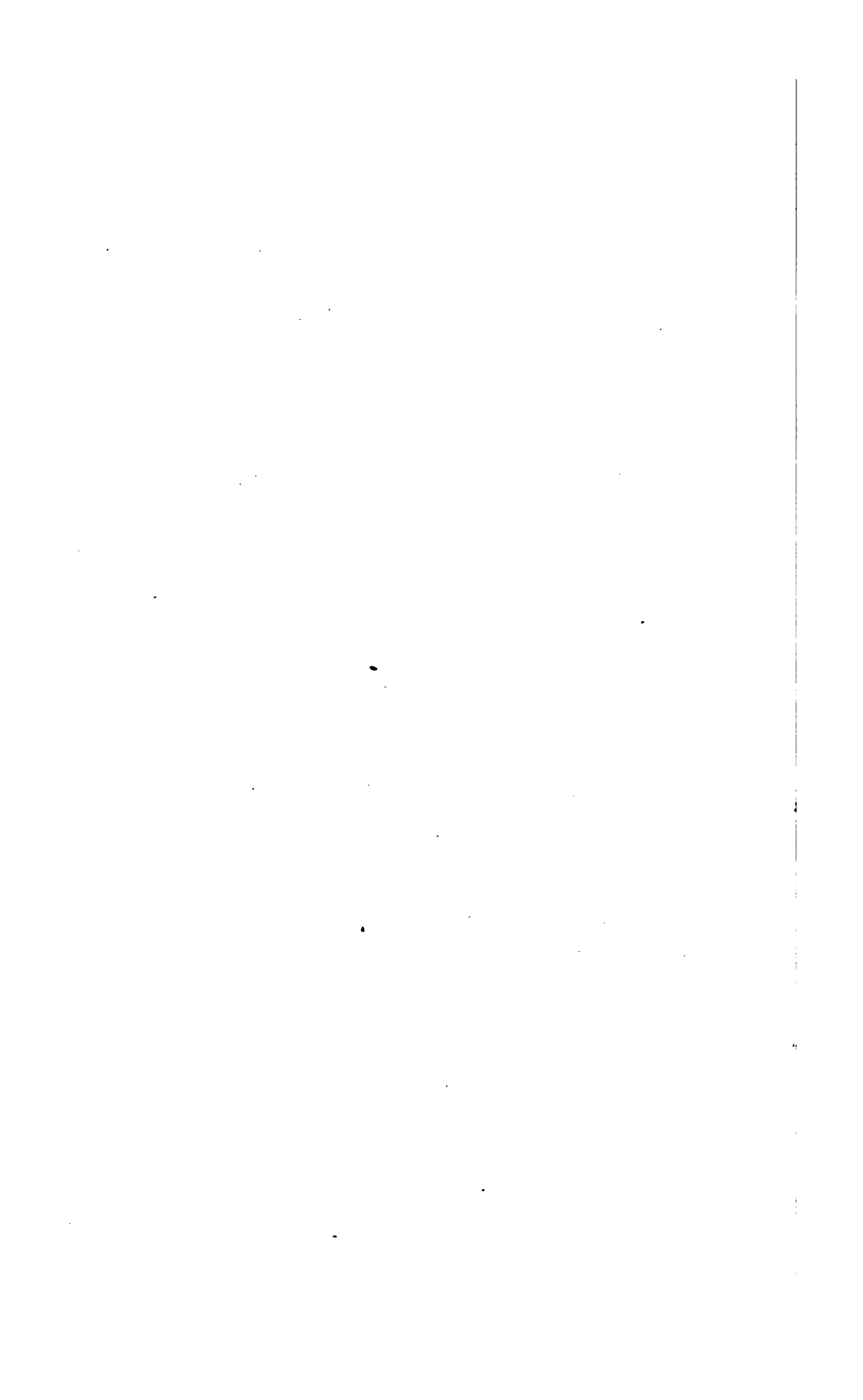
gekomen, werpt het een nieuw licht op de geuzenpreek van 1566.

Het boekje, hoog 14 en breed 8 centimeter, beslaat niet meer dan drie quaterntjes, elk van vier blaadjes of acht bladzijdjes, dus vier-en-twintig bladzijdjes in het geheel, waarvan het eerste den titel bevat en het laatste onbedrukt is. Het heeft geen paginatuur, maar de signatuur loopt van A 2 tot C 3. Van het begin tot het einde is het met Gothische letter gedrukt, zoodat het er geheel uitziet als een gewoon liedeboekje uit die dagen, een liedeboekje voor het volk, tegen weinige duiten verkrijgbaar. Ons exemplartaartje is stevig met touw ingenaaid in een dun perkamenten blaadje uit een Latijnsch getijdenboekje. Zelfs dat perkamenten omslagje met klep (naar de wijze van zulke getijdenboekjes met zwarte, roode en blauwe letters beschreven) heeft ons iets te verhalen. Door drie onmiskenbare sporen van afslijting leert het ons, dat het boekje over de lengte in tweeën gevouwen en in den zak gedragen is geweest. Maar tevens is het opmerkelijk, hoe goed dat lenig blaadje perkament het boekje heeft bewaard. Het ziet er nog zoo frisch en ongeschonden uit, alsof het pas was gekocht. Zelfs het knagend insect, dat geen van de vier overige boekjes geheel ongedeed heeft gelaten, heeft dit ééne — juist dit voornaamste — niet aangeroord.

De titel, met Gothische letter gedrukt en door vier rechte lijnen omsloten, luidt aldus ¹⁾: „♣ Sommighe || Pfalmen ende ander ghefan- || ghen, diemē in die Christē || Ghemeynte in dese Neder || landē is gebruyckende || (regel wit) || Colloffen. 3. || ☞ Het Woort Christī wone in v rijc- || kelick, in alderley Wijfheyt: leert ende || vermaent malcanderen, met Psalmē || ende Lof fanghen, ende gheefte- || licke Liedekens, in ghenade, || finghende den Heere in uwē herten. || (regel wit) || Jacob. 5. || Is yemandt in lijden

1) Reg. 1 groote letter; reg. 2 en 3 minder groot; reg. 4 tot het einde dezelfde letter, waarmede het gansche boekje is gedrukt.

onder v? die || bidde. Is yemant ghoets || moets? dye finge || Psalmen. || (regel wit) || Anno .1566."

Ik laat thans de Psalmen en Gezangen, die het boekje bevat, in rangorde volgen. Straks keeren wij er nader toe terug.

Een cort Ghebedt voor die Predicatie (blad 1b).

Den eerften Pfalm (blad 1b—2a).

Den tweeden Pfalm (blad 2b—3b).

Den .lxxix. Pfalm (blad 3b—4b).

Den .C.xv. Pfalm (blad 4b—5b).

Den C.xxx. Pfalm (blad 5b—6a).

Den C.xxvij. Pfalm (blad 6b—7a).

Den .C.xliij. Pfalm (blad 7a—8a).

Dat ghebedt ons Heeren Jefu Christi. Math. 6. (blad 8a—9a).

Die tien Gheboden des Heeren. Exodi int xx. (blad 9a—10a).

Den Loffang Zacharie. Luce .i. (blad 10a—10b).

Den Loffang der ionckfrouwen Marie, Luce .i. (blad 10b—11b).

Den Loffang van Symeon. Luce .ii. (blad 11b).

Simbolum Apostolorum, dat is een corte bekenteniffe des waren Christen gheloofs (blad 11b—12a).

Ik heb deze opgave van de zeven Psalmen en de zeven Gezangen, die het boekje bevat, laten voorafgaan, ten einde den lezer in staat te stellen, om het onderscheid op te merken tusschen dit kleine werkje en een meer uitgebreid van dezelfde soort en uit hetzelfde jaar, waarvan anderhalve eeuw geleden nog een exemplaar bestond, dat sinds dien tijd niet weer is komen opdagen.

In den verkoopcatalogus namelijk van Isaëc Le Long (Amst. 1744) staat als n°. 1194 der „Libri in Octavo et minori Forma” het volgende werkje vermeld: „Psalmen Davids, die men in de Christen Gemeeynten in de Nederlanden is gebruykende, gedrukt 1566... NB. Dit Psalmboek is extra Raar, zynde voor dat van P. Dathenius in de Nederlandtsche Kerke onder 't Kruys gebruykt.”

Wij zouden aangaande dit Psalmboek niets naders weten,
VI. 7

als niet Le Long zelf er in zijn „Kort historisch verhaal van de kerken onder 't kruys”, Amst. 1751, blz. 73 v., eene meer uitvoerige beschrijving van gegeven had ¹⁾. Die beschrijving luidt aldus: „Daar is noch een Psalm-Boek gedrukt, onder den volgenden Tytel: De Psalmen Davids, ende andere Loffanghen, nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert, die men in die Chriften Gemeynten in dese Nederlande is gebruykende, Ghedruckt Ao. 1566. in Octavo. Zonder aanwyzinge van Plaats noch Drukker. — Hierin staan 38 Psalmen van Jan Utenhoven, en 19 Liederen. De Psalmen staan zonder ordre, en volgen malkander aldus: Psalm 1. 2. 79. 84. 103. 115. 127. 128. 130. 133. 143. 3. 6. 15. 23. 32. 43. 44. 50. 13. 51. 82. 90. 101. 112. 124. 126. 142. 146. 147. 119. 30. 36. 66. 67. 95. 111. en 148. Deze Druk is vry slordig.” Le Long zegt dan verder, dat achter dit Psalmboek een ander werkje was gebonden, eveneens zonder plaats of naam in 1566 gedrukt, doch met het bekende vignet van Gillis van der Erven te Emden ²⁾ op den titel, om daarna te besluiten met de volgende woorden: „En vermits die beide Boekjes in een zelve Jaar, en met eenderlei letters gedrukt zyn, zullenze buiten twyfel ook van eene Druk-Persse gekomen zyn.”

In welk verband nu staat dit boekje van Le Long tot dat van Boskoop? Het eerste bevat acht en dertig Psalmen en negentien Gezangen; het laatste zeven van elke soort. Het eerste heet op den titel „nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert”; het laatste doet zich als een eerste druk voor. Overigens hebben beiden de woorden „die men in die Christen Ghemeynte(n) in dese Nederlande(n) is gebruykende” met elkander gemeen. Mij dunkt, er is geen twyfel aan, of het boekje van Boskoop is de eerste uitgave, terwijl dat van Le Long de tweede was.

Maar dan is dat van Boskoop het oudste. Het verplaatst

---

1) Dit is het eerst opgemerkt door Dr. F. Pijper, *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken*, Leid. 1883, blz. 227.

2) Zie over dit vignet boven, blz. 92.

ons in een nog vroeger gedeelte van 1566 dan dat van Le Long. Er moeten volgens den titel reeds Gereformeerde gemeenten in de Nederlanden, zuidelijke of noordelijke, hebben bestaan. Men kan het dus veilig in Juni of Juli 1566 stellen; want al hadden de Hervormden destijds nog geen eigen kerken, zij hadden toch hunne geheime samenkomsten, straks zelfs, eerst bij nacht, daarna bij dag, hunne godsdienstoefeningen in het open veld ¹⁾, waarbij predikatiën werden gehouden, kinderen gedoopt, huwelijken ingezegend, in één woord alles werd verricht, wat tot eene reeds georganiseerde gemeente behoort ²⁾.

1) „In 't leste van Mey, begost men een geruchte te hooren, hoe dat het volck in West-Vlaenderen op diversche plaetsen, by nachten in 't veldt, in bosschen tusschen de Bergen ende in de Duynen, met groote hoopen van veel duysenden vergaderden, dat de Ministers of Predicanten der Calvinisten begosten te predicken, daer men Psalmen begost te singen, ende gebeden te doen” (*Sermonen van Broer Cornelis*, Amst. 1698, deel I, blz. 70). „In 't eerste van Junius, begosten de Calvinisten openbaerlick by dage te Predicken deur geheel West-Vlaenderen” (t. a. p., blz. 71). — In Brabant geschiedde het iets later. „Haec sub Pentecosten (Pinksteren viel in 1566 op 2 Juni) gesta, quum adhuc in tota ferme Brabantia conciones nostri haberent clanculum . . . Sed cum . . . novae leges in religiosos et pios homines veritatis amantes cuderentur, specioso Moderationis nomine exornandae, quae tamen nihil de atrocitate plane nisi in speciem remittebant, tum gravissimo piorum adeoque Ecclesiarum universe periculo cognito, . . . visum est necessarium ad praeventenda graviora Ecclesiarum incommoda, ut quemadmodum Flandri jam diu fecerant, ita nos publice Ecclesiam colligeremus concionesque in propatulo haberemus” (*Francisci Junii vita ab ipsomet conscripta* [in het *Scrinium antiquarium* van Gerdes, Gron. 1749, tom. I, pars 2], p. 245). — Nog later werd het besluit, om ook in Holland de openbare preek in te voeren, op plechtige wijze genomen. „Den achtsten van Hooimaendt quamen ses van de voornaemste burgers met Jan Arentssoon . . . buiten de Sint Anthonis poort [te Amsterdam] . . . bij den anderen, want sij dorsten 't in de stadt niet bestaen . . . In dees kleene vergadering deed Jan Arentssoon een seer aendaghtig en vierig gebedt, maer met sachter stemme; Godt biddende, sijnen heiligen geest in 't midden van hun te willen nedersenden, om te besluiten 't geen op 't meeste tot sijner hooge Majesteits eere moght dienen. Na 'et overwegen van alle swaerigheden, heeft men alle gevaer en vreese des doodts aen een sijde gestelt, en gesamentlijk beslooten, dat men d' openbaere preeke ook in Hollandt beginnen sou, gelijk die in d' andere gewesten der Nederlanden gedaen wierd (Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1671, deel I, blz. 317).

2) Zie over dit alles Brandt, a. w., deel I, blz. 302—335; Bor, *Neder-*

Bij die gelegenheden nu zong men ook ijverig Psalmen ¹⁾. Tot dusverre heeft niemand geweten, welke Psalmen dat waren. Doch wijl de Voorrede der berijming van Dathenus gedagteekend is 25 Maart 1566, nam men eenvoudig aan, dat het de zijne moesten zijn geweest ²⁾. Men zag er zelfs een bewijs in voor hunne snelle verspreiding ³⁾. Ik ontveins niet, dat de zaak mij altijd zeer twijfelachtig is voorgekomen; want zelfs aangenomen, dat Dathenus' Psalmen volledig afgedrukt lagen, toen hij de genoemde Voorrede dateerde, — die Voorrede moest dan toch nog worden gedrukt, het gansche boekje ingenaaid, verzonden en verkocht. En dat alles zou zóó snel zijn gegaan, dat men die Psalmen in Vlaanderen en Braband reeds in het laatst van Mei en het begin van Juni in grooten getale bezat en zong, ja ze met melodie en al vrij wel uit het hoofd kende? Nogmaals, ik twijfelde zeer, maar kon het tegendeel niet bewijzen. Slechts giste ik, dat men een of ander bundeltje Psalmen van Jan Utenhove had gebruikt ⁴⁾, of wel dat geheimzinnige vóór-Datheensche psalmboek, waar-

---

landsche oorlogen, Amst. 1679, deel I, blz. 66—78. Voor een algemeen overzicht van de geuzenpreek verwijs ik naar het opstel van Dr. J. M. Assink Calkoen, *De openbare prediking der Hervormden in het jaar 1566*, in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 3de Jaargang (Amst. 1858), blz. 99—139.

1) Zie *Sermonen* als boven, deel I, blz. 70 en 97, alsmede Brandt, a. w., deel I, blz. 305, 318, 325, 329.

2) Aldus bijv. Brandt, a. w., deel I, blz. 305.

3) Zoo deed bijv. H. Q. Janssen, *De kerkhervorming te Brugge*, Rott. 1856, deel II, blz. 128 v. Men late zich niet op het dwaalspoor brengen door de aldaar aangehaalde plaatsen uit de *Sermonen van Broer Cornelis*, „waar uitdrukkelijk gemeld wordt, dat men in Augustus 1566 vóór Brugge Datheens psalmen zong”. De anders zoo nauwkeurige Janssen beroept zich hier niet op een feit, maar op de voorstelling van dat feit door broer Cornelis in een sermoen van 11 April 1568 (zie *Sermonen* als boven, deel I, blz. 344, verg. met blz. 297 vv.), d. i. meer dan anderhalf jaar na dato.

4) Zie over deze verschillende bundeltjes van 25, 26, andere 26, 11, 38, 64, 100 en 150 Psalmen Isaac Le Long, *Kort historisch verhaal van de kerken onder 't kruys*, Amst. 1751, blz. 38, 70—75, en Piijper, a. w., blz. 77—80, 213—235.

van Le Long schreef, dat het acht en dertig Psalmen van Utenhove en negentien liederen bevatte.

En zie, daar komt nu uit den toren te Boskoop een boekje te voorschijn, dat ineens alles verklaart, een boekje van weinige bladen, door mannen en vrouwen gemakkelijk in den zak te dragen, achteloos gedrukt, zeer goedkoop, een echt volksboekje. Het bevat slechts zeven Psalmen en even zoovele Gezangen, doch juist die, welke door de Gereformeerden meestal werden gebruikt. De zangwijzen staan er niet in afgedrukt; slechts bij vijf van de veertien stuks zijn ze in woorden aangegeven¹⁾; blijkbaar worden ze als bekend ondersteld. En waaraan zijn de Psalmen ontleend? Aan het bundeltje van „25. Psalmen end andere ghefanghen diemen in de Duydtsche Ghemeynte te Londen is ghebruyckende”²⁾, hetzij naar den oorspronkelijken druk van 1551³⁾, hetzij naar den herdruk te Emden bij Gellius Ctematius, d. i. Gillis van der Erven, 1557⁴⁾. Dertien van deze Psalmen waren door den Lon-

1) Namelijk bij Ps. 1 („Op de Franchoyse wijze der thien Geboden. Leue le cuer. etc.”), 2 („Op die Ouerlantsche wijze des selfden Psalms”), 79 („Op de Franchoyse wijze des C.xviiij. Psalms. Rendez a Dieu”), 130 („Op de Ouerlantsche wijze des selfden Psalms”) en het Gebed des Heeren („Op die Ouerlantsche wijze”).

2) Op den titel van den Emdenschen herdruk van 1557, dien ik hier bij gebrek aan de oorspronkelijke Londensche uitgave van 1551 heb afgeschreven, staat eigenlijk „was ghebruyckende”. En terecht, want door den dood van den Protestantschgezinden Eduard VI in 1553 en het optreden van zijne ijverig Katholieke zuster Maria, zagen de leden der Nederlandsche uitgewekenen te Londen zich genoodzaakt, elders een goed heenkomen te zoeken. Zie over hun hoogst onvoorspoedigen tocht naar Denemarken en Duitschland Pijper, a. w., blz. 101—113.

3) Zie Le Long, a. w., blz. 38 en 70. Er schijnt thans geen exemplaar meer van bekend te zijn.

4) Zie Le Long, a. w., blz. 70, en Pijper, a. w., blz. 214 v. Het eenig nog bekend exemplaar van dit (ook wat de bijgevoegde muziek betreft) keurig gedrukt boekje, hoog 13.5, breed 8.5 centimeter en blijkens eene aantekening afkomstig uit de Bibliotheek van Van Voorst (*Catalogue*, Amst. 1859, tome I, p. 179, n°. 3126), werd mij met wetenschappelijke vrijgevigheid ter leen verstrekt door de Directie der Universiteitsbibliotheek te Gent, waar het thans berust. Het zal ons bij de behandeling van het Boskoopsche boekje, dat er blijkbaar aan ontleend is, groote diensten bewijzen.

denschen ouderling Jan Utenhove berijmd, de twaalf overige door andere, ons onbekende dichters ¹⁾). Het boekje werd reeds in 1555 ook te Antwerpen verkocht ²⁾, en men had dus tot 1566 al den tijd gehad, om er de woorden en de bij elk eerste vers gedrukte melodie uit aan te leeren, te meer, daar het in 1558 bij denzelfden Gellius Ctematius, met toevoeging van vier verzen uit Psalm 119 zonder melodie, andermaal verschenen was onder den titel van „26. Psalmen” ³⁾, en in 1561 nog eens, doch zonder noten, bij denzelfden drukker in een uitvoeriger werkje, getiteld „LXIII Pfallmen” ⁴⁾. Wie ze dus niet kende uit het ééne bundeltje, kon ze uit het andere hebben geleerd. Van de vijf-en-twintig stuks traden in 1566 vooral zeven door de tijdsomstandigheden op den voorgrond. Zij, meer nog dan de andere, weerspiegelden de verdrukking der vorsten, den nood der tijden, de stemming der gemoederen, den afkeer van den beeldendienst, het diep besef van zonde, het vast vertrouwen op Gods genade. Deze zong

1) Van Utenhove zijn Ps. 6, 15, 23, 32, 44, 50, 79, 84, 101, 120, 128, 133 en 143, benevens de Lofzang van Simeon, de Tien Geboden en het Gebed vóór de predikatie („O God die du onse Vader bist”). Men herkent ze terstond aan de letters I. V., die er boven staan (verg. Le Long, a. w., blz. 38, waar echter het Gebed vóór de predikatie ontbreekt, wijl het nog niet in de uitgave van Londen, 1551, die Le Long volgde, zal hebben gestaan).

2) Blijkens een brief van Gasper van der Heyden uit dat jaar, afgedrukt bij Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenis*, Gron. 1738, deel I, blz. 370. Verg. Pijper, a. w., blz. 214, noot 1.

3) Meer volledig luidt de titel aldus: „26. Psalmen ende ander ghefanghen, diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen, was Ghebruyckende”, Embden, 1558. Ook dit boekje van dezelfde afmetingen als de 25 Psalmen is met de bijgevoegde muziek heerlijk gedrukt. Het eenig bekend exemplaar er van ligt in de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam, waaruit het mij welwillend ten gebruike werd afgestaan.

4) „LXIII, Pfallmen eñ ander ghefanghen, diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen was ghebruyckende”, Embden, 1561. Het eenig bekend exemplaar, ongeveer van dezelfde afmetingen als de 25 en de 26 Psalmen, heeft blijkens het cijfer 1190 op het perkamenten bandje weleer toebehoord aan Le Long (*Catalogus, Libri in Octavo et minori Forma*, p. 98, n°. 1190) en blijkens eene aantekening later aan Van Voorst (*Catalogue*, tome I, p. 179, n°. 3127). Thans is het 't eigendom van de Universiteitsbibliotheek te Gent, die het mij ter leen gaf.

men het liefst; bij de gemeenschappelijke godsdienst-oefeningen in het verborgen en in het openbaar hief men ze bij voorkeur aan. En zoo zag een handig boekdrukker — waarschijnlijk de meergenoemde Gellius Ctematius of Gillis van der Erven te Emden ¹⁾ — er zijn voordeel in, ze onder den titel van „Sommighe Pfallmen . . . , diemen in die Christen Ghemeynte in dese Nederlanden is gebruyckende” in klein formaat en voor zeer geringen prijs in den handel te brengen. De boekverkoopers, die bij de geuzenpreeken verboden boeken verkochten ²⁾, zullen ook dit werkje wel aan den man hebben gebracht.

De zeven bedoelde Psalmen nu zijn deze: Psalm 1, 2, 79, 115, 128, 130 en 143. Wij willen ze één voor één nader beschouwen. Het zal ons dan blijken, waarom men ze in die dagen en onder die omstandigheden gaarne zong.

Daar is reeds terstond Psalm 1, „Beatus vir qui non abiit” ³⁾, met de volgende inhoudsbeschrijving er boven: „Dye Propheet leert, waer in de salicheit der menschen gheleghen is, salich segghende de ghene, die de Wet des Heeren beherten, in contrarie oock onsalich, die die verachten” ⁴⁾. De Psalm zelf luidt met weglating van eenige strophen aldus ⁵⁾:

1) De onachtzame druk zou veeleer aan eene andere pers doen denken; maar als de vermeerderde uitgave, naar het oordeel van Le Long (zie boven, blz. 98), werkelijk door Gillis van der Erven bezorgd is, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat ook de eerste druk van hem zal zijn, te meer omdat hij de „25. Psalmen”, die er aan ten grondslag liggen, óók reeds had uitgegeven.

2) Zie Brandt, a. w., deel I, blz. 305.

3) Evenals in de 25, de 26 en de LXIII Psalmen staan in ons boekje, buiten het Protestantsche (= Hebreeuwsche) nummer van iederen Psalm, ook de woorden, waarmede hij in de Latijnsche vertaling der R. K. kerk aanvangt. Zoo kon er, bij het verschil van telling in de beide kerken, nooit twijfel bestaan, welke Psalm werd bedoeld.

4) Dit „Argumentum”, zooals de 25 en de 26 Psalmen de inhoudsbeschrijvingen noemen, ontbreekt bij vergissing in de LXIII Psalmen: een teeken te meer, dat ons boekje naar een der twee eerste, niet naar de laatste is gedrukt. Kleine overeenkomstigheden, die nauwelijks toevallig kunnen zijn, doen mij het meest aan de „25. Psalmen” als voorbeeld denken.

5) Elke gestippelde lijn duidt eene door mij weggelaten strophe aan.

Salich is hi die tot die raden
 Der boser Menschen niet en ghaet
 Noch niet blijft inder zondaers paden
 Niet sidt oock by de Spotters quaet
 . . . . .

Ghelijck een Boom by der Reuieren
 Sijn vruchten gheeft tot zijnder tijt
 Soo sal certeyn in alle manieren
 Dees Man oock zijn ghebenedijt.
 . . . . .

Dit en sal niet mogen gheschieden¹⁾
 Den Bosen die Gods woort verschuyft
 Maer hi sal voor Gods aensicht vlieden
 Ghelijck voor wint dat caf verstuyft
 . . . . .

Want Godt bekent den wech en dleuen
 Van die de duecht hanterende zijn
 Maer die de boosheyt hier aencleuen
 Haren wech die sal verlooren zijn

Dit alles is zeer algemeen en behoeft niet met het oog op bepaalde boozen te zijn gezongen. Van den thans volgende Psalm 2 daarentegen, „Quare fremuerunt gentes”,

---

1) Eens voor altijd zij gezegd, dat men bij het lezen van deze Psalmen (evenals bij die van Dathenus) iets moet weten te geven en te nemen. De tastbare voetmaat van latere tijden zit er niet overal in. Het is er mede, als thans nog met Fransche verzen: de lettergrepen werden geteld, niet naar den klemtoon geordend. Daarenboven rekte men sommige syllaben en liet andere in elkander vloeien. In minder zorgvuldig gedrukte boekjes kwamen daar dan nog de drukfouten bij. Om kort te gaan, wie liederen uit dien tijd naar behooren wil lezen, moet het met eenig overleg doen. Men zal vragen: Maar hoe dan, als die woorden gezongen werden? . . . Dan handelde men eveneens; men zong op korte lettergrepen heele noten, op lange lettergrepen halve, tegen alle maatgevoel van den tegenwoordigen tijd in; men sneed de heele noten van bekende melodieën in tweeën, en voegde twee halve tot een heele bijeen. Ook in dit opzicht zijn de „25. Psalmen” der gemeente te Londen zeer leerzaam. De Tien Geboden bijv. staan daar op de welbekende wijze van Psalm 65 in de Fransche (dus ook in de Nederlandsche) berijming. Nochtans hebben regel 2, 4, 6 en 8 twee lettergrepen te veel voor deze melodie. Wat deed men? Men voegde bij elk der vier regels eenvoudig twee noten in.

is de persoonlijke toespeling gemakkelijk te begrijpen ¹⁾. Reeds de voorafgaande beschrijving zegt: „Dye Propheet vermaent ²⁾ hoe dat dye Princen des Weerelts met al haer macht Christo ende zijnen gheleden ³⁾ wederstaen zullen, maer dat haer doen so te vergheefs sal wesen, datse van Christo verdaen zullen weesen, ten si datse haer hem ende zijnen woorden onderwerpen.”

Waerom ist Volck oproerich eenpaer ⁴⁾
 Ouerdenckende ydel dinghen
 Die Princen en Coninghen alle gaer
 Ouer een ⁵⁾ haren raetslach bringhen
 Om te strijden teghen sHeeren handt
 En Christum dien hi heeft ghesandt
 Om alle ⁶⁾ Menschen hulpe

Maer Godt die in die Hemelen woont
 Die salse noch belachen
 Bespotten oock haer bosen gront ⁷⁾
 Ende haeren aanslach beschachen ⁸⁾
 Hy salse met gramschap spreken aen
 En straffen wat si hebben ghedaen ⁹⁾
 Toornich sal hijse benauwen

1) Hetzelfde vijandige gebruik van Psalm 2 was reeds in November 1553 door de uit Engeland gevluchte Nederlandsche Hervormden bij hun gedwongen vertrek uit Kopenhagen gemaakt. Toen zij de boot beklommen hadden, hieven de knapen met luider stemme dezen Psalm in hunne moedertaal (d. i. volgens de berijming der „25. Psalmen”) aan, en de andere broeders zongen hem tot het einde (*Kurtzer, einfältiger und wahrhafter Historischer Bericht* u. s. w. [Hoogduitsche vertaling van Jan Utenhove's *Simplex et fidelis narratio*], Herborn, 1608, S. 126; verg. Pijper, a. w., blz. 112 v.). Wederkeerig hield Broer Cornelis Adriaense te Brugge van 21 Juli tot 9 October 1566 vervolgpreeken over Psalm 2, waarin hij op zijne vuile wijze tegen de Hervormden uitvoer (zie *Sermonen van Broer Cornelis* als boven, deel I, blz. 79—123).

2) Volgens de 25 en 26 Psalmen moet hier „verhaelt” worden gelezen.

3) Leden; eigenlijk medeleden. Het voorvoegsel „ge” heeft de kracht van het Latijnsche „con”; bijv. geweten = conscientia, gebroeders = confratres.

4) Eenparig, gezamenlijk.

5) Overeen, in overeenstemming.

6) Lees: aller. Aldus de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

7) Gemoed.

8) Te schande maken, verijdelen.

9) In de 25, de 26 en de LXIII Psalmen: begaen.

. . . . .
 . . . . .
 . . . . .
 Hierom ghi Coninghen daer op merct
 En ghi Rechters laet v leeren
 Ende in desen Coninck v versterckt
 Sijn Woort houdende in eeren
 Op dat ghi hem leert vresen wel
 Oock hem betrouwt en niemant el¹⁾
 Dat is Godt recht wel dienen.

Even doorzichtig als de bedoeling van Psalm 2 is die van den thans volgenden Psalm 79, „Deus, venerunt gentes”. De beschrijving van den inhoud zegt het ons reeds vooraf: „Een beclach der ghelouiger om de verstroynghe der Gemeynte, ende een aenroepinge des hulpe Gods tegen alle veruolgers”. Kan men in die bange dagen van hevige verdrukking en bloedig martelaarschap iets meer actueels denken dan woorden als deze:

De Heydens zijn o Heer ghecoomen
 In dijn erue, en hebben besmet
 Vwen Tempel met²⁾ steenen hoopen
 Hebben Hierusalem verset
 Sy hebben uwen³⁾ Knechten lichamen
 Den Voghelen tot spijs ghestelt
 En tVleesch uwer trouwe dienaren
 Den dieren des Velts voorghestelt.

. . . . .
 Hoelang Heer sal v gramschap dueren
 En als een vier ontsteken zijn?
 Wilt v⁴⁾ toornicheyt doch stueren
 Ouer tVolck dat v niet bekent⁵⁾
 En ouer rijcken die niet hebben
 Vwen naem oyt gheropen aen

---

1) Anders.

2) Lees: en tot. Aldus de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

3) Lees: uwer. De 25, de 26 en de LXIII Psalmen: dyner.

4) Lees: uwe. De 25, de 26 en de LXIII Psalmen: dyne.

5) Even gebrekkig geversificeerd in de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

Want si Iacob verslonden hebben
 En zijn Woonste ¹⁾ ghaer ²⁾ te niet ghedaen
 Wilt nv voortaan niet meer ghedencken
 Ons ouder [sonden ³⁾] schult en pijn
 V ghenade haestelick laet blincken
 Ouer ons, want wi ellendich zijn
 Doet ons bistant o God ghehuldich ⁴⁾
 Alleyn om dijns Naems wil [end ⁵⁾ eer
 Verlost ons, weest ghoet en gheduldich
 Ons sonden om dijns Naems wil Heer
 Waerom souden de Boose scharen
 Segghen waer is haer God? daerom
 Wreeckt in ons Ooghen, uwer dienaren
 Bloet tonrechte ghestort al om
 Tot v aenschijn laet comen tsuchten
 Der gheuanghenen en laet fijn ⁶⁾
 Door v cracht vry leuen en vluchten
 Die totter doot gheeyghent zijn ⁷⁾.
 Wilt onse nabueren verghelden
 In haren schoot, Heer seuenuout
 Den laster daer met ⁸⁾ si v quelden
 En schant die si v aen deden stout
 En wi v Volck by v ghepresen
 Ende het cudde uwer weyden breyt ⁹⁾
 Sullen v dancken alle weggen
 En prijsen inder eewicheyt ¹⁰⁾.

Ik heb mij niet kunnen weerhouden, dezen Psalm bijna geheel af te schrijven. Er ligt een kracht in die woorden, een gloed over die verzen, die meesleept en iets doet gevoelen van de geestdrift, waarmee zij in het jaar 1566

1) De 25 Psalmen: woonst; de 26 en de LXIII: woonst.

2) Geheel.

3) Door mij ingevoegd uit de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

4) Verleen ons bijstand, o getrouwe God.

5) Door mij ingevoegd uit de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

6) Hier niet veel meer dan een stopwoord.

7) Bestemd zijn.

8) Waarmede.

9) Uwer uitgestrekte weide.

10) Volgens de 25, de 26 en de LXIII Psalmen is deze Psalm door Jan Utenhove berijmd. Zijn naamteeken I. V. staat er boven.

de harten vervulden. Men denke zich een volk, dat zijne vaders en moeders, zijne zonen en dochteren, zijne geloofsgenooten en leeraars werkelijk heeft zien dooden, hunne lichamen onbegraven heeft zien hangen, afgegeten door kraaien en raven, en hoore dat volk van zulke afschuwelijkheden getuigen in zijn lied; men stelle het zich voor, bezorgd over het lot der zijnen, die in de gevangenis zuchten, en hoore het zingend smeecken, dat God hen verlosse, hen doe ontkomen, hen weer in vrijheid doe leven; — zal men dan nog euvel duiden, dat zij niet Christelijker zijn dan de Psalmist, maar Gods wraak inroepen over het onrechtvaardig vergoten bloed, ja zeventvoudige vergelding vragen voor den smaad, dien men Hem zelve heeft aangedaan, de schande, die men over Zijn naam heeft gebracht? ... En als dit zal zijn geschied, wat dan? Gekoelde haat? Bevreugd wraakgevoel? Neen, dank en eere aan God:

En wij, uw volk, bij U geprezen,
De kudde van uw weide breit,
Zullen U danken allerwegen
En prijzen in der eeuwigheid.

Op dezen Psalm volgt de 115de, „Non nobis Domine, non nobis”, „Hoe alle gheloouighe den warachtighen Godt Israhelis, in dit leeuën alleen moeten betrouwen, vreesen ende prijzen want hi alleen ghoet ende almachtich is, daer alle ander versierde¹⁾ Goden crachteloos zijn”. De dichter van dezen Psalm dacht natuurlijk aan de afgodsbeelden der heidenen; onze vaderen, even natuurlijk, aan de heiligenbeelden der Roomsche kerk.

Niet ons niet ons o eewigher Heer
Maer dijen naem gheuet die eer
om dijn ghoetheyt en trouwe
Waer om soudē wy der Heyden spot
Sijn, dat sy zegghen, waer is haer Godt?
Twelck ons met recht mach rouwe

---

1) Verzonnen.

Want onse Godt in Hemel is
 Hy maket al wat hem ghelust
 Maer haer Goden ghemaket zijn
 Wt Gout en Siluer door smenschen hant
 Sy hebben Mont, en spreken niet
 Sy hebben Ooghen en gheen ghesicht¹⁾.
 Alleluya. Looft den Heere.

Sy hebben Oren en hooren niet
 Hebben oock Nuese, ende ghenen rueck
 Niet een onder haer allen
 Sy hebben handen, en grijpen niet
 Sy hebben Voeten, en gaen geen tridt
 Haer Keel can gheensins callen²⁾
 Die sulck maken sijn oock also
 En die daer op verhoopen oock
 Maer ghy Israhel en Aaron
 En die den Heere vreeset vroom
 Hoopt doch al op den Heere milt
 Want hy v hulp is en[de³⁾] schilt.
 Alleluya. Looft den Heere.

. . . . .
 . . . . .

Reeds vier van de zeven Psalmen uit het boekje zijn door ons besproken. De eerste behoefde geen bepaalde strekking te hebben; bij de drie volgende was zulk eene strekking onmiskenbaar: zingende had men de onchristelijke machthebbers, de wreede geloofsvervolgers, de afgodische heiligenbeelden op het oog. In de nog overblijvende drie Psalmen wordt dat anders. Daar is de zondaar in het diep besef van eigen schuld en van Gods genade aan het woord; daar wordt de godzaligheid in den huwelijken staat geprezen; daar roept men God aan als helper in den nood.

Wat het eerste betreft, het zou mij leed hebben gedaan, als de Nederlandsche Gereformeerden van 1566 onder

1) Even gebrekkig berijmd in de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

2) Praten, spreken.

3) Door mij aangevuld uit de 25 en de 26 Psalmen. De LXIII hebben: end.

hunne meest gebruikte liederen geen enkelen boetpsalm hadden opgenomen, terwijl juist de diepe bewustheid van zonde een der meest karakteristieke trekken van het Protestantisme in het algemeen en van het Calvinisme in het bijzonder is. Daarom kan ik mij geene Gereformeerde keurlezing uit het Psalmboek denken zonder Psalm 51 of 130 er in¹⁾. Ons boekje nu bevat dezen laatste. En niet zonder reden, want hij is korter en getuigt niet alleen van zonde, maar ook van de genade Gods.

Alzoo dan Psalm 130, „De profundis clamaui”. De voorafgaande beschrijving zegt er van: „Wy worden hier gheleert, hoe de Godsalighe door de kennenschap harer sonden, daer van begheeren verlost te zijn, nyet door haer verdiensten, maer alleen door de barmherticheyt Gods, door de welcke Israeli haer sonden vergeheuen worden.” En dan luidt de boetpsalm zelf:

Wt dieper noot schrey ick tot dy
 Heer God aenhoort mijn roepen
 Dijn ghenadighe ooren keert tot my
 En mijner bede si open
 Want ist dat du wilt mercken aen
 Hoe menighe sonde ick hebbe ghedaen
 Wie can Heer voor dy bliuen.

Het staet by dijner macht alleyn
 Die sonden te vergheuen
 Dies vreesen wy dy alle ghemeyn
 Oock in het beste leuen
 Daerom op God wil ick hopen vast
 Mijn herte op hem sal zijn ghepast²⁾
 Op sijn Woort wil ick rusten.

Al waer het schoon tot inder Nacht
 En weder tot den morghen
 So sal mijn hert aen sHeeren macht
 Vertwijfelen niet noch sorghen
 So doet Israel talder tijt
 Die wt den Gheest Herboren zijt
 En op sijn Woort betrouwet.

1) De 25, de 26 en de LXIII Psalmen hebben ze allebei.

2) Gericht.

By ons seer veel misdaden zijn
 Maer by God veel meer ghenaden
 Sijn helpen is sonder termijn ¹⁾
 Hoe swaer wi sijn beladen
 Hy is alleyn de Herder goet
 Die Israel verlossen moet
 Wt sijnen sonden alle.

Men zal zich allicht verwonderen, dat er thans een Psalm over het huwelijk volgt. Waar slechts zeven van de honderd-vijftig als meest gebruikelijk in het boekje voorkomen, zal men er allerminst een over dit onderwerp verwachten. Doch men bedenke, dat er bij de geuzenpreeken ook huwelijken werden gesloten ²⁾. Dit geschiedde ongetwijfeld na afloop van de predikatie, vóór het einde der godsdienstoefening, in de tegenwoordigheid der gansche gemeente, evenals het ook later gebruikelijk was en op de dorpen nog is. Uit een liturgisch oogpunt verdient het inderdaad opmerking, dat men bij die gelegenheid (d. i. dan zeker na afloop van de plechtigheid) Psalm 128 schijnt te hebben aangeheven. Naar de gewoonte van ons boekje wordt die Psalm nader aangeduid met de Latijnsche beginwoorden „Beati omnes qui timent Dominum”, terwijl het verklarende bijschriftje luidt: „Hoe datmen Godtsalichlick ende gheluckelic inden Houwelicken staet sal moghen leuen.” De Katholieke Kerk, ofschoon het huwelijk als niet onheilig beschouwende en er een sacramentele wijding aan gevende, achtte toch het ongehuwde leven een hooger en staat van heiligheid. Het Protestantisme zag er niets onheiligs in, mits de echtelingen zelven het heilig hielden. Vandaar dit opschrift. Voorts luidde de Psalm zelf aldus ³⁾:

Salich is hi bedeghen ⁴⁾
 So wie den Heere vreest

---

1) Grens.

2) Zie Brandt, *Historie der Reformatie*, deel I, blz. 315, 334; *Sermonen van Broer Cornelis* als boven, deel I, blz. 127, 129.

3) Ook boven dezen Psalm staan in de 25, de 26 en de LXIII Psalmen de letters I. V. Hij is dus een dichtwerk van Jan Utenhove.

4) Geworden. Doch hier zonder beteekenis.

Ende wandelt in sinen weggen
 Rechtsinnich inden Gheest
 Den arbeyt uwer Handen
 V wel sal connen voen
 En sult in alle standen
 Spoedich zijn in v doen.

V Wijf sal vruchtbaer wesen
 Als Wijnstocken vruchtbaer
 Die dijnen Huyse aenleuen
 So sullen oock voorwaer
 V Kinderen becliuen ¹⁾
 In groot ghetal ghesont
 Als planten van Oliuen
 Ouer v Tafel ront.

So sal bespoedicht ²⁾ wesen
 Die Godt ten rechten dient
 Wt Syon God ghepresen ³⁾
 V salich maken wilt
 Op dat ghi ghansch v leuen
 Tvoerspoet Hierusalem
 Aenschout, en daer beneuen
 Godt prijst met hert en stem.

En sult wt uwen sade
 Dobbel gheslachte sien
 In Israhel ghenade
 Ende vrede bouen dien
 V si o Heer ghepresen ⁴⁾
 Lof inder eewicheyt
 Gheeft dat wi moghen wesen
 Tot uwen dienst bereyt.

Nog één Psalm blijft ons ter bespreking over, namelijk Psalm 143, „Domine, exaudi orationem”. Hij kon inderdaad als slotpsalm dienen in dagen van vervolging, ellende en nood. De mannen en vrouwen, die bij een geuzenpreek tegenwoordig waren, wisten niet wat hen te wachten stond. De predikanten zullen niet in gebreke zijn gebleven, in

1) Beklijven, voortdurend zijn.

2) Voerspoedig.

3) De gepresen (wij zouden zeggen: de nooit volprezen) God.

4) Zie de vorige aantekening.

een vurig nagebed zich zelven en allen, die hen hoorden, aan te bevelen in de hoede van God¹⁾. Maar ook de gansche gemeente zal dit gedaan hebben in haar gemeenschappelijk lied. Het opschriftje geeft den inhoud dan ook aldus aan: „Hoe dat Daudid in sinen noot God met alder viericheyt, om hulpe, tegen zijn vyanden aengheroepen heeft.” De Psalm²⁾ bevat niet minder dan elf verzen, waarvan ik hier enkele laat volgen.

O Heer wilt mijn ghebedt verhooren
Laet comen toch tot uwen ooren
Mijn truerich bidden, dat ik doe
Nae uwe trouwe sonder stooren
En v gherechticheyt my doet³⁾.

. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .

Verlost my Heer door v ghenade
Van mijn vyanden, die my schaden
Want ick betrouw v gansch en gaer
Ghi zijt mijn hope vroech en spade
En troost in al mijn lijden swaer.

Door uwe leere wilt my dringhen
Om uwen wille te volbringhen
Want ghi alleen mijn recht Godt sijt
Maect doch dat uwen Gheest mi brenghen
Inden rechten wech met iolijt⁴⁾.

Ontslaet my van dit wesen⁵⁾ Heere
Om dijns weerden naems wille ende eere
Verlost mijn heel⁶⁾ wt last en noot

1) Zie over een dergelijk vurig nagebed van Pieter Gabriël te Overveen: Brandt, *Historie der Reformatie*, deel I, blz. 321.

2) Nogmaals een berijming van Jan Utenhove, blijkens de letters I. V., die er in de 25, de 26 en de LXIII Psalmen boven staan.

3) Doe mij naar uwe onverstoorbare trouw en uwe gerechtigheid.

4) Vreugde.

5) Dit zijn, dezen toestand.

6) Lees: siel. Aldus de 25, de 26 en de LXIII Psalmen.

Door v gherechticheyt alleene
Op dat ick v lof make groot.

. . . . .

De Psalmen zijn hiermede ten einde. Over de Gezangen kan ik veel korter zijn. Hunne titels zijn boven vermeld ¹⁾, en de zaakkundige lezer zal reeds hebben opgemerkt, dat het grootendeels dezelfde zijn, die nog altijd achter het Psalmboek der Nederlandsche Hervormden worden gevonden. Doch wat hem uit de eenvoudige vermelding der titels niet kan zijn gebleken, is dít, dat slechts twee der zeven uit Londen afkomstig zijn en de vijf overige van Petrus Dathenus. Dit staat er nergens bij vermeld, maar het blijkt overtuigend uit de Gezangen, die achter de twee Psalmberijmingen zijn geplaatst. Het Kort gebed vóór de predikatie is van Jan Utenhove, en het Gebed des Heeren van een onbekende ²⁾; de Tien Geboden ³⁾, de Lofzang van Zacharias, de Lofzang van Maria, de Lofzang van Simeon en het Symbolum Apostolorum zijn van Dathenus. Men zal zeggen: die moeten dan toch uit zijne Psalmberijming van 1566 zijn overgedrukt. Maar dan staan wij voor hetzelfde bezwaar als daar straks ⁴⁾, namelijk dat die Psalmberijming op het einde van Maart nog in het licht moest verschijnen, en dat ons boekje is samengesteld uit liederen, die reeds in het begin van Juni algemeen

1) Blz. 97.

2) Ik maak van deze gelegenheid gebruik, om eene fout te herstellen, vroeger door mij in dit *Archief* begaan. Ik schreef namelijk in deel IV, blz. 79, dat het Gebed des Heeren aan Luther was ontleend door Dathenus. Dat is zoo niet. De vertaling is van een onbekende te Londen. Zij staat namelijk in de 25, de 26 en de LXVIII Psalmen zonder de letters I. V. er bij.

3) De Tien Geboden werden zoowel door Utenhove als door Dathenus uit het Fransch van Marot vertaald. Vandaar de groote overeenkomst tusschen de twee berijmingen. Doch Utenhove maakte strophen van acht regels en gaf er de gewijzigde melodie van Psalm 65 aan („25. Psalmen”, fol. 59—61; „26. Psalmen”, blz. 58 v.). Dathenus hield zich naar zijne gewoonte streng aan het Fransche voorbeeld met vierregelige strophen en de melodie van Bourgeois.

4) Zie boven, blz. 100.

bekend moeten zijn geweest. Zelfs „De Psalmen Davids, en andere Lofsangen, wt den Fransoyschen Dichte in Nederlantschen overghesett, door Petrum Dathenum”, zonder noten, waarvan Isaac Le Long vóór honderd vijftig jaren nog een exemplaar bezat.¹⁾, maar dat thans spoorloos schijnt verdwenen te zijn, zouden het raadsel niet kunnen oplossen, wijl zij, evenals de uitgave met noten, eerst in 1566 zijn gedrukt. Er moet dus eene andere oorzaak voor de algemeene bekendheid van Dathenus' Gezangen in Juni en Juli van dat jaar geweest zijn. Maar welke? Ik acht niet onwaarschijnlijk, dat die Gezangen reeds vóór 1566 op een vliegend blaadje of in een klein boekje zijn verspreid geweest, en wie weet, door welk gelukkig toeval zulk een blaadje of boekje nog te eeniger tijd voor den dag komt. Na het gebeurde met den toren te Boskoop kan men iets dergelijks niet meer onmogelijk achten. Voorshands evenwel laat de zaak zich niet verder dan tot zekere mate van waarschijnlijkheid brengen. Dat Dathenus echter reeds in 1558 met den boekdrukker Gillis van der Erven te Emden in betrekking stond; dat hij dezen toen reeds Psalmen van zich zelve toestuurde; dat hij toen reeds bij hem ijverde tegen het „du” en „dyn” in de Londensche Psalmen en voor het „ghy” en „u”, dat later een der kenteekenen van de zijne werd; ja dat hij van dergelijke afwijkingen van het algemeen spraakgebruik toen reeds onrust in de kerk verwachtte, staat vast²⁾. En wat zien wij nu in het

1) Zie zijn *Catalogus, Libri in Octavo et minori Forma*, blz. 99, n°. 1497, met de bijvoeging: „NB Aller eerste Druk, ongemeen Raar.”

2) Zie den brief van Godfridus Wingius aan Joannes Utenhovius, d.d. 6 Juni 1558, afgedrukt bij Pijper, a. w., Bijlagen, blz. xxx—xxxii: „Inter hos est (quod sane dolens scribo) non postremae notae etiam Petrus noster Dathenus, qui missis ad Aervium nostrum tuis atque suis, quos adiunxerat, Psalmis, summa apud illum obstatione institit, ut ille ab inducta per nos inutili, imo damnosa (utpote quae turbas in Ecclesiam spargeret, inque qua nos nihilo magis essemus effecturi, quam effecisset Jodocus Lambertus: et quae his plura addebat, unico dumtaxat adducto exemplo de Du et Ghy) curiositate, sedulo abstineret, seque ad communem *σκολιογραφίαν* quam proxime accomodaret” (blz. xxx). Verg. het werk zelf, blz. 216 v., 222.

Boskoopsche boekje, dat waarschijnlijk bij dien zelfden Gillis van der Erven gedrukt is? ¹⁾ In de Gezangen van Dathenus staat geen enkel „du” of „dyn”, en in de Psalmen van Londen is menig „du” en dyn” in „ghi” en „u” veranderd. Daar zit de invloed van Dathenus bij den uitgever achter. En als die invloed zoo groot is geweest, wat wonder dan, dat Van der Erven ook weleens Gezangen van Dathenus afzonderlijk zal hebben gedrukt? Het is weliswaar slechts een gissing; doch alleen op deze wijze kan ik mij voorstellen, dat de genoemde Gezangen reeds in het midden van 1566 behoorden tot de liederen, die in de „Christen Ghemeynte in dese Nederlanden” werden gebruikt, en waarvan de melodieën reeds zóó bekend waren, dat zij niet eens behoeften vermeld te worden.

Want terwijl bij het Gebed des Heeren van den Londenschen onbekende nog staat „Op die Ouerlantsche wijze”, zijn bij de vijf Gezangen van Dathenus geen melodieën aangewezen. Deze werden dus, evenals die van Utenhove's Gebed vóór de predikatie, eenvoudig als bekend ondersteld. Maar dan moeten zij toch tijd gehad hebben, om bekend te worden. En zoo komen wij alweder tot het besluit, dat er van de Gezangen van Dathenus eene uitgave van vóór 1566 moet hebben bestaan, hetzij met of zonder de twee algemeen geliefde uit Londen.

Het zou doelloos zijn, de zeven liederen, die in het Boskoopsche boekje voorkomen, hier geheel of gedeeltelijk af te schrijven. Een iegelijk, die er belang in stelt, kan ze achter elk exemplaar van Dathenus' Psalmberijming vinden, wel niet precies in dezelfde volgorde, maar met dezelfde woorden ²⁾. In het Boskoopsche boekje gaan de twee uit Londen vóór de vijf van Dathenus; achter de Psalmberijming van dezen laatste is het juist andersom. Ook zonder een exemplaar van die Psalmberijming kan men zich hiervan overtuigen door het lijstje op blz. 97

1) Zie boven, blz. 98.

2) Een paar kleine varianten doen hier niets ter zake.

hierboven te vergelijken met dat van blz. 73 v. in deel IV van dit „Archief”, waar ik over de Gezangen achter het Psalmboek opzettelijk heb gehandeld.

Voorts verdient het opmerking, dat deze zeven liederen het oorspronkelijk Gezangboek der Gereformeerden in Nederland zijn geweest. Zóó vonden wij ze in het Boskoopsche boekje; zóó staan ze in de vroegste uitgaven van Dathenus' Psalmen; zóó zijn ze daar tot 1773 altijd vooraan gebleven, ofschoon ze van lieverlede tot twaalf of dertien zijn aangegroeid ¹⁾. Eerst mogen Jan Utenhove en de Londensche onbekende voorop zijn gegaan; later moge Dathenus hen achter zich hebben geplaatst; de gansche Psalmberijming van Utenhove en de zijnen moge in weinige jaren door die van den machtigen volksman Dathenus zijn verdrongen, — twee van de Londensche liederen waren bij het volk zóó geliefd, dat zelfs Dathenus ze heeft opgenomen: het Gebed des Heeren en het Gebed vóór de predikatie, het eerste naar Luther vertaald, het laatste door Utenhove oorspronkelijk gedicht. Vooral dit Gebed vóór de predikatie stond in hooge eere. Men was werkelijk gewoon, het onmiddellijk vóór de preek aan te heffen ²⁾. In ons boekje gaat het dan ook aan al het andere, zelfs aan de Psalmen vooraf. De statige melodie, de eenige uit die dagen, waarin alle noten even lang werden gezongen ³⁾, werkte met de innige woorden samen, om na het voorgebed aan de godsdienstoefening eene hooge wijding

---

1) Zie dit *Archief*, dl. IV, blz. 73—76.

2) Zie de *Acta der Synode te Dordrecht, 1574*, art. 41 (bij Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Zalt-Bommel, 1865, blz. 103; bij Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, Utr. 1889, blz. 143).

3) Aanvankelijk was dat anders. In de uitgave der „25. Psalmen” van 1557, de eerste waarin dit gebed voorkomt (fol. 67 v.) en in die der „26. Psalmen” van 1558 (blz. 65—67) is de melodie niet zoo sober; zij heeft er afwisseling van heele en halve, zelfs van kwartnoten. Daarentegen is hier de melodie der „Oratio dominica” (fol. 64 v.; blz. 63) uitsluitend op heele noten gesteld, die later, naar haar Duitsch model, in heele en halve werden veranderd (zie het volledige Psalmboek van Jan Utenhove, Lond. 1566, blz. 243).

te geven. Ik zou woorden en zangwijze hier wel te zamen willen doen afdrukken; doch ziehier althans de woorden.

O Godt die onse vader bist
 Door Iesum Christ
 Gheeft uwen Gheest ons al ghemeyn
 Die ons ter Waerheyt leyde
 Verhoort ons doch tot deser stont
 Opent den ¹⁾ Mont
 Ws dienaers dat hi v Woort reyn
 En vrymoedich verbreyde
 Daer toe ²⁾ o Heer, ghenadichlyck
 Opent ons Hert en Ooren
 Dat wy dat hooren vlytelijck
 En trouwelic bewaren
 Op dat wy moghen vruchtbaerlijck
 V Lof altijt verclaren.

Hiermede geloof ik over het boekje genoeg te hebben gezegd, om er niet alleen de aandacht op te vestigen, maar er ook de hooge belangrijkheid van te doen gevoelen. Ik voor mij heb er de geuzenpreek te beter door leeren kennen. Wat ik er tot dusverre van had opgevangen, waren eenige teksten, door de predikanten behandeld ³⁾, eenige dwalingen, door hen bestreden ⁴⁾, eenige woorden, volgens hunne vijanden door hen gesproken ⁵⁾.

1) In het boekje staat bij vergissing: v (= uw).

2) Daarenboven.

3) Pieter Gabriël preekte 21 Juli 1566 te Overveen over Efeze II: 8—10 (zie Brandt, *Historie der Reformatie*, deel I, blz. 321), Jan Arentsz. den volgenden dag aldaar over eenige woorden uit Psalm CXVIII (zie Brandt, t. a. p., blz. 322). Voor meer teksten van dezen laatste verwijs ik naar het opstel van Dr. H. C. Rogge, *Jan Arentszoon*, in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 4de Jaargang, (Amst. 1859), blz. 79—121.

4) Zoo weerlegde Jan Arentsz. op de Lastage buiten Amsterdam de leer der Katholieken en die der Doopsgezinden aangaande den doop (zie Brandt, t. a. p., blz. 333), en preekten Herman Moded en anderen te Antwerpen tegen de beelden (zie Bor, *Nederlandsche oorlogen*, Amst. 1679, deel I, blz. 83).

5) Over der Papisten Broodgod (*Sermonen van Broer Cornelis*, Amst. 1698, deel I, blz. 102) en over de Moeder Gods (aldaar, blz. 106).

Zoo wist ik iets van hunne prediking, maar van het werkzaam aandeel der gemeente aan de godsdienstoefeningen in het open veld was mij niets anders bekend, dan dat zij-Psalmen had gezongen ¹⁾. Thans weet ik, welke Psalmen dat hoofdzakelijk waren, welke bijbelsche Lofzangen men daarenboven aanhief, en dat men al zingende samenstemde in de beden van het Onze Vader, de geboden van de Wet des Heeren, de artikelen van de Apostolische Geeloofsbelijdenis. De geuzenpreek staat nu meer in haar geheel voor mijn geest. Dat is het werk van dit kleine boekje, driehonderd-dertig jaren na de uitgave uit den toren te Boskoop te voorschijn gekomen. Even frisch als het boekje zelf is het beeld, dat het mij van het gemeenschappelijk gezang bij de geuzenpreek gaf. Ik twijfel niet, of ook anderen zullen deze laatste thans te beter begrijpen in al hare ruwe kracht, maar tevens in al haar verheffenden geloofsmoed.

V.

EEN GEESTELJK LIEDEBOEKJE VAN 1554 IN HET NEDERRIJNSCH.

Dit liedboekje is door het insect, dat ook aan het eerst beschreven werkje en aan het perkament van de twee volgende een weinig heeft geknaagd, aan de voorzijde grootendeels afgevreten ²⁾. De zachtere soort van papier zal daar wel de oorzaak van zijn geweest; en als één van de vijf boekjes dit lot moest ondergaan, dan is het maar gelukkig, dat het dit liedboekje was. Zelfs moeten wij misschien dankbaar wezen, dat het als afleiding voor de overige heeft gediend. Doch zelf is het hierdoor een ruïne geworden. Van den titel zijn niet meer dan een paar roode letters, van volgende bladzijden niet meer dan gedeelten van zwarte regels overgebleven. Eerst met blad xxxij wordt het boekje bruikbaar, en met blad liij

---

1) Zie boven, blz. 100.

2) Verg. boven, blz. 79.

zoo goed als ongeschonden, terwijl het Register aan het einde, ofschoon geheel leesbaar, er weer gehavend uitziet. Doch alvorens verder te gaan, wil ik trachten eene beschrijving te geven van het boekje in zijn oorspronkelijken staat, voor zoover deze zich uit het overgebleven gedeelte nog laat opmaken.

Bij eene hoogte van bijna 10 centimeter moet het eene breedte van ruim 7 hebben gehad. Buiten het ongefolieerd „Register” telde het 124 bladen (dus 248 bladzijden) met de signaturen [Aij] tot Qv. Blijkens een paar roode beginletters van den afgevreten titel en een ongeschonden opschriftje op blad xlvij^a kan het boekje geheeten hebben „G[eistlike] Led[er vnd Gefenge]” of iets dergelijks. Daarentegen staat op de laatste bladzijde duidelijk „Gedrückt tho Wesell by Derick van der straten. 1554.” De lettervorm is Duitsch, vrij klein en zeer net, en het boekje is ingenaaid in een omslag met klep van dik perkament dat door ouderdom een bruine kleur heeft aangenomen.

Het werkje bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste loopt tot blad xlvij^a, het laatste tot cxxiii^a. Uit den titel van het tweede gedeelte, „Geistlike leder vnd || Gesenge, van framen || Christen gemaket, welckere nicht || ym Wittenbergeſchē Sang- || bökelin ſtan”, maak ik op, dat het eerste aan het genoemde Gezangboek is ontleend. Daar zijn, voor zoover de geschonden staat van dit gedeelte veroorlooft na te gaan, verscheidene van Luther bij, terwijl het tevens opmerking verdient, dat eenige hunne melodie in zeer klein notenschrift, in een blokje hout gesneden, aan het hoofd dragen. Wat het tweede gedeelte aangaat, men vindt daar liederen van Paulus Speratus, Johann Freder, Johannes Sanffdorffer en andere bekende en onbekende Luthersche liederdichters. Ik geloof niet, dat er in het gansche boekje iets nieuws te vinden is. Slechts het boekje zelf, indien het ongeschonden was, zou merkwaardig kunnen wezen, want het schijnt zóó zeldzaam te zijn, dat zelfs Philipp Wackernagel het niet heeft gekend. Althans in zijne „Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI. Jahrhundert”, Frankf. a. M.

1855, heb ik het op 't jaar 1554 niet gevonden. Alles te zamen genomen schijnt het alleen voor het Nederrijnsch dialect van dien tijd waarde te hebben, want alle liederen zijn er in dat dialect overgebracht.

Het is dan ook ter wille daarvan, dat ik hier één der liederen als voorbeeld laat afdrukken. Ik kies daartoe uit het tweede gedeelte een morgenlied ¹⁾, dat volgens K. E. P. Wackernagel door Johann Kohlros is gedicht ²⁾. Ik neem het te liever, omdat er een morgengebedje van Luther aan voorafgaat. Bij het lezen van dit lied zij men er op bedacht, dat het volgens de standvastige gewoonte van het boekje niet in afzonderlijke versregels, maar achter elkander weg is gedrukt. Slechts de verschillende coupletten beginnen met een alinea.

Ein Geistlick ledt

tho singen, so men des mor-
gens vpgestan is Im thone, Entlouet is
vns de Walde, mit einem gebede D. M.
L. vör an gesettet, dat ein ider Christen
minsche, so des morgens vpgestan
ys, billick beden scholde.

Ick dancke dy myn Hemmelsche Vader, dorch Ihesum Christum dynen leuen ³⁾ Söne, dat du my desse nacht auer ⁴⁾ vor allen schaden vnnde vahr ⁵⁾ behödt vnd bewaret heffst, und bidde dy, du willest my dessen dach ock behöden, vor sünden vnnd allem öuel ⁶⁾, dat dy alle myn dondt vnnd myn leeuendt ⁷⁾ gefalle, Wente ick beuele dy, myn Lyff vnd Seele, vnd als in dyne hende, Dyn hillige Engel sy mit my, dat de böse viendt nene ⁸⁾ macht auer my vinde, Amen.

1) Blad cvj^a—cvij^{js}.

2) K. E. P. Wackernagel, *Das Deutsche Kirchenlied von Martin Luther bis auf Ambrosius Blaurer*, Stuttg. 1841, S. 212.

3) Lieven.

4) Dezen nacht over, d. i. gedurende dezen nacht.

5) Gevaar.

6) Euvel.

7) Mijn doen en mijn leven.

8) Negeene = geene.

Dat ledt.

Ick danck dy leue Here, dat du my heffst bewart, In desser nacht gefere, darinn ick lach so hardt¹⁾, mit düsternisz vnfangen, dartho²⁾ yn groter nodt, daruth ick byn entgangen, hülpestu my Herr vnd Godt.

Mit danck wil ick dy lauen³⁾, O du myn Godt vnd Her, Im hemmel hoch dar bauen, den dach my ock geweer⁴⁾, Worüm ick dy do bidden⁵⁾, vnd ock dyn wille mach syn, Leide my yn dyne siden⁶⁾, vnd brick den willen myn.

Dat ick Her nicht affwyke, van dyner rechten baen, De viende my nicht beslike⁷⁾, dar mit ick erre möchte ghan, Erholdt my dorch dyn güde, dat bidd ick flitich dy, vor Düuels list vnd wöthen⁸⁾, darmit he settet an my⁹⁾.

Den Glouen my vorlene¹⁰⁾, an dyn sön Ihesum Christ, Myn sünde my ock vortye¹¹⁾, all hyr tho desser frist¹²⁾, Du werst my des nicht vorsagen¹³⁾, als du gelauet¹⁴⁾ hast, dat he myne sünde dho dragen¹⁵⁾, vnd löse my van der last.

De höpninge¹⁶⁾ my ock geue, de nicht vorderuen leth¹⁷⁾, dartho ein Christlike leue¹⁸⁾, tho dem de my vorredt¹⁹⁾, Dat ick em guds ertöge²⁰⁾, söke nicht darinne dat myn, vnned leue en als my egen²¹⁾, na all dem willen dyn.

Dyn wordt lath my bekennen, vor desser argen welt, ock

-
- 1) Zoozeer.
  - 2) Daarenboven.
  - 3) Loven.
  - 4) Bescherm mij ook dezen dag.
  - 5) Doe bidden = bid.
  - 6) Zeden.
  - 7) Erschleiche, besluipe.
  - 8) Woeden.
  - 9) Waarmede hij mij belaagt.
  - 10) Verleen mij het geloof.
  - 11) Verzeihe, vergeef.
  - 12) Te dezer tijd.
  - 13) Verzeggen, weigeren.
  - 14) Beloofd.
  - 15) Doe dragen = drage.
  - 16) Hoop.
  - 17) Die niet laat verderven.
  - 18) Liefde.
  - 19) Tot dien, die mij verraadt.
  - 20) Erzeige, betoone.
  - 21) En hem liefhebbe als mij zelven.

my dyn dener ¹⁾ nōmen, nicht frūchten ²⁾ gewalt noch geldt,
Dat my bald mōchte affkeren, van dyner warheit klar, woldest
my oock nicht vthscheden ³⁾, van der Christliken schar.

Lath my den dach vullenden, tho laue ⁴⁾ dem namen dyn,
dat ick nicht van dy wende, ant ende bestendich syn, Behōd
my lyff vnd leeuent, dartho de frūcht ym land, wat du my
heffst gegeuen, steit alles yn dyner handt.

Heer Christ dy loff ick sage, vmm dyner woldadt all, De du
my desse dage, ertōget ⁵⁾ heffst auerall, Dynen namen wil ick
prysen, de du ⁶⁾ alleine bist gudt, mit dynem lyue ⁷⁾ my spyse,
drencke my mit dynem blodt.

Dyn ys allein de ehre, dyn ys allein de roem, De wrake dy
nemandt were ⁸⁾, dyn segen tho vns kam ⁹⁾, Dat wy ym fred
entslāpen, mit gnaden tho vns yl ¹⁰⁾, giff vns des Glouens
wapen, vors Dñuels list vnd pyl.

Ofschoon tot blad xxxij de liederen òf geheel onlees-
baar òf zwaar geschonden zijn, wil ik ten slotte toch het
gansche Register doen afdrukken, opdat men wete, wat
het boekje heeft bevat en grootendeels nog bevat. Want,
zooals reeds gezegd is, van blad xxxiiij tot het einde is
alles nog goed te gebruiken.

A.

Ach Here Godt wo lange vor.	cxij.
Ach Godt van Hemmel se darin.	xvij.
Ach Vader vnse.	xlviij.
An waterfieten Babilon.	liij.
Allein tho dy Herr Ihesu.	lxvij.
Alleine Godt in der hōge sy.	lxviij.

---

1) Dienaar.

2) Fürchten, vreezen.

3) Afscheiden.

4) Lof.

5) Erzeigt, betoond.

6) Die gij = gij die.

7) Lichaam, vleesch. Zie Joh. VI:53—56.

8) Belette.

9) Het rijm doet mij vermoeden, dat „kom” (= kome) bedoeld is.

10) Spoed u tot ons.

C

Christum Wy sollen lauen schon.	iiij.
Christ lach in dodes banden.	vij.
Christe de du bist dach vnd licht.	xliiij.
Christ ist erstanden.	xlv.
Christ voer tho Hemmel.	xlv.
Capitan Her Godt vater.	cxviiij.
Christus thokumpst is vorhan.	cxxiij.

D

Dith sint de hilgen tein gebodt.	x.
De Dudesche Letanye.	xxviiij.
Dorch Adams vall.	xxiiiij.
De dach de is so fröwdenrick.	xliij.
Do Israel vth Egypten toch.	liij.
Do Ihesus an dem Crütze stunt.	xcij.
Dancket dem Heren in ewicheit.	cviiij.
De du bist dre in enicheit.	xlv.

E

Ein vaste Borch ys.	xv.
Erholdt vns Herr by dynem.	xxiiij.
Erbarm dy myn o Here Godt.	xxxiiij.
Ein kindt gebaren tho Bethlehem.	lxxxij.
Erhör myn wordt.	xlix.
Ein kindelin so lauelick.	lxxxj.

F

Fröwt yuw fröwt yuw.	c.
Frede giff vns leue Here.	ciiiij.

G

Gelaet systu Iesu Christ.	iiij.
Godt de Vader waen vns by.	x.
Godt sy gelaet vnd gebenedyet.	xvij.
Godt dem Vader sy loff.	lix.
Godt vater yn dem Hemmel.	lxxxij.

H

Hillich ys Godt de Vader.	lxix.
Help Godt wo ys der minschen.	xxxviiij.

Herr Christ du einige Gades sön.	xl.
Help Godt wo gheit dat.	lxj.
Herr Godt vader vnse.	xcij.
Help Godt my mach gelingen.	xcvj.

I

Ihesus Christus vnse Heylandt.	xvi.
In Gades name vare wy.	cxxiiij.
Idt sprickt de vnwysen mundt.	xix.
Ihesus Christus vnse Heylandt.	viiij.
Idt wold vns Godt gnedich.	xx.
Iesaia dem Propheten.	xxiiij.
Idt is dat heil vns kamen.	xxxvj.
In dulci iubilo.	xliiiij.
Idt sint doch salich alle de.	lij.
Ick rope tho dy Herr Iesu.	lxij.
Idt wert schyr de leste dach.	lxiiij.
Idt was ein mal ein ryker man.	lxxxv.
Ick danck dy leue Here.	cvi.

K

Kum Godt schepper hillige geist.	viiij.
Kum hillige geist Here Godt.	ix.
Keer vmm keer vm du.	cxij.
Kamet her tho my sprickt.	lxxviiij.

M

Mit fred vnd fröwd ick vaer.	vj.
Minsch wiltu leeuën salich.	xiiij.
Midden wy ym leeuende sint.	xxvij.
Mach ick vngelück nicht.	cv.

N

Nu kum der Heyden Heylandt.	ij.
Nu bidde wy den hilligen Geist.	x.
Nu fröwt yuw leuen Christen.	xxvj.
Nu lath vns den liff begrauen.	xlvj.
Nu laue myn seele den Heren.	lxij.
Nu höret tho gy Christen lüd.	lxxxix.

O

O Here Godt dyn Gödtlick wort.	xlj.
O Gy knechte lauet dem Heren.	cxj.
O Ihesu aller salicheyt.	cxiiij.
O Ihesu tzart.	cxv.
O Godt vorleen my dyn gnad.	cxxj.
O Here Godt begnade my.	l.
O lam Gades.	lxix.
O Godt vorleen my dyn Gnad.	cxxj. ¹⁾
O minsche wil gedencken.	xcj.
O Christ wo was dyn gestalt.	xcviiij.
O Christ wy dancken dyn güd.	xcviiij.
O Godt wy dancken dyner.	xcix.
O Godt wy lauen dy.	cx.

S

Se ys my leiff de werde magt.	xxvj.

V

Vorlene vns frede.	xxiiij.
Van Hemmel hoch dar kam ick her.	v.
Vader vnse ym Hemmelrick.	xiiij.
Vth deper nodt.	xxij.
Vader vnse de du bist.	xlviij.
Van allen minschen affgewant.	lvj.

W

Wy glöuen all an einen Godt.	xiiij.
Were Godt nicht mit vns.	xxi.
Wol dem de yn Gades früch.	xxi.
Wo Godt de Here nicht by uns.	xxxj.
Wo Godt thom huse nicht.	xlj.
Wo Godt nicht süluest dat huss.	lviiij.
Welcker dat elend buwen wil.	cxxiij.
Waket vp ge Christen alle.	lxvi.
Wat kan vns kamen an vor.	lxx.
Wowol gar veel der bösen sint.	lxxi.
Wat laues schöl wy dy.	lxxviij.
Wack vp myns herten schöne.	cxviij.

---

1) Bij vergissing hier andermaal.

Mijne taak is volbracht. De vijf boekjes, die de toren te Boskoop meer dan drie eeuwen voor het nageslacht heeft verborgen gehouden, zijn thans uit- en inwendig beschreven. Niemand behoeft meer te twijfelen aan hunne belangrijkheid. Zullen zij voor de wetenschap bewaard blijven en wel zóó, dat een iegelijk, die ze voor zijne studie zal behoeven, er vrijelijk gebruik van zal kunnen maken?

Dit zal afhangen van hetgeen de Gemeenteraad van Boskoop zal besluiten, er mede te doen.

Toen in 1840 uit eene sinds onheugelijke jaren gesloten kast in de kerkmeesterskamer der Hervormde kerk te Weesp eene verzameling van 57 incunabelen en 51 handschriften van vóór de Reformatie voor den dag kwam, hebben Heeren Kerkmeesters aldaar dien ganschen schat van onberekenbare waarde aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (onze nationale bibliotheek, die alle dagen voor een iegelijk openstaat) ten geschenke gegeven. Twee uitvoerige catalogussen, waarin de predikant F. H. G. van Iterson elk boek en ieder handschrift zorgvuldig beschreven had, en een officieel extract uit het besluit van Heeren Kerkmeesters vergezelde het vorstelijk cadeau¹⁾. Alle deskundigen hebben destijds en later deze loyale handelwijze ten hoogste geprezen. En te recht; want hoeveel nut de wetenschap daarvan reeds gehad heeft en voortdurend hebben zal, valt niet te berekenen. Laat ons hopen, dat de Gemeenteraad van Boskoop, op voorstel van Burgemeester en Wethouders aldaar, dezelfde bestemming aan deze even toevallig gevonden boekjes zal geven. Doch wat er ook geschiede, ik breng bij deze aan

---

1) Zie over dit alles N. C. Kist in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, deel X (Leid. 1840), blz. 184, en in het *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, deel VII (Leid. 1847), blz. 177—180, alsmede F. H. G. van Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, Leid. 1857, blz. 178 v. Verg. ook Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel XII (Gor. 1849), blz. 216 v.

het Dagelijksch Bestuur der gemeente mijn vriendelijken dank voor de gelegenheid, waarin het mij gesteld heeft, om het merkwaardig vijftal van nabij te leeren kennen en aan allen, die er belang in stellen, nauwkeurig bekend te maken.

Leiden, 15 Augustus 1896.

DE „KINDERLERE” VAN LAURENS JACOBSZOOM
REAEL,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. JOH. C. BREEN.

Laurens Jacobszoon, de Amsterdamsche koopman, die aan het uithangbord van zijn huis zijn geslachtsnaam Reael ontleende, is voor de beoefenaars van de geschiedenis der Hervorming in ons vaderland geen onbekende. Niet alleen heeft hij krachtig de zaak der Reformatie voorgestaan en ter wille van zijne overtuiging vervolging en ballingschap verduurd, maar ook door zijne gedenkschriften, die achtereenvolgens Pers, Hooft en Brandt ten dienste stonden, eene zeer te waardeeren bijdrage voor de kennis vooral der Amsterdamsche troebelen van de jaren 1566 en '67 geleverd ¹⁾. Terwijl deze aantekeningen, helaas, verloren zijn, is een ander deel zijner schriftelijke nalatenschap ons bewaard gebleven. De Bibliotheek der Universiteit te Gent bezit een manuscript ²⁾, waarin men, behalve een

---

1) Een op het Amsterdamsch Archief aanwezig excerpt uit de Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. werd door mij medegedeeld in de *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, deel XVII, blz. 1—60.

2) Gecatalogiseerd als N°. 993. Het hier afgedrukt stuk begint op blz. 181. Den Heer Bibliothecaris betuig ik ten zeerste mijn dank voor de bereidwilligheid, waarmede het mij mogelijk werd gemaakt eene copie van het handschrift te nemen.

aantal verzen van zijne hand, in den trant der Rederijkers, ook vindt een door hem opgestelde „Cathechismus ofte kinderlere”, bestaande uit 123 vragen en antwoorden en eigenhandig door hem geschreven ¹⁾. Dit stuk verdient m. i. ten volle, in het licht te worden gegeven, zoowel om de omstandigheden, waaronder het is geschreven, als omdat het ons een blik gunt op de beginselen van den opsteller. 't Is eene vrucht van de ballingschap. In 1567 toch was Reael naar Emden uitgeweken, en in die stad, waar ook Marnix zijn „Biencorf” schreef, voltooide hij den 19den December 1571 deze uiteenzetting van zijn geloof, twee maanden nadat een aantal vertegenwoordigers der vluchtelingen-gemeenten er saam waren geweest, om de beginselen te codificeeren, waarnaar de Gereformeerde Kerken zouden worden bestuurd. De acta der Emders Synode waren ondertekend door mannen uit de twee stroomingen, die het Nederlandsche Calvinisme dier dagen vertoonde: een hoogst belangrijk feit; immers daaraan was het te danken — Prof. Fruin heeft er twee jaar geleden in dit Tijdschrift op gewezen ²⁾ — dat, toen in 1572 het morgenrood der vrijheid aanlichtte, de Gereformeerde Kerken niet gedeeld, maar eensgezind konden optreden. Hadden „preciesen” en „rekkelijken” zich vereenigd — waarbij, gelukkig voor het beginsel, de laatsten zich naar de eersten schikten —, toch bleven natuurlijk de beide nuances voortbestaan. In Laurens Jacobsz. vinden wij een vertegenwoordiger van de „rekkelijkheid”. 't Is dus wel de moeite waard, nader kennis te maken met zijne denkwijze ³⁾.

Leest men nu het hier afgedrukt stuk, dan zal men

1) Dat wij met een autographon te doen hebben, bleek mij uit de vergelijking met het schrift van den in aant. 3 genoemden, in het Britsch Museum bewaarden brief.

2) „De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland”, *Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis*, dl. V, blz 1—46.

3) Dat Laurens Jacobsz. tot de „rekkelijken” behoorde, blijkt o. a. uit den brief van zijne hand, afgedrukt in *La correspondance du Prince Guillaume d'Orange avec J. de Wesenbeke, publiée par J. F. van Someren*, 1896, p. 46. Vgl. het zoeven aangehaalde artikel van Prof. Fruin.

tot de slotsom komen, dat er tusschen de belijdenis der Gereformeerde Kerken en die van Laurens Jacobsz. geen groot, maar toch wel eenig verschil valt waar te nemen. Er is verschil, doch het werkt niet door. Leg bijvoorbeeld de eerste vraag met het antwoord van Reael naast het begin van Calvijn's Catechismus of naast dat van den Heidelberger. Terwijl de laatste naar 's menschen eenigen troost, Calvijn naar het hoogste doel van 's menschen leven vraagt, en de een het antwoord vindt in het niet zichzelf eigen zijn, de ander in het kennen van God, vraagt Reael: „Wat sijt ghij?” en antwoordt: „Ick ben een redelic mensche, gheschaepen van Godt, nae sijnnen eevenbeelt, rechtvaerdich ende heylich”. Hij begint alzoo met den mensch. Men wane nu echter niet, met een Humanist te doen te hebben; in vraag en antwoord 7 wordt volmondig 's menschen val erkend, en antwoord 42 spreekt van de onbekwaamheid tot eenig goed, geheel in Calvinistischen geest. Op de vraag of alle menschen zullen zalig worden, zegt Reael in antwoord 38: „Neen, maer soo veelle alsser gelooven, ende Goode toevertrouwen coonnen, dat Godt voor haere sonden in Chrysto Jesu versoent es” enz., een uitspraak die minder diep gaat, dan het antwoord van den Heidelbergischen Catechismus op dezelfde vraag: „Neen zij; maar alleen degenen, die [Christus] door een oprecht geloof worden ingelijfd, en alle zijne weldaden aannemen”. Toch schrijft ook Reael in antwoord 45 de werking van het geloof toe aan den Heiligen Geest. Lezen wij in het antwoord op vraag 72, dat de ware kerk gekend wordt uit de zuivere prediking des Woords en het recht gebruik der Sacramenten, dan zou het niet uitdrukkelijk noemen van de kerkelijke tucht ons een oogenblik kunnen doen meenen, dat wij met een geestverwant van Duyfhuis te doen hadden; uit vraag 100 blijkt echter, dat de „Chrystelicke straffe” wel degelijk onder de „teeckenens, daer die Kercke Goodes mede geteyckent es”, geteld wordt.

Zoo gaat het telkens. Geen aanhanger van het „preciese” Calvinisme kan tegen de hier verkondigde leer bezwaar maken; slechts kan hij wenschen, dat hier en daar de

lijnen scherper waren getrokken, de puntjes meer op de i's waren gezet.

Bij het opstellen van zijn „kinderlere” had Reael blijkbaar op zijne tafel liggen: „De kleyne Catechismus oft Kinder-leere der Duytscher Ghemeynte van Londen, ghemaeckt door Marten Micron”, waarvan in 1558 te Emden eene uitgave het licht had gezien. Treffend is dikwijls de overeenkomst. Men vergelijkte de volgende plaatsen.

Reael.

Vr. 2. Wat es Godt?

Antw. Godt es een eeuwich Godlic weezen, dat heylich, reyn, wijs, machtich, waerachtich, barmhertich es, nochtans drievuldich in persoon, als Godt Vaeder, Godt Zoon, Godt H. Geest.

Vr. 45. Wat es een oprecht geloove, daer die menssche alleen door saellich wert?

Antw. Het es een vast, onwanckelbaer vertrouwen tot Goode, datwelc Godt ons in onsse hertten door sijnnen Heyligeest werct, te weeten dat hij ons een genaedich Vaeder om Chrysti sijns Zoons willen es.

Vr. 81. Wat es een sacrament?

Antw. Het es een seeckerre oeffeninghe in die gemeynte Godes, bestaende in een inwendige misterie, ende utterlicke ende sienlicke elementten.

Micron.

Vr. Wat leert ons de Schrift van [Gods] wesen? (Ed. 1558, fol. 1.)

Antw. Dat hij eewich, goet, wijs, machtich, rechtveerdich ende eenich sy in wesen, drievuldich nochtans in persoonen, Die daer is de Vader, de Sone ende de heilige Gheest.

Vr. Wat is dan een oprechtich geloove? (fol. 12.)

Antw. Het is een vast, onwanckelbaer betrouwen in God, in onsse herten door dē heyligen geest verweect, dat hij ons een ghenadich Vader is, om Christus Jesus zijns soons wille alleene.

Vr. Wat is een Sacrament? (fol. 19.)

Ant. Het is een heylighe oeffeninghe der Ghemeynten, van Christo ingestelt, ghelegen in een inwendich mysterie oft verborgenheyt, ende sekere wwendiche ceremonien, enz.

De geheele leer der Sacramenten is verder, met eenige verkorting, in overeenstemming met Micron behandeld.

Evenals bij Micron wordt de Kinderdoop krachtig verdedigd, doch bij de bespreking van het Avondmaal, in tegenstelling met den Heidelbergschen Catechismus, alle polemiek vermeden. In de wijze, waarop hij dezen locus in zijn Catechismus invlocht, was Reael echter gelukkiger dan Micron. Deze toch geeft, bij de verklaring der Geloofsartikelen aan het achtste artikel gekomen, eene uitwijding over de kenteekenen der ware kerk, en handelt diensvolgens uitvoerig over prediking, sacramenten en kerkelijke tucht, om na niet minder dan 45 vragen tot het 9de artikel over te gaan. Reael handelt eerst de twaalf artikelen af, en bespreekt dan de genoemde stukken. Hierbij is de invloed van den Heidelberger merkbaar, die deze wijze van behandeling eveneens volgt. Overigens heeft Reael zich gehouden aan de indeeling, die in al de onder den invloed van à Lasco opgestelde Catechismussen voorkomt: eerst behandelt hij den Dekaloog, dan de Apostolische Geloofsbelijdenis en ten slotte het Gebed des Heeren; eene indeeling, die, uit de „Korte ondersoekinghe des gheloofs”, ook overgenomen is in het op last der Dordtsche Synode daarvoor in de plaats gestelde „Kort Begrip”.

Na in 123 vragen en antwoorden de leer der Kerk te hebben uiteengezet, biedt het handschrift ons nog eene vraag: „seght op dat gebed des morgens”. Van het antwoord daarop zijn slechts twee syllaben geschreven „O bar”, genoeg om ons te doen vermoeden, dat hier het gewone morgengebed uit de door Datheen opgestelde Liturgie volgde. Waarschijnlijk heeft de schrijver achter zijn Catechismus verschillende gebeden willen voegen, doch het niet noodig geacht ze af te schrijven, daar ze in druk onder ieders bereik waren.

Ten slotte nog een enkel woord over de vraag, wat Laurens Jacobsz. tot het opstellen van zijn „kinderlere” dreef. Immers hij vond te Emden keuze van leerboeken genoeg. De groote Londensche Catechismus van à Lasco, door Utenhove vertaald, was nog in 1558 aldaar gedrukt; waarschijnlijk echter zal deze met zijne 250 vragen en

antwoorden hem te uitvoerig geschenen hebben. De in 1554 daaruit getrokkene Oost-Friesche, die in grootte ongeveer met Reael's werk overeenkomt, was door zijn dialect minder geschikt. De „Korte ondersoeckinghe des gheloofs”, waarvan een 5de druk mede in 1558 te Emden het licht zag, was weder al te beknopt. Micron's Catechismus, die ik reeds noemde, is ook uitvoeriger dan het opstel van Reael ¹⁾. Den Heidelbergischen Catechismus, waarvan hem, afgezien van Datheen's algemeen verspreide vertaling, te Emden twee teksten ten dienste stonden ²⁾, zal hij waarschijnlijk voor zijne nog jeugdige kinderen te moeilijk geoordeeld hebben; immers al is het aantal vragen en antwoorden slechts weinig grooter dan in Reael's werk, de antwoorden zelve zijn veel uitvoeriger. Aan tegenzin tegen dit leerboek geloof ik niet dat wij hier behoeven te denken. Men vergete niet, dat Pieter Gabriël, evenzeer een „rekkelijk” man, in de heimelijke godsdienst-oefeningen in de Engelsche Steeg te Amsterdam, den Heidelbergischen Catechismus had verklaard. Laurens Jacobsz. zelf duidt zijn stuk aan als opgesteld „tot stichtinghe sijnner eygennen kinderren ende huysgesinne”. Als Christelijk huisvader wilde hij zelf zijne kinderen onderwijzen; eene dieper liggende reden behoeven wij, naar ik meen, niet te zoeken. Zoover ik heb kunnen nagaan, had Reael, toen hij zijn „kinderlere” voltooide, vijf kinderen, van wie de jongste, het toen nauwelijks tweejarige Lijsbethje, in 1590 op twintigjarigen leeftijd hare hand zou schenken aan Jacobus Arminius. Later werden hem nog vijf kinderen geboren, waarvan de eerste, Immetgen, niet lang na haars vaders dood, in 1601, in het huwelijk trad met Jacobus Bruno, predikant te Arnhem en geestverwant van haar zwager.

A m s t e r d a m.

1) Over deze Lasciaansche Catechismussen zie men Dr. A. Kuyper, *Joannis à Lasco Opera*, I, Praef., p. LXIII, LXXXI seq., XCIX.

2) Zie Dr. J. I. Doedes, *De Heidelbergische Catechismus in zijne eerste levensjaren*, blz. 78 vv., 102 vv.

Catechismus
 offte Kinderlere, ghemaect
 Anno Domini 1571 ende
 voleyndiget den 19 Decembris,
 by
 Laurens Jacobszo.,
 tot stichttinge sijner eygenner
 kinderren ende huysgesinne.

Liefde vermacht all.

1. Vraege.

Wat sijt ghij?

Antworde.

Ic ben een redelic mensche gheschaepen van Godt na sijnen
 eevenbeelt, rechtvaerdich ende heylich.

2. Vra.

Wat es Godt?

Antw.

Godt es een eeuwich Godlic weezen, dat heylich, reyn, wijs,
 machtich, waerachtich, barmhertich es, nochtans drievuldich
 in persoon, als Godt Vaeder, Godt Zoon, Godt Heylige Geest.

3. Vraege.

Wat es Godt die Vaeder?

Antw.

Godt die Vaeder es die eerste persoon in der Godtheyt, die
 alle dingen uut niet geschaepen heeft, hemel ende aerde, sien-
 licke ende onsienlicke dinggen, door zijnnen Wordt.

4. Vrae.

Wat es Godt die Zoonne?

Antw.

Godt die Zoonne es die tweede Godlicke persoon, dat wee-
 zenlicke eevenbeelt des Vaeders, van euwicheyt van den Vaeder
 geboorren, in al ende overal den Vaeder gelijc, dat ewige
 woort des Vaeders, door welc alles, dat es, geschaepen es, in den-
 welcken die Godlicke Majesteyt geordonneert heeft, dat het die
 menschelike naetuiersoude annemen ende deelachtich werdden.

5. Vraeghe.

Wat es Godt die Heyllige Geest?

Antwoort.

Godt die Heyllige Geest es die derde Godlicke persoon, die ewige meede weesentlicke cracht des Vaeders ende des Zoons, waerin hij rust en uut welcken hij vloyt, also dat hij met hen beyden één Godt es, maer onderscheyden in persoon; door welcke Helige (sic) Geest die Godlicke Majesteyt ons stelt in die besittinge der goederren, die ons Chrystus, die tweede persoon, verworven heeft.

6. Vraege.

Waeromme heeft Godt geordonneert, dat sijnne Zoonne die mensselicke naetuyer moste annemen?

Antwoorde.

Uut loutterre genaede ende ba[r]mhertelicke liefde, dien hij tot het schepsel sijnnes beeldes droech.

7. Vraeghe.

Waeromme was dat van noode?

Antwoort.

Omdat die menssche dat eevenbeelt Godes verlooren hadde, ende door den list des Duyvels van Godt vervreembt, ende moste ewich des Duyvels eygen gebleeven hebben, hadde Godt deezen Raedt niet gehad, dattet hem geliefde, dat hij in sijnnen Zoon wilde versoent sijn, ende dat eevenbeelt Godes den mensse weeder anbrenge.

8. Vraege.

Wat es dat beelt Godes, dat die mensse verlooren heeft?

Antwoorde.

Wijsheyt, gerechtlicheyt, godtvresentheyt, liefde, ende in somma alle volmaetheyt.

9. Vraege.

Waeruut weet ghij, dat ghij dat verlooren hebt?

Antwoorde.

Uut den worde Goodts, ons dat lerrende door sijnne geboden.

10. Vraege.

Wat sijn die geboden Goodts, die Godt van den menssche eyscht gedaen te hebben?

Antwoorde.

Sij sijn gedeylt in twe taeffellen, die eerste tafel vier ge-

booden, die anderre taeffel ses begripende; ende luydt het eerste gebodt alsoo:

Ic ben die Heerre dijn Godt, die u uut Egipten, uut den diensthuysse geleyt hebbe.

Ghij en sult gheen ander Gooden voor mij, noch neven mij hebben.

11. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit eerste gebodt?

Antwoorde.

Hij eyscht volcoomen gehoorsaemheyte alleenne tot hem ende sijnnen woorde; dat wij hem houden alleenne Godt te sijn, die daer genoeg es, om ons tot ziele ende lijff te erneren; daeromme wij hem alleen sullen diennen ende gehoorsaem sijn, schuwen alle aenroepinge der heylligen, alle wychellerrye, ende in somma den eenen waerren Godt alleenne eerren.

12. Vraege.

Wat est tweede gebodt?

Antwoord.

Ghij en zult u gheenne ghesneden beelden maecken, noch eennige gelijckenisse der dinghen, die boven in den heemel sijn, oft beneden op ter aerden, ofte in het water dat onder die aerde es; ghij sultse niet anbidden, noch eerren. Ic ben die Heerre u Godt, sterc ende jeloers, besoeckende die ongerechtigheyt der vaederren in die kinderren, tot in het derde ende vierde geslachte dergeenner, die mij haetten. Ende barmherticheyt doe ic aen veel duyssenden geslachten dergeennen, die mij lieffhebben, ende mijn geboden houden.

13. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit tweede gebodt?

Antwoorde.

Dat wij Godt niet en sullen affmaellen ofte affbeelden met geenreley dinghen, ooc geenreley beelden maecken om daermeede Godt ofte eennich creatuyer te eerren, want Godt wil alleen in der waerheyte ende geeste angebeden sijn; dat wij ooc geenne Goodtsdiensten sullen oprechtten, die in den woorde Goodes nyet gegrundet sijn.

14. Vraege.

Wat est derde ¹⁾ gebodt?

---

1) Dit is bij vergissing doorgehaald en veranderd in „tweede“.

Antwoorde.

Ghij zult den naem uwes Godts niet tevergeeffs, ofte lichtvaerdich, gebruycken, want die Heerre sal hem niet ongestraft laten, die sijnnen naeme tevergeeffs, ofte lichtvaerdich, gebruyct.

15. Vraeghe.

Wat eyscht Godt in dit derde gebot?

Antwoorde.

Dat wij bij den naeme des Heerren niet vloecken noch sweeren sullen, dan alleenne als die eerre des naems Goodts sulcx eysschen zal, ende des naesten salicheyt ende profijt daeraen gelegen es; want recht sweeren es Goodts naem aenroepen, maer bij eennige creatuyeren sweeren, es Goodts name lasteren; waeromme Godt die ooc met straffen dreycht, die sijnnen naeme also misbruicken.

16. Vraeghe.

Wat est vierde gebodt?

Antwoorde.

Sijt ghedachtich des Saboths dach, dat ghij dien heyllicht; ses daegen suldy arbeyden en alle u werc doen, maer den seevensten dach es die Saboth des Heerren uwes Godts; dan en suldy geen werc doen, noch u zoonne, noch u dochter, noch u knecht, noch u joncwijff, noch u vee, noch u vremdelinck die in u stats poortte es; want in ses daegen heeft die Heere hemel ende aerde gemaect ende die zee ende alle datter inne es, ende hij ruste ten sevensten daege. Daeromme seegenden die Heerre den Saboth ende heyllichde hem.

17. Vraege.

Wat eyscht die Heerre in dit vierde gebodt?

Antwoorde.

Dat wij Godt door sorchvuldicheyt deezes leevens niet vergeetten zullen, maer op den sevensten dach vierren; dat es onssen naesten diennen in aller noodt, ons te oeffennen in die godtsaellige leerre ende te vierren van al onsse boosheyt, opdat Godt in ons rust vinden can, om also den ewigen Saboth an te vangen.

18. Vraege.

Wat es de somma van deeze vier eerste geboden der eerster taeffelle?

Antwoorde.

Godt leert ons den rechten waerren Godtsdienst, dien wij hem schuldich sijn; hem booven allen dingen beminnen, uut

ghehelder hertten, uut ghehelder sielle, uut alle onsse verstant en crachtten, geenne dingen godlicke eerre aendoen, sijnnen naeme eerren ende grootmaecken, ende hem in u rust vinden laten.

19. Vraeghe.

Wat est vijfde gebodt, dat est eerste gebodt der tweeder taeffelle?

Antwoorde.

Ghij sult vaeder ende moeder eerren, op dat ghij lange leeft in den lande, dat die Heere uwe Godt u geeven zal.

20. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit vijfde gebodt?

Antwoorde.

Dat wij vaeder ende moeder eerren, diennen ende in haerren noodt bijstaen sullen, ende ooc alle die, die Godt in die plaetsse der ouderren geeert wil hebben, als overheyte, pastoren, schoolmeesteren, mommers ende anderre, belovende daer ooc bij een langh leeven, om ons tot dit gebot willich te maecken.

21. Vraege.

Wat est seste gebodt?

Antwoorde.

Ghij en sult niet dooden.

22. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit seste gebodt?

Antwoorde.

Dat wij niemant lichamelic sullen dooden; dat wij ons selven niet en sullen wreecken, geen achterclap doen, niemant met ra[e]dt ofte daet helpen in sijn recht verdrucken, maer meer onsse naesten diennen in allet geenne hij ons hulpe van nooden heeft.

23. Vraege.

Wat est sevende gebodt?

Antwoorde.

Ghij en sult gheen overspel doen.

24. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit sevende gebodt?

Antwoorde.

Dat een man ende een wijff tsamen zullen leeven, schuwende alle anderre bijslaepinge, ooc alle andere middellen waarmede alle boose lusten tot oncusheyte verweert werdden.

25. Vraege.

Wat est achtste gebodt?

Antwoorde.

Ghij en sult niet steelen.

26. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit achste gebodt?

Antwoorde.

Dat wij onssen naesten goede ofte tijtlicke welvaert niet en sullen steellen, met woorde ofte wercken, met valssche ellen ofte wichtte, ende in somma, wij sullen tevreedden sijn met hetgeenne, dat ons Godt verleent, hen (sic) vertrouwende hij can ons buytten onsses naesten schaeden wel onderhouden, als hij ooc doen sall.

27. Vraege.

Wat est negende gebodt?

Antwoorde.

Ghij en sult gheen valsche ghetuichennisse spreekken tegen uwen naesten.

28. Vraege.

Wat eyscht Godt in dit negende gebodt?

Antwoorde.

Dat wij die waerheynt in allen dingen spreekken sullen, niemant bedriegen met beveysnde reedenne, noch met valssche achterclap, noch met valssche eede, maer sullen ons naesten eere ende goede fame met recht altijt beschermmen.

29. Vraege.

Wat est thiende ende tleste gebodt?

Antwoorde.

Ghij en sult niet begeeren uws naesten huys; ghij en sult niet begeerren uws naest wijff, noch sijn knecht, noch sijn joncwijff, noch sijn osse, noch sijn eezel, noch eennich dinc dat sijnne es.

30. Vraege.

Wat eyscht Godt int thiende ende laeste gebodt?

Antwoorde.

Dat wij metter hertten niet sullen begeerren, veel min werkelic benemen, yedt vant geenne dat onsses naesten es; ende es dit gebodt een somma van alle geboden.

31. Vraege.

Wat es die somma van deeze ses laeste geboden des anderden taeffels?

Antwoorde.

Godt leert ons den dienst, die wij onsse naesten schuldich sijn, te weeten onsse naesten beminnen als ons selven.

32. Vraege.

Wat leert Chrystus van den somma deezer gebooden?

Antwoort.

Matei 22, Lucae 10: Ghij sult uwen Heerre uwen Godt beminnen, uut gants uwer hertte, uut gants uwer sielle, uut gants u gemoet, en al u crachtten ende uwen naesten als u zelve, want dit es die wet en die propheten ¹⁾.

33. Vraege.

Hoe weet ghij nu uut die gebooden, dat ghij dat eevenbeelt Goodes verlooren hebt, daervan ghij geseyt hebt?

Antwoorde.

Maer dat Godt hemselve in deeze gebooden affmaelt als hij es, ende tselve van mij ooc alsoo eyscht, waervan ic 't alderminste niet can volbrengen, also heylich, rechtvaerdich alst Godt van mij eyscht.

34. Vraege.

Hoe hebt ghij dat eevenbeelt Godes verlooren?

Antwoorde.

In Adam, want door sijne sonde es die doot doorgedrongen door alle vleesch.

35. Vraege.

Sult ghij dan nu moette van Gode verscheyden blijven, om dat ghij Gode nu niet en coondt diennen in alsulcke heylicheyte en gerechticheyt?

Antwoorde.

Neen, want het heeft Goode behaecht den menssche weder an te nemen, en dat uut genade, sonder van eennich dinc daer toe beweecht sijnde.

36. Vraege.

Hoe heeft Godt dat gedaen?

Antwoorde.

Maer Godt siende dat eedelle schepsel verlooren te sijn, heeft het hem erbarmt, ende heeft een remedium gehadt teegen deezen gruwelicken ende schaedelicken val, te weeten Jesum Chrystum, sijnnen Soonne, dien hij den verlooren menssche gegeven heeft.

---

1) Hier is eene halve bladzijde open gelaten.

37. Vraege.

In wat maenierre?

Antwoorde.

Maer Godt willend voor die sonde voldaeen sijn, gelijc sijn gerechticheyt eysschet, soo heevet hem gelieft, die straffe der sonden te laeden op Jesum Chrystum, ende heeft daerinne die werrelt also met hemselven, voor hemselven, in sijn gerechticheyt versoent.

38. Vraege.

Sullen dan alle mensschen deeze versoeninge genieten, dat sij alle sullen saellich worden?

Antwoorde.

Neen, maer sooveelle als ser gelooven ende Goode toevertrouwen coonnen, dat Godt voor haere sonden in Chrysto Jesu versoent es, ende haere sonden om die voldoeninge Chrysti van Gode uut genaeden vergeeven sijn, deeze werden gerechtvaerdicht, door dat geloove om Chrysti voldaeet.

39. Vraege.

Wertter niemant dan alleene uut genaeden saellich, waertoe heeft Godt sijne wet ofte geboden gegeven?

Antwoorde.

Maer omdat alle diese houden zouden, daerdoor mochtten leeven; maer Godt weettende datter nae den valle Adae geen vleys soo sterck es, die die met alsulcke heylicheyt houden condon, so heeft sij ons Godt ooc voorgestelt, dat sij ons een spiegel sijn soudon, daeruut wij bekennen soudon, dat wij om der sonden willen niet behaegen coonnen deezen onssen rechtvaerdigen Goode.

40. Vraege.

Waeromme heeft dat Godt alsoo gedaen?

Antwoorde.

Maer opdat ons die geboden eenen anderren wech wijssen soudon om saellich te werden, soo wanneer wij onse crancheit en onvermoghen in haer bekent hebben, te weetten die stercheit ende dat vermogen Jesu Chrysti.

41. Vraege.

Wat wech es dat?

Antwoorde.

Te gelooven an die volcoome voldaeet Jesu Christi, daermeede dattet Goode behaecht heeft te willen versoent sijn, voor allen dier misdaet, die dit coonnen (als geseyt es) Goode toebetrouwen.

42. Vraege.

Can men dan niet door eennige wercken saellich werdden?

Antwoorde.

Neen, want onsse natuyerre es alsoo door die sonde bedorven, dat alles wat wij doen, doen wij so onperfect, dattet een walinge, jae een sonde voor Goode es, ooc die alderbeste wercken.

43. Vraege.

Waeromme heeft dan Godt die goede wercken, dat es die liefde Goodts ende des naesten, te oeffennen gheboden?

Antwoorde.

Niet dat wij die doen souden om daermeede yedts te verdiennen om sallich te werdden, maer opdat Goodts wille geschiede tot sijner eerren ende onsses naesten proffijten, daermeede utdruckende onsse geloove, twelc metter liefde beweezen wert uut Goode te sijn.

44. Vraege.

Wertter dan niemant buytten sulcke geloove saellich?

Antwoorde.

Neen, want wie niet en gelooft, die es verdoemt.

45. Vraege.

Wat es een oprecht geloove, daer die menssche alleen door saellich wert?

Antwoorde.

Het es een vast onwanckelbaer vertrouwen tot Goode, datwelc Godt ons in onsse hertten door sijnnen Heylligeest werct, te weeten, dat hij ons een genaedich Vaeder om Chrysti sijns Zoons willen es.

46. Vraege.

Wat est geene dat men ter saellicheynt geloven sal?

Antwoorde.

Dat wert begreepen in drie hoofstucken, naemelic het eerst van Godt den Vaeder, het twede van Godt den Zoonne, het derde van Godt den Heylligen Geest, gedeelt in twaelleff articulen.

47. Vraege.

Wat est eerste stuc ofte articule?

Antwoorde.

Ick gheloove in Godt den Vaeder, almachtlich, schepper des heemels ende der aerden.

48. Vraege.

Verclaert dat eerste articule.

Antwoorde.

Dat es ic stelle alle mijn vertrouwen op Godt, die mij (om

dat hij almachtich es) in allen nooden helpen can, niet twijf-
fellende aen sijn almogenthey, want hij heeft alles geschaepen,
dat es; veel min twijfellende an die hulpe, die ic aen lijff ende
sielle van nooden hebbe.

49. Vraege.

Wat est tweede articule?

Antwoorde.

Ick gheloove in Jhesum Chrystum, sijnnen eennigen Soonne,
onssen Heerre.

50. Vraege.

Verclaert het tweede articule.

Antwoorde.

Dat es ic stelle alle mijn vertrouwen op den Zoonne Goodts,
die van gelijke macht es als den Vaeder, om wiens willen
die Vaeder alle dingen onderhout ende regeert, ooc die werrelt
verlost van den torren des Vaeders ende mij in allen nooden
bijstaet.

51. Vraege.

Wat est derde articule?

Antwoorde.

Die ontfangen es van den Heylighen Gheest, geboorren van
Maria, die maeget.

52. Vraege.

Verclaert het derde articule.

Antwoorde.

Het derde articule leert ons, dat diezelve Soonne Goodts des
menschen naetuyere angenomen heeft uut ende van der substantie
des magets Marie, onsse broeder gewordden, ons in alles gelijk,
utgenomen die zonde, in ende door cracht des Heylligen Geests.

53. Vraege.

Waerom es dat geschiet?

Antwoorde.

Omdat hij lijden soude coonnen in onssen vleyssche, waer-
over die sententie des doots (om der sonden wille) gegaen
was, ende alsoo lijdende ende voellende die smertten der ver-
doemenesse deeze dootlicke sentenci voor ons voldoen conde.

54. Vraege.

Wat es het vierde articule?

Antwoorde.

Gheleeden onder Pontio Pilato, ghecruyst, ghestorven, ende
begraven, es needergedaelt ter hellen.

55. Vraege.

Verclaert het vierde articule.

Antwoorde.

Het vierde articule verclaert ons den tijt ende wanneer dat Chrystus alsoo geleden heeft, dat hij ooc nae sijn menssche-
licke naetuyerre gestorven es ende ooc begraeven, waerdoor
hij ons van den smertten der hellen verlost heeft.

56. Vraege.

Wat est vijfde articule?

Antwoorde.

Ten derden daege es hij weederom opgestaen van den dooden.

57. Vraege.

Verclaert het vijfde articule.

Antwoorde.

Het vijfde articule leert ende verseeckert ons, dat Chrystus
die volle verlossinge gedaen heeft, naedien hij in den doode
niet gebleeven es, ende met sijnnen verrijssennisse ons leert
dat wij hier ooc in een nieuw leeven sullen leeven, ende hier-
nae met hem in een geglorificeert lichaem sullen verrijssen.

58. Vraege.

Wat est seste articule?

Antwoorde.

Es ten heemel opgeclommen, sit ter rechtterhanct Goodts des
Vaders almachtich.

59. Vraege.

Verclaert het seste articule.

Antwoorde.

Het seste articule leert ons, dat Chrystus in dat licham onsses
vleyssches ten hemel es gecloppen om ons aldaer plaetsse te
bereyden, ende onsse voorspraecke te sijn bij den Vaeder, met-
ten welcken hij in gelijcke eerre ende kracht es regnerende,
gelijcke crachtich.

60. Vraeghe.

Wat est sevende articule?

Antwoorde.

Vanwaer hij comen sal om te oordelen die levende ende
die dooden.

61. Vraege.

Verclaert het sevende articule.

Antwoorde.

Het verseeckert alle gelovigen, dat sij niet altijd van den
tirannen vervollich sullen lijden, maer dat sij het oordeel ter
VI.

saellicheyt, die tirannen ter verdommennisse ontfangen zullen, also wel die lange gestorvenne, als die dan op aerden sullen leeven.

62. Vraege.

Wat est achtste articule?

Antwoorde.

Ick ghelove in den Heyligen Gheest.

63. Vraege.

Verclaert het achtste articule.

Antwoorde.

Dat es ic stelle alle mijnne vertrouwen ooc in den Heylligen Geest, die daer es metten Vaeder ende den Soonne één Godt, diewelcke alle gelovige van den Vaeder gegeven es, om haer in alle waerheyt te leyden.

64. Vraege.

Wat est negende articule?

Antwoorde.

Een heylige, Chrystelicke gemeynte, gemeinschap der heylligen.

65. Vraege.

Verclaert het negende articule.

Antwoorde.

Het negende articule leert ons, dat Chrystus een gemeyntte heeft, daarvan hijt hoeft es, verstroyt over die gantsse werrelt, welc een gemeynsschap met Chrysti goederren heeft, dien hijt denselve gemeyntte verworven heeft.

66. Vraege.

Wat est thiende articule?

Antwoorde.

Vergevinge der sonden.

67. Vraege.

Verclaert het thiende articule.

Antwoorde.

Het thiende articule verseeckert ons, datter hier op aerden in der gemeyntte Godts vergevinge der sonden sij; twelc wij vastelic gelooven, dat ons Godt die sonden om Chrysti willen niet toe en reeckent.

68. Vraege.

Wat est elfde articule?

Antwoorde.

Die verrijssenis des vleysches.

69. Vraege.

Verclaert het elfde articule.

Antwoorde.

Het elfde articule verclaert ons, dat wij verrijssen zullen in ditzelve vleesch; maer Chrystus zal onsse nederrige lichamen veranderen in een ander gestaltenis ende maeckensse sijnnen eerlicken licham gelicformich.

70. Vraege.

Wat est twaelfde articule?

Antwoorde.

Ende dat ewich leven.

71. Vraege.

Verclaert het twaelfde articule.

Antwoorde.

Dat es ic geloove dat alle gelovigen met Chrysto het ewige leven besitten zullen, nae deezen jammer en eellendt, welc geen eynde en zal nemen, en sullen alle volheyt uut Goode hebben, geen eellendt onderworpen sijnde.

72. Vraege.

Voor hebt ghij verclaert dat Godt een gemeynnte ende utvercoorren volc op aerden heeft, waerbij sal men die kennen?

Antwoorde.

Alwaer dat Goodts woort nae der Propheten ende Apostolen leerre geleert wert, ende dien volgende die Sacramentten recht gebruyct werdden, daer es een kercke Godts ende die ledemaeten sijn Godts utvercoorre volck ¹⁾.

73. Vraege.

Waer in bestaet Godts woort?

Antwoorde.

In die Wet ende Evangelium ²⁾.

74. Vraege.

Wat leert die Wet?

Antwoorde.

Kennisse der sonden, en uut die kennisse tot Chrystum, om ontladen te sijn, te coomen.

75. Vraege.

Wat leert het Evangelium? ³⁾

Antwoorde.

Het Evangelium leert vergiffennisse der sonden in Chrysto

1) Op den rand van dit antwoord staat tweemaal een

2) Op den rand staat: „Van die Wet”.

3) Op den rand staat: „Van het Evangelij”.

Jesu, allen dengeennen die in sijnne voldact gelooven; daerom heedt het Evangelium een blijde tijdinghe.

76. Vraege.

Wie heeft het Evangelium eerst vercondicht?

Antwoorde.

Godt die Heerre int Paradijs, als hij Adam belooft dat het vrouwen saet des serpents hoeft vertreden soude. Daernaer door Moysen vernieut, ooc door die Propheeten vercondicht, ende ten laesten van den Soonne Goodes (welc dat belooftde vrouwen saedt was) vercondicht, ende sijn Apostolen nae hem bevolen te leren alle volcken op aerden.

77. Vraege.

Wat bevel geeft hij sijn Apostollen?

Antwoorde.

Dat sij sullen alle volckeren op aerden leerren vergevinge der zonden in Chrysto Jesu, haer dopende in den naeme des Vaeders, des Soons ende des Heylligen Geests; wye gelooft ende gedoopt wert, sal saellich werdden, ende so wie niet gelooft, zal verdoempt werdden ¹⁾.

78. Vraege.

Waeromme hanght Chrystus bij die predicatie dat doopen?

Antwoorde.

Om te kennen te geven Godts oneyndelicke goedtheyt, die die mensschen met sienlicke teckennen heeft willen verseegelen, dat hij vastelic wil houden tgeenne hij in sijn woort gelooft heeft, te weeden vergevinge der sonde ende dat ewige leeven.

79. Vraege.

Hoe veel sijnder der teekennen?

Antwoorde.

Twee.

80. Vraege.

Wie sijn die?

Antwoorde.

Den Doope ende het Nachtmal, ende werdden genaempt Sacramenten.

81. Vraege.

Wat es een Sacrament?

Antwoorde.

Het ees een seeckerre oeffeninghe in die gemeynthe Godes,

---

1) Op den rand van dit antwoord staat: „Van die Sacramenten”.

bestaende in een inwendige misterie, ende uutterlicke ende sienlicke elementten.

82. Vraege.

Wat est inwendige misterie in der Sacramenten?

Antwoorde.

Het es die gemeynsschap des lichams Chrysti, een deelachtichmaeckinge aller sijner verdiensten.

83. Vraege.

Wat est utwendighe?

Antwoorde.

Het es een zeecker ceremonie, die die gelovige leydt tot hetgeenne dat het inwendige es.

84. Vraege.

Wat es de Doope?

Antwoorde 1).

Het es een besprenginge des waetters, daermeede Goodts volck besprenght wert, in den naeme des Vaeders, des Soons, ende des Heylligen Geests.

85. Vraege.

Wat leert u dat?

Antwoorde.

Het leert mij, eerst die onreynnicheyt, mij van Adam angeerft.

Ten tweeden, dat Godt mij int bloedt sijns Sons die sonden uut genaeden mij affgewasschen heeft, mij verseeckerrende die kintschap des ewigen leevens.

Ten derden, dat ic uut den Doope opstaen zal in een nieuwichheyt des leevens.

86. Vraege.

Mach men ooc Chrystelic die onmondige kinderren doopen, diewijlle in haer geen geloove en blijct?

Aantwoorde.

Jae, want sij hebben tgeenne dat Godt die Heerre doort geloove geeft, naemelic het ewige leeven. Hebben sij nu het ewige leeven, so moeten sij als erven des leevens geteyckent sijn.

87. Vraege.

Maer gelooven die kinderren niet, hoe hebben sij dan het ewige leeven, diewijlle dat Marcus 16 seyt: „wie niet gelooff, zal verdoempt weezen”?

---

1) Op den rand staat: „Van den Doope”.

Antwoorde.

Maer daerdoor dat Godt haer dat gelooff toereekent in Chrysto; want hij vindt in haer die gerechtichheit des geloofs, als ooc in die kinderren der Israëlitē, die besneeden werden.

88. Vraege.

Die kinderren coonnen Godts genaede niet begrippen, hoe can men haer dan doopen?

Antwoorde.

Al coonnen sij, door crancheit des natuiers, niet begrippen die genaede Goodts, so en verhindert dat nochtans niet, dat het Goode gelieft sijn genaede in haer te besegelen.

89. Vraege¹⁾.

Wat es het tweede teecken?

Antwoorde.

Het Nachmael des Heerren.

90. Vraege.

Wat est Nachmael des Heerren?

Antwoorde.

Het es een heyllige instellingē Chrysti, daerin die gelovige broodt eetten, ende wijn drincken, tot gedachttenisse des doots Chrysti.

91. Vraege.

Hoe luydt die instelling des Nachmaels?

Antwoorde.

Jhesus Chrystus in der nacht, doen hij verraeden wert, nam het broot, ende als hij gedanct hadde brack hijdt, ende seyde: neemt eedt, dit es mijn lichaem, welc voor u gebroocken wert; doet dit tot mijner gedachttenisse.

Desgelijcken nam hij ooc de drincbeecker nae het aevontmael, seggende: deesen drincbeecker es het nieuwe testament in mijnen bloede; doe dit, soo mennichmael als ghij dien drinct, tot mijner gedachtenisse; want so mennichmael als ghij dit broot eetten sult ende deesen drincbeecker drincken sult, sult ghij den doot des Heerren vercondigen, totdat hij compt.

92. Vraege.

Waerom heeft Chrystus dit ingestelt?

Antwoorde.

Opdat hij onsse swacke geloove an sijnne voldæet te hulpe soude coommen.

1) Op den rand staat: „Van het Nachmaal”.

93. Vraege.

Hoe gaedt dat toe?

Antwoorde.

Maer, als wij sien voor onsse oogen dat het broot gebroocken wert, ende den wijn verschoncken wert, dat wij vastelic sullen gelooven, dat also het lichaem Chrysti gebroocken, ende sijn bloedt uitgestort es, tot betaellinge van onsse sonden, door welke geloove wij daegelicx, meer ende meer ingelijft werdden int lichaem Chrysti.

94. Vraege.

Wat leert het Nachtmael u nog meer?

Antwoorde.

Het leert mij waepennen tegen alle listen des Duivels, die mij soect door valsche secten ende bijgelooven van mijn eennighe saellichmaecker Chrysto aff te trecken.

95. Vraege.

Wat leert het u meer?

Antwoorde.

Het leert mij die liefde oeffennen an Gode ende mijnnen naesten. Want heeft mij Godt alsoo lieff gehad, dat hij sijnnen eennigen Soonne mij geschoncken heeft, die alsoo voor mij in den schandelicken doot gegeven es, so moet ic ooc, als een kint Goodts, Goode lieven boven al, ende mijnnen naesten diennen in alle sijnne gebreecken.

96. Vraege.

Waerut leert ghij dat?

Antwoorde.

Maer, gelijc dat broot van veelle koorentkens, ende den wijn van veelle druyfkens tsamen gecomen es, alsoo sijn die geloovige één licham in Chrysto, haer hoofd, ende es natuyelic dat die leeden boven al het hoofd lieff hebben, ende ooc het eenne lidt het ander dienne ende sijn ongemac helpe draegen.

97. Vraege.

Werdden sij alle in Chrysto ingelijft, die dat Nachtmael gebruycken?

Antwoorde.

Neen, maer soveelle alsser gelooven an den voldact Chrysti ontfangen het inwendige misterij ofte het beteyckende dinc, dat het Nachtmael beteyckent, te weetten Jesum Chrystum selve met alle sijnne nutticheyden ende alle dat hij den geloovigen gewerdden es.

98. Vraege.

Waerut weet ghij dat?

Antwoorde.

Uut die leerre Pauli, leerrende, dat so wie onwaerdich eedt van den broode, ende drinct van den kelcke, die eedt ende drinct hemselven dat oordeel.

99. Vraege.

Wat es onwaerdich eeten ende drincken?

Antwoorde.

Uut gewoontte ende sonder geloove te comen totten taeffel des Heerren, ende haerselven in die liefde tot Goode ende des naesten niet geproeft te hebben, want die en onderscheyden het licham des Heeren niet.

100. Vraege 1).

Ghij hebt geseyt, dat die Chrystelicke straffe meede een teecken es, daer die kercke Goodes meede geteyckent es; daeromme wat es die Chrystelicke straffe?

Antwoorde.

Het es een heyllige instellinge Chrysti, die alsoo luydt: „sondicht u broeder an u, soo gaedt heenten ende straft hem thusschen u ende hem alleenne; hoort hij u, so hebt ghij uwen broeder gewonnen; hoort hij u niet, soo neemt noch een ofte twee tot u, opdat alle saecke bestaen mach in den mont van 2 ofte 3 getuygen. Hoort hij dij niet, so segget der gemeyntte; hoort hij die gemeyntte niet, so hout hem als een heyden ende tollenaer; waerlic segh ic u, wat ghij op aerden binden sult, sal in den hemel gebonden weezen, ende wat ghij op aerden ontbinden sult, sal in den heemel ontbonden weezen”.

101. Vraege.

Wat wil Chrystus met deeze woorden?

Antwoorde.

Ten eersten, dat sijne kercke reyn ende suyver sij, met onbesmette Sacramentten.

Ten tweeden, dat die verdorven schurfde schaepen die anderre niet en verderven.

Ten derden, dat die verdoolde schaepen te rechte mogen gebrocht werdden.

In somma, dat die kercke een godtsaelligh ende een burgerlic leven voerren zall.

---

1) Op den rand staat: „Van die discipline”.

102. Vraege.

Wat wil Chrystus met het wordeken: hout hem voor een heyden ende tollenaer?

Antwoorde.

Dat die gemyntte hem sal uutslytten ende verbannen, ende alle sijne sonden binden, ter tijt ende diewijlle hij boette bewijsse.

103. Vraege.

Wie heeft deeze macht sulcx te doenne?

Antwoorde.

Die gemyntte, te weetten die ouderlingen ende die dienaerren der kercken.

104. Vraege.

Sal men hem dan niet voor die gantze gemyntte beschaaemen, ende sijnnen naeme affroepen?

Antwoorde.

Hierinne moeten die dienaerren ende ouderlingen discretelic handellen, dat sij sijne wonde niet vuyller maecken, maer soecken die te geneezen, ende geneezen sijnde, dat hij weeder als een lit der kercken mach opgenoomen werdden.

105. Vraege 1).

Ghij hebt ooc van het gebet geseyt, dat het bij die kercke Goodes behoort te sijnne; daerom seght mij, wat est gebet?

Antwoorde.

Het gebet es een vierrige begeerte des hertten, daermeede wij metten monde biddende, ofte ooc inwendich metter hertten begerrende, van Gode om Chrysti wille versoecken tijtlicke noodttrufft ende siellen zaelicheyt.

106. Vraege.

Hoe behoort men te bidden?

Antwoorde.

Vierrichlic utter hertten, met een vast geloove ende verrouwen, dat Godt sulcx geeven wil.

107. Vraege.

Wil dan Godt geeven alles wat men bidt?

Antwoorde.

Neen, maer wat men van Godt den Vaeder bidt in den naeme Chrysti, dat wil hij geeven, ende geeft ooc die menssche, soveelle ende sulcx hem tijtelic ende ewichlic van noode es.

---

1) Op den rand staat: „Van het gebet”.

108. Vraege.

Mach men ooc alles van Goode begeeren, wat men wil, sonder te sondigen?

Antwoorde.

Neen, maer men moet niet bidden dat strijdt tegen den wille Godts, maer altijd op conditie, so verre hetgeenne dat wij bidden Gode also gelieft te geeven, so sijne eerre ende onsse saellicheyd daeran geleegeen es.

109. Vraege.

Waeromme dat?

Antwoorde.

Want wij weetten dicwils niet wat wij bidden, daeromme moeten wij onssen wille in den wille onsses hemelsschen Vaeders stellen, die weet wat ons van nooden es, al eer wij bidden.

110. Vraege.

Wanneer sal men bidden?

Antwoorde.

Men sal Godt anroepen in alle nooden.

Des morgens als men opstaet.

Des avonts als men slaepen gaedt.

Als men eeten gaedt, en als men gegeten heeft Goode dancken.

Maer insonderheyd sal een Chrystenmenssches leeven een gestaedich gebet sijn; dat es, dat hij niet sal beginnen te doenne, voor ende eer hij sijnnen Godt om hulpe ende bijstant gebeden heeft.

111. Vraege.

Sal men ooc veelle woorden int bidden gebruycken?

An[t]woorde.

Neen, want Chrystus heeft ons een formme van bidden geleert, die zeer cort ende goet es, opdat ons die Satan het hertte van Godt door langh bidden niet aff en keerre.

112. Vraege.

Seght op die formme van bidden.

Antwoorde.

Onsse Vaeder, die daer sijt in die hemelen, geheylicht werdde uwen naeme.

U rijcke coomme.

Uwen wille geschiede op der aerden, als in die heemelen.

Geeft ons huynen ons daegelicx broot.

Ende vergeeft ons onsse schulden, gelijc wij onsse schulden naeren vergeeuen.

Ende leyt ons niet in versoeckinghe, maer verlost ons van den quaeden.

Want U is dat rijk, die cracht ende die heerlichey, in der euwicheyt. Amen.

113. Vraege.

Wat verstaet ghij bij dat wordeken, onsse Vaeder?

Antwoorde.

Het es geen gebet, maer alleen een voorbereytselle, daermeede wij toetreden tot onssen gebede. Weettende dat Godt onsse Vaeder om Chrysti willen es, so roepen wij hem aen, als kinderren, niet twijffellende, hij sal ons sijnne vaderlicke aert bewijssen.

114. Vraege.

Waeromme seght ghij: onse, ende niet mijn, Vaeder?

Antwoorde.

Hiermeede heeft ons Chrystus geleert, dat elc niet alleen sal bidden voor sijnnen noodt, maer veel meer voor den noodt aller Chrystenhey, opdat wij also die liefde onsses naesten bewijssen.

115. Vraege.

Wat verstaet ghij bijdt wordeken, die du bist in die hemelen?

Antwoorde.

Dat wij geennen anderen Godt an en bidden, dan die Godt, die den hemel sijn stoel es, ende die aerde sijn voetbanc; onsse gelooff daermeede versterckende, dat deeze Godt naebij es om te hoorren, ende almachtich om ons alle notruft te verleennen.

116. Vraege.

Wat verstaet ghij bij die eerste begeerte: Uwen naeme werde gheheylicht?

Antwoorde.

Wij bidden dat deeze onssen Godt, ons sijnne kinderren also wil regeerren, dat wij in alle onsse handellinghe sijnnen naeme heylligen ende grootmaecken, ghelijc sij bij hemselven heylich en groot es.

117. Vraege.

Wat verstaet ghij bij die tweede begeerte: Dijn rijk toecome?

Antwoorde.

Wij bidden Godt dat hij den Antechryst ende alle tirannen ende ooc alle ketterijen uut sijn kercke wil weerren, opdat sijn kinderren in alle godtsaelichey mogen wandellen, opdat in ende onder haer sijn rijcke, hier op aerden beginne, ende

hiernaer met hem eeuwich leeven mogen in sijnnen hemelschen rijke.

118. Vraege.

Wat verstaet ghij bij die derde begeerte: Dijn wille gheschiede op aerden, als in die heemelen?

Antwoorde.

Wij bidden dat Godt van ons neemen wil alle onsse vleyselicke begeerte ende in ons een nieuwe ende weedergeboorren wille scheppen wil, opdat Godts wille in ons geschieden mach, gelijc sij in die engellen des hemels geschiet; opdat wij niet door voorspoet hovaerdich, noch door tegenspoet mistrostich werdden, maer volcoomen Godes wille gehoorsam sijn.

119. Vraege.

Wat verstaet ghij bij die vierde begeerte: Onsse daegelic broodt geeft ons huyden?

Antwoorde.

Wij begeeven onselven over in die voorsichtige regeeringe Godes, dat hij ons, dat es alle mensschen, huyden, dat es van den eennen dach totten anderen, daegelic, dat es matelic, broodt, dat es alle notruft, verleennen wil, verzeekert sijnde, dat hij ons ooc verleennen wil die spijsse onsser siellen, naemelic Jesum Chrystum.

120. Vraege.

Wat verstaet ghij bij die vijfste begeerte: Ende vergeft ons onsse schult, gelick wij onssen schuldaerren doen?

Antwoorde.

Hiermeede begeerren wij dat Godt onsse sonden ende schulden vergeetten ende vergeeven wil, gelijc wij onsses naestens schult tegen ons vergeven hebben ende alle wraecke van ons gestelt hebben, waardoor wij dan seecker sijn, dat onsse sonden bij Goode vergeeven sijn.

121. Vraege.

Wat verstaet ghij als ghij bidt: Ende en leydt ons niet in versoeckinge, maer verlost ons van den quaeden?

Antwoorde.

Wij begeerren dat ons Godt sijnnen Heyligen Geest geve om sterckelic weeder te staen die becooringhe, die ons geschieden van den Duivel, werrelt, ende onsse vleysche, opdat wij in alle becooringe een blijde uitcoompste mogen hebben.

122. Vraege.

Wat verstaet ghij bij deeze woorden: Want dijn es dat rijck, die chracht ende die heerlicheyt, in der eeuwicheyt?

Antwoorde.

Dat wij hiermeede gesterct werdden in onssen geloove, dat wij alsulcken stercken, rijcken ende onenttelicken Godt bidden, wiens rijk ende cracht duiert ewichlic.

123. Vraege.

Wat verstaedt ghij bijdt woort Amen?

Antwoorde.

Dat es te zeggen, het werdde waerachtlich, alles dat wij gebeden hebben; ende druct die vierricheyt onsser begeertten crachtlich uut, versterckende onssen hoope, omme te vercrijgen, alles waeromme wij gebeden hebben.

124. Vraaghe.

Seght op dat gebet des morgens.

Antwoorde.

Dat Morgengebedt.

O bar

(Hier breekt het handschrift af en volgen eenige witte bladen).

GEBEDEN VAN EDUARD POPPIUS,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. B. TIDEMAN Jz.

De bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam bewaart onder anderen de *Adversaria Theologica*, door Rombout Hogerbeets gedurende zijne gevangenschap op Loevestein geschreven ¹⁾. Daarin bevinden zich een vijftal gebeden van Eduard Poppius, gedurende zijne ziekte gesteld. Hij overleed, gelijk bekend is, den 7den Maart 1624 in de genoemde gevangenis. Die gebeden zijn niet bekend geweest aan N. Borremans, Remonstrantsch predikant te Nieuwkoop, die in 1647 onder den titel *Kley-noot* eenige kleine schriften en ook gebeden uit Poppius' nalatenschap uitgaf. Zij leggen getuigenis af van den vromen zin des edelen lijdens, schrijver van de *Enge Poort* en van de *Siecken-troost*, welk laatste werk, in zijne ballingschap ter hand genomen, onvoltooid bleef. Hier volge als proeve een

Gebet om vermindering van elenden.

Heilige God, is het niet uw woord ende ontwijfelbare waer-
heyt, dat gij de menschen niet van harte plaegt of bedroeft,
maer dat het u een lust is als ghij haer wel moocht doen?

---

1) *Catalogus van handschriften*, Amst. 1869, blz. 41, n°. 49.

Ende dat gij ooc ons niet besoecken sult boven ons vermogen, maer met de versoekinghe ooc de uytcomst maken, opdat wij se cunnen verdraghen? Hoe toont ghij u dan so verwoet teghen mij? Hoe is uw stercke hant tegen mij armen aerdworm also gewapent, ende neemt lust om mij door dese groote ziekte benauwtheyt ende pijnen te verderven? Mijne siele in mij onrustig sijnde spreekt: sal dan de Heere in eeuwichheyt mij verstooten? Sal hij voortaan niet meer tot mijn wil genegen sijn? Is 'dan sijn goedgunstichheyt ten einde voor altoos? Heeft dan God vergeten genade te doen? Heeft hij sijne ontfermhertichheden met toorn toegestopt? Heeft hij hemselven met een wolck bedekt, opdat mijn gebet tot hem niet come, ende mijn geschrei van hem niet gehoord worde? Nochtans mijn God, hemelsche vader, hebbe ic niet vergeten dat mijn toecomt stille te zijn ende te wachten op uwe hulpe. Ic sal ooc mijn mont in het stoff steecken, of mogelijk noch hope ware: ja ic sal hopen op u mijn God, die uwen aengesichte voor mij verborgen hebt, ende verwachten op uwe verlossinge, hoewel die alreede lange uytgesteld is. Och Heere, hoe lange wilt ghij stille swijghen ende mij so seer laten beangstet worden? Laet mijne tranen tot u opcomen ende mijn gedurich geschrei door de wolcken doordringen. Ic bidde doch niet om voorspoet in alle dingen, ooc niet om vorige gesontheyt, die ic nochtans van herte wenschte ten uwen dienste te bestendigen; maer alleenlic, dat ghij mij niet castijden wilt in uwen toorn, noch straffen in uwe grimmichheyt, maar een weinich van mij aflaten, ende uwe hant lichten, opdat ic adem hale, eenichsins verquickt worde, mijn gelove ende vast vertrouwen op u doe blijcke ende mijne liefde tot uwe geboden betuige. O groote God ende barmhertige vader, laet mij niet te vergeefs tot u roepen, en dat niet schijne, dat ijmant beschaemt worde, die hem op u verlaet, maer aenhoort mijn uit uwen hoogen hemel om Christi uwes soons willen, in wiens naam ic mijn gebet u toebrenghe, ende spreecke gelijk hij bevolen heeft: Onse Vader enz.

Dit en andere gebeden in gelijken geest zijn Hogerbeets tot steun en stichting geweest in zijne gevangenis.

Ten slotte nog het volgende fragment:

Staet mij dan bij mijn God en wijkt van mij niet, ter rechter noch ter lincker kant, helpt mij in desen laetsten nootstorm

door uwen geest, en treckt mij aen met geestelijke cracht, opdat ic mijn loop eindigende ende stervende onder het getal derghenen bevonden worde, die in Christo ontslapen zijn. Door de duystere wolcken des doods starooge ick met de oogen mijns geloofs op de stralen uwer vaderlycke liefde, die tot mij van uwen genadethroon afdalen . . . . . Ic omhelse u o mijn allergoedertierendste vader door 't geloove in Christo Jesu. Omhelst mij met de armen uwer barmhertigheyt naer uwe belofte.

Wel heeft het lijden dezen edele iets doen vinden van den vrede in God.

H a a r l e m.

EENE ZONDERLINGE VERGISSING BETREFFENDE
DE GESCHIEDENIS DER LABADISTEN
TE AMSTERDAM,

DOOR

Dr. T. CANNEGIETER.

Jean de Labadie heeft, gelijk ieder weet, gedurende de weinige jaren van zijn verblijf in ons vaderland, op velen een diepen indruk gemaakt en hier en daar getrouwe aanhangers gevonden. Zóó was het al spoedig te Middelburg, waar hij in 1666 als predikant bij de Waalsche gemeente optrad; en zóó bleef het, toen hij, na zijne ontzetting uit het ambt van Denaar des Woords, in 1668, te Veere vertoefde tot Augustus van het volgende jaar. Ook te Amsterdam, waarheen hij daarna zich begaf, trok hij weldra de aandacht en wist hij velen om zich heen te verzamelen, die hem althans eenigen tijd bewonderden en vereerden.

Evenwel, in weerwil van de niet geringe beweging, die zijn optreden hier te lande en inzonderheid in de genoemde plaatsen verwekte, duurde bij de meesten de opwinding niet lang. Vooral nadat hij zijne „huisgemeente” had gesticht, bleek het getal dergenen, die het daarin konden uithouden, niet groot te zijn.

Dit is, in hoofdtrekken, de voorstelling, die wij bij onderscheidene schrijvers omtrent De Labadie's opgang aantreffen. De meesten hunner bepalen zich tot dergelijke algemeene opmerkingen, door den één in zeer beknopten vorm, door den ander met een breederen omhaal van woorden ten beste gegeven. Sommigen echter doen ten aanzien van den aanhang, dien hij met name te Amsterdam zal hebben gevonden, vermoeden, dat de Hervormde gemeente op bedenkelijke wijze in haren bloei, ja zelfs in haar bestaan, door De Labadie's invloed werd bedreigd.

Laat mij slechts enkele grepen doen, waarbij het op de tijdsorde der betrokken geschriften niet aankomt.

Glasius (*Biographisch Woordenboek*, II, blz. 334) deelt mede: „velen uit Middelburg en Veere begaven zich naar de machtige koopstad, terwijl niet weinige Amsterdammers zich aan Labadie aansloten.”

Rauwenhoff (*Geschiedenis van het Protestantisme*, II, blz. 68) verhaalt: „Het gelukte hun (De L. c. s.) ook waarlijk vele en daaronder aanzienlijke medeleden te winnen.” Waarop hij echter laat volgen: „Toch bleef de nieuwe gemeente beperkt van omvang en vond zij weinig bijval in de lagere standen.”

Schotel (*Anna Maria Van Schurman*, blz. 205) stelt de zaak aldus voor: „Schoon er, de groote bevolking in aanmerking genomen, slechts weinigen tot de gemeente van Labadie overgingen, nam toch het aantal zijner toehoorders, zelfs uit de deftigste standen, dagelijks toe, en werd de indruk zijner prediking meer en meer zichtbaar, daar niet alleen de bijeenkomsten vermenigvuldigden van hen, die schoon tegen de scheiding van de heerschende Kerk, haar echter in leer en leven diep bedorven achtten, maar velen ¹⁾ . . . . zich van het Heilig Avondmaal onthielden.”

---

1) Hier volgt een tusschenzin, waarop ik straks terugkom, die, zoo hij waarheid behelste, een allerzonderlingst licht zou werpen op de phrase: „schoon er, de groote bevolking in aanmerking genomen, slechts weinigen tot de gemeente van Labadie overgingen” (zie boven, in den tekst).

Ritschl (*Geschichte des Pietismus in der reformirten Kirche*, I, S. 227) bepaalt zich, wat dit punt betreft, tot de opmerking, dat de predikanten te Amsterdam „ihre Wirksamkeit bedroht fanden, wenn die Hausgemeinde unbehinderte Anziehung ausüben durfte“.

Veel sterker laten Goebel, Van Berkum en Heppe zich hieromtrent uit.

Goebel (*Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphälischen evangelischen Kirche*, II, S. 232) verhaalt: „Auch in Amsterdam selbst hatte die Gemeinde auszerordentlichen Zulauf. Nicht nur wurden ihre täglichen und wöchentlichen Versammlungen fleiszig von auswärts besucht, sondern sie zogen auch manche Glieder der reformirten Kirche förmlich in ihre Gemeinschaft, die sich von da des öffentlichen Kirchenbesuchs und des heiligen Abendmahles gänzlich enthielten.“ Iets verder (S. 236) vermeldt hij, dat de predikanten steeds vijandiger tegen de gevreesde scheurmakers optraden, „indem sie sich darüber beklagten, dass die Labadisten die besten Christen und gottseligsten Herzen gewönnen und die groszen Gemeinden von ihren Perlen entblöszt würden.“

Volgens Van Berkum (*De Labadie en de Labadisten*, I, blz. 156 v.) zag men te Amsterdam eene scheuring vooruit, „die onberekenbare gevolgen zoude kunnen hebben voor de Nederlandsche Kerk in het algemeen, maar voor de Amsterdamsche Kerk in het bijzonder.“ Hierop volgt dan de mededeeling, dat de Waalsche en de Nederduitsche gemeenten beide zichtbaar dermate onder den invloed der nieuwe secte begonnen te lijden, dat er gevaar scheen „dat zij weldra voor een goed deel zouden verloopenen.“

Met nog sterkere kleuren wordt de toestand geteekend door Heinrich Heppe (*Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche*, namentlich der Niederlande, S. 318 f.). Na er op te hebben gewezen, dat De Labadie's „kirchliche Tendenzen zu dem gesammten reformirten Kirchentum

in einem solchen Gegensatz standen, dass dieselben auf Unterwühlung und Auflösung des letzteren gerichtet sein mussten," verhaalt hij: „Dieses trat zunächst in Amsterdam in der Weise hervor, dass Labadie, um die der Kirche und dem Evangelium entfremdeten Gemeindeglieder ganz unbekümmert, lediglich die besten Kräfte der reformirten Gemeinde an sich zu ziehen suchte, sie der Kirche innerlich entfremdete und sie von der Theilname am h. Abendmale abhielt, und dass er mit dieser seiner Proselytenmacherei in zahllosen Familien Uneinigkeit und Zwietracht hervorrief. Labadie wirkte also auf das Gemeinde- und auf das Familienleben zerrüttend ein."

In hoe groote mate dit geschiedde wordt vervolgens door Heppe toegelicht met een enorm cijfer, dat ik beneden noemen zal. En daarna geeft hij ons de verzekering: „Aehnliches war aber in allen grösseren Gemeinden des Landes wahrzunehmen"; terwijl hij op grond van een en ander dan ook van De Labadie's invloed meent te mogen spreken als van eene „verderbliche, alles kirchliche Leben zersetzende Einwirkung." En inderdaad, daartoe zou hij ook volle recht hebben, indien de door hem gegeven schets van De Labadie's invloed en van den toestand der Amsterdamsche gemeente onder de werking daarvan juist ware; zelfs reeds, indien de wat minder scherp gestijlde voorstellingen van Goebel en Van Berkum met de werkelijkheid overeenstemden.

Dit is echter niet het geval, gelijk wij aanstonds zullen zien.

Dat de Amsterdamsche predikanten in hevigen toorn zich met allerlei erg overdrevene termen tegen De Labadie en de zijnen lieten hooren, is buiten twijfel en spreekt haast vanzelf. Voor al wat tegen hunne leer indruischte en hunnen invloed schaden moest, kon op eene kalme beoordeeling, laat staan nog op eenige toegevendheid, hunnerzijds moeielijk worden gerekend. Men zal evenwel verstandig handelen, indien men hunne bittere klachten niet zonder nader onderzoek voor eene juiste vertolking van den werkelijken stand van zaken houdt.

Nu kan men vele dier algemeene uitdrukkingen, van welke de genoemde schrijvers zich bedienen — „niet weinige Amsterdammers”; „vele medeleden”; „auszerordentlicher Zulauf”; „een goed deel (der gemeente)”; „zahllose Familien”, en dergelijke — zeker kwalijk tot de juiste afmetingen terugbrengen; te minder, daar het in elk geval vaststaat, dat de door De Labadie verwekte opwinding zich een tijdlang van betrekkelijk velen meester maakte.

Met getallen echter is het iets anders, en door drie der vermelde schrijvers wordt een bepaald getal genoemd ter begrooting van den aanhang, dien De Labadie onder de lidmaten der Amsterdamsche gemeente zal hebben gevonden.

Van Berkum verhaalt in eene aanteekening bij de boven aangehaalde plaats (a. w., I, blz. 189, onderaan): „Er waren te Amsterdam meer dan vijftig duizend, die zich terug hielden van het Avondmaal.”

Schotel geeft ongeveer dezelfde begrooting, en deelt in den bovenbedoelden tusschenzin mede, dat de velen, die zich van het Avondmaal onthielden, „wel vijftigduizend” waren.

Heppe komt nog veel stouter dan beide zijne voorgangers voor den dag. Hij wil blijkbaar met een benaderende begrooting zich niet inlaten. Het aantal dergenen, die er volgens Van Berkum „meer dan vijftigduizend” waren, schat hij met een forschen greep op tienduizend, en verhaalt dan zonder blikken of blozen: „Zählte man doch damals zu Amsterdam, ... sechsigtausend Gemeindeglieder, welche sich zu Labadie hielten, und darum nicht mehr zur Abendmahlfeier kamen.”

Welk een succès voor De Labadie! — indien het inderdaad zóó ware.

Het is wel vreemd, dat deze drie schrijvers geen oogeblik hebben getwijfeld aan de mogelijkheid van hetgeen zij verhalen. Inzonderheid van Heppe is dit moeielijk te begrijpen. Hij is overigens een zeer degelijk onderzoeker, en wat hij over „Jean de Labadie und die labadistische Mystik” heeft geschreven (a. w., S. 240—374) behoort tot

het beste van de literatuur over dit onderwerp. Hier echter is hij op onbegrijpelijke wijze in eens alle bezinning kwijt geraakt. Zestigduizend lidmaten der Amsterdamsche gemeente overgelopen tot De Labadie!? Het is kortweg onmogelijk.

En of we nu met Heppe een greep in den blinde doen om een rond cijfer te krijgen, of met Van Berkum het laten bij „meer dan vijftigduizend”, of, nog wat kalmer, met Schotel zeggen: „wel vijftigduizend”, — dat doet er weinig toe. Tienduizend meer of minder is wel geene kleinigheid, maar in het gegeven geval wordt de dwaasheid er betrekkelijk weinig erger door. Immers, ook dat getal van vijftigduizend is in dit verband reeds de grootst mogelijke ongerijmdheid.

Naar de uitkomsten toch der laatste tienjarige volkstelling bedroeg op 31 Dec. 1889 het getal Hervormden te Amsterdam: 163,359. Laat ons onderstellen, dat de gemeente in de hoofdstad thans 170,000 zielen telt. Dan kunnen daar zelfs nu nog geen vijftigduizend lidmaten zijn, indien wij rekenen naar 25 per 100, wat wel ongeveer de juiste verhouding zal wezen. Of wil men, om zeker te zijn dat er niets wordt afgedongen, aannemen dat $\frac{1}{3}$ gedeelte der Hervormde zielen lidmaten zijn, — welnu, dan zou men op dit oogenblik ongeveer 56,667 namen op de lidmatenregisters der Amsterdamsche gemeente moeten vinden. Derhalve zouden er in dat geval zelfs nu nog niet eens de zestigduizend van Heppe zijn, maar, zoo ongeveer naar de begrooting van Van Berkum „meer dan vijftigduizend”.

Goed; zóó is het dan wellicht op dit oogenblik, in den jare 1896. Aangenomen nu, dat de Amsterdamsche gemeente ruim $2\frac{1}{4}$ eeuw vroeger, reeds in 1669—70, even zoovele leden en lidmaten telde als tegenwoordig, dan zou de invloed van De Labadie in eene maand of drie (laat het vijf of zes zijn) die gemeente naar de schatting van Heppe meer dan geheel, en naar de begrooting van Van Berkum en Schotel geheel of nagenoeg geheel hebben verwoest.

Het is duidelijk, dat de genoemde schrijvers zich hiervan geen rekenschap hebben gegeven. Anders toch zouden zij, in hunne schets van den toenmaligen toestand der gemeente te Amsterdam, waarlijk nog wel veel sterker zich hebben mogen uitlaten. Zij hebben er blijkbaar niets van vermoed, welke onmogelijke dingen zij met hunne cijfers hebben gezegd. Vooral bij Schotel is dat tusschenzinnetje: „ . . . wel vijftigduizend” bijzonder naïef. Trouwens, ook Van Berkum verhaalt eerst heel voorzichtig en — in verhouding tot het in zijne aantekening te vermelden cijfer — vrij euphemistisch: „er s c h e e n gevaar, dat zij (nl. de Waalsche en de Nederduitsche gemeenten) weldra voor een goed deel zouden verloopen”¹⁾. En weinig minder naïef komt Heppe voor den dag, waar hij, onmiddellijk na die zestigduizend lidmaten aan De Labadie's zijde te hebben geplaatst, verzekert: „Aehnliches war aber in allen grösseren Gemeinden des Landes wahrzunehmen”.

Intusschen was hetgeen wij zooeven voor een oogenblik hebben aangenomen zeer zeker niet het geval. De Hervormde gemeente te Amsterdam toch kan ten tijde van De Labadie's verblijf aldaar niet even groot zijn geweest als zij thans is. Hoeveel zielen zij in 1669 of 1670 telde, weet ik niet. Daartoe ontbreken mij de gegevens. Wij zullen echter wel niet ver van de waarheid af zijn, indien wij haar zielental voor de genoemde jaren begrooten op 120,000.

Wil men echter, in aanmerking nemende, dat de Amsterdamsche gemeente destijds althans in numeriek opzicht bloeide, nog eenige duizenden er bijvoegen, — goed. In verband met het aantal afvalligen door Van Berkum c. s. genoemd, komt het op eenige duizenden, of zelfs op een paar tienduizenden, niet aan. Al waren er in de dagen van De Labadie 150,000 Hervormden te Amsterdam geweest, dan zou het nog tennaastebij de ongerijmdheid zelve zijn, wat de bedoelde schrijvers ons omtrent 's mans

---

1) Ik spatieer.

invloed aldaar verhalen. Indien destijds al zestigduizend lidmaten (of laat het maar vijftigduizend zijn) te Amsterdam waren te vinden geweest, dan zou, indien Van Berkum c. s. gelijk hadden, ook in dit geval de geheele gemeente der hoofdstad door afvalligheid van al hare lidmaten verlopen zijn. En dat nog wel in zoo korten tijd! Dit lijkt inderdaad eene onmogelijkheid.

Wel zeer vreemd zou het ook zijn, dat, na zulk eene volkomene victorie, slechts een kuddeke van ongeveer vijftig getrouwen De Labadie in September 1670 volgde, toen hij met zijne huisgemeente naar Herford trok.

Intusschen, onze drie schrijvers hebben hunne reusachtige getallen toch ergens vandaan gehaald. Ze zijn als geschiedvorschers te goed geaccrediteerd, om aan te nemen, dat zij maar willekeurig er op los gephantaseerd hebben.

Welnu, twee hunner — Van Berkum en Heppe — noemen ook de bron, waaruit zij hunne opgave hebben geput. Van Berkum het eerst (1851); daarna Heppe (1879), die den eerstgenoemde op dit punt misschien eenvoudig naschreef, behalve dat hij Van Berkum's „meer dan vijftigduizend” handig omtoverde in „zestigduizend” en zoo de zaak nog aanmerkelijk treffender maakte.

Schotel (1853) heeft de bedoelde bron overigens wel ijverig gebruikt, doch in verband met deze zaak enkel den naam der schrijfster vermeld. Misschien heeft hij in dezen overgenomen, wat hij bij Van Berkum vond; evenwel met eene verzachtende wijziging, alsof dat „meer dan vijftigduizend” hem toch wel wat kras scheen.

En welke is nu die bron, door Van Berkum en Heppe vermeld?

Het is de „Euclēria” van Anna Maria Van Schurman. Derhalve voor de geschiedenis der Labadisten eene bron van den eersten rang.

Dit juist plaatst ons hier voor eene groote moeielijkheid. De beroemde schrijfster toch van dit voortreffelijk, zaakrijk en in vrij kalmen toon geschreven boekje kan omtrent de Amsterdamsche toestanden, van welke hier sprake is, goed zijn ingelicht. Want, gelijk iedereen weet, zij heeft

spoedig na De Labadie's vestiging te Amsterdam bij zijne huisgemeente zich aangesloten.

De mededeeling nu van Anna Maria Van Schurman, op welke onze schrijvers zich beroepen, is, naar hun zeggen ¹⁾, te vinden op blz. 252 van vermelde „Euclēria”. Natuurlijk is het eerste deel van dit werkje bedoeld, waarin (cap. VII) de schrijfster van haar verhuizen naar Amsterdam vertelt, en verder in korte trekken het belangrijkste van de geschiedenis der „huisgemeente” te Amsterdam mededeelt.

Geen onzer drie auteurs echter heeft den oorspronkelijken, latijnschen tekst onder de oogen gehad. Dit blijkt al dadelijk uit het feit, dat de „ΕΤΚΑΗΡΙΑ seu melioris partis electio” — onder welken titel het boekje in 1673 te Altona, bij Cornelius van der Meulen, het licht zag — niet meer dan 207 vrij compres gedrukte bladzijden in 12° bevat.

In 1684 verscheen eene vertaling van de „Euclēria” in het Nederlandsch, te Amsterdam, bij Jacob van de Velde. Deze vertaling — evenals het oorspronkelijk geschrift in 12°, doch veel minder compres gedrukt en 343 bladzijden beslaande — is zoowel door Van Berkum, als door Schotel en Heppe gebruikt. En wat lezen we nu op de door hen aangehaalde bladzijde (252)? Precies het tegenovergestelde van hetgeen de genoemde schrijvers ons vertellen.

Na in cap. VII, 1, te hebben medegedeeld, dat zij, naar Amsterdam verhuisd, met eenige andere vrouwen in het onderste deel van De Labadie's huis was gaan wonen, terwijl in het bovenste deel, dat hij voor zich en zijne vrienden hield, aan „de gaande en komende” inzonderheid aan „leden der Middelburgse Kerke” gastvrijheid werd verleend, verhaalt de schrijfster een en ander omtrent de houding van de „kerkelijken” tegenover de huisgemeente

---

1) Bij Van Berkum, a. w., blz. 189, in de aant. op hoofdst. 9, van dl. I; en bij Heppe, a. w., S. 319.

in verband met den invloed van hare „herders” onder de leden der Hervormde gemeente.

Zij zegt daaromtrent op de aangehaalde bladzijde (cap. VII, 2) — en dit is de plaats, die onze schrijvers bedoelen — het volgende: „Ondertusschen namen de meeste Kerkelijke van Amsterdam zeer qualik op, dat eenige¹⁾ die te voren leden van haar Kerke geweest waren, hoewel zeer weinig ten opzicht dieze noch behielden, en over de vijfzig duizent waren, zich van haar Avontmaal onthielden, wanneerze van zelfs onze Herders quamen horen.”

Iets verder op dezelfde bladzijde lezen we: „het scheen datze een vergeefsche vreeze vreesden, dat wanneer zij haar zo lieten begaan, het geheele volk haar zou aangingen, waarvan doen geen gevaar was.”

Letten wij, behalve op deze opmerking, ook op de uitdrukking: „eenige die” enz., dan is het ons terstond duidelijk, dat die vijfzigduizend niet als afvallige, maar als getrouwe lidmaten der Hervormde gemeente kunnen zijn voorgesteld. Mocht iemand daaraan nog twijfelen, dan wijst Anna Maria zelf hem dadelijk terecht met hare verzekering: „hoewel zeer weinig ten opzicht dieze noch behielden”.

Hoe onberekenbaar groot zou de Amsterdamsche gemeente wel niet moeten zijn geweest, indien voor ruim vijfzigduizend afvalligen het bescheiden woord eenige had kunnen worden gebruikt, en die duizenden betrekkelijk zeer weinigen mochten heeten!

Onze schrijvers hebben hierover geen oogenblik nagedacht, hoewel één hunner, Schotel, zijn verhaal over die vijfzigduizend ontrouwe lidmaten inleidt met de opmerking, dat er, „de groote bevolking in aanmerking genomen, slechts weinigen tot de gemeente van Labadie overgingen.”

Het is inderdaad zeer vreemd, dat geen der drie door deze tegenstrijdigheden er toe genoopt is, nog eens nauw-

---

1) Ik spatieer een paar zinsneden, om te doen uitkomen, hoe Van Berkum c. s. deze plaats waarschijnlijk hebben gelezen.

keurig te onderzoeken, of hij de door hem aangehaalde mededeeling van Van Schurman wel goed had gelezen. Hadden ze dit gedaan, zij zouden hunne fout gemakkelijk genoeg hebben kunnen ontdekken. Die fout is, dat zij in de aangehaalde plaats alleen de woorden: „hoewel zeer weinig ten opzicht dieze behielden” voor een tusschenzin hebben aangezien, en den hoofdzin aldus hebben gelezen: „dat eenige die te voren leden van haar Kerke geweest waren, ..., en over de vijftigduizent waren; — terwijl toch deze laatste woorden met de hier weggelatene (hoewel enz. . . . behielden) tot denzelfden tusschenzin behooren.

Heppe, die, evenals de anderen, de op dit punt eenigszins gebrekkige vertaling voor zich had, ware misschien minder dan de beide Nederlanders in staat geweest om te bespeuren, dat hij zeer slordig had gelezen. Toch had ook hij de zonderlinge vergissing wel kunnen ontdekken, indien maar eenig vermoeden bij hem ware gerezen, dat het met dat kolossale getal niet in orde was. Hoe weinig hij echter aan eene vergissing in dezen dacht, blijkt wel 't best uit de argelooze luchthartigheid, waarmede hij de „meer dan vijftigduizend” tot zestigduizend maakte.

Het is niet te ontkennen, dat de oordeelkundige tact, die aan geen dezer drie schrijvers, allermint aan Heppe vreemd is, hen hier geheel in den steek heeft gelaten. Hadden zij de oorspronkelijke ΕΤΚΑΗΡΙΑ maar gelezen, dan waren ze waarschijnlijk voor hunne dwaze vergissing bewaard gebleven.

De geciteerde plaats (cap. VII, 11¹) is aldaar te vinden op pag. 152, en luidt aldus: „Pessime interim habuit plerosque Ecclesiasticos Amsterodamenses, quod quaedam, antea eorum membra, quamvis paucissima respectu eorum, quos retinebant, & ultra quinquaginta millia numerabant, ab illorum coena abstinere animadverterent,” . . . .

1) Boven dit hoofdstuk staat: „Ubi de mea migratione Amsterodamum ac propiore unione mea cum nascente istic Ecclesia puriore agitur; ac quaedam, quae circa illius primam collectionem ibidem accidere, particularia recensentur.”

Men ziet het, Anna Maria Van Schurman zegt hier in goed en duidelijk Latijn juist het omgekeerde van hetgeen Van Berkum c. s. haar laten zeggen. Tegenover de schromelijke overdrijving van de kerkelijken, die natuurlijk met leede oogen zagen, dat eenige, en wel van de aanzienlijkste leden hunner gemeente, o. a. de vermaarde staatsman Van Beuningen, den Labadisten zeer welgezind waren, deelt zij eenvoudig mede, hoe de feitelijke stand van zaken was. Eenige lidmaten der Hervormde gemeente kwamen niet meer aan het Avondmaal. Dat waren echter maar zeer weinigen in vergelijking met degenen, die zij (nl. de kerkelijken) behielden, en (die zij) over de vijfzigduizend telden.

Die „ultra quinquaginta millia” worden derhalve toegewezen aan de Hervormde gemeente zelve. Het waren getrouwe leden dier gemeente; en dat zouden ze ook wel blijven, daar zij, naar Van Schurman's oordeel „fere omnes adhaerent suis idolis, vel avaritiae, vel superbiae, vel suis commodis ac deliciis, & uno verbo amori sui potius, quam veri Dei, & Domini Jesu Crucifixi” (pag. 153).

Aan de zijde van de „pastores” der „nascens Ecclesia purior” stonden slechts „qnaedam, antea eorum membra”; en dezen waren nog maar „paucissima” in verhouding tot die „ultra quinquaginta millia”, die aan geene afscheiding dachten.

Zoo krijgen wij eene geheel andere voorstelling van de uitbreiding der „huisgemeente” te Amsterdam, dan die de genoemde schrijvers met dat hooge cijfer hebben gegeven. De Labadie's invloed moge een korten tijd velen hebben getrokken, toch kon er geen oogenblik sprake zijn van zelfs maar het geringste gevaar, dat de Amsterdamsche gemeente daardoor ernstig in haar bestaan zou worden bedreigd.

Wel heeft ook Anna Maria vermoedelijk een veel te hoog cijfer genoemd. Doch hoe dit zij, die duizenden, waarvan zij spreekt, waren in elk geval volgens haar getrouwe volgelingen der kerkelijke heeren. Zelfs de mees-

ten van hen, die, zoolang het niet verboden was, de oefeningen der Labadisten kwamen bijwonen, waren de rechte broeders niet, „sed ad tempus parvum, ut Judaei in luce Joannis, se oblectare tantum volebant in hac insolita & clara luce” (pag. 153).

Utrecht.

IETS OVER DEN NAAM VAN DEN KATHOLIEKEN
FEESTDAG VAN 25 MAART,

DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

Weidenbach zegt in zijn Calendarium: „Zinkernagel schliesst aus mehreren angeführten Urkunden, dass unter der Bezeichnung Conceptio beatae Mariae Virginis gewöhnlich Mariä Verkündigung (25 März) verstanden werden müsse“. Hij zet dan verder uiteen, waarom hij het met deze conclusie niet eens is en gelooft, dat onder Conceptio b. Mariae altijd het feest van 8 December te verstaan is. Dat evenwel Zinkernagel niet geheel ongelijk heeft en dat, zool niet gewoonlijk, dan toch somtijds met Conceptio b. Mariae het feest van 25 Maart bedoeld wordt, blijkt uit den hieronder afgedrukten brief van den ambtman van Overbetuwe aan het hof van Gelderland. Uit den inhoud toch blijkt, dat hij geschreven is tusschen 11 Maart 1549 en Donderdag na Jubilate, d. i. 16 Mei van het zelfde jaar. Immers gesteld, dat hier met Conceptio Mariae bedoeld werd het feest van 8 December, dan zou de schrijver het hof van Maart tot December op antwoord hebben laten wachten, hetgeen op zich zelf reeds niet aannemelijk is, en bovendien verwijzen naar den gerichtsdag in Mei 1550, als wanneer terstond de vraag zou

rijzen, waarom hij dan niet in Mei 1549, toen hij den brief reeds twee maanden in zijn bezit had, het advies der ridderschap had ingewonnen. Deze overweging in verband met de bewering van Zinkernagel maken het m. i. meer dan waarschijnlijk, dat de schrijver met Conceptio bedoeld heeft het feest, dat nu Annuntiatio heet, en dat derhalve deze brief geschreven is op 28 Maart 1549. Daar uit den inhoud der stukken niet altijd zoo duidelijk als in het onderhavige geval is op te maken, in welke maand zij geschreven zijn, is vooral bij andere stukken, wier dagteekening den naam van dit feest bevat, voorzichtigheid geenszins overbodig.

A r n h e m.

Mijne gantzwiliger dienst innd wess ick guetz vermach sij U werdigen Edelheiden, gonsten ind L. altijt voer aen bereit. Werdige, hoichgeleerte, edell, eerentveste ind froeme, besundere, gebiedende, lieve heren, soe U. w. e. g. innd l. mij toegeschiet hebben eyne missive van dato den xi^{en} Martij anno etc. XLIX mit ingelachter supplicatien Cornelis van Heterens, dair inne U. w. e. g. ind l. mij schrijven, dat ick volkommen bericht der saeck overschrijven suldt etc. mit wederschickonge derselver supplicatien, geeff ick denselven U. w. e. g. ind l. vur eyne onderdenige antwoirt dienstlick tho kennen, wie dat die saeck lange vur mijnre tijt aengeheven gewest, ind seer nae wess then eynde thoe dair inne geprocediert gewest is, eher ick amptman gewoirden byn, alsoe dat mij die gansse gelegenheit der saeck bij mij selven nyet bewust en is, und soe dan die Ritterschap der banck seder der tijt nyet bij den anderen gewest, oick vur Donredach post Jubilate neestkomende nyet bij den anderen kommen en sullen, alsoe dat ick oen die supplicatie nyet en heb kunnen vurhalden, heb ick die supplicatie laiten uit copijeren und will die selve der Ritterschap vurss. op Donredach post Jubilate lesen laiten, und volgens U. w. e. g. ind l. eyne onderdenige antwoirt toeschicken, die ick sus buyten dem gericht (soe mij die saeck

nyet waell bewust is) nyet overgeschrijven en kan, het welck ick mit wederseyndynghe der supplicatien vurss. nyet en heb kunnen verhalten den selven U. w. e. g. ind l., die Godt allemechtich lange vroelick ind gesonth bewaren moet. Geschreven op Donredach post Conceptionis Marie anno etc. XLIX°.

U. w. e. g. ind l. gwestwillige

BERNDT HACKFFORT,

Amptman etc.

Den werdigen, hoichgeleerten, edelen, eerentvesten innd froemen Cantzeler und anderen hoighwissen Raiden Roer Key^r Ma^{tt} inn Gellerlant etc., mijnen besunderen, gebiedenden, lieven heren.

KERKELIJKE TIENDEN TE BESOIJEN,

DOOR

J. VAN DER HAMMEN N^r.

Allereerst moet ik wijzen op eene teleurstelling. Ik had zoo gaarne in het kerkelijk archief alhier documenten gevonden, waarin bij resolutie der Staten van Holland aan de Gereformeerde kerk tiendrechten waren verleend geworden. Zulk eene resolutie zou dan moeten gedaan zijn bij hare stichting in 1610 of althans kort daarna. In de kerkelijke papieren van vóór 1621 wordt echter met geen enkel woord gewag gemaakt van tienden. Toen bezat de kerk dus nog geen tiendrechten. Pas met het jaar 1631 begint er telkens sprake te zijn van „kercken-tienden”, zoowel binnen- als buitendijsche. Het zou dus mogelijk kunnen zijn, dat die tiendrechten in den loop der tien jaren van 1620—1630 zijn verleend geworden. Ongelukkig echter bezit het kerkelijk archief geen enkel document, op dien tijd betrekking hebbende, dan alleen aantekeningen van „Houwelijcx-proclamatien”, opgeteekend door den tweeden predikant Jeremias Eckius of Ds. van Eck, die in 1626 te Besoijen kwam.

Vanwaar deze gaping in het kerkelijk archief? Ik vermoed, dat de oorzaak moet worden gezocht in de troebe-
vi.

belen van dien tijd. Twee voorname belegeringen toch hadden tusschen 1621 en 1631 plaats, die van Breda in 1625 en die van 's-Hertogenbosch in 1629, en Besoijen lag op de grenzen van Brabant. In eene armen-rekening van den jare 1622, berustende in het kerkelijk archief van Baardwijk, lees ik de volgende nota: „Ocktober; Item die 3 voorgaende Sondaghen met den biddach en is niet ghepreekt, overmits den overlast van het krijschvolck”. En in eene dergelijke rekening over het jaar 1624 staat deze nota: „In de maent van November en is hier niet ghepredict, overmits dat doort overcomen van 't leger binnen Waelwjc ende Besoyen ende 't vluchten van de goederen, die kercke, 't school, predicantshuys ende mannenhuys gantsch onledig ende onbruyckelyken is geworden; naderhand des predicants camer wat geruynt, is in de camer begonnen gepredict te worden”. Beide nota's zijn onder-teekend door Dr. Corsman, predikant te Baardwijk. Had reeds Baardwijk veel van den overlast van het krijsvolk te lijden, met Besoijen zal het nog wel erger gesteld zijn geweest. En nu kan de mogelijkheid bestaan, dat er van 1621—1631 weinig dienst in de kerk is gedaan, of dat de kerkelijke papieren gedurende dien onrustigen tijd zijn zoek geraakt. Hoe de zaak ook zij, er blijft veel onzeker bestaan omtrent den tijd, wanneer de Gereformeerde kerk alhier hare tiendrechten gekregen heeft.

Om eenig licht in deze duisternis ontstoken te zien, heb ik mij eerst gewend tot Prof. Fruin, die met de meest vriendelijke bereidvaardigheid, waarvoor ik hem dank zeg, mij onder meer het volgende schreef: „Het is zooals U zegt, Besoijen en Waalwijk maakten oudtijds ééne parochie uit. Dat zeggen die van Besoijen zelf in 1514 aan de Heeren, die voor de aanstaande verponding kwamen informeeren. Nu kan het zijn, dat, toen Besoijen eene Protestantsche gemeente op zich zelve is geworden, de tienden van de Roomsche kerk afkomstig, tusschen Waalwijk en Besoijen gedeeld zijn. Ik heb te vergeefs in de Registers der Resolutiën van de Staten van Holland naar eene zoodanige verordening gezocht. Dat bewijst nog wel niet, dat er

geen besluit over genomen is, want de Registers zijn niet volledig en"....

De meening van Prof. Fruin, dat de Gereformeerde gemeenten van Waalwijk en Besoijen de tienden der eertijds Roomsche Grootte kerk te Waalwijk kunnen gedeeld hebben, is wel aan eene kleine bedenking onderhevig, omdat niemand zich herinnert, dat de Protestantsche kerk aldaar ooit tienden heeft bezeten, maar kan toch heel goed juist zijn. Immers de Roomsche kerk te Waalwijk behoorde voor $\frac{2}{3}$ aan Waalwijk en voor $\frac{1}{3}$ aan Besoijen. Dit blijkt uit een tusschen beide gemeenten gesloten contract, waarin o. m. ook dit staat: „Op heden den elfsten February van den jare seshienhondert ende negen, soo zijn by malcanderen verschenen ende gecompareert d'eersame schouteth ende schepenen, hemeraden, borgemeesteren ende kerckmeesteren der heerlichheden van Waelwijk ende Besoyen, ende zijn met malcanderen overcomen ende geaccordeert jnder vuegen ¹⁾ ende manieren naerbescreven. Inden eersten dat respective die van Waelwijk voor twee deelen ende die van Besoyen voor een derdepaert sullen kiezen ende denomineeren twee ofte drye gequalificeerde peersoonen, omme te gaen versoecken restitutie vande clocken vandie kercke van Waelwijk ende Besoyen, ende dat die-selve jnt vervolgen van dien metten eersten hun sullen quyten naer behooren. De costen, die daerinne sullen rysen, sullen staen voor twee deelen tot laste van die van Waelwijk ende het resterende dordendeel tot laste van die van Besoyen voornoemt"....

Later, toen de Roomsche kerk te Waalwijk in handen der Gereformeerden overging (dit geschiedde in 1648, na het sluiten van den vrede van Munster ²⁾), kan het mogelijk geweest zijn, dat de Gereformeerde kerk te Besoijen, als vergoeding voor hare aanspraak op een gedeelte der Waalwijksche kerk, een deel der tienden dier kerk, en

1) vuegen = een provincialismus voor „voegen”.

2) In het archief der Hervormde kerk te Waalwijk berust nog eene copie van den beroepsbrief op den eersten predikant, Henricus de Vries. Dit beroep was geteekend door 21 predikanten.

wel die onder Besoijen lagen, ontving. Het blijft evenwel onzeker. Ook in het Rijks-archief¹⁾ is niets te vinden, waaruit de oorsprong van de tiendrechten der Besoijensche kerk is af te leiden. Toch bezat deze meer dan 260 jaren de koren- en smaltienden in den buitenpolder, en meer dan 60 jaren de smaltienden in den binnenpolder.

Wij willen nu gaan onderzoeken, wat wetenswaardigs het archief der kerk ons nepens de tienden leert.

In eene kerkerekening van de jaren 1648 en 1649 komen o. a. de volgende ontvangst-posten voor: „Item de buyten dijckse tiende van Besoyen, toecomende de kercke van Besoyen, sal men verpachten alle jaer int openbaer, ende is gepacht by Aert Janssen Colff voor een jaer, voor de somme van 2 gulden en 10 stuyvers. Item de smael thiende van Besoyen, geleghen binnen dijckx, toe behorende die kercke van Besoyen voirscreven, ende sullen de kerckmeesters nu voorts openbaerlycken verpachten, ende is by de boorghemeesters van Besoyen tot wederseggen ghepacht, jaerlijkx voor de somme van 15 gulden”. Deze opbrengst is gewis gering te noemen, maar het gebeurde vaak, dat de beide tienden $\pm$ 100 gulden aan de kerk opbrachten. Men kan de gemiddelde ontvangst gerust stellen op 40 à 50 gulden per jaar, wat, de eeuw in aanmerking genomen, eene vrij groote som vertegenwoordigt. Verder leest men in eene dorpsrekening over 1661 o. m. het volgende: „Item wordt de voirscreven borgemeesters omgeslaghen t'ontfangen van de thiende van Syne Hoogheyt den Prince van Oragnie, die welcke by Dominé Silvius, predicant vande Hooghe ende Leeghe Swaluwe, als beneficiaet van Syne gemelte Hoogheyt, verpacht wordt die somme van j^{cxxij} gulden”. Deze tiend was de thans nog bestaande Rijks-korentiend in den binnenpolder.

Er bestonden dus in de zeventiende eeuw te Besoijen drieërlei tienden: kerke-smaltienden in den binnenpolder, kerke-tienden (zoowel koren- als smaltienden)

1) Mijn hartelijken dank aan Mr. Heeres, adjunct-archivaris te 's-Gravenhage, die met de meeste bereidwilligheid nasporingen heeft gedaan.

in den buitenpolder, en binnendijksche korentienden, aan de Domeinen competeerende.

Een verpachtcedul van dien tijd was aldus ingericht:

Op hyden den 28^{en} Junius 1657 soo willen de kerckmeesters, midschaders den opper kerckmeester ¹⁾ van tscheeren ²⁾ weeghen van Besoyen, naer voorgaende ghedane kerckelycke procelematien ende afferigatie van bieljetten, openbaerlycken verpachten de smaelthiende van Besoyen, gheleghen binnen dijckx, suydwaerts op toten Spranghsen erve toe, onsse kercke van Besoyen toe behoorende, als te weeten op allen wat daer in Besoyen binnen dijckx wassende ende vallende is, als te weeten: Traepsaet, coolsaet, kempsaet, 't vlas, opte kidden offe veercken ende lammeren, bien anders alwat aende smaelthiende dependerende offe aende voorscreven smaelthiende naer recht is behoorende. Ende dat naer ouder costuyne ende heercomen, soo die in voortyden plach verpacht ende ghenoten te woorden. Ende dat tot behoeff vande repaeratie vande voornoemde kerck ende kerckmeesters van Besoyen ghemaect, met conditien soo wie die selve pacht offe mijnt, dat die sal de belooffe pacht-offe coop penninghen ghehouden zijn te betalen nu Bamis ³⁾ toecomende anno 1657, t'Alderheylighen wel betaelt, sonder langher wtstel; ende dat op paerate executie, volleghende de ackte van de Ghecomitteerde Raden, met conditie dat den pachter zal betalen allen de oncosten, hier op rysende, sonder te corten: als wijncop, schrijffgelt, rantsoen, vanden gulden eenen stuyver voor het affhanghen. Oock ende sal pachter niet moghen doeleeren offe eenighe quytsheldinghe pretenderen, maer promptelycken de belooffe pacht penninghen moeten betalen, sonder teghensegghen, als naer behooren den rechten ghenoch sijnde. Item ende sal niemant van buyten doorps deze thiende moghen pachten, ende moghen de verpachters haer moghen houden aenden eersten, tweeden, derden jnsetter, mijnder offe slachhouder, aldaer het haer aen believen sal, sonder becroon ⁴⁾ offe teghensegghen van jmanden.

---

1) Dit was de schout.

2) 's Heeren.

3) Bamis, verbastering van „St. Bavo” (6 Oct.). Reeds sinds eeuwen wordt op dien dag te Waalwijk de drukste jaarmarkt gehouden. Het is de boerenkermis voor de omliggende plaatsen.

4) Bekreun.

Op alle voorgaende conditien soo is ghecomen Peeter Emons-
sen de Jonghe, als boorghemeester, ende heeft deesse voorscre-
ven thiende jnt apsoluet affhanghen ghelijnt voor de somme
van acht gulden, ende ghelooffde dese conditie naer te comen
ende te voldoen, ende voor het schryven van deesse conditien
thien stuyvers, ter presentie van ghetuyghen hier onderghescre-
ven, actum sijn hant (volgen de handteekeningen).

Eene verpachting van buitendijksche kerke-tienden was
nagenoeg op dezelfde wijze ingericht als voorgaende ver-
pachting. Zij geschiedde door kerkmeesters, met consent
van den schout als opperkerkmeester, ten overstaan van
heemraden of schepenen.

De derde soort tiendverpachting, nl. die, welker opbrengst
aan Stadhouders Willem III of aan de Domeinen toekwam,
geschiedde door gecommiteerden van Zijne Hoogheid en
den „rentmeester van syne Hoogheits geestelycke goede-
ren der stadt ende Baronnie van Breda”, ten overstaan
van twee schepenen en den secretaris van Breda. Een
kenmerkend onderscheid tusschen de eerste en de twee
laatste verpachtingen was, dat de eerste enkel geschiedde
voor Besoijnsche ingezetenen, de beide laatste niet.

Men meene niet, dat al deze tienden geregeld zonder
moeite geïnd werden. Daarin zou men zich deerlijk ver-
gissen. Onze voorvaderen uit de 17de eeuw vonden het,
evenmin als vele landbouwers tegenwoordig, aangenaam,
dat een gedeelte van hun koren of van hunne andere
gewassen (smaltienden) door vreemden werd medegenomen.
In eene kerke-rekening over de jaren 1656 en 1657 komen
verscheiden posten voor, waarin verantwoording wordt ge-
daan van uitgegeven gelden voor het bewaken van kerke-
tienden. Men oordeele: „Item den 3^{den} Augustus 1656
de rendanten betaelt aen Adriaen Geeritsen ende Ghijs-
bert Lambertssen ende Handrick Thonissen elck eenen
dach ende elck vijf nachten over 't waecken vande buy-
ten dijcxse thiende; daer over geaccordeert ende betaalt
volgens quitantie — 15 gulden”. Dit zij slechts één voor-
beeld uit vele: al deze posten te zamen beliepen, enkel
over het jaar 1656, de aanzienlijke som van ± 40 gulden.

Erger werd het, toen in 1676 en later in 1692 de Staat zelf inbreuk wilde maken op de tiendrechten der Gereformeerde kerk. De Staat namelijk wilde in genoemde jaren in zijnen naam en te zijnen voordeele hennip- en vlastiend onder Besoijen verpachten, welke tienden, tot de smaltiend behoorende, het eigendom der kerk waren. Maar de toenmalige kerkmeesters en andere bewoners dezer heerlijkheid verzetten zich hiertegen uit alle macht. De lezer oordeele naar de volgende stukken :

1. Pro deo, om dat voor de kerck is.

Wy, Ivo van den Heuvel, schout, Godtschalck Buys ende Aert Wynants, borgemeesters, mitsgaders Mighiel Jaegers, Peeter van Eemonts, Wouter Aertssen Reyers, Cornelis Corsten, Handrick de Roy, Cornelis de With ende Anthony Prasers, heemraden der heerlijkheynt Besoyen, getuygen ende verclaren op d'eeden int aenvangen onser respectieve chargien, gedaen ter ernstige instantie van onse goede ingesetenen, rechtvaardigh ende waerachtigh te wesen, dat wy noyt gehoort, gesien noch verstaen hebben, dat de Thiende van sijn Doorluchtige Hoogheynt den Heere Prinse van Orangien in onse voornoemde heerlijkheynt Besoyen oyt ofte immermeer veerder by de Pachters van dien is ingevoert, als alleen ten reguarde van de Coren Thiende, sonder dat de selve pachtters over d'ingesetenen alhier eenige actie ofte pretensie hebben hooren moveeren over de smal Thiende, als alleenlijck dat ons ter ooren gecomen is, dat de Pachtters van de opgamelde Thiende in den verleden jare 1676 daer over actie sustineren. Wyders soo verclaert den voornoemden Jagers (: sijnde een man van hoogen ouderdom, ontrent tachtentigh jaren, doch noch by goeden verstande :) rechtvaardigh ende waerachtigh te wesen, dat hy de opgamelde Thiende ten tyde als de stadt Breda noch was onder 't gebied van den Coninck van Spaengien, in pacht heeft gehad, en indier qualiteyt niet veerder heeft ingevoert als alleen de Coren Thiende, sonder dat hy ofte de andere Pachtters voor ofte ontrent die tyden geene de minste actie ofte pretensie over de gemelte smal Thiende hebben gmoveert. Eyndigende wy, schout, borgemeesters ende heemraden der heerlijkheynt Besoyen voornoemt, hier mede dese onse verclaringe, ende hebben in teecken der Waerheynt de minute deses, ter secretarye alhier berusten-

dende, eygenhandigh onderteekent. Gedaen tot Besoyen den 14^{den} Juny 1677. (Volgen de handteekeningen).

2. Pro deo.

Wy, Pieter van Andel ¹⁾, schout, Geerard Moetjens en Adriaen Wouters van Baertwijck, heemraden der heerlijkheyt Besoyen, doen cont, dat voor ons compareerde in propere persoonen: Wouter Jansen van Tuerenhout, out ontrent tnegentigh jaren; Adriaen Anthonussen, out ontrent tachtentigh jaren; Rombout van den Ancker, out-borgemeester alhier, out ontrent vieren-seuventigh jaren, ende Hendrick Anthonussen Carpestijn, out ontrent drie en sestigh jaren: alle ingeboorne ende inwoonende nabueren, sijnde noch van goeden verstande en staende ter goeder naem, faem en reputatie, mitsgaders Willem Pruyzers, out ontrent achtenveertigh jaren, mede inwoonder alhier. Ende getuygen eerstelijck de vier eerste Comparanten eenpaerlijck, onder eede, solempneel in handen van den schout affgeleyt, ter requisitie van Jan Huiberts van Heyst ende Hendrick Hagen, jegenwoordige kerckmeesters alhier: rechtvaerdigh ende waer-achtigh te wesen, dat de Pachtters van Coren Thiende van sijn Majesteyt ²⁾ van Groot Britannien etc., onder dese heerlijkheyt Besoyen gelegen, noyt oft nimmermeer meerder hebben ingevordert ofte gethient dan alleen ten reguarde van de Corenthiende, sonder dat de selve Pachtters over de ingesetenen alhier eenige actie ofte pretensie over de smal Thiende van kennipvlas hebben gmoveert. Ende den voorn: Pruyzers getuyght insgelijcx onder eede, solempneel, ter instantie als voren, dat hij de Thiende van sijn opgemelte Majesteyt in pacht heeft gehad, ende dat sijhe huysvrouwe, voor synen troudach weduwe sijnde van wylen Peeter Aertssen van Tuyn, in haren weduwe-lycken staet, en in haren eersten huwelijck die mede in pachten hebben gehad, maer dat sy in die qualiteyt de smal Thiende voorn: van kennipvlas noyt hebben ingevordert noch getracht te thienden oft intevorderen, vermits het selve by de andere Pachtters, syne predecresseurs, noyt was geschiet noch voorgevallen, als alleen de Corenthiende, ingeolge van de respectieve

1) De familie Van Andel heeft, zoover mij bekend is, meer dan 150 jaren de voornaamste ambten te Besoijen bekleed, hetgeen breder zal blijken uit mijne „Geschiedenis van Waalwijk en Besoijen”, die eerlang in druk zal verschijnen.

2) Onze Stadhouder Willem III.

verpacht cedullen, daer van sijnde. Eyndigende sy, deponenten voorn.: hier mede dese hare depositie, en hebben naer prelecture van dien daer by gepersisteert, soo waerlijck most haer deponenten Godt Almachtigh helpen. Des toirconde soo is de minute deses, ter secretarye alhier berustende, by de voorn: deponenten, benevens ons, schout en heemraden voorn.: eygenhandigh onderteeckent, den 10^{den} Mey 1692.

Compareerde mede voor ons, schout en heemraden voorn.: Pleuntjen Strijchoven, huysvrouw van den voorscreven Pruyzers, die haer met de voorscreven verclaringe van haren man confirmeerde, daer by doende, dat sy meer dan veertigh jaren geleden de op gemelte Coren Thiende in voegen als voren in pachten hebben gehad en noyt geen kennip off vlas gepacht off getient te hebben, dan alleen de Coren Thiende. (Geteekend) G. Verheyden, secretaris 1692.

Aan deze stukken verbonden is ten eerste een „Extract uyt de verpachtcedulle van sijn Majesteyts Coren Thiende in Besoyen”, waaruit blijkt, dat Willem III of het Domein slechts recht had op de korentienden aldaar; ten tweede een, uit 's-Gravenhage gegeven, gezegeld stuk van den volgenden inhoud:

Extract uyt het quohier van de verpond: geformeert in den jare 1650 over de Dorpen, die by redemptie vooresen beth: hebben genomen, naer proportie van de quohieren, gemaect in de jaren 1627 en 1649, alwaer fol. 68 verso staet als volcht over den dorpe v: Besoyen:

X: koorthienden van syne Hoogheyd verp: 113, —, —.

X: koorthienden van de kerck van Besoyen: 1, 14, 7³/₄.

Accordeert met het originele quohier, ter Finantie berustende, Hage, den 25^{en} Juny 1693.

(Geteekend): W. van Neck 1693.

Ten derde een door den procureur F. v. Schorrenbergh, die de zaak der kerkmeesters in handen had, opgesteld request van den volgenden inhoud:

Aende Ed: Mog: Raeden van sijn Konincklycke Majesteyt van Groot Brittangie.

Geven ootmoedelycke te kennen kerckmeesteren van Besoyen, dat off wel de rentmeesters van Hoogst gemelte sijn Majesteyt

noyt voor heene eenige andere Thienden verpacht hebben dan alleen de Koorn Thienden aldaer, vermogens de bescheyden daer van sijnde, soo was eghter in den voorleden jaere 1693 voorgevallen, dat den rentmeester Kip voorgevende van intentie was, nevens de Gr. Koorn Thienden, mede te verpachten kennip en vlas, 't geene notoirlijk tot de smalthiende gehorigh is; soo hadde de supplianten haer by requeste op den 17 Juny desselvigen jaers geaddr: aen UEd: Mog: en daer by versoght aspect, daer by den voorn: rentmeester moght werden gelast en bevolen, over het dorp van Besoyen geen andere dan koorntienden te verpaghten, even als tot die tijt was geschiet. Dat daerop eerst gevolgt wesende aspect van communicaectie aen den voorn: rentmeester, en naer desselfs ingenome berigh-tinge de supplianten hadden geordonneert aenden welgemelten Raede over te zenden soodaenige documenten off copyen auten-tijcq, als vermeynde tot fundament van haere sustenue in han-den te hebben; 't welck by haer, supplianten, sijnde opgevolgt en voldaan, soo was Uwer examienantie vandien, by aspect vanden 26sten Juny daer aen volgende, de voorscreven requeste met de bescheyden, daertoe specterende, gestelt in handen van den heer Raet Hogendorp, op de doen aenstaende verpaghtinge derrewaerts gaende, omme daer inne te doen en handelen soo als deselve in equieteyt soude vinden te behoren. Dat daer op gevolgt is, dat niet anders dan alleen de voorscreven koorntiende onder Besoyen voornoemt sijn verpaght geworden, ge-lycken 't sedert naer voorgaende remonstrantie van de suppli-anten by d'Heer Raed Vrybergen als commissaris op den 12^{en} July voorleden mede is verstaen, dat den voorn: rentmeester sijn Majesteyts voorscreven Coornthiende dit jaer op den oude voet, sonder de kennip en vlas thienden soude hebben te ver-pagten, alles breder blyckende ex annexis, wt alle het welcke sonne klaer consteert, dat de voorscreven smalthienden van kennip en vlas alleen en prievatieve tot de kerck van Besoyen voorn: behoren, alhoewel die seer geringe sijn en jaerlijcx niet meer kan toenemen, ter consiederatie het weynige teelandt (teelland) aldaer van opgesetenen van Besoyen nootsaelkelijk moet werden beslaegen met koorn en graenen, omme henne famielien daer van te doen subsisteren.

Het is nu sulcx, dat sy, supplianten, tot behoudinge van hun recht van haer seer arme en bouvallige kercke, haer gaerne eenmael sage gerust gestelt, weshalven genootsaect werden

haer te keeren tot UEd: Mog.; seer ootmoedelycken versoekende aspect, waarby den voorn: rentmeester Kip en allen anderen sy gelast en bevoelen over het gemelte dorp van Besoyen in het toekomende geen andere dan koornthienden te verpaghten, gelijk tot nogh toe is geschiet, dit doende etc. (Geteekend): F. v. Schorrenberg.

Het antwoord op dit request, dat als kantteekening er naast geschreven staat, luidt als volgt:

Den Raad, geresumeert hebbende de voorgaende requesten en appointementen, mitsgaders de stucken by de supplianten t'harer intentie overgelevert, vind goet, dat den rentmeester van de geestelycke goederen tot Breda, Huybert Kip, int toecomende geen andere dan Coornthienden onder Besoyen sal verpachten.

Actum in den Rade van syne Ko. Maj. van Groot Brittagnie in 's Gravenhage, den 12^{den} Oct. 1694. (Geteekend): Joh. Pesters, van Vrybergen, H. Kip.

In het archief berust ook de nota van verdiende penningen, die de kerkmeesters aan bovengenoemden procureur voor zijne gedane moeite verschuldigd waren. Deze, te lang om hier afgeschreven te worden, bedroeg 23 gulden 16 stuivers.

Mijne taak spoedt ten einde. Volledigheidshalve moet ik er nog op wijzen, dat de smaltiend, die de kerk in den binnenpolder bezat, in de voorgaande eeuw schijnt verlopen te zijn; althans er wordt sedert dien tijd geen gewag meer van gemaakt, zoodat de Hervormde kerk thans nog de volledige tiendrechten in den buitenpolder bezit, die echter bedroevend weinig opleveren, wyl aldaar tegenwoordig geen bouwgrond meer gevonden wordt. Toch had de kerk niet lang geleden (1888), bij de onteigening van gronden ten behoeve van den Nieuwen Maasmond, nog een buitenkansje. Voor den afkoop van tiendrechten dier onteigening betaalde de Staat haar bijna 2000 gulden, waarbij laatstgenoemde dus op koninklijke wijze de rechten der kerk erkende. In het begin van 1894 was er te Besoijen eene kwestie hangende omtrent de erwtentiend,

waarvan alle landbouwers aldaar — mij dacht toen terecht — beweerden, dat zij in deze gemeente nimmer door het Rijk is verpacht geworden. Er werd door enkele belanghebbenden een verzoekschrift gezonden aan Hare Majesteit de Koningin-Weduwe-Regentes, waarin zij eerbiedig verzochten voortaan van de tiendheffing op erwten versoond te blijven. Het antwoord daarop was echter teleurstellend. Het luidde aldus:

De Minister, Beschikkende op het tot Uwe Majesteit de Koningin-Weduwe-Regentes gericht en bij kabinetsappointement van 16 Maart l. l. n°. 40 ter beschikking ontvangen adres van L. J. Loeff, B. de Rooij, H. van Heijst en H. Quirijns, landbouwers te Besoijen, zich beklagende, dat, toen in den nazomer van 1893 van Staatswege naar volkomen recht de korentienden waren opgehaald, ook tiend gevorderd is van erwten, welke tiend door de rekestranten is geweigerd, op grond dat in de gemeente Besoijen nimmer erwten of andere, tot de smaltiend behoorende gewassen, zijn getiend;

dat rekestranten daarna wegens tiendweigering gedagvaard zijn, en ter voorkoming van executie hunner goederen, de gevorderde vergoedingen, met de bijkomende kosten voor hen gezamenlijk bedragende ± f 260, in Januari j. l. hebben betaald;

dat zij, hoewel er nimmer aan gedacht hebbende den Staat te benadeelen en steeds bereid de korentienden, die rechtens aan den Staat behooren, te laten volgen, zich nochtans zeer bezwaard achten over de heffing der erwtentiend;

verzoekende zij onder overlegging van bescheiden, waaruit naar hunne meening de niet-tiendplichtigheid van erwten moet blijken, dat zij in hun recht hersteld worden en dat te Besoijen voortaan geen erwten meer getiend worden, maar uitsluitend graan;

Gelet op het bericht van den Directeur der registratie en domeinen te Maastricht dd^o 31 Maart j. l. n°. 1023;

Herzien de beschikking van 12 December 1893, n°. 30, op een verzoek van rekestranten van gelijke strekking;

Geeft den rekestranten, bij uittreksel dezer, te kennen, dat hun nader adres, evenmin als de daarbij overgelegde stukken, grond geven tot wijziging van die beschikking;

dat die stukken hoogstens aantoonen, dat onder Besoijen geen

smaltiend geheven wordt, doch dat de erwten in geenen deele — gelijk zij in hun adres zeggen — tot de smaltiend behooren, maar integendeel tot de grove of korentiend, die zij zelf als verschuldigd erkennen;

dat de Staat daarom de erwteniend niet kan laten varen en rekestranten zich, door niet meer te weigeren, voor 't vervolg zoo hooge kosten als zij thans betaald hebben, kunnen besparen.

Voor gelijkkluidend uittreksel,

De Secretaris-Generaal,
BARTSTRA.

B e s o i j e n.

EEN GESCHIL TUSSCHEN DE STATEN VAN ZEELAND
EN DE CLASSIS SCHOUWEN EN DUIVELAND,

DOOR

Dr. P. A. K L A P.

Men schreef Februari van het jaar onzes Heeren 1698. Johan de Rijke had als predikant der stad Zierikzee emeritaat aangevraagd en verkregen, zoodat men genoodzaakt was, het beroepingswerk ter hand te nemen. Den twaalfden van genoemde maand kwam dan ook het Collegium Qualificatum voor het eerst bijeen, om voorloopige besprekingen te houden met het oog op een uit te brengen beroep. De meeningen waren verschillend over de vraag, of men zou uitgaan, om predikanten te hooren, dan of men zonder dit een beroep zou uitbrengen. Met meerderheid van stemmen werd besloten, dat men noch zou gaan hooren, noch predikanten zou uitnoodigen, om op beroep te komen prediken; doch, om de protesteerende minderheid wat toe te geven, zou men de vergadering tot 26 Maart verdagen. In dien tusschentijd kon wie wilde zelf informatiën inwinnen omtrent den een of ander.

De bepaalde dag breekt eindelijk aan; het Collegium Qualificatum wordt belegd, en de uitslag der stemmingen doet zien, dat tot predikant, als opvolger van Ds. de Rijke, beroe-

pen is de heer Van Velsen, te Oudorp bij Alkmaar. Doch hiermede zou de zaak nog niet zijn afgelopen, want een deel der vergadering was tegen ds. Van Velsen zeer ingenomen en deed daarom alle mogelijke moeite, om hem te weren. Daartoe wendden deze tegenstanders zich in de eerste plaats tot de classicale vergadering, die weldra over de geldigheid van het beroep zou te oordeelen hebben. Hun verzoek was natuurlijk, dat de Classis het beroep geliefde te improbeeren.

Den 23sten April verzoeken gecommiteerden van het Collegium Qualificatum dan ook aan de Classis, het gedane beroep te willen approbeeren, maar in dezelfde vergadering verklaren weder anderen zich hiertegen. De Classis zat waarlijk in een vrij moeilijk geval. Gelukkig vond zij voor ditmaal eene uitvlucht, die wel meer werd aangewend: het vergevorderde uur deed de behandeling dezer zaak uitstellen tot de eerstvolgende ordinaire vergadering. Intusschen zouden beide partijen hunne belangen schriftelijk uiteenzetten en deze verhandelingen bij de Classis indienen. Deze eerstvolgende vergadering werd 30 April te Brouwershaven gehouden, maar de zaak van Zierikzee kwam er niet in behandeling. Alleen werd bepaald, dat men haar weder zou uitstellen. Evenwel werd dit besluit eenigszins gemodificeerd, doordat er 5 Mei eene buitengewone vergadering zou gehouden worden ter afdoening der zaak. Het Zierikzeesche Collegium Qualificatum moest hiervoor nog 7 ponden vls betalen. Op den bepaalden datum komt dan ook de Classis bijeen; de verschillende partijen worden gehoord, en het oordeel der vergadering is, dat men het uitgebracht beroep niet mag goedkeuren, omdat men meende, dat er eenige informaliteiten begaan waren, maar ook omdat men voor eene scheuring der gemeente vreesde. Het vonnis was dus geveld ten nadeele van Ds. Van Velsen en zijne voorstanders ¹⁾.

---

1) In de Acta lezen wij, dat de improbatie geschiedde „om deese groote en gewigtige redenen. I. eenige informaliteiten in deselve begaan bij de beroepers. A. het weijgeren van hooren of ontbieden van eenige onbekende predikanten aen verscheide leden des Colleg: qualif: nomine collegii, dat haar uit natuur van de zaak toequam. B. het handelen

Deze leggen zich evenwel bij het oordeel der Classis niet neer. Zullen zij nu bij de vergadering herziening van het vonnis aanvragen? Zij weten wel, dat zij van de Classis geen heil te wachten hebben. Gelukkig staat er voor hen nog een uitweg open, door bij de Staten een request aan te bieden en hunne hulp in te roepen. Maar daardoor erkennen zij feitelijk het recht der Staten, om zich met kerkelijke zaken te bemoeien. Het Collegium Qualificatum requesteert ¹⁾; maar dit college bestaat voor een deel uit politieken. Dat deze geen bezwaar hadden, de Regeering met een oppergezag ook in kerkelijke aangelegenheden te bekleeden, is licht te begrijpen. 't Is waar, in het genoemd college zaten ook kerkelijken; maar hoe licht waren zij niet door de politieken over te halen, te meer als zij niets van hunne partijgenooten te wachten hadden. Doch hoe dan ook, het is een feit, dat het Collegium Qualificatum zich op de Staten beriep, die zich bereid toonden, de helpende hand te bieden. Waarom? Omdat het den Staten steeds te doen was, rust en vrede te bevorderen. Deed de kerk moeite, nu en dan dien vrede te verstoren, de Staten trachtten haar dan tot rede te brengen. Zoo ook nu. Vreezende dat deze geschillen in de Zierikzeesche gemeente nadeelige gevolgen mochten hebben, wilde de Regeering zich gaarne beijveren, de rust te doen wederkeeren.

De inhoud van het bedoelde request laat zich best begrijpen. Natuurlijk wordt er in gewezen op het onbillijke van het classicale vonnis, dat zich o. a. ook grondde op het feit, dat men niet officiëel naar de bekwaamheden der voorgestelde predikanten is gaan hooren. Doch reques-

---

tegen de resolutie des E: Classis de anno 1681 den 9 April. II. om eenige onlusten door deese beroepinghe geresen tusschen de gedeputeerden van de magistraat en gedeputeerden deszelfs, leden des kerkenraads, en leden deszelfs, welke naderhand tot heevigheden zijn wtgevallen, soodat het te dugten staat, dat de kerck van Zierikzee hier door in vier en vlamme soude geraaken, te meer alsoo het meerendeel der gemeente met ongenoegen teegen de beroepene is ingenoomen.

1) Slechts de kleine meerderheid was tegen het beroep.

tranten herinneren er aan, hoe de Zeeuwsche kerkordeningen van geen uit-hooren-gaan spreken, ook niet die van 1591, welke toch den grondslag vormt voor de latere. En wat kon men op den persoon van ds. Van Velsen aanmerken? „Wij kunnen,” zoo lezen wij, „Uw Ed. Mog. versekeren dat nogh op de materie, nogh op de formaliteit der beroepinge met fundament iets te seggen valt; want wat het eerste aengaet, de beroepen persoon is seer stigtelyck van wandel, in de leere orthodox, arbeidsaem in des Heeren dienst, van goede gaven en bequaemheden, en zigh stipt houdende aen de formulieren van eenigheijt”. Het verzoek is dan, dat de Staten eene hoogere kerkvergadering mogen doen beleggen, voor welke de zaak zou kunnen beslist worden.

Naar aanleiding van dit verzoekschrift wordt den 23sten Mei door de Staten een brief gericht aan de Classis met het verzoek, neen met het bevel, binnen veertien dagen omtrent deze aangelegenheid inlichtingen te geven.

Door dit schrijven zullen de kerkelijken niet aangenaam gestemd zijn geweest. De leden der classicale vergaderingen, vooral de predikanten, gevoelden hunne waardigheid en vermaakten zich steeds in het ten toon spreiden van hunne macht, die evenwel feitelyk niets anders was dan een schijn er van. En nu werden zij door de Staten vrij wel uit de hoogte behandeld. De Regeering bekommerde zich niet om de gevoeligheid der heeren. Dat moest voor hen eene moeilijk te verdragen vernedering zijn. En wat zouden zij er aan doen? Zij wisten wel, dat met de Staten niet te spotten viel. Er bleef dus weinig anders over, dan te gehoorzamen. Terugschrijven zouden ze dan ook, maar voorshands nog niet juist zooals van hen begeerd werd.

In het antwoord, dat de Classis aan de Staten zond, trachtte zij in de eerste plaats twee dingen aan te toonen. Ten eerste, dat de requestanten, die zich teekenen als gedeputeerden van het Collegium Qualificatum, dien titel feitelyk niet verdienen. Het request moest dus niet beschouwd worden als van het geheele college te zijn, maar

slechts van eenige leden. Ten tweede, en dit is wel het kardinale punt, beweert de Classis, dat requestranten met hun verzoekschrift een verkeerden weg hebben ingeslagen. Zij acht het niet behoorlijk, dat men zich tot de Staten gewend heeft. Men beroept zich hierbij op de uitspraken van de Middelburgsche synode (1591), der Goesche (1597) en der Thoolsche (1638)¹⁾. Volgens deze synodale bepalingen kon iemand wel van eene classicale uitspraak in appèl komen bij eene hoogere kerkelijke vergadering, doch dit appèl moest ingediend worden bij de classis, door welke men veroordeeld was. Dit appèl moest verder binnen 10 dagen geteekend en ingeleverd worden, terwijl appellant aan het gevelde vonnis onderworpen bleef, zoolang eene hoogere kerkelijke vergadering het niet vernietigd had. In ieder geval hadden dus requestranten dezen weg moeten bewandelen en zich niet tot de Staten gewend hebben. Indirect beweert dus de Classis, dat de Gecommitteerde Raden der provincie zich met deze aan-

---

1) Art. 28 der Middelburgsche synode (1591) luidt: „Soo yemant hem beklaagt, door de uytspake der minder Vergaderinge verongelickt te zijne, de selve sal hem tot een meerder Kerkelicke Vergaderinge beroepen mogen, ende het gene door de meeste stemmen goet gevonden is, sal voor vast ende bondigh gehouden worden: ten zij dat het bewesen worde te stryden tegen het Woort Godts oft tegen d'artickele in desen Provincialen Synodo besloten, soo lange als de selve door geene andere Provinciale oft Generale Synode verandert sijn.”

Art. 5 der synode te Goes (1597) luidt: „Soo ijmandt van een kerkelijck besluit tot een hooger kerkelijcke vergaedinghe wil appelleeren, dat de selve op poene van actie te verliesen, sulx sal moeten aendien binnen den tijd van thien daegen, het sij den classi ofte den gedepu- teerden des sijnodij selve, op dat de swaerigheid in de eerste versaemelinghe moghte werden geslist.”

Art. 4, Cap. I, der Thoolsche synode (1638) luidt: „Wat belangh als eene Kercke of Kerckelyck Persoon, of yemant anders, sijn bij het oordeel van eenige Classe gegraveert vonde, ende de Classis in weygering ware haer saken aen de Classe Synodael bekennt te maecken, zoo dat een hooger Vergadering geen kennisse van hare swarigheyt en kan nemen, ende deselve beslissen, wat dan in zulcken gevalle te doen staet? Is goet gevonden, dat men zal volgen de Regulen van de voorgaende Synoden; namentlyck, van Anno 1591, Art. 28, nader verklaert in Syn: Goes: 1597, Art: 5.”

gelegenheid van zuiver kerkelijken aard niet te bemoeien hadden. Feitelijk, al gebeurt het ook in bedekten vorm, doen de kerkelijken hun beklag, dat hunne rechten door de Regeering geschonden zijn. Dit was het, wat zij voornamelijk wilden te kennen geven. Het verdere schrijven, zeer langdradig en erg onderdanig, spreekt den wensch uit, dat de Staten in deze zaak niets anders zullen doen, dan requestanten naar hun Collegium Qualificatum verwijzen, om daarin zulke maatregelen te helpen nemen, die kunnen strekken tot wegneming der bezwaren, terwijl de Classis alle mogelijke medewerking verzekert.

Zooals te verwachten was, stelden de Staten zich met dezen brief geenszins tevreden. Zij hadden naar inlichtingen, d. w. z. naar redenen der improbatie gevraagd, maar de Classis had deze niet gegeven. Integendeel zij had het recht der politieke inmenging betwist. Dat was door de Staten zeer goed gevoeld, en in hun tweeden brief leggen zij er dan ook den nadruk op, dat men in deze aangelegenheid hen niet kon passeeren. Want gesteld toch, zoo schrijven zij, dat het proces geheel langs kerk-rechterlijken weg gevoerd wordt, niemand kan eene hoogere kerkelijke vergadering beleggen, tenzij dat wij, Staten van Zeeland, daartoe eerst vergunning hebben gegeven. Na dit den heeren der Classis duidelijk aan het verstand gebracht te hebben, wordt hun zeer beleefd, maar ook even nadrukkelijk verzocht, dat zij nogmaals de zaak in overweging zullen nemen en met het Collegium Qualificatum van Zierikzee onderhandelen, om zodoende alles te schikken tot orde en rust in Kerk en Staat. En, dus wordt er bijgevoegd, leveren deze pogingen geen gewenscht resultaat op, dan zullen wij, Staten, maatregelen nemen, die in dit geval het best worden geacht.

De Classis begreep zeer goed, dat deze brief, hoe beleefd ook gesteld, niets anders was dan een bevelschrift, en dat zij de wenken, daarin gegeven, had op te volgen, om erger te voorkomen. De broeders namen dan ook de moeite, de zaak nog eens opnieuw te overleggen, het voor en tegen van het beroep nogmaals te

overwegen, of men het mogelijk ook nog kon approbeeren. Dit was een gewichtig besluit, want waarlijk de Classis ging er niet spoedig toe over, hare decreten te herzien. En nu deed zij het, omdat zij bang was voor de Staten. Evenwel, men vond geen reden om het gevelde vonnis te veranderen, hoe gaarne men ook de geschillen uit den weg had geruimd. Doch wat men niet deed: het genomen besluit werd niet voor de Staten gemotiveerd, hoewel men uit den laatst ontvangen brief duidelijk kon opmerken, dat te Middelburg eene verantwoording betreffende de improbatie verwacht werd. De reden van dit verzuim der classicale vergadering is natuurlijk niet ver te zoeken. Zoo lang mogelijk toch wilde zij hare souvereiniteit in eigen kring bewaren; zoo lang mogelijk wilde zij weerstand bieden aan de inmenging der Staten en althans een schijn van onafhankelijkheid bewaren.

Intusschen was het Augustus geworden zonder dat men iets gevorderd was in de afhandeling der zaken. In deze maand wendden zich de requestanten ten tweeden male tot de Staten. Daartoe toch gingen zij over, nadat zij kennis hadden genomen van de bezwaren, welke de Classis bij de Regeering had ingediend. Requestanten wilden thans die bezwaren weerleggen. In de eerste plaats verzetten zij zich tegen de classicale beschuldiging, als waren zij geen gedeputeerden van het Collegium Qualificatum. Zij hielden vol, dat zij wel deugdelijk gevolmachtigd waren. Ten tweede toonden zij aan, dat er ook geen grond bestond voor de andere beschuldiging, als waren zij van den kerkrechterlijken weg afgeweken, door zich bij de Staten te gaan beklagen. Zij herinnerden er aan, hoe zij binnen den bepaalden tijd appèl hadden aangeteekend bij de Classis, waarvan hun een schriftelijk bewijs, onderteekend door den scriba van de classis, Ds. De Meij van Brouwershaven, was uitgereikt ¹⁾. Zij erkenden, dat zij zich

---

1) Dat requestanten hier niets dan waarheid schreven, blijkt uit het feit, dat nog een afschrift van bedoelde acte van appèl is te vinden in het register der classicale acten.

niet tot den praeses classis gewend hadden, doch om reden dat deze ook tot hunne partij behoorde. Vervolgens gingen zij in op de redenen der improbatie van het beroep, zooals hun die door den scriba waren medegedeeld. Het beroep zou b.v. niet zijn goedgekeurd, omdat men niet vooraf eenige predikanten was gaan hooren. Maar, zoo voeren requestanten hiertegen aan, vergeet men dan, dat ieder, die wilde, zes weken gelegenheid heeft gehad, de noodige inlichtingen te verkrijgen en te gaan hooren? Daarbij komt nog, dat Ds. Van Velsen geenszins een onbekende was in Zierikzee. Ja, nog onlangs heeft hij meermalen voor de gemeente gesproken tot groot genoegen van verreweg de meerderheid, ja zelfs van velen, die tegen hem bevooroordeeld waren. Requestanten meenen dus, dat er geen reden voor de Classis bestaat, te volharden in haar verzet, en zij keuren het dan ook scherp af, dat het beroep ten tweeden male geïmprobeerd is. Natuurlijk, dat ook dit schrijven eindigt met een beroep op de welwillende medewerking der Staten.

Wanneer wij dezen brief lezen en toetsen, dan kunnen wij aan de daarin genoemde feiten geen geloof ontzeggen. Wij komen dan tot het besluit, dat de voorstellingen der requestanten dichter bij de waarheid staan, dan die der Classis. Het is waar, wat eerstgenoemden schrijven: „UEd. Mog. sullen klaer kunnen sien den onregtmaetigen en seer ongefondeerden handel des classis tegens de kerke van Zierikzee, en dat dit vonnis is uijtgesproocken en gevelt, gedreeven door menschelijckheeden, en niet door gronden die in waarheijt bestaen, of op gearresteerde synodale regulen sijn gegrontvest.” Waarlijk er bestond wel wat reden voor de Zierikzeesche broeders tot de klachte, dat de Classis den kerken „een Jock wil opleggen”.

Men kan licht begrijpen, dat de Staten door dit schrijven der requestanten minder aangenaam gestemd werden. Nog waren dus de kerkelijke geschillen niet bijgelegd; hoe langer dit werd uitgesteld, hoe meer gevaar de rust en vrede in het gewest begonnen te loopen. De Staten zagen zich dus verplicht, de Classis nogmaals tot haar

plicht te roepen, en wederom aan te dringen, dat zij toch die maatregelen zou nemen, welke bevorderlijk konden zijn aan de eendracht. Binnen veertien dagen verwachtten zij dan nu eene vermelding der gronden, waarop het beroep van Ds. Van Velsen niet was goedgekeurd. Bij deze missive werd het laatst ontvangen schrijven der appellanten gevoegd, waartegen de Classis hare bezwaren, zoo zij die had, binnen den gestelden termijn van twee weken moest inbrengen. Alsdan zouden zij, de Staten, raadplegen over het beleggen van eene hoogere kerkelijke vergadering, of over het inslaan van andere wegen. Vooral door deze laatste vermelding ook toonden de Staten duidelijk, wat zij wilden: volhouden en de zaak tot het laatste toe doorzetten zonder te vragen, of het ook naar den zin van de classicale heeren was. Al wierpen dezen in dit geval de gedachte van een coetus verre van zich, al wilden zij niets weten van een appèl, het zou toch gebeuren, als er geene andere wegen tot bemiddeling geopend werden. De Staten wilden het immers. Wat bekommerden zij zich om eenige predikanten?

Deze korte, maar dringende brief, die door de broeders dan ook een „ernstigh aenschrijven” wordt genoemd, komt in de classicale vergadering van 2 September ter tafel. Doch wegens de onvoltalligheid der vergadering wordt hij niet in behandeling genomen. Men stelt dit uit tot eene buitengewone bijeenkomst op den 9den van genoemde maand. Op den bepaalden dag komt dan ook de Classis bijeen ter expresse behandeling van het laatst ontvangen schrijven der Staten. Wat daarmee te doen? Ter zijde leggen? Dat durft men niet. Neen, de classis zal „bij eene breede deductie reden geven van de geïmprobeerde beroeping bij form van een bijlaege”, terwijl een schrijven ter beantwoording zal worden opgesteld.

In dezen brief, die door zijne langdradigheid de Staten heeft moeten doen schrikken, beginnen de broeders der Classis zich te verontschuldigen, dat zij de voorlaatste missive der Regeering niet hebben beantwoord. Gaarne wilden zij „alle voldoeninge geven” aan de Ed. Mog.

Heeren, maar zij „hebben niet en kunnen verstaen, dat de Ed. Mog. in verwagtinge waeren van nadere rescriptie”. Anders hadden zij niet tot nu toe getalmd. Zij kunnen toch berichten, dat zij alle pogingen hebben aangewend, om de zaak in orde te brengen. Zij hebben hun besluit betreffende het beroep van ds. Van Velsen aan eene herziening onderworpen; gaarne hadden zij het thans geaprobeerd; maar helaas, met den besten wil konden zij het niet doen. Het moet erkend worden, dat de gemeente van Zierikzee veel nadeel lijdt, maar de Classis is daar geheel onschuldig aan. Zij toch heeft getracht, in onderhandeling te komen met het Collegium Qualificatum, doch hare pogingen zijn op niets uitgelopen. Deze punten worden als ter inleiding besproken, waarna men overgaat tot de behandeling van de twee stellingen, die reeds in het vorig schrijven verdedigd waren: 1°. dat requestanten van den behoorlijken, kerkrechterlijken weg waren afgeweken, en 2°. dat zij niet bevoegd waren, uit naam van het Collegium Qualificatum te appelleeren. De bespreking dezer beide punten geschiedt op de oude manier; wij krijgen weinig nieuws te hooren. Natuurlijk moeten de Staten het ook nu weder vernemen, dat zij ten onrechte in de zaak zijn geroepen. „Immers,” zoo lezen wij, „soo sij haer appel op een kerkelijcke wijze hadden gedirigeert, soo souden sij voor Uw Ed. Mog. in den eersten niet afsonderlijk van het classis synodael, of ten minsten niet sonder blijck, dat haere saecke aldaer was verheffelijck verklaert, veel min ongemunieert van de redenen, die het classis van Schouwen hebben gmoveert om de bewusste beroepinge soo veel de actus aengaet af te slaen, sijn verscheenen geweest”. En wat het tweede punt betreft, nog houden de broeders vast aan de „nonqualificatie” der appellanten, hetgeen breedvoerig wordt uiteengezet. 't Is waar, zij hebben eene acte van appèl weten te verwerven, doch zij hebben die „subreptive” verkregen. De scriba classis toch is in den val gelooopen; doch er kan veel tot zijne verschooning aangevoerd worden. Er kwamen toch twee predikanten bij hem, van welke hij te goeder trouw ge-

loofde, dat zij hem niets zouden afvorderen, wat volgens kerkelijk recht niet geoorloofd was, „te meer dewijl genoemde ministers, bysonderlijk den bejaersten, altoos heeft willen gereputeerd sijn voor een groot zeloot”. En wat nu ten slotte de hoogere kerkelijke vergadering betreft, die de Staten in het vooruitzicht hebben gesteld, de Classis kan niet nalaten daartegen de protesteeren. Naar de meening der broeders zou daar nog heel wat aan moeten voorafgaan, o. a. ook eene behoorlijke acceptatie van het appèl door de Classis. Bovendien geven zij niet onduidelijk te kennen, dat de Staten geen coetus bijeenroepen, maar dat dit in ieder geval geschieden moet door de kerkelijke autoriteiten, nadat de Regeering daartoe de vergunning heeft gegeven. Geen wonder, dat de Classis wat bevreesd was voor eene vergadering, door de Staten belegd, al was dat dan ook eene kerkelijke. Zij begreep wel, dat de leden van zulk een coetus in naam zelfstandig konden zijn, in waarheid echter zich dienaren der Staten zouden betoonen. En dan zou de Classis zeker niet in het gelijk gesteld worden. Doch die weg, meenen de kerkelijken, moet ook in dezen niet bewandeld worden. Men moet trachten, een vergelijk te treffen door onderlinge broederlijke besprekingen tusschen het Collegium Qualificatum en de Classis. Deze laatste is daartoe gaarne geneigd. De appellanten blijven hier in gebreke. Zij dienen dus tot hun plicht gebracht worden, hetgeen door de Staten moet geschieden ¹⁾.

Bij deze missive werd gevoegd eene „Extensie van Redenen die het classis van Schouwen en Duijveland heeft gehad tot improbatie van een predikants beroepinge gevallen tot Zierikzee den 26 Maart 1698, op den persoon van ds. A. van Velsen predikant tot Outdorp”. In deze

---

1) Ook hier blijkt, hetgeen reeds zoo dikwijls is opgemerkt, dat de kerkelijken onder bepaalde omstandigheden gaarne gebruik maakten van den invloed der Staten. Dit college moest dienst doen, om allen, die van de kerk afweken, daarheen terug te drijven. Dan was de regeering goed. Maar wee, wanneer zij het waagde, in de rechten der kerk in te grijpen.

„Extensie” worden een viertal redenen aangevoerd, waarom men het beroep heeft geïmprobeerd. De eerste is, dat men Ds. Van Velsen wel met meerderheid van stemmen heeft beroepen, maar dat men toch „tegens de liefde, bescheidenheid en voorsightigheid der heiligen” gezondigd heeft, aangezien er geen rekening is gehouden met den wensch van twaalf leden, die hadden gewild, dat men eerst eenige predikanten was gaan hooren. De Classis geeft toe, dat volgens art. 28 van de Middelburgsche synode (1591) de meerderheid van stemmen in eene vergadering beslist, doch, zoo merkt men op, dat zelfde artikel voegt er bij: „tenzij dat het bewezen worde te stryden tegen het Woort Godts”. En dit laatste was juist het geval geweest naar het oordeel der broeders. Of zegt de H. S. niet, dat alles eerlijk en met orde moet geschieden, en dat God geen God van verwarring is? Welnu, eerlijk en met orde heeft men bij het beroepen niet gehandeld. Ten tweede is het beroep wel uitgebracht door een Collegium Qualificatum, maar door een, dat eigenlijk geen bevoegdheid bezat, want *a.* de convocatie was niet in orde; *b.* omdat het college „niet behoorlijk in des Heeren vrees is gespannen”, want het gebed was gedaan door een predikant, wien het niet toekwam, en dat onder protest van den collega, die het had moeten doen; *c.* omdat de functies van praeses en scriba zijn waargenomen door onbevoegde personen. Ten derde kon de Classis het beroep niet goedkeuren, omdat niemand der leden van het Collegium Qualificatum den persoon van Ds. Van Velsen kende. Men had hem eigenlijk nooit gezien of gehoord. Het was nu eenmaal niet de gewoonte, iemand te beroepen zonder hem eerst gehoord te hebben, tenzij men hem speciaal kende. En na een voorval in het jaar 1681, toen men te Serooskerke iemand beroepen had, alleen op geruchten afgaande, welke keuze men toen om bijzondere redenen heeft moeten „conniveeren”, was het besluit der Classis genomen, voortaan nooit meer zoo iets toe te staan. Mocht men hiertegen soms aanvoeren, dat in de artikelen der Synode van 1591, waar sprake is van het beroepingswerk, niet

wordt bevolen, eerst een predikant te gaan hooren, de Classis acht het ook onmogelijk, dat eene synode in alle gevallen kan voorzien. Door het stilzwijgen der bedoelde artikelen wordt de opinie der Classis nog geenszins weersproken. Ten vierde heeft de Classis geweigerd het beroep te approbeeren, omdat het in de kiesvergadering zeer verward en rumoerig is toegegaan. Men is namelijk „in veel twissten en heevigheeden tegens malkanderen uijtgevaeren”. Deze redenen, meent de Classis, geven voldoende grond voor het niet goedkeuren van het beroep, uitgebracht op ds. Van Velsen. Slechts daardoor kan, naar de meening der broeders, veel kwaad voorkomen en de kloof, ontstaan tusschen leden derzelfde kerk, gedempt worden.

Deze missive met bijlage had niet het gewenschte effect. Had de Classis misschien wel gehoopt, voortaan van de aanschrijvingen der Regeering bevrijd te zullen zijn, die wensch werd niet vervuld. De Staten bleven de Classis verantwoordelijk stellen voor de troebelen. Zeer goed hadden zij uit de laatste stukken gezien, dat genoemd kerkelijk college vrij willekeurig bij de improbatie des beroeps was te werk gegaan, en dat het nu zijne handelingen door allerlei sophismen trachtte goed te maken. De heeren te Middelburg begrepen wel, dat zekere hooghartigheid der Classis, die wilde doordrijven, de oorzaak was, dat de geschillen zulke afmetingen hadden aangenomen. In een schrijven, dat den laatsten classicalen brief beantwoordt, spreken de Staten dan ook nadrukkelijk den wensch uit, dat de eerstgenoemden alles zullen aanwenden, wat slechts kan dienen tot bijlegging der geschillen. De Classis moet trachten verzoening tot stand te brengen en alle beletselen weg te nemen, die nog in den weg staan; zij moet wat van hare hooghartigheid laten vallen en niet zoo volhouden, dat het kiescollege niet bevoegd is geweest. „Sonder Uw E. soo te blijven beswaeren over de pretense van qualificatie”, zoo lezen wij in den brief der Regeering, moeten ten spoedigste de noodige maatregelen genomen worden. „Wij recommanderen en vermaenen die niet te negligeeeren,” wordt er aan toegevoegd.

Wat zulk eene recommandatie der Staten beduidde, begreep de Classis zeer goed. Zij achtte het geraden, waarlijk ernstige pogingen tot bijlegging der geschillen in het werk te stellen ¹⁾. Zij koos hierin den besten weg. Wel moet het voor het gevoel der kerkelijken hoogst onaangenaam zijn geweest, weder zoo hunne minderheid, hunne onzelfstandigheid gevoeld te hebben, doch indien zij thans niet den wensch der Staten inwilligden, zouden deze handelend optreden, want de gansche toon van hun laatste schrijven deed verstaan, dat zij hun laatste woord gesproken hadden, dat het de laatste missive over deze aangelegenheid zoude zijn.

Jammer, dat de eerste pogingen schipbreuk leden. Wie hiervan de schuld droeg? Natuurlijk, dat de Classis die verre van zich wierp en er anderen aansprakelijk voor stelde. Zij beweerde namelijk, dat zij onmogelijk verder op de zaak kon doorgaan, omdat de voorstanders van Ds. Van Velsen bleven volhouden, dat hun werk „in goeden gemoede” geschied was, en dat zij daarom hun appèl niet konden terugnemen. Laat dit waar zijn; maar waarom dan over het hoofd gezien, dat appellanten „opene ooren wilden leenen, wat de classis haer soude voorstellen, aen welck sij soo veel als haer gemoet toeliedt souden refereren”? De broeders schrijven wel aan de Staten, dat zij na de mislukte pogingen tot verzoening „met smerte haerer ziele” gescheiden zijn, maar of die smart wel zoo heel erg is geweest, betwijfelen wij. Het zou althans niet te verwonderen zijn, indien de Classis, voor het oog zeer welwillend om de Staten te believeen, heimelijk nog alles aanwendde, om de komst van den heer Van Velsen te verschuiven ²⁾.

1) In een schrijven, waarin de Classis o. a. de ontvangst van der Staten missive bericht, lezen wij b. v.: „de classis bevindt sich seer begerigh om Uw Ed. Mog. godtvrugtigen vredenraet met alle vigilantie te obtempereren”, terwijl aan het slot van denzelfden brief nog verzekerd wordt: „wij sullen van onsent weege alles contribuieren wat tot het eijndigen van soo erghcherlijcke en schaedelijcke onlusten, en tot wederzijte accomodatie soude konnen dienstigh geoordeelt werden.”

2) Wij spreken dit vermoeden niet zonder grond uit. Straks zullen wij er nog even op terugkomen.

Geruimen tijd werd hun wensch vervuld. Door allerlei andere verwickelingen toch werd er tusschen 10 October 1698 en 11 November 1699 geen vergadering van het Collegium Qualificatum gehouden¹⁾. Eindelijk kwam genoemd college bijeen, en — met algemeene stemmen werd nu Ds. Van Velsen opnieuw beroepen. Het schijnt dus, dat men met de Classis tot een accoord is gekomen. Men zou al het gedane als ongedaan beschouwen en geheel opnieuw met de werkzaamheden van het beroepen beginnen, waarbij de keuze weder op denzelfden persoon viel. Natuurlijk moest het nu uitgebrachte beroep weder aan de Classis ter goedkeuring worden voorgelegd, hetgeen in de vergadering van den 18^{den} November geschiedde. Gelukkig vonden de broeders thans geen bezwaar. Ds. Van Velsen werd eindelijk tot predikant van Zierikzee toegelaten. De appellanten hadden dus gezegevierd; de Classis had moeten toegeven, en al het leven, dat zij over deze zaak gemaakt had, diende slechts tot hare verdere vernedering, om haar des te beter te doen gevoelen: de kerk is niet vrij.

Het is te begrijpen, dat de broeders hun leed niet heel spoedig konden vergeten, en, al was het ook niet zeer christelijk, zich te eeniger tijd toch zouden trachten te wreken. Waarlijk dit beproefden zij, toen Ds. Van Velsen zich, na zijne bevestiging te Zierikzee, kwam aanmelden als lid der Classis. Toen men moest beslissen, of men hem al of niet als lid zoude opnemen, kwam de oude veete weder boven, en liet men hem gevoelen, dat hij hun vriend niet was. Zij dachten er nog over, hem het lidmaatschap der Classis te weigeren, om daardoor weder nieuwe onaangenaamheden te veroorzaken. En om welke reden? „Omdat sijn E. eenige psalmen, buiten oogmerk van sijne verhandelde texten had laten nasingen, ter tijd, wanneer sijn E. sijne gaven voor de gemeente van Zierikzee staande d'improbatio van sijn eerste beroep, voorstelde; om daar mede d'E. classis in 't gemeen, of wel eenige

---

1) Oneenigheden tusschen kerkeraad en magistraat waren hiervan de oorzaak.

van hare leden int bysonder te taxeren". De beschuldigde was echter wijzer dan zijne beschuldigers. Hij nam het vrij kalm op en beweerde, dat hij zich van geen boos opzet bewust was. De Classis moest nu weten, hoe zij met hem handelen zou. Het schijnt, dat de broeders toch eenigszins bang waren voor de gevolgen eener weigering; althans Ds. Van Velsen werd als lid der Classis toegelaten. Hiermede was de zaak ten einde. Gelukkig. Het had lang genoeg geduurd.

Oosterland.

NOG EEN BRIEF VAN J. WTENBOGAERT.

MEDEGEDEELD

DOOR

H. D E J A G E R.

De brief, dien ik heb toe te voegen aan de uitgebreide collectie brieven van J. Wtenbogaerts hand, door den Hoogleeraar Dr. H. C. Rogge in 't licht gegeven, is in originali bewaard gebleven in het archief der gemeente Brielle en verplaatst ons in den tijd der geschillen tusschen de Stedelijke Regeering en den Kerkeraad der Hervormde Gemeente te Brielle, over de vervanging van den predikant Libertus Fraxinus door Cornelis Pieterszè Burgvliet.

Zoals uit de in dit Tijdschrift ¹⁾ opgenomen Notitie van

---

1) Deel III, blz. 357 en volgg. In de inleiding, welke aldaar aan de Notitie voorafgaat, zijn eenige bijzonderheden betreffende Willem Crijnsze vermeld. Er kan nog aan toegevoegd worden, dat volgens eene attestatie uit den tijd der twisten tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten genoemde predikant zijne loopbaan als handwerksman en wel als kuiper begon. De attestatie vermeldt, dat Mr. Charles (Wijckhuys) op de vraag, of er te Brielle ook al twist was? antwoordde: ja, „eenen cuyper maeckt alle dese swaericheyt”. Hoeveel predikanten zijn er te Brielle? werd hem daarop gevraagd, en zijn antwoord was: „dry, twee gesonde en eenen siecke, dat was den cuyper”. De vrager zei toen: „off hy alschoon eenen cuyper van sijn handtwerck geweest is, dat en doet geen achterdeel aen Godts woort, als hy hem anders wel draecht ende Godts woort reyn ende suyver leert”.

Willem Crijnsze blijkt, namen die geschillen een aanvang in Junij 1612. Door den Kerkeraad uitgenoodigd mede te willen „arbeyden”, dat Ds. Fraxinus, die om zijn ouderdom en zwakheid herhaaldelijk en ernstig de begeerte had te kennen gegeven, om te mogen rusten van zijn dienstwerk, „by de kercke mochte blyven”, brachten de Magistraten het verzoek aan de Vroedschap over en dit College deed meer dan de Kerkeraad had gevraagd. Immers toen de vroede mannen vruchteloos „allerley middelen van inductiën hadden ghebruyckt om Fraxinum in den kercken-dienst te behouden”, gaven zij den leeraar zijn ontslag en bevalen als zijn plaatsvervanger aan Cornelis Burgvliet, een alumnus der stad en predikant te Nieuwkoop.

Dat de Vroedschap daartoe zou overgaan, was door den Kerkeraad volstrekt niet bedoeld, en niet gesteld op de komst van den aanbevolen leeraar, wien „quade geruchten” nagingen, wisten de Broeders te bewerken, dat Fraxinus beloofde aan te zullen blijven, zoolang zijne gezondheid hem zulks toelaten zou. Aan de Heeren werd die belofte bekend gemaakt en tevens verzocht af te zien van verdere pogingen ter bekoming van een predikant in plaats van Fraxinus, maar daarvan wilden zij niets weten. Zij bleven er op aandringen, dat Burgvliet beroepen zou worden, en toen de Kerkeraad volhardde bij zijne weigering, beriepen zij den door hen begeerden man buiten den Kerkeraad om.

Het door de Heeren uitgebrachte beroep werd aangenomen, en na de aanneming verlangden de Magistraten dat de vereischte „proclamaties” zouden worden gedaan, maar geen van de drie predikanten verklaarde zich bereid Burgvliet als beroepen leeraar van den kansel te proclameeren en daarna te bevestigen. Den 5den Mei 1613 werd Ryckewaert, die op dien dag de morgenbeurt te vervullen had, nog eens en toen „in den naeme van de Gecommitteerde Raeden” gelast „dat hy de proclamatie van Burchvliet soude doen”, maar de last werd niet volvoerd.

De Classis trad te vergeefs op „omme den Magistraet te vereenigen met den Kerckenraet in de beroupinge ende

aenneming van Borchvliet". Zij stelde „als middel ter accommodatie" 7 artikelen op, welke den 18den Mei 1613 door den Kerkeraad aan de Magistraten werden overgeleverd. De Heeren gaven te kennen hoe naar hun oordeel de artikelen moesten luiden, en toen hunne wijzigingen tegenstand vonden, wilden zij slechts op één punt eenigszins toegeven. Aanneming van het door hen voorgestelde, dat was op den 19den Mei hun eisch, en voorts bevestiging van Borchvliet op den aanstaanden Zondag. Den 22sten Mei stelde de Kerkeraad „eenige nadere conditiën" voor, maar de Magistraten bleven bij hunnen eisch. In geval de Broeders geen „contentement" konden nemen met hetgeen door hen gearresteerd was, dan moesten zij met hen de zaak maar brengen voor de Gecommitteerde Raden. Waren de Broeders daartoe niet gezind, dan konden de Heeren hen „niet anders houden dan voor perturbateurs van de gemeene ruste".

Dat afgevaardigden van beide partijen daarop naar Den Haag gingen en wat aldaar uitgericht werd, blijkt uit den volgende brief van Joh. Wtenbogaert.

Edele, erentfeste, wyse, zeer voirsienige Heere,

Ter ernstiger begeerte van de Gedeputeerde des Kerckenraedts van den Briel ben ick hyden neffens hunne LL. geweest by den Ed. Heere Advocaet, alwaer zyne Ed^e. verthoont zijnde seeckere attestatiën, tot naedeel van den predicant Borchvliet beleydt, ende voorts eenige propoosten van die saecke gevallen zijnde, streckende tot accommodatie van dit different mette E. Magistraet aldaer, verclaerde zyne Ed^e. op gisteren gesproecken te hebben met eenige van de Magistraet voornoemt ende deselve vermaent te hebben van alsnoch voor eenen tijdt mette inlyvinge van den voornoemden Borchvliet te willen supersederen, nyet twyfelende de E. Magistraet en soude t'zelve tot rust ende vrede van de gemeente aldaer gaerne achtervolgen, mits dat de voornoemde Borchvliet daernaer met behoorlicke ordre ende eenicheyt in den dienst gestelt mochte worden. Dan alsoe de voornoemde gedeputeerde des Kerckenraedts nyettegenstaende de verclaringe voornoemt van S. Ed^e. vreesden dat de E. Magistraet evenwel nyet en soude laten de kerckendienaren aldaer noch voor

aenstaende Sondach tot de voorseyde confirmatie te perssen, ten waere zy eenich schriftelick bescheyt hadden van dese Zyner Ed^e. verclaringe, begeerende op my dat ick hunlieden daervan eenich open bescheyt aen uwe Ed^e. ofte eenige van de Magistraet aldaer soude willen medegeven, als t'zelve uut monde van S. Ed^e. gehoord ende verstaen hebbende: hebbe ick nyet willen naelaten met kennisse van S. Ed^e, hunlyeden daermede te gerieven. Hyermede Edele, erentfeste, wyse, zeer voirsienige Heere, blijf den almachtigen Godt in genade bevolen.

In Sgravenhaege desen 24 Mey 1613.

Uwer Ed^e. dienstwillige
J. WTENBOGAERT.

Edelen, erentfesten, wysen,
zeer voirsienigen Heere
Joncheer Otto van de Zevender,
Bailliou van den lande van Voorne
in den

Briel.

Op den dag, waarop deze brief werd geschreven, werd door de Magistraten een commissie afgevaardigd naar Den Haag, opdat er twee leden van de Gecommitteerde Raden naar Den. Briel zouden komen, met de opdracht de hangende quaestie tot het door hen gewenschte einde te brengen. De Gecommitteerde Raden zonden twee „medebroederen”, en het einde was, dat er een accoord getroffen en na verloop van eenigen tijd Burgvliet te Brielle in den dienst bevestigd werd.

BIJZONDERHEDEN BETREFFENDE DE GROOTE OF
ST. NICOLAASKERK TE MONNIKENDAM,

DOOR

D. J. M. WÜSTENHOFF.

Naar de meting, die de topograaf van Monnikendam, H. Meijer, in zijne beschrijving van de Grootte Kerk aldaar geeft ¹⁾, is deze omtrent 230 voeten lang (bijna 80 meter) en 100 voeten breed (ruim 30 meter), en was oudtijds, gelijk de meeste bedehuizen in de zeeplaatsen, aan den heiligen Nicolaas, den patroon der schippers gewijd ²⁾. Haar schoone hooge toren, van welks omloop men een verrukkelijk vergezicht heeft over geheel Waterland, den Zeevang en den Purmer, en die aan den westkant der kerk eenigszins schuin tegen haar aangeleund staat, wordt gezegd op Muiderzand te zijn gebouwd, van hetwelk een strook zelfs door den Purmer moet loopen.

Wanneer zij gebouwd is, is niet bekend, doch in eene oorkonde van 27 Maart 1356 bij Van Mieris voorkomende ³⁾, wordt haar bestaan vermeld. Toch moet haar oorspronkelijke gedaante eene andere zijn geweest, en zij in den

---

1) H. Meijer, *Beschrijving der stad Monnikendam*, blz. 19.

2) Alzoo de kerken van Edam, Kampen, Harderwijk, Elburg e. m. a.

3) *Groot Charterboek*, II, blz. 866.

loop der jaren verscheidene wijzigingen hebben ondergaan. In 1412 was zij — volgens Meijer — nog niet voltimmerd. Ook doen de beide pijlaren aan den kant van het orgel uit gebakken steen, terwijl de anderen van zandsteen opgetrokken zijn, ietwat hooger dan de twee genoemden, zoomede nog andere kenteekenen, veronderstellen dat gedurende de eeuwen die voorbijgegaan zijn, veel aan het bedehuis veranderd is.

Behalve het koorhek, dat dagteekent uit de jaren 1562 en '63, van verschillende gebeeldhouwde wapentjes en portretten voorzien en overwaardig dat het van de vleeschkleurige verf werd ontdaan, die het langen tijd ontsierde, mag, hoewel bij lange zoo fraai niet, ook het doophek met den bank der ouderlingen worden genoemd, welk ameublement vervaardigd is in 1655.

Om niet te spreken van het uitmuntende orgel, dat evenwel van vocht veel te lijden heeft gehad, van de zware oude koperen kroonen, van den schoonen marmeren steen, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan haren stichter Jan Nieuwenhuijzen¹⁾ vereerd, van het grafbord van de Hoogh Welgebooren Vrouwe Mevrouw Petronella Sara Gertruda Lewe van Middelstum, geboren Nahuys²⁾; om ter loops te melden dat ettelijke groote dooden onder de grafzerken rusten, waaromtrent men Phil. Timareten³⁾ kan naslaan; in het voorbijgaan wijzende —

1) De heer C. J. Gonnet gaf in het Januari-nummer van A. A. Vorsterman van Oyen's *Algemeen Nederlandsch Familieblad*, jaargang 1885, blz. 15—17 eene geslachtslijst van Jan Nieuwenhuijzen, benevens eene beschrijving van diens leven.

2) Gestorven te Amsterdam 29 Nov. 1785 aetatis suae 37, zijnde hare kwartieren:

Nahuys	Lewe
Teengs	Rengers
Van Hoecke	Tiarda van Starckenboch
Houtingh	Clant.

3) *Collectio monumentorum rerumque maxima insignium Belgii foederati, e Templis et locis publicis Urbium et Academ. A Primordiis Reipubl. hucusque deducta, qualis nunquam antehac divulgata, etc.* Per Phileleutherum Timareten Pars prima 1684. Van dit zeldzame

daar het allicht voor de geschiedenis der kerk van belang is, omdat het mede getuigenis afleggen kan voor hare hooge oudheid — op het steenen doopvont, dat, hoewel zeer geschonden, de herstelling overwaard was, en ik tegelijk de aandacht van liefhebbers van oudheden vestig op den aan de vier hoeken met een † gemerkten outersteen bij den ingang aan de zijde van het kerkhof; wil ik een oogenblik de aandacht vragen voor een tweetal zaken, die allicht in de vergetelheid zouden kunnen geraken.

Ten eerste acht ik niet van belang ontbloomt te wijzen op een weinig in het oog vallenden maar toch goed zichtbaren kleinen steen¹⁾, ingemetseld boven de deur, die tot ingang verstrekt en toegang verleent tot de woning van den koster. Van den beganen grond is het schrift op dien steen met geen mogelijkheid te lezen. Door middel van afdrukken evenwel heb ik trachten te ontcijferen hetgeen er op voorkomt.

De eerste en vierde regel zijn halverwege uitgewischt, derhalve niet goed te lezen, de andere twee regels zijn tamelijk duidelijk.

Ziehier wat in den steen gegriffeld staat:

Deese doer is ghesticht i(n) eene goed²⁾
 met die ghelde dat ghecoeme(n) is
 va(n) Sijmoe aards zoens doet
 Inde(n) voerdienst³⁾.

Het schrift is hoogstwaarschijnlijk uit de 15^e eeuw.

---

werk kwam in 1777 eene thans even zeldzaam geworden vertaling in het Nederlandsch uit. Het boekwerk bevat o. m. de graf- en opschriften te vinden in Monnikendam.

1) De steen heeft slechts eene lengte van $\frac{1}{2}$, en eene breedte van $\frac{1}{4}$ meter ongeveer.

2) Van af i(n) vloeien de letters ineën. Toch schijnt het bovenstaande gelezen te moeten worden, en de beteekenis te wezen: in eene goed = geheel en al.

3) De heer H. Damen, vroeger pastoor te Monnikendam, gist dat er staat: „Ende voer dienst”. Hoe uitlokkend en goed in het verband passende mij deze conjectuur ook voorkomt, durf ik haar evenwel niet over te nemen, daar op den steen als eerste letter niet eene *E*, maar een *I* staat.

Gemeenlijk — en zie hier de tweede zaak waarvoor ik de aandacht vraag — wordt aangenomen, dat de kerk te Monnikendam slechts ééne vicarie heeft bezeten, gelijk ook Meijer bericht, nl. die op het altaar van den H. Thadeus en Maria Magdalena. Dat zulks echter niet het geval is, moge blijken uit hetgeen volgt.

Om met de bekende, die van Thadeus te beginnen, het archief der gemeente Amsterdam geeft inlichting nopens haar.

Aldaar bevindt zich een brief op perkament¹⁾ met het zegel van Ghisbertus de Venray, kanunnik van St. Salvator te Utrecht, in rood was, gedagteekend 20 Juli 1475²⁾. Genoemde kanunnik vereenigt, krachtens de machtiging daartoe verleend bij eene bul van Paus Sixtus IV, de „kapellerij of vikarij op het altaar van den apostel Thadeus en Maria Magdalena in de parochiekerk der stad Monikedam met het klooster van Sint Ghertrude te Aemsterdamme.” Bij welke inlijving al de rechten en bezittingen der kapellerij aan het klooster overgingen. Aan dezen brief nu van opheffing is de stichtingsoorkonde gevoegd van Zweder³⁾, bisschop van Utrecht, gegeven 8 Februari 1426 en geschreven op perkament met zijn bisschoppelijk zegel in rood was, volgens welk schrijven eene „vikarij der parochiekerke van Zuderwoud door den bisschop in twee kerkelijke officiën verdeeld wordt, waarvan het eene altijd zal behooren aan het altaar van Sint Thadeus en Maria Magdalena, opgericht in de parochiekerk van Monikedam.”

Gedurende eene halve eeuw bijkans heeft deze vicarie bestaan.

Van eene tweede vicarie maakt melding eene oorkonde van St. Martijnsdag (11 November) 1394, waarin Hertog Aelbrecht aan „Gerbrand den Grebber en zijne nakome-

1) *Lede K 5, No. 7.* (Zie Catalogus van het Amsterdamsch archief, deel I, blz. 99.)

2) Datum et actum Trajecti anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto.

3) Van Kuilenburg, door paus Martinus V in 1425 tot bisschop van Utrecht verheven.

lingen de gifte van eene capellerije" doet, „die zijne ouders gesticht en gemaakt hebben „in de kerke der stad Monikendam" ¹⁾.

De stichting dezer capellerij door een der Waterlandsche edelen uit het geslacht de Grebber, misschien wel door een zoon van den bij Van Mieris in een document van 7 Januari 1320 genoemden Willem den Grebber ²⁾, zal, in ronde cijfers genomen, omstreeks het jaar 1360 hebben plaats gevonden. Aan welken heilige zij is opgedragen geweest, wordt niet bericht.

Is het van deze vicarie of wel van eene andere, eene derde alzoo, dat het oudste Resolutieboek der stad Monnikendam spreekt, en die in de kerk van Monnikendam gevonden werd? Een drietal mededeelingen in genoemd boek doet ons het laatste veronderstellen. Een zekere heer Jan Willemzn. Reerssen had de vraag aan de regeering gedaan „om te hebben de possessie van de vicarije dien hij eertijts in gebruycke gehadt heeft"; waarop „bij de voirsz. vroetschappen geresolueert" wordt „dat men H. Jan Willemszn. sullen Laeten volgen de twee deelen van zijnen vicarije omme de selue te possideren, ende tderden-deel sal blijuen tot behoef onzer prochje kerke" ³⁾.

Naar het schijnt heeft de heer Reerssen evenwel geen genoegen genomen in het besluit der stedelijke regeering, maar richtte hij zes jaren later nogmaals het verzoek tot haar „omme te hebben de possessie van de vicarije, dien hij eertijts In gebruycken gehadt heeft", waarop door den Raad besloten werd, „datmen twee personen sullen eligeren die van onpartijdigen rechtsgeleerden sullen consuieren, omme dat gedaen zijnde daer Inne te doen als naer behooren, waer toe geeligeert zijn Symen Claeszn. ende Jan Jansz. tedings" ⁴⁾.

Blijkbaar heeft de magistraat dit geschil spoedig willen

1) *Register, liber V Aelbreeht etc. Cas. E. fol. 131* (Rijksarchief).

2) *Groot Charterboek*, II, blz. 247, 248.

3) Resolutie van 3 December 1584.

4) Resolutie van 9 Aug. 1590.

vereffend zien, ten minste een maand na dien vinden wij het volgende geboekt: „Opt point van heer Jan Willemszn. Reerszn. ouergeleyt zijnde twee consultatien van twee rechtsgeleerden, Is verstaan ende geresolueert dat men den seluen Jan reerszn. sal Laten volgen, volgende die twee consultatiën, de twee deelen vande vruchten ende Incomen van de vicarije, ende de derdepart ten prouffijte vande prochie kerke der stede Monickendam”¹⁾.

De Raad trok alzoo aan het langste eind, en goed- of kwaadschiks heeft de heer Reerssen in deze beslissing moeten berusten.

S a s s e n h e i m , Januari 1897.

---

1) Res. van 19 Sept. 1590, vgl. Wiltens, *Kerkel. Placaatboek*, II, blz. 7.

AANTEEKENING VAN G. BRANDT BETREFFENDE J. WTENBOGAERT.

MEDEGEDEELD DOOR

D r. H. C. R O G G E.

Ter plaatse waar Wtenbogaert in zijn „Kerckelicke Historie” (Rott. 1647) Dl. III, blz. 295 v. — sprekende over C. Wiggersz. en diens „deftigen brief” aan de Staten van Holland, „waardich om lesen”, — een gedeelte uit Bor mededeelt, schreef G. Brandt de volgende aanteekening, die ik in een exemplaar van dit werk vond ingehecht.

„Utinam tunc Wtenbogarde sapuisses magis, neque (ut ipse in vitae tuae descriptione fateris) humanitati seu potius humanae fragilitati plus nimio induluisses, cum virum innocentem et a tua sententia levi intervallo disjunctum tuo etiam calculo de gradu dejiceres. Sed ille quidem, cum se abdicandum videret, seipsum abdicavit ac vestrae communioni renunciavit, estque ex eo saepe audita vox illa tua: nos ut te excludemus veneramus, tu vero nos exclusisti atque excommunicasti. Fuit itaque hic Cornelius Wigeri omnium Remonstrantium primus, qui communionem Reformatam deserere coactus coetum suum docuit privatim, docuit Hornae magistratu id nunquam prohibente (licet eo nomine a Synodicis crebro interpellaretur) ab anno 1596 usque ad annum 1619, donec Synodus Dordracena tempestatem illam diu conceptam in omnes ecclesias et ecclesiarum pastores ipsumque D. Wtenbogardum effudit. Tunc saepe auditus est exclamare Cornelius Wigeri: mihi si non obstare voluisses cum opitulare deberes Wtenbogarde, hoc tantum mali nunquam evenisset tibi. Ac vere quidem. Sed profuit tamen illa afflictio D. Wtenbogardo, qui hac via et ad veritatis ingenuam confessionem et ad mutuae tolerantiae studium et ad meliorem coelestis regni possessionem promotus est atque perductus magis. Crux optima mansuetudinis pacisque magistra est, at rebus prospere fluentibus plerumque lasciviunt Christiani et se mutuo ferire occipiunt”.

KERSTLIEDEREN EN LEISEN,

DOOR

Dr. J. G. B. ACQUOY ¹⁾.

Het onderscheid tusschen de twee hierboven genoemde soorten van gezangen is nog nooit aangewezen, ja sterker, het begrip „leis” is nog nooit nauwkeurig omschreven. In de duisternis, die te dezen opzichte sinds drie- of vierhonderd jaren heerscht, mag weleens het noodige licht worden ontstoken. Het onderwerp is een van die, waarin de letterkunde hulp kan ontvangen van de kerkgeschiedenis, meer bepaald van de geschiedenis van het kerkelijk

---

1) Deze verhandeling werd door Prof. Acquoy op 10 October 1887 gelezen in de Vergadering van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en opgenomen in de *Verslagen en Mededeelingen* dier Akademie, Afd. Letterkunde, 3de Reeks, Dl. IV, blz. 352—404. Het was sedert lang zijn voornemen haar te herdrukken in het Archief, als één geheel uitmakende met zijne studie over het Geestelijk Lied in de Middeleeuwen, waarmede hij het 2de deel opende, hoewel aangevuld met hetgeen hij sedert over dit onderwerp aantekende. Verschillende omstandigheden hebben hem belet aan dit plan uitvoering te geven. Ik vond onder zijne papieren het voor dit doel bestemde exemplaar, benevens een aantal bijlagen, meerendeels met verwijzing naar de bladzijden van den druk, en heb gemeend aan zijn voornemen terstond gevolg te moeten geven, opdat deze verhandeling eene plaats mocht vinden in dit deel van het Archief, waarop de naam van Acquoy als redacteur nog vermeld staat.

ROGGE.

leven. Bij hetgeen de taal- en letterkundigen aan de beoefenaren der geschied- en oudheidkunde aanbrengeu, is het voor deze laatsten een aangename plicht, hen wederkeurig te dienen met hetgeen hunne onderzoekingen voor de taal- en letterkunde opleveren. Als zulk een wederkeurig dienstbetoon worde beschouwd, wat ik als kerk-historicus over kerstliederen en leisen in het midden brengen zal. Wijn het hier vooral om de leisen te doen is, zullen deze bij de bespreking van het onderwerp het leeuwendeel moeten ontvangen.

Tot eene geregelde behandeling van zaken zij het mij vergund, te beginnen met de spelling van het woord „leis”. Krachtens zijne afleiding — ik kom hierop zoo aanstonds terug — moet het ongetwijfeld „leis” wezen. Volgens den oudsten en meest gebruikelijken vorm evenwel is het „leys”, al treft men ook ettelijke malen „leyse”, „leysen”, „leyssen” en „leysene” aan ¹⁾. Wat de samenstellingen betreft, men vindt „kers-leys” en „kerst-leys”, „leysen-boeck” en „leyssenboecxken”, leysliet” en „leysliedeken”, ook „leyssen-liedeken” en leyssem-liedeken”, dit laatste slechts bij verbastering. Aangaande het geslacht van het woord kan ik kort zijn. Soms wordt het vrouwelijk gebruikt, bijv. „die schone leyse” (als object), „met dese leyse”, doch meestal komt het als onzijdig voor, bijv. „een out leyse”, „een nieu leyse”, „een geestelijck leyse” en dergelijke ²⁾.

1) In *Een devoot ende profitelijck boeckken*. Antw. 1539 is „leysen” het gebruikelijk woord, of ook „leysene”; in beide gevallen is het meervoud „leysenen”.

2) Bij de algemeene gedachtenwisseling over deze verhandeling vroeg Dr. B. Sijmons, of het onzijdige woord „leis” niet oorspronkelijk eene enkele strophe zou hebben aangeduid, waaruut dan het meervoud „leise” voor al de stropheu te zamen zou zijn ontstaan, terwijl verder dit onzijdig meervoud een vrouwelijk enkelvoud zou zijn geworden, gelijk bijv. ook met het Hoogduitsche woord „die Märe” uit het meervoud van het Mhd. „daz mære” is geschied. Hij wees vooral op de analogie van het

Over de afleiding kan na de onderzoekingen van Hoffmann von Fallersleben in zijne „Geschichte des deutschen Kirchenliedes”¹⁾ nauwelijks meer verschil bestaan. Hoffmann namelijk heeft overtuigend aangetoond, dat het godsdienstig gezang der Duitschers in de eerste eeuwen na hunne kerstening zich uitsluitend bepaalde tot het roepen van „Kyrie eleison”. Dit „Kyrie eleison” werd niet zelden tot honderdmaal toe uitgegalmd. Bij feestelijke gelegenheden en begrafenissen, bij het naar de kerk gaan en het huiswaarts keeren, bij den strijd en bij het drijven van het vee zong men „Kyrie eleison”. Zoo werd de diep gevoelde oud-christelijke smeekbede *κύριε ἐλέησον* bij de Westersche volken een onbegrepen jubelkreet, een geheimzinnig klaaggezag, een holle klank. Na het midden der 9de eeuw evenwel kwam hierin verandering²⁾, hoewel het „Kyrie eleison” nog tot in de 12de eeuw als volksgalm voortleefde³⁾. Het „Kyrie eleison” hield van lieverlede op,

Mhd. „daz liet” = de strophe, welks meervoud „diu liet” een gedicht van twee of meer gelijk gebouwde strophen aanduidt. Dr. J. Verdam deed mij ter ondersteuning van dit gevoelen verschillende voorbeelden aan de hand van vrouwelijke woorden, die aan onzijdig meervoudige in het Latijn zijn ontleend, bijv. „lelie” (van „lilia”), „foelie” (van „folia”), „la bible” (van „biblia”), „la joie” (van „gaudia”) enz. De zaak komt mij zeer waarschijnlijk voor, doch ik laat haar aan de mannen van het vak ter beslissing over. Slechts verwijs ik naar hetgeen beneden (blz. 237) zal worden gezegd aangaande „die xli. Leysenen vander Gheborten ons Heeren Iesu Christi”, welke niets anders zijn dan een-en-veertig strophen eener zelfde leis.

1) In de 2de en 3de uitgave (Hannov. 1854 en 1861), S. 8—30, 45—48. Zie ook Du Cange-Henschel, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Par. 1840, i. v. „Kyrie eleyson” en „Kyrieleisare” (tom. III, p. 969); maar vooral Wilhelm Müller, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Leipz. 1854, i. v. „Leis” (Bd. I, S. 961).

2) Het oudste voorbeeld levert het aan alle Germanisten welbekende Oud-Hoogduitsche lied op Petrus in een HS. der 9de eeuw te München. Men kan dit lied o. a. afgedrukt vinden bij Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 22. Als eene der beste uitgaven wordt genoemd die van Müllenhoff en Scherer, *Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII—XII Jahrhundert*, 2de Aufl., Berl. 1873, S. 14.

3) „Kyrie eleison chantait la foule derrière saint Bernard, qui prêchait la croisade.” (Cam. Bellaigne, „L'héroïsme dans la musique”, *Revue des deux mondes* 1892 15 Nov. p. 430).

een op zich zelf staande galm te zijn, maar werd als refrein aan geestelijke liederen in de landtaal toegevoegd ¹⁾. Van toen af werden die liederen het begrepen gedeelte, waarop dan het onbegrepen „Kyrie eleison” volgde ²⁾. Naar dit „Kyrie eleison” nu, of liever naar „kyrieleis” of „kyrioleis” of „kirleis”, waarin het ontaard was, werden alle liederen met dit refrein „leisen” genoemd. Ziedaar de afleiding van het woord door Hoffmann von Fallersleben. De gebroeders Grimm hebben haar met hun gezag bekrachtigd ³⁾. Wilhelm Wackernagel, die haar eerst had betwijfeld, heeft haar later als de ware erkend ⁴⁾. Zoover ik weet, is zij thans algemeen aangenomen ⁵⁾.

Hiermede zijn dan tevens andere afleidingen vervallen. Als bijzonderheid vermeld ik die van het Latijnsche „laudes” ⁶⁾; daarentegen als ernstig gemeend die van het Oud-Fransche „lai”, „lay” of „lais” ⁷⁾.

1) Ook in andere gedichten komt het voor. Zie bijv. het *Vita rhythmica S. Luidgeri*, dat in de eerste helft der 12de eeuw door een monnik in het klooster te Werden werd geschreven (bij Diekamp, *Die Vitae Sancti Luidgeri*, Münst. 1881, S. 136 seq.).

2) Zie hierbij ook Joh. Mart. Schamelli *Evangelischer Lieder-Commentarius*. And. Aufl. Leipz. 1737, S. 98.

3) Zie hun *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1854, i. v. „Leis” (Bd. VI, Kol. 712; verg. Bd. V, Kol. 2916).

4) Zie W. Wackernagel, *Geschichte der deutschen Litteratur*, 2te Aufl., Basel 1879, Bd. I, S. 338 f., en Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 47, Note 24.

5) Over het gebruik van de woorden „leysa”, „leis” enz. in het Ouden Middel-Hoogduitsch behoeft ik hier niet te handelen. Buiten hetgeen men dienaangaande bij Hoffmann von Fallersleben vinden kan, verwijs ik slechts naar Müllenhoff en Scherer, a. a. O., S. 366 f., en naar Wilhelm Müller, a. a. O., Bd. I, S. 961.

6) Deze afleiding kan men vinden in de Voorrede van de *Hymni ofte Loff-Sangen op de Christelijcke Feest-Dagen*, 's Grav. 1615 (in de uitgave van dit werkje door Dr. A. v. d. Linde onder den titel van *Het oudste gezangboek*, 's Grav. 1869, blz. vii v.).

7) „Lai, lais, s. m., pièce de poésie qui répondait à nos romances et qui contenait ordinairement le récit d'une aventure amoureuse, les sentiments d'un amant pour sa maitresse, les tourments qu'un coeur bien épris ressent par les contraintes qu'il endure” (F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, Par. 1881, tome IV, p. 695). Zie ook Littré, *Dictionnaire de la langue française*, Par. 1863, i. v. „Lai” (tome

Het oudste woordenboek, dat, zoover mij bekend is, het Dietsche woord „leys” vermeldt, is de „Gemmula vocabulorum” ¹⁾. Het komt aldaar echter meer toevallig dan opzettelijk voor, namelijk bij de verklaring van het woord „celeuma”. In de uitgave van Antwerpen 1488 — de eerste is van 1484 ²⁾ — leest men: „Celeuma est canticum nautarum vel messorum quando collectis frugibus fit eis conuiuium; teutonice: eens sceppers oft mayers leys of sanc, et capitur pro quolibet clamore”. Ons is het thans niet om de beteekenis van „celeuma” of „celeusma” te doen. Slechts vernemen wij met belangstelling, dat zekere liederen, door schippers aan boord of door maaiers bij het oogstfeest uitgegalmd, tegen het einde der 15de eeuw „leisen” heetten. Onze belangstelling zal toenemen, wanneer wij hooren, dat nog tegenwoordig alle maaiersliederen in Fransch Vlaanderen het refrein „kyreleise”, „keriole”, „kouriole”, „kariole” of „kriole” dragen ³⁾, bijv.:

Kyreleise, kyreleise!
Os ⁴⁾ de boerinne wafers bakt,
De Duvel houd de keisse ⁵⁾
Kyreleise, kyreleise.

II, p. 232 suiv.). Algemeen bekend is de monographie van Ferdinand Wolff, *Ueber die Lais, Sequenzen und Leiche*, Heidelb. 1841. — Wilhelm Wackernagel stond de afleiding uit „lais” voor, toen hij nog niet door Hoffmann von Fallersleben van het tegendeel overtuigd was (zie zijne *Altfranzösische Lieder und Leiche*, Bas. 1846, S. 230 f.).

1) In den *Theutonista* van Gherard van der Schueren (1477; uitgave van Boonzajer en Clignett, Leyd. 1804) vond ik het niet.

2) Zie Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 215. — Exemplaren van 1488 en 1491 behooren aan de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, terwijl de Universiteitsbibliotheek te Leiden eene editie van 1495, de Koninklijke in Den Haag eene van 1494 heeft. In de drie laatsten is door het wegvallen van de woorden „vel messorum” de dwaze volzin ontstaan: „Celeuma est canticum nautarum quando collectis frugibus fit eis conuiuium” etc.

3) Zie De Coussemaker, „Quelques recherches sur le dialecte flamand de France” (in de *Annales du Comité flamand de France*, tome IV, Dunkerque, 1859), p. 90.

4) Als.

5) Keirse, kaars.

Of ook:

Keriole, keriole, al in!
't Loaste voer gaot in.
Keriole, keriole, al in ¹)!

Inderdaad wel eene bevestiging van de bewering van Hoffmann von Fallersleben, en een bewijs voor de juistheid van het woord „mayers leys” in de „Gemmula vocabulorum”.

Eene eeuw na dit laatstgenoemde werk, namelijk in 1573, verscheen te Antwerpen bij Plantijn de „Thesavrvs thevtonicae lingvae”. Daar leest men in voce: „een Leysen. Vn lay, ou chanson qu'on chante à Noel. Cantio natalitia”. Evenzoo bij Kiliaan, wiens „Etymologicvm tevtonicae lingvae” voor de eerste maal te Antwerpen in 1574 het licht zag: „Leyssen. Cantio natalitia: sic dicta quòd eleison et kyrie-eleison saepius in ea repetatur” ²). Kiliaan laat er ook het werkwoord „leyssenen” op volgen met de vertaling „Canere hymnos natalitios”. Bij hem is dus, evenals bij Plantijn, eene leis een lied op de geboorte des Heeren, een kerstlied. Dit, wat de oudste woordenboeken betreft. De nieuwere herhalen slechts, wat aldaar sinds drie of vier eeuwen stond te lezen. Zoo bijv. het „Glossarium Belgicum” van Hoffmann von Fallersleben en de „Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch woordenboek” van Oudemans. In het „Middelnederlandsch woordenboek” van Dr. J. Verdam is de beteekenis van het woord thans volledig toegelicht.

---

1) Deze en nog drie andere maaiersleisen zijn medegedeeld door De Coussemaker, l. c., p. 115 suiv. — Gelijk men van „Kyrie eleison” in Vlaanderen „kariole”, „keriole” en „kriole” heeft gemaakt, zoo schijnt ook het Engelsche „carol” daarvan afkomstig te zijn. De „Christmas carols” waren oorspronkelijk vermoedelijk hetzelfde als de Duitsche en Nederlandsche leisen. Wel leidt men „carol” af van „cantare” en „rola”, een tusschenwerpsel van vreugde, (J. Brand and H. Ellis, *Observations on the popular antiquities of Great Britain. New edit.* Lond. 1853. Vol. I, p. 480), maar deze afleiding is zeker niet boven bedenking verheven. Zie over de carols ook J. H. Maronier, *Het Kerstfeest.* 's Grav. 1875, blz. 101 v.

2) Ik citeer naar de uitgave van 1599.

Hoffmann von Fallersleben heeft aangaande Kiliaan gezegd, dat diens verklaring van het woord „leyssen” juist is, maar dat hij het verkeerdelijk door „cantio natalitia” vertaalt ¹⁾. Dat Hoffmann de verklaring goedkeurde, kan niemand bevreemden, daar zij dezelfde was, die hij van het woord gaf. Minder duidelijk is het, waarom hij de vertaling afkeurde. Waarschijnlijk gevoelde hij, dat niet iedere leis een kerstlied is, wjl ook verschillende andere liederen, zooals paasch-, hemelvaarts-, pinkster-, communie-, bedevaartslieder en dergelijke, zelfs het beruchte Judaslied, het „Kyrie eleison” tot refrein hebben ²⁾ en dus evenzeer leisen moeten heeten. Hoe dit zij, verder dan tot deze niet nader toegelichte opmerking heeft Hoffmann de zaak niet gebracht. Het onderscheid tusschen kerstlied en leisen heeft hij nooit begrepen. Dit blijkt hieruit, dat hij in zijne „Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts” ³⁾ verscheidene leisen onder de kerstlied en heeft doen afdrukken. Ik wil thans trachten, het onderscheid te ontvouwen.

Dat er werkelijk een onderscheid moet hebben bestaan, kan niet worden geloochend. Men behoeft slechts de titels der oude geestelijke liederboekjes te zien, om er van te worden overtuigd. Zoo leest men op dien van het oudst bekende te Antwerpen bij Adriaen van Berghen, 1508: »Dit is een suuerlijc boecxken in welcke staen scone leysen ende veel scone gheestelike liedekens”. Zoo luidt die van een ander te Antwerpen bij Symon Cock, 1539: „Een deuoot ende profitelijc boecxken. inhoudende veel ghestelijcke Liedekens ende Leysenen”. Evenzoo die van een derde te Leuven bij Rutgeert Velpius, 1577: „Het Hofken der geestelycker Liedekens. Waer in men vinden sal veel schoone Leysenen en Godtvruchtighe liedekens”. Zoo verscheen er te Antwerpen bij Martinus Verhulst omstreeks

1) *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 47, Note 26.

2) Zie *Geschichte* als boven, S. 170—245. Zie voor de „Pilgerlieder” met hunne melodieën R. Röhrich, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Gotha 1889, S. 87—94.

3) Pars X der *Horae Belgicae*, S. 17—68.

1587 een boekje getiteld: „Veelderhande Schrifturelijke Leysenen ende Gheestelijke Liedekens, alle Menschen tot devotie verweckende”. Zoo drukte Cornelis Claesz. te Amsterdam tegen het einde der 16de eeuw een boekje, getiteld: »Dit is een schoon suyperlijck Boecxken, in den welcken ghy vinden sult veel schoone Leysenen ende Gheestelijke Liedekens”, en zijn tijd- en stadgenoot Harmen Janszoon Muller een dergelijk boekje met den titel: „Dit is een suuerlijck Boecxken inden welcken staen veel schone leysen, in latijn ende in duytsche ende is nu nieus ghemaect met veel schoone geestelijke Liedekens”¹⁾. Zoo ging het voort. In 1605 verscheen te Leuven een „Leysenboek der Catholijcken Waerinne vergadert zijn wt verscheyden Boeken, veelderhande Leysenen, Himni ende geestelijke Liedekens”; in 1609 te Antwerpen — ik citeer naar eene uitgave van 1620 — „Het prieel der gheestelicker melodië, Inhoudende veel schoone Leysenen, ende Geestelijke Liedekens”. En zoo geschiedde het nog in de 18de eeuw blijkens titels als deze: „Een Geestelijk Leysenboekcxken, Verciert met Nieuwe Leysene ende Geestelyke Liedekens”, Dordrecht bij Hendrik Walpot, dus tusschen 1728 en 1759; „Een nieuw zuyverlijk Boeksken, in den welken gy vinden zult veele schoone Leysenen, ende geestelijke Liedekens”, Utrecht bij Hendrik Jan Bosch, 1758, en „Geestelycke harmonie, Van veel-der leye en uyt-gelesen, soo Oude als Nieuwe, Catholijcke Kerckelijke Lofsanghen, Leysenen, ende Liedekens”, Antwerpen bij Henricus van Soest, 1762²⁾. Deze verschillende titels, die ge-

1) Over bijna al deze boekjes heb ik uitvoerig gesproken in mijne reeds genoemde verhandeling *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming*, blz. 17—22. Dat van 1539 is aldaar evenwel ten onrechte een unicum genoemd. Uit Goovaert's *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*, Anv. 1880, p. 14, bleek mij, dat ook De Coussemaker een exemplaar in eigendom had gehad, dat na zijnen dood voor 520 francs was verkocht. Dit exemplaar behoort thans aan den hoogleeraar Alphonse Willems te Brussel. Van de „Veelderhande schrift. Leysenen” vond ik een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

2) Ook aangaande al deze boekjes verwijs ik naar mijne verhandeling, blz. 22—25.

makkelijk met andere zouden vermeerderd kunnen worden, doen duidelijk zien, dat men onder leisen iets anders dan onder geestelijke liedekens moet hebben verstaan. Waartoe toch zou men ze zoo zorgvuldig van elkander hebben onderscheiden, indien zij hetzelfde waren geweest? Hiermede wil ik geenszins beweren, dat het verschil in de 18de eeuw nog bekend was. Ieder weet, hoe gedachteloos titels van volksboeken soms worden afgedrukt. De woorden „leysen” en „geestelijke liedekens” behoorden nu eenmaal op werkjes van deze soort; reden genoeg, om ze er altijd op te plaatsen, al wist niemand meer, wat er door werd aangeduid. Eerst in de tweede helft der 18de eeuw schijnt men voor het debiet geen schade te hebben gevreesd door ze geregeld weg te laten. Omstreeks 1766 verschenen bij H. en C. Beekman te Amsterdam, evenals omstreeks 1793 bij de Erfgenamen van de Wed. C. Stichter aldaar, liederen, die vroeger „geestelijke liedekens en leysen” zouden hebben geheeten, onder den naam van „Oude en nieuwe lofsangen”, en in 1799 bij F. J. van Tetroode aldaar eene „Verzameling van oude en nieuwe gezangen voor alle de hoogtyden des jaars” met de zangwijzen in notenschrift er bij, een werkje dat tot op den huidigen dag onder dien zelfden titel bij H. A. Zweers te Amsterdam te verkrijgen is.

Doch genoeg. Er moet een tijd zijn geweest, waarin men tusschen geestelijke liederen en leisen onderscheid maakte. Bleek het niet uit de titels der oude boekjes, het zou aan de opschriften der liederen te bemerken zijn. Immers nu eens luiden deze: „Een Liedeken”, „Een ander Liedeken”, „Een nieu Liedeken”, „Een deuoot Liedeken”, „Een gheestelyck Liedeken”, „Een nieu gheestelyck Liedeken”, „Een gheestelyck nieu Liedeken”, „Een schoon gheestelyck Liedeken” en dergelijke, dan weer „Een Leyse”, „Een out Leyse”, „Een nieu Leysen”, „Een schoon Leysen”, „Een schoon nieuw Leysen”, „Een geestelyck Leyse”, „Een Leysliet”, „Een nieuw Leysen Liedeken”, enz.

Wil men nu weten, wat eene leis is, dan kan men natuurlijk niet beter doen, dan de aldus genoemde liederen

nauwkeurig na te gaan, ten einde hun algemeen karakter op te sporen. Wij volgen deze methode en nemen daartoe allereerst het „Suuerlijc boecxken” van 1508 ter hand. Dit boekje bestaat uit twee afdeelingen. Aan het einde der eerste leest men: „Hier eynden veel suuerlijke leysen van die gheboorte ons heeren”. Al stonden deze laatste woorden er niet bij, wij zouden toch spoedig bemerken, dat de vijftien liederen dezer afdeeling, zowel Latijnsche als Dietsche, allen betrekking hebben op het Kerstfeest en de daarmee samenhangende dagen. Wij raadplegen het „Deuoot ende profitelijc boecxken” van 1539. Daar vinden wij van fol. cxix af „veel schone leysenen, in latine ende in duytsche”¹⁾. Op eene enkele uitzondering na²⁾ zijn het altemaal liederen, die met de geboorte van den Heiland in verband staan. Wij slaan het „Leysen-boeck der Catholijcken” van 1605 open, en lezen op fol. 62: „Hier na volgen versheyden Leysenen”, en op fol. 85: „Hier eynden die Leysen van dat Hoochtijdt van Kersmissen”. Welnu, van de zes daartusschen voorkomende liederen zijn er vijf op de geboorte van Jezus en één op den naam van Maria. Wij vinden in „Het prieel der gheestelicker melodiie” van 1609 (althans in de reeds genoemde uitgave van 1620³⁾) eene afdeeling met het opschrift: „Latiinsche leysenen vande gheboorte onses Heeren Iesv Christi”, en werkelijk bevat zij dertien Latijnsche liederen, voor de kerstdagen uitnemend geschikt. Ten overvloede zien wij de „Aldernieuwste Leyssem-Liedekens die ghesonghen worden op den kers-nacht ende de navolgende dagen tot ons L. Vrouwe lichtmisse” in⁴⁾, en vinden er o. a. negentien als leyssem-

1) Zie de laatste bladzijde van de „tafel” vóór het boekje. Op fol. cxvijv wordt het niet gezegd.

2) Namelijk eene leis op S. Nicolaas op fol. cxxrecto.

3) Blz. 41—61. Hierop volgen dan tot blz. 93 de Vlaemsche. Ik merk hierbij op, dat beide bijna alle een refrein of althans een repetitie hebben.

4) Van dit boekje in klein langwerpig formaat bestaan verschillende uitgaven, deels onder den boven afgedrukten titel, deels onder dien van *Kers-nacht ende de naervolgende dagen tot onse Lieve Vrouwe lichtmisse*. Het oudst mij bekende en hier door mij gebruikte is van Antwerpen, 1701. Het behoort aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

liederen aangeduide gezangen, die allen betrekking hebben op de komst van Christus in de wereld.

Hiermede zou uitgemaakt kunnen schijnen, dat leisen eenvoudig kerstliederen waren. Kiliaan's vertaling „cantio natalitia” zou dan volkomen juist zijn, en het woord „kerstleys”, dat eenige malen voorkomt, zou niets anders dan een pleonasme wezen.

Zoo gemakkelijk komt men echter van de zaak niet af. Onder de leisen in het „Deuoet ende profitelijck boecxken” van 1539 ¹⁾ en elders ²⁾ komt er ook een voor op S. Nicolaas, en in het „Leysen-boeck der Catholijcken” van 1605 vindt men er eene op de verrijzenis des Heeren ³⁾. Al waren dus de leisen op Jezus' geboorte verreweg de menigvuldigste, de mogelijkheid moet toch worden erkend, dat er nog andere bestonden. Hierdoor opmerkzaam gemaakt, beschouwen wij het vroeger gelezene met een ander oog. Er staat niet: „Hier eynden veel suuerlijke leysen”, maar „veel suuerlijke leysen van die gheboorte ons heeren”; niet „Hier eynden die Leysen”, maar „die Leysen van dat Hoochtijdt van Kersmissen”; niet „Latiensch leysenen”, maar „Latiinsche leysenen vande gheboorte onses Heeren”; niet „De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens”, maar „De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens die ghesongen worden op den kers-nacht”. Uit alles blijkt, dat men, om nauwkeurig te spreken, die leisen nader omschrijven moet, en dat het woord „kerstleys” geenszins een pleonasme is.

Beantwoordt nu eene leis, ofschoon in verreweg de meeste gevallen een lied op de geboorte van Christus, niet altijd aan het begrip van kerstlied, dan moet zij iets anders wezen; m. a. w. dan moet datgene, wat haar tot leis maakt, in iets anders gelegen zijn dan in het meestal gezongen worden op kersttijd. Om haar waren aard op het spoor te komen, zullen wij dus de vroeger aangewezen

1) Fol. cxx.

2) Bijv. in *Dit is een schoon suyerlijck Boecxken*, Amst. bij Cornelis Claesz., z. j. (einde der 16de eeuw), fol. 4r.

3) Fol. 90. Zie deze „Leyse” afgedrukt beneden, blz. 238 v.

methode scherper moeten toepassen, ons niet tevreden stellende met hetgeen den meest gewonen inhoud der leisen uitmaakt, maar nauwlettend toeziende op den vorm, waarin zij zijn gegoten. Daartoe nemen wij het „Suuerlijc boecxken” van 1508, als het oudste, andermaal ter hand, en raadplegen de vijftien liederen der eerste afdeeling, die aldaar als „suuerlijke leysen” zijn gekenmerkt. Vooraf evenwel bereiden wij ons voor op den zeer bedorven staat van deze soort van liederen. Juist doordien zij veelvuldig werden gezongen, maakte ieder er van, wat hem of zijn geheugen goeddacht. Zoo werden zij vaak met allerlei wartaal en onzin gevuld. Zelfs uitgevers van liederboekjes, die aan de geestelijke liederen de verbeterende hand legden, lieten de leisen, gelijk zij waren. Een voorbeeld daarvan levert de uitgever van „Het Hofken der geestelycker Liedekens” in 1577. In zijne berijmde voorrede getuigt hij van de liedekens, dat er vele zijn, „die niet en sluyten”, zoodat hij sommige er van veranderd heeft; maar aangaande de leysen zegt hij:

Gemeyn leysen hebben wij ongeruert gelaten,
Want dees meestendeel yegelijck inden mont sijn.

Na deze noodzakelijke waarschuwing begeven wij ons thans aan de lectuur der vijftien genoemde liederen. Het eerste begint aldus:

Met desen nieuwen iare
so wort ons openbare
hoe dat een maghet vruchtbare
die werelt al verblijt
Ghelouet moet sijn dat kindekijn
gheeert moet sijn dat maechdekijn
nv ende eewelijc tot alder tijt

Hoe wel was haer te moede
doen si in vleysche en bloede
aensach haers herten hoede
den here der werelt wijt

Ghelo[uet moet sijn dat kindekijn
gheeert moet sijn dat maechdekijn
nv ende eewelijc tot alder tijt 1)]

En zoo gaat het in nog zeven vierregelige strophen voort, die alle gevolgd worden door dezelfde drie regels.

Wij gaan over tot het tweede lied. Daar lezen wij:

Een kindeken is ons geboren in bethleem
des hadde herodes toren dat scheen aen hem 2)

Drie coninghen wtuercoren
quamen in iherusalem
si vraechden waer hi was gheboren
die coninc der ioden
wi saghen in orienten
die sterre sijn
wie comen hem aenbeden
dat kindekijn

Een kindekijn is ons gheboren [in bethleem
des hadde herodes toren dat scheen aen hem]

Doen herodes dat vernam
dattet kint gheboren was
wert hi toornich ende gram
ende ontsach hem 3) das
dat hi verliesen soude
sijn rijcke groot
hi dacht hoe hi mocht brenghen
dat kindeken ter doot

Een kinde[kijn is ons gheboren in bethleem
des hadde herodes toren dat scheen aen hem]

En zoo vervolgens. Na elke strophe van acht regels komen dezelfde twee regels voor, waarmede het lied is begonnen.

1) Het tusschen [ ] geplaatste, zoowel hier als elders, is door mij bijgevoegd.

2) Het was aan hem te zien.

3) Was bevreesd.

Het derde lied ¹⁾ is geheel op dezelfde wijze ingericht. Het is gebouwd uit zevenregelige strophen met een aanhef van drie regels, die achter elke strophe regelmatig wederkeeren.

Het vierde lied ²⁾ heeft niets van dien aard. Het bestaat uit acht strophen, ieder van vier regels. Doch uit de melodie, die in een paar oude liederboekjes voorkomt ³⁾, blijkt, dat de twee laatste regels van elk couplet werden herhaald.

Het vijfde lied is samengesteld uit niet minder dan zeventien strophen van vier regels in het Dietsch met vier daarop volgende in het Latijn. Het begint aldus:

O suuer maecht van ysrahel
wilt seer verblijden v
om der scoonder boodtschap [wil]
die ic v brenghe nv
benedicta tu in mulieribus
vala sus vala sus
Aue plena gracia tecum dominus
benedicta tu in mulieribus

Als het zoo negen strophen is voortgegaan, luidt de tiende met veranderd Latijn en tusschengevoegd Dietsch als volgt:

Doe sanc met bliden geschalle
ioseph alleluya
ende die engelen [alle]
in excelsis gloria
et in terra pax hominibus
vala sus vala sus
swiget soete ihesus
ghi sijt ons dominus
Et in terra pax hominibus

1) „Laet ons met herten reyne” enz., afgedrukt beneden, blz. 234—236.

2) „Waer is die dochter van syon” enz.

3) Namelijk in *Het priesel der gheestelicker melodiie* (uitgave van Antw. 1620, blz. 65 v.) en in Salomon Theodotus, *Het paradys der Gheestelycke en Kerckelycke lof-sangen* (uitgave van Antw. 1632, blz. 72 v.).

En als nog zes strophen op deze wijze zijn gevolgd, verandert alles nog eenmaal, en de zeventiende strophe klinkt aldus:

Nv laet ons louen desen heer
 die is ghenoeemt ihesus
 stillen wi hem hi weent so seer
 ende singhen hem aldus
 Te deum laudamus
 vala sus vala sus
 swiget soete ihesus
 ghij sijt ons dominus
 te deum laudamus

Is dit vijfde lied al zeer hybridisch, veel meer nog is dit het zesde. Hoffmann von Fallersleben heeft het dan ook te recht opgenomen in zijn werkje „In dulci iubilo nun singet und seid froh”¹⁾, waarin hij over de gedichten in gemengd Latijn en Duitsch zoo voortreffelijk heeft geschreven. Het lied klinkt als volgt:

Omnes nv laet ons gode louen
 deum celestem van hier bouen
 qui non adorat hi is verscouen
 quotidie
 hi is van eender maecht gheboren
 rex glorie

Omnes nv moechdi wonder horen
 de celo quam ons hier te voren
 propter quod voluit sijn gheboren
 de virgine
 [hi is van eender maecht gheboren
 rex glorie]

En zoo voorts, in het geheel vijftien strophen.

Ik zal nu maar niet op deze wijze voortgaan en al de vijftien als „suuerlijke leysen” bestempelde liederen één

---

1) 2e Ausg., Hannov. 1861, n°. 26.

voor één monsteren¹⁾. Ter kenschetsing van het algemeen karakter is het gezegde reeds genoeg. Ik heb er slechts bij te voegen, dat er onder de vijftien twaalf zijn, die nevens iets telkens veranderends, iets telkens terugkeerends bezitten, twee, waarvan mij uit liederboekjes met bijgevoegde zangwijzen gebleken is, dat de twee laatste regels van iedere strophe werden herhaald, en één, waarvan ik op grond van dit een en ander onderstel, dat er óók wel eene herhaling bij zal hebben plaats gehad. Is dit werkelijk zoo, dan hebben al deze liederen de eigenaardigheid, dat hunne strophen steeds door eene soort van refrein of door eene soort van da capo worden gevolgd. Andere leisen nu in andere oude liederboekjes vertoonen geheel dat zelfde karakter. Als men het eenmaal weet, kan men ze er terstond aan herkennen. Ook de reeds genoemde leis op S. Nicolaas en die op de verrijzenis des Heeren hebben het, zoodat met reden mag worden aangenomen, dat deze bijzonderheid in den vorm het onderscheid uitmaakt tusschen een geestelijk lied en een leis in het algemeen, en een kerstlied en een kerstleis in het bijzonder.

Waarvoor nu hebben wij dit terugkeerend gedeelte in de leisen te houden? Is het een letterkundig sieraad, iets als onze refreinen? Maar niet licht zal iemand, gelijk dit in de leisen dikwijls geschiedt, met een refrein beginnen, en als hij de coupletten van zijn gedicht er mede besluit, dan zal hij toch zorgen, dat keervers en vers met elkander in verband staan. Dit nu is met het terugkeerend gedeelte in de leisen niet alzoo. Daar zijn beide los van elkander, zoodat het eene deel met het andere vaak niets te maken heeft. De inhoud van het veranderlijk gedeelte loopt meestal van strophe tot strophe voort, maar het vaststaand

---

1) De beginregels der overige luiden als volgt: „Ons is geboren een kindekijn” (afgedrukt blz. 253 v.), „Het was een maget wtuercoren”, „Heer ihesus kerst van nazarene”, „Puer natus in bethleem” (afgedrukt blz. 254 v.), „Puer nobis nascitur”, „Nv laet ons singhen het is tijt” (gedeeltelijk afgedrukt op de volgende blz.), „Met vruechden willen wi singhen in desen bliden tijt”, „Met desen nieuwen iare so willen wi vrolic sijn”, „Nu laet [ons] daneken ende louen” (afgedrukt blz. 259—262).

gedeelte verbreekt niet zelden den gedachtengang en geeft soms tot allerlei belachelijke samenvoegingen aanleiding. Als voorbeeld moge het volgende dienen:

Nv laet ons singhen het is tijt
est puer natus hodie
die ons allen heeft verblijt
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie

Die vader inder eewicheit
est puer natus hodie
al bider heiliger triniteyt
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie

Dat adam inden appel beet
est puer natus hodie
dat mach ons allen wesen leet
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie

Want al dat [storf] hier te voren
est puer natus hodie
moeste alle zijn verloren
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie¹⁾

En zoo gaat het, soms raak, soms mis, in nog zes en twintig strophen voort. Aan iets dergelijks als onze refreinen valt dus niet te denken.

Wat dan? Men leze het telkens wederkeerend gedeelte slechts met verheffing van stem, en men zal het weten. Dat gedeelte kan niet anders zijn geweest dan hetgeen wij in de muziek gewoon zijn met „koor”, „tutti”, „allen” aan te duiden. De eigenlijke inhoud van het lied is de solo. Ééne stem zingt het veranderlijke gedeelte; alle stemmen heffen het onveranderlijke aan, of, waar dit ont-

1) Alweder ontleend aan het *Suerlijc boeckken* van 1508 [fol. 14].
VI.

breekt, herhalen zij een of meer regels van de solo. Enkele leisen geven den indruk, dat het onveranderlijke gedeelte niet in koor werd gezongen, maar door allen werd gesproken ¹⁾).

Laat mij thans ter verduidelijking eene leis in haar geheel mededeelen. Zij is wel niet eene der oudste, maar eene der beste. Alle stemmen beginnen. Ééne stem zingt het verhaal der aankondiging van Jezus' geboorte aan de maagd Maria, en na iedere strophe vallen alle stemmen wederom in met hetgeen zij 't eerst hebben aangeheven.

Laet ons met herten reyne
louen dat soete kindeken cleyne
het brengt ons wten weyne

Ons is een kint gheboren
een sone ghepresenteert
hi coemt die helle storen
als mensche ghefigureert
hi wil ons al ghemeyne
verlossen wter pijn ²⁾
mit sinen bloede alleyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

Des moghen wi wel eeren
die maghet die hem droech
den groten heer der heeren
die haer niet en verwoech ³⁾
weest vrolick groot ende cleyne
die soete kindekijn
vrijt ons van alle pijn ⁴⁾
Laet ons met herten reyne [etc.]

1) Zie een voorbeeld beneden. Dat wij het ons aldus moeten voorstellen, zegt ook W. Wackernagel in zijne *Geschichte der deutschen Litteratur*, 2te Aufl., Bas. 1879. Bd. I, S. 81, 84, 338.

2) Er staat „pijne”, doch blijkens de versmaat der volgende strophen moet het „pijn” wezen.

3) Niet zwaar woog.

4) Er staat verkeerdelijk „pijnen”.

Die vader van hier bouen
 sprac sinen enghel an
 wi willen die helle rouen
 en verlossen wijf ende man
 gaet totter schoon fonteyne
 maria claer aenschijn
 en segt haer wat ic meyne
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Groetse mi vriendelike
 die schone suuer iuecht
 en segt haer blidelike
 si mach wel sijn verhuecht
 want si en anders ghene
 gods moeder sal si sijn
 ick ben met haer gemene
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Al binnen nazarette
 quam die engel gabriel
 ende sprac totter fyolette
 met soeten woorden snel
 god gruets v maghet reyne
 vol graciens is v aenschijn
 god is met v ghemeyne
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Bi v sal noch becliuen
 dat adam heeft onturijt ¹⁾
 want bouen alle wiuen
 sidi ghebenedijt
 ghi sult ontfaen een greyne ²⁾
 in uwer herten schrijn
 des vaders soon ghemeyne
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Si sprac oetmoedelike
 hoe soude dat comen bi
 ic en kende sekerlike ³⁾

1) Ontnomen, afhandig gemaakt.

2) Spruit.

3) Er staat „sekerliken”.

noeyt man dus wondert mi
 dat ic en anders ghene
 gods moeder soude sijn
 mijn hert wort cout als stene
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Die enghel sprac tot hare
 o waerde suuer maecht
 en weest in ghenen vare ¹⁾
 het is wonder dat ghi claecht
 want ghi sult sonder pijn
 baren een kindekijn
 en bliuen maget reyne
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Die maecht haer conforteerde
 in dat haer die enghel seyt
 ende si respondeerde
 ick ben daer toe bereyt
 in uwen woorde ²⁾ alleyn
 set ic den wille mijn
 siet hier gods deerne cleyne
 Laet ons met herten reyne [etc.]

Ghelooft so moet si wesen
 nv ende tot alder tijt
 bi haer sijn wi ghenesen
 si bracht ons groot iolijt ³⁾
 o waerde suuer fonteyne
 des sondaers medicijn ⁴⁾
 bidt voer ons al ghemeyne
 Laet ons met herten reyne [etc. ⁵⁾]

Deze leis behoort, gelijk ik reeds zeide, niet tot de oudste, ofschoon zij opklimt tot de 15de eeuw. Woorden als „ghepresenteert” en „ghefigureert”, „conforteerde” en

1) Vrees.

2) Er staat „woorden”.

3) Vreugde.

4) Er staat „medicine”.

5) Ontleend aan het *Suuerlijc boeckken* van 1508 [fol. 4r—6r].

„respondeerde” zijn echter niet de eenige aanwijzingen van een jongeren datum. Reeds het drieregelig keervers voor alle stemmen duidt een lateren oorsprong aan. Aanvankelijk toch was „Kyrie eleison” of eenige verbastering daarvan het refrein of liever het „tutti” van alle leisen. Daarnaar droegen zij, zooals Hoffmann von Fallersleben heeft aangetoond, haren naam. Daarop gaan vele der nog bekende Duitsche ¹⁾, daarop gaan ook enkele der nog bekende Dietsche uit. Zoo leest men bijv. in „Het Hofken der geestelycker Liedekens” van 1577 ²⁾: „Hier nae volgen die xli. Leysenen vander Gheborten ons Heeren Iesu Christi”, en dan volgen er werkelijk een en veertig strophen, alle eindigende met „Kyrieleison”. Maar vooral moet hier in aanmerking komen eene leis, die in Duitschland algemeen bekend is geweest en aldaar reeds vóór het jaar 1000 moet hebben bestaan, daar men haar verleden jaar in een evangeliarium van keizer Otto III heeft gevonden ³⁾. Bij ons luidde deze leis, helaas in zeer bedorven lezing, aldus:

Nv zyt wellecome Heere Christ
 Want ghy onser alder Heere bist
 Nu zyt wellecome lieve Heere
 Hier in aertrijcke ghy zyt so schone.
Kyrieleys.

Kyrieleyson Christeleyson willen wy singen
 Daer me ⁴⁾ die schone Leyssen beginnen

---

1) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 170—245.

2) Blz. lv.

3) Zie Bäumker, *Ein uraltes deutsches Kirchenlied* (in het *Kirchenmusikalisches Jahrbuch für das Jahr 1887*), S. 65. Opmerking verdient, dat Hoffmann von Fallersleben, door dit lied in zijne oorspronkelijke gedaante te herstellen, reeds tot het besluit was gekomen, dat het naar het einde der elfde eeuw heenwees (*Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 30). Thans is gebleken, dat het minstens eene eeuw ouder is, maar als proeve van berekening op taalkundige gronden mag dit voorbeeld wel met eere worden genoemd.

4) Daarmede.

Jesus is geboren op die heylige Korsnacht
 Van eene Maget reyne sy blevet en sy wast.
 Kyrieleys.

Die Herders op die velde songen een nieu Liet
 Dat Jesus was geboren wy ¹⁾ en wistens niet
 Gaet aen geender strate men salt u seggen claer
 Tot Bethleem inder stede daer ist geschiet voorwaer.
 Kyrieleys.

Die heylige drie Koningen wt verre landen
 Sochten onsen Heere met Offerhanden
 Die eene offerde Myrrhe die ander wieroock
 Die derde louter gout, van dat alderpuerste oock.
 Kyrieleys ²⁾.

Niet veel beter van lezing, maar voor ons doel al even merkwaardig, is de reeds vroeger genoemde leis op de verrijzenis des Heeren ³⁾. Ik laat haar hier volgen als proeve van eene echte paaschleis met het oude „Kyrieleyson” achter iedere strophe.

Het gingen drie Jonckvrouwen
 Smorgens met groten rouwen
 Sy sochten het lichaam Christi doot
 Al om te salven sijn wonden root
 Kyrieleyson.

1) Deze woorden zijn te beschouwen als door de herders gesproken.

2) Ontleend aan het *Leysenboeck der Catholijcken*, Looven, 1605, fol. 72. Ik heb aan deze blijkbaar oudere lezing, ondanks haar bedorven staat, de voorkeur gegeven boven de jongere in *Het paradys der Gheestelycke en Kerckelycke lof-sangen* van Salomon Theodotus (uitgave van Antw. 1632, blz. 14—16). In *Een Gheestelyk Leysen-boeckken*, 12de dr. Dordr. bij Hendr. Walpot (tusschen 1728 en 1759) komt „Een schone Leyse op den Kersnacht” voor, waarvan de eerste strophe gelijk is aan die van de bovenstaande leis, met eenig verschil in de twee laatste regels, die aldus luiden: „Nu zyt willekome lieven Heer teere, Hier in 't aertyrcke bedroevet seere”. De volgende vier strophen, telkens beginnende „Nu zyt willekome”, zijn echter anders.

3) Zie boven, blz. 227 en 232. Ook het oude paaschlied „Christus is opgestanden”, een echte leis, behoort hiertoe. Zie over dit lied mijn opstel in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, dl. I, ('s-Grav. 1885), blz. 1—34.

Christus is verresen,
 Nu laet ons vrolijck wesen
 Hy heeft vertreden 't Serpente[n]s hooft
 En den duyvel van zijn macht berooft
 Kyrieleyson.

Ghelijck zijn doot ende lijden
 Des Vaders toorne stelt ter zijden
 So wordt ons rechtveerdicheyt gegeven pleyn ¹⁾
 En 't leven deur zijn verrijsen is certeyn
 Kyrieleyson.

Laet ons dan niet angxtich schromen
 Als ons die doot sal aencomen
 Wy sullen doch verrijsen, so 't is clær
 Ghelijck nu Christus is verresen voorwaer
 Kyrieleyson.

O Christe ²⁾, geeft ons dat wy muegen ³⁾
 Verrijsen in deuchden, en ons vueghen
 Tot een nieuw leven in liefden eerbaer
 En wy mogen comen byder Engelen schaer
 Kyrieleyson ⁴⁾.

De twee laatste leisen als proeven van Nederlandsche dichtkunst mede te deelen, zal niemand in het hoofd komen. Ons echter moeten zij voor iets geheel anders dienen. Zij vertegenwoordigen ons den tijd, toen alle leisen en alle strophen van leisen nog met „Kyrie eleison” of iets dergelijks eindigden, en toen er nog allerlei soorten van leisen, als kerst-, paasch-, hemelvaarts, pinkster-, bedevaarts-, zelfs maaiers- en schippersleisen bestonden ⁵⁾. Die verschillende soorten zijn van lieverlede verdwenen; slechts de kerstleisen zijn, met eenige weinige op andere feestdagen, in zwang gebleven en hebben zich zelfs vermenig-

1) Volkomen.

2) Er staat „Christi”.

3) Uit dit „muegen” en het volgende „vueghen” blijkt, dat deze leis uit Brabant of Limburg afkomstig is.

4) Ontleend aan het *Leysen-boeck* als boven, fol. 90 v.

5) Verg. boven, blz. 221 v.

vuldigd. Evenzoo is voor het „Kyrie eleison” een keervers van een of meer regels, of ook eene herhaling van het reeds gezongene, in de plaats gekomen. Ten slotte verloor men het eigenaardig karakter der leisen geheel uit het oog. Wanende, dat er slechts van kerstleisen sprake kon wezen, begon men de overige eenvoudig liedekens te noemen. En vergetende, dat alle leisen oorspronkelijk beurtzangen waren geweest, ging men zelfs de kerstleisen met gewone kerstliederen verwarren.

Doch ik mag het bij deze algemeene beweringen niet laten. Ik wil trachten, het gezegde met bewijzen te staven. Ik meen zelfs ongeveer den tijd te kunnen bepalen, waarin de overgang van het een tot het ander heeft plaats gehad. Alweder ga ik van het „Suuerlijc boecxken” van 1508 als van een vast punt uit. Men herinnere zich, dat in dit boekje vijftien leisen voorkomen. Dat geene daarvan het „Kyrie eleison” als koorrefrein heeft, kan ons niet verwonderen, want dit behoort tot een vroegeren tijd; dat alle op het kerstfeest betrekking hebben, evenmin, want aan het einde worden zij bepaald gekenmerkt als „suuerlijke leysen van die gheboorte ons heeren”. Maar dat er drie onder zijn, die, in plaats van een vaststaand gedeelte voor het koor te bezitten, zich vergenoegen met eene herhaling van de laatste regels van iedere strophe¹⁾, geeft reeds te kennen, dat het begrip „leis” niet heel scherp meer werd toegepast. Zoo is er dan reeds omstreeks het jaar 1508 eenig verval te bespeuren. In 1539 is dit nog erger. Achter in het „Deuoot ende profitelijck boecxken”, dat toen in het licht verscheen, komen veertien liederen voor, die alle als leisen worden aangeduid en blijkbaar niet lang geleden, waarschijnlijk door rederijkers, „om prijs” zijn gedicht²⁾. Alle bewegen zich om de geboorte

1) Zie boven, blz. 232.

2) De versbouw dezer veertien leisen doet gedurig denken aan rederijkers-geknutsel. Boven de elfde staat: „Laureys Baert, bi den enghen andrijs Behaelde met dese leysen eere ende prijs” (fol. cxxxijv); boven de dertiende: „Mathijs compere wt ionsten bequame Maecte dese leysen om prijs, in Christus name” (fol. cxlv).

van Christus, alsof eene leis noodzakelijk eene kerstleis wezen moest, en zes van de veertien hebben niets, dat naar een keervers voor alle stemmen gelijkt. In 1570 is het begrip der zaak nog al verder schuilgegaan. Het „Hofken der geestelycker Liedekens”, in dat jaar te Leuven voor de eerste maal verschenen, noemt meer dan ééne leis eenvoudig een „liedeken”, en verwacht dus de twee begrippen met elkaar. Deze afslijting is sterk waar te nemen in „Een nieuw Devoot Geestelijck Liedt-Boeck, Ghe-maeckt door Nicolaes Janssens, van Roosendael”, Antw. 1637, doch met eene Approbatie van 1594, dus bijna zeker het eerst in laatstgenoemd of het daarop volgend jaar verschenen¹⁾. „Leysliedeken” beteekent hier altijd kerstliedeken. Al de liederen, waar het boven staat, hebben betrekking op het Kerstfeest in engeren, of op den Kerstfeestcylus in ruimeren zin. Al de overige liederen worden betiteld „Gheestelijck Liedeken”. In 1574 verschijnt het „Etymologicum” van Kiliaan, en daar wordt het woord „leys” vertaald door „cantio natalitia”, al voegt de schrijver er iets aan toe, waaruit blijkt, dat de veelvuldige herhaling van het „Kyrie eleison” in deze liederen hem niet onbekend is²⁾. In de geestelijke liederboekjes der 17de eeuw worden de woorden „kersliet” en „leys” veelal door elkander gebruikt, en dit gaat in de 18de eeuw aldus voort³⁾.

Hiermede is dit overzicht van de geschiedenis van het woord of liever van het daaraan gehecht begrip ten einde. Dat dit laatste geheel is verloren gegaan, heb ik in den

---

1) Een exemplaar der uitgave van 1637 bevindt zich in den zoogenaamden „Bundel van Bogaers” ter Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

2) Zie boven, blz. 222. De definitie zou juist zijn geweest, als Kiliaan had geschreven: „Cantio, in qua eleison vel kyrie eleison vel simile quid saepius repetitur”. Elke leis was geene „cantio natalitia”, en elke „cantio natalitia” was geen leis. Dat Kiliaan eene leis en een kerstlied voor hetzelfde hield, blijkt misschien ook hieruit, dat dit laatste woord in zijn *Etymologicum* niet voorkomt.

3) Hierbij zij opgemerkt, dat Vondel twee kerstliederen geschreven heeft, die beiden kerstleisen zijn. Vgl. dl. IV der uitgave van J. van Lennep, blz. 357 v.

aanvang dezer verhandeling reeds gezegd. Dat het eerste in onbruik is geraakt, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Slechts door de titels en den inhoud van oude liederboekjes is het aan sommigen niet onbekend.

Ik kom thans tot het gebruik, dat van de leisen werd gemaakt. Dat zij bij wijze van beurtzang werden gezongen, is reeds gebleken; doch wáár werden zij gezongen? Toen Moll eens eene leis uitgaf, zonder te weten dat het er eene was, schreef hij: „Het volgende lied behoort tot het tijdperk, waarin onze voorvaderen, door de Roomsche kerk van het gemeenschappelijk gezang bij de openbare eeredienst uitgesloten, zich zelven tot huiselijk gebruik een schat van geestelijke liederen in de moedertaal schiepen, die, als uitdrukking van hun inwendig godsdienstig bestaan, steeds ten hoogste merkwaardig blijven”¹⁾. Wat hier tot lof van de geestelijke liederen onzer vaderen wordt gezegd, is volkomen juist. Dat die geestelijke liederen tot huiselijk gebruik dienden, is zeker. Maar dat de leisen, al werden zij ongetwijfeld ook in huisgezinnen, scholen en godsdienstige gezelschappen bij beurtzang aangeheven²⁾,

1) *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 1ste jaarg. (1856), blz. 201.

2) „Even-wel hebben Een-voudige, simpele herten de selve (d. i. de „Geestelycke Liedekens, die men Leyssen noemde”) in hare Huysen gesongen, op dat zy, niet mogende den Heere inder Gemeynthe opentlijk loven in haar Moeder-Tale, hun in hare Familien soudē behelpen soo zy best condē, ende met sulcken Stoffe als zy hadden” (*Hymni ofte Loff-Sangen op de Christelijcke Feest-Dagen*, 's Grav. 1615, Voorrede [in den afdruck van dit werkje door Dr. A. v. d. Linde onder den titel van *Het oudste gezangboek* enz., 's Grav. 1869, blz. v]). Verg. *De Navorscher*, jaarg. XX, Amst. 1870, blz. 573. Hillebrant Jacobsz, gezworen drukker der Generaliteit, ontving nog bij resolutie der Generale Staten van 26 Febr. 1614 octrooi voor vijf jaren, om te mogen drukken en uitgeven in alle talen „de oude leyssen, die veele aendachtighe gemeene luyden op christelijcke feestdagen in hare huysen plachten te singen”, enz. (*Archief voor kerkel. en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*. Dl. VI, blz. 363). In eene Ordonnantie echter van de Leidsche regeering van 1578 werd het gebruik der „Leyssenboucxkens” op de scholen verboden.

niet tot deze kringen alleen beperkt waren, blijkt uit de leisen zelve. Vooreerst toch zijn niet weinige geheel of gedeeltelijk in het Latijn, en ten andere hebben bijna alle uitsluitend betrekking op de geboorte des Heeren. Waren het enkel huiselijke of gezelschapsliederen, dan zouden zij natuurlijk geheel in de landtaal moeten wezen, en dan zou men ze evenzeer op de overige Christelijke feestdagen, ja over alle mogelijke geestelijke onderwerpen mogen verwachten.

Om hunne taal en hun inhoud te kunnen verklaren, moeten wij dus zoeken naar eene plaats, waar het Latijn bekend, en de kerstviering bij uitnemendheid in zwang was. Die plaats nu kan niet anders zijn dan de kerk.

Inderdaad, wij kunnen ons nauwelijks eene voorstelling maken van de hooge vreugde, die in den kersttijd de harten van het voorgeslacht vervulde. Wat voor de Oostersehe Christenheid van den aanvang af het Paaschfeest was, dat was voor de Westersche te allen tijde het Kerstfeest ¹⁾. De viering er van duurde niet, gelijk die der overige groote feesten, een octaaf, maar tot en met Epiphaniën, d. i. tot 6 Januari. Die gansche tijd van dertien dagen was ééne feestviering ²⁾. In den kerstnacht waren de kerken feestelijk versierd, en de altaren hel verlicht ³⁾. Men plaatste op de altaren een kleinere of grootere stal met de beelden van Jozef, Maria en de herders uit hout gesneden of in was geboetseerd, waarbij dan met het Driekoningenfeest nog die van de wijzen uit het Oosten kwamen. Sedert Franciscus van Assisi het eerst zulk eene kribbe deed maken, werd dit gebruik algemeen ⁴⁾ en op vele plaatsen

1) Echt middeleeuwsch en zuiver Roomsch-Katholiek laat Vondel in zijn *Gijsbreght van Aemstel*, II^{de} bedrijf (uitgave van Vondel's werken door Van Lennep, dl. III, blz. 370), bisschop Willebord zeggen:

't Is Kersmis, 't Klooster viert Gods vrolijke geboort,
De hoogste feest van 't jaer.

2) Zie Binterim, *Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der Christ-Katholischen Kirche*, Mainz, 1825, Bd. V, Th. I, S. 541.

3) Zie Moll, *Kerkegeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 212.

4) Zoo had men in den dom te Utrecht een gouden stal van Bethle-

schijnt het nog in wezen te zijn ¹⁾. De oude kerstspelen zijn daar, om ons te overtuigen, dat er soms in de kerken dramatische voorstellingen van de geboortegeschiedenis werden gegeven ²⁾. Waar dit niet geschiedde, had men toch achter het altaar of op het altaar of in het koor eene kribbe met het kindeke er in ³⁾. Het kindeke werd zelfs gewiegd. De getuigen voor dit gebruik in Duitschland zijn vele ⁴⁾. Wat ons vaderland betreft, wij hebben er één, een Amsterdammer uit de 16de eeuw, zelf uit de R. Katholieke kerk voortgekomen, en wiens later heftig anti-papisme geene reden behoeft te zijn, om aan zijne waarheidsliefde te

---

hem (J. H. Hofman, „Kleinodien van Sint Maarten te Utrecht” in het *Archief voor de geschiedenis van het Aertsbisdom Utrecht*, dl. XXII, blz. 92). De Boheemsche presbyter Alsoo vertelt in een tractaat uit het begin der 15de eeuw, dat daar te lande de gewoonte was op kerstavond kerken en kamers met stroo te beleggen als stallen van Bethlehem (H. Usener, *Religionsgeschichtliche Untersuchungen*, 2ter Th., Bonn, 1889, S. 65, ff.).

1) In de „Kapuzinerkirche” te Weenen bijv. „wird zur Weihnachtszeit stets auf dem Hochaltar die von dem Bildhauer Kastner herrührende Krippe aufgestellt” (*Das Buch für Alle* 1891, Hst 11, S. 271 f. met een plaat). Zie voor kerstkribbetjes in de kerken van Frankrijk: Edéstand du Méril, *Origines latines du theatre moderne*, Paris, 1849. p. 49. In de kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Leiden wordt nog van Kerstmis tot Driekonigen een kerstkribbetje geplaatst aan de rechterzijde van het hoogaltaar.

2) Zulk een kerstspel uit de 16de eeuw bezitten wij o. a. van den Spandauschen Pfarrherr Christophorus Lasius, een verdienstelijk tooneelstuk, met meer dan gewone actie, veel hartstocht en zorgvuldige versificatie. Het werd door Joh. Bolten uitgegeven in *Märkische Forschungen*, Bd. XVIII (Berlin 1884, S. 109 ff.), die bovendien eene lijst van 71 Weihnachtspiele geeft. Verg., wat ons land betreft, Moll, t. a. p., blz. 265—271, en vooral Wybrands, *Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. III [Amst. 1876]), blz. 209—212. Elders schijnen die kerstspelen nog tot in onzen tijd in zwang te zijn gebleven, althans in het bisdom Kamerijk werden ze in 1834 verboden (*Annales du Comité flamand de France*, tome V, Dunkerque 1860, p. 88).

3) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 417—425. Verg. ook Cassel, *Weihnachten*, Berl. z. j., S. 150—156.

4) Men kan ze met hunne getuigenissen vinden bij Hoffmann von Fallersleben, a. a. O., S. 423—425. Verg. ook Cassel, a. a. O. en A. Treybe, *Weinachten in deutscher Dichtung*, Leipz. 1885, S. 169.

twijfelen, te minder, wijl hij zich bij zijne beschrijving van de kerstfeestviering in de kerken zijner vaderstad op de herinnering van zijne vroegere geloofsgenooten beroept. Ik bedoel den bekenden Walich Syvaerts in de „Voor-reden” van zijn thans zeer zeldzaam werkje „Roomsche mysterien”, Amst. 1604 ¹⁾. „Sy weten”, aldus schrijft hij, „homen op Kersdach een wieghsken met een Beeldeken daer inne, nae een cleyn kindeken ligghende in de luyers gefatsoneert, opt hooch Autaer plachten te setten: ende dat d’Ouders hare kinderen met een wieghsken ende schelle in de kercke leyden: ende als de Priester onder de Misse het kindeken opt Autaer staende begoste te wieghen ende te singhen Eia, Eia, Eia, etc. ²⁾ zoo vinghen de kinderen voort mede aen elck zijne kindeken te wieghen ende Eia te singhen, maeckende daer benevens een groot gheluyt ende gheclanck met haere schellen, dat de gheheele kercke daer van vervult was: waer onder de Orghel op eene sonderlinghe wyse was spelende, die het spel hielp vercierien”.

Zoo ging het te Amsterdam; op deze of dergelijke wijze ongetwijfeld ook elders ³⁾. Sommige leisen nu toonen duidelijk aan, dat zij oorspronkelijk bij het wiegen van het kindeke werden gebruikt. Men hoore slechts:

1) Fol. A. 2 verso—A. 3 recto.

2) Moll (*Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 243) meende in dit „Eia, Eia” de sequentie „Eia recolamus laudibus piis” (door Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, tom. II, p. 3, onder de sequentiën van Notker opgenomen) te herkennen, doch het is ongetwijfeld het „Eya, Eya, Eya” in de zeer geliefde kersthymne of kerstleis „Magnum nomen domini Emanuel”, waarover beneden iets naders zal worden gezegd.

3) Het is jammer, dat Caspar Janszoon Coolhaes, die kerkelijke en volksgebruiken op zoo menigen feestdag beschreven heeft, niets heeft medegedeeld aangaande hetgeen op ’t Kerstfeest placht te geschieden. Zie het daartoe betrekkelijke uit hoogst zeldzame werkjes van zijne hand medegedeeld door Dr. H. C. Rogge in *De Navorscher*, jaarg. VII (Amst. 1857), blz. 7 v., 33 v., 65 v., 99—101, en in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* van Nijhoff en Fruin, nieuwe reeks, dl. VIII (’s Grav. 1875), blz. 277—304.

Het quamen drij Coninghen wt verre landen
 Nv wieghen, nv wieghen wij.
 Om Gode te doen een offerande,
 Des waren sij vro.
 Alle mijnen troost, mijn toeueraet is Maria soon.

Sij quamen van Ooste, sij quamen van verre
 Nv wieghen, nv wieghen wij
 Al bijt verlichten van eender sterre
 Des waren sij vro.
 Alle mijnen troost, mijnen toeueraet is Maria soon.

Maer doen sij binnen Jerusalem quamen
 Nv wieghen, nv wieghen wij
 Die claerheyt der sterre sij niet en vernamen
 Des waren sij droef,
 Alle mijnen troost [mijn toeueraet is Maria soon].

Zoo gaat het in de bron, die ik hier gebruik ¹⁾, nog acht strophen voort. Ik zal deze leis echter niet verder vervolgen, wyl zij reeds in verschillende lezingen eerst door Alberdingk Thijm ²⁾, daarna door Moll ³⁾, eindelijk door De Cousemaker ⁴⁾ en Hoffmann von Fallersleben ⁵⁾ is uitgegeven. Alleen wil ik opmerken, dat zij eene der weinige is, die mij den indruk geven, dat haar refrein niet door allen gezongen, maar door allen gesproken werd ⁶⁾. Ik weet mij althans de woorden: „Alle mijnen troost, mijn toeueraet is Maria soon” niet anders te verklaren. Wat het

1) Namelijk *Het Hofken der geestelycker Liedekens*, Lov. 1577, blz. xxviiij—xxx.

2) In zijne *Oude en Nieuwere Kerstliederen*, Amst. 1852, blz. 158—160.

3) In het *Maandschrift voor den beschaafden stand* (uitgegeven door de Ringsvergadering van Amsterdam), jaarg. 1855, blz. 435—437, naar *Het Hofken* als boven.

4) In zijne *Chants populaires des Flamands de France*, Gand, 1856, p. 84—86, met de bijvoeging, dat dit lied vooral in het westelijk gedeelte van Fransch-Vlaanderen nog steeds in zwang is (p. 87). Verg. ook *De Katholiek* van 1856, blz. 374 v.

5) *Niederl. Volkslieder (Horae Belgicae, pars II)* 2te Ausg. Hann. 1856, No. 192.

6) Verg. boven, blz. 234.

wiegen betreft, ziehier een ander oud „Leysliedeken”, waaruit het eveneens schijnt te volgen.

Ioseph gingh van Nazareth tot Betlehem
 En Maria de moeder maghet ginck met hem,
 Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat alderbeste kindeken,
 Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
 Het leyt daer by den os en' by dat eselken ¹⁾.

'Tis geschiet te Bethlehem van Davids stam
 Dat Maria Jesum [dat] soete kindeken wan,
 Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
 Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
 Het leyt daer by den os en' by dat eselken.]

Als waren de herderkens by desen wijck
 Dat des Heeren Engel by haer quam claerlijk ²⁾
 Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
 Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
 Het leyt daer by den os en' by dat eselken.]

Wilt niet vreesen herderkens wilt wesen bly,
 Siet dat ick u bootschap, is ghenucht veur dy,
 Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
 Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
 Het leyt daer by den os en' by dat eselken.]

---

1) Bekend is de eeuwenoude voorstelling van den os en den ezel in den stal te Bethlehem. Zij is in verband met Jes. I:3 ontstaan uit de profetie van Habakuk III:2, niet volgens den Hebreeuwschen tekst, ook niet volgens de Vulgata, maar volgens de Septuaginta. Reeds vóór Hiëronymus bestond zij; De Rossi vond haar reeds in een gedeelte eener inscriptie van 343. Hoe veelvuldig zij op oud-christelijke sarcophagen voorkomt, kan men met de afbeeldingen zien bij Von Lehner, *Die Marienverehrung in den ersten Jahrhunderten*, Stuttg. 1881, S. 314—320 en Taf. VI en VII. In sermoenen, kerstliederen en mysteriespelen, in „Biblia pauperum”, schilderijen en beeldhouwwerken, overal vindt men in den stal van Bethlehem ook den os en den ezel. Zie voorts over dit onderwerp Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, Halis, 1841, tom. I, p. 335; Cassel, *Weihnachten*, Berl. z. j., S. 162—170; Tapphorn, *Ausserbiblische Nachrichten*, Paderb. 1885, S. 49—52, en vooral Wybrands *Jesus' kribbe tuschen een os en een ezel* (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. IV [Amst. 1880], blz. 243—247).

2) D. i.: Toen de herders te dier plaatse waren, verscheen de Engel des Heeren hun klaarlijk.

Doen hoorden die herderkens van d'Engelen daer,
 Inden hoogsten glorie tot Gode claer
 Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
 Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
 Het leyt daer by den os en by dat eselken.^{1]}

Dit over het wiegen van het kindeke. Men zou veel te ver gaan, als men alle kerstleisen daarmede in verband bracht. Verreweg de meeste hebben blijkbaar slechts gediend tot vervroolijking van den kerstnacht en de volgende dagen door galmend gezang. Wat de kerstspelen in dramatischen vorm gaven, dat gaven de leisen meestal in verhalenden trant. Het verhaal werd door eene enkele stem gezongen, en allen vielen in met het vaststaand gedeelte, dat wij nu maar korthedshalve het koor zullen noemen.

Wie nu zongen in de kerken deze solo en dit koor? Het meest regelmatig en het meest in overeenstemming met latere kerkelijke gebruiken zou het zijn geweest, de solo toe te deelen aan een der kerkzangers, en het koor aan al de kerkzangers te zamen, zonder de aanwezigen te beletten mede te doen, voor zooverre het hun lustte²⁾. Zoo althans zou het tegenwoordig kunnen gaan, indien de oude leisen nog als beurtzangen in de kerken werden gezongen, wat evenwel, naar hetgeen mij van verschillende kanten verzekerd werd, het geval niet is. Alles zou dan uitgaan van het kerkkoor. Dat koor heft in den kerstnacht, na afloop van de eerste mis³⁾ oudere of nieuwere

1) Ontleend aan *Parnassus, dat is, Den Blijen-bergh*, 2de druk. Antw. 1623, blz. 140.

2) Jan Maes „Het geestelijk volkslied in de middeleeuwen” (*het Belfort* 2de jaarg. Gent 1887 blz. 731) getuigt, dat in de Vlaamsche gewesten gedurende de octaaf van Kerstmis en in zekere streken op Driekoningendag door de kerkzangers vertaalde Liturgische hymnen of ten minste uit het Latijn nagemaakte worden gezongen. Edélestand du Mèril (*Origines latines du theatre moderne*, Paris 1849, p. 42) vermoedt, dat het zingen der leiken in de kerken op het Kerstfeest in navolging kan zijn van den zang der herders in den kerstnacht.

3) De eerste Kerstdag is de eenige dag in het jaar, waarop door iederen priester drie missen worden gelezen. Omtrent den vermoedelijken oorsprong van deze drie missen verwijs ik naar eene aantekening der ge-

kerstliederen aan¹⁾, en geen der aanwezigen wordt verhinderd, ze in stilte mede te zingen, indien hij ze kent en zijn hart het begeert. Geene gemeente in ons vaderland, in steden of op dorpen, waar dit niet geschiedt en op de beide feestdagen wordt herhaald. Maar het koor geeft den toon, en de orde wordt nergens gestoord. Of dit echter in de middeleeuwen zoo was, meen ik te mogen betwijfelen. De levenslustigheid onzer vaderen was groot en de kerk niet altijd bij machte om oude gebruiken te keeren²⁾. In 1298 verbood eene synode onder den Utrechtschen bisschop Jan van Zyrik, mysteriespelen en maskeraden in de kerken te houden³⁾, en eene eeuw later (1399) moest het Kapittel van S. Salvator te Utrecht nog op straffe van ontslag aan den rector der school, de scholieren en vooral de choralen verbieden, door het uitvoeren van dansen in de kerk de graven der heiligen te ontwijden⁴⁾. Bij zulke

---

broeders Ballerini op Leonis Magni Epistola IX (in hunne uitgave van *Soti Leonis Magni Opera*, Venet. 1753, tom. II, col 1311 seq.).

1) Tot de oudere behooren nog steeds die, welke voorkomen in de boven (blz. 225) genoemde *Verzameling van oude en nieuwe gezangen* van 1799. De nieuwere, die echter met meer recht de oudere zouden moeten heeten, wijl zij aan de oudste en beste geestelijke liederboekjes zijn ontleend, worden veelal gezongen uit de *Oude en Nieuwere Kerstliederen* der gebroeders Alberdingk Thijm (1852). Doch ook uit de oude liederboekjes zelve leven nog sommige liederen in den mond des volks voort. Zoo wordt bijv. het op blz. 72 v. mijner meergenoemde verhandeling medegedeelde kerstliedje „Herders hij is geboren” thans nog volgens getuigenis van de HH. Jos. Habets en A. J. Flament in N.-Brabant en Limburg in de kerken gezongen.

2) Verg. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 263—265.

3) „Item ludos theatrales, spectacula, et larvarum ostensiones in ecclesiis et cimiteriis fieri prohibemus” (Van Heussen, *Batavia Sacra*, p. 168).

4) „Quod de cetero Rector scholarum ac scolares et maxime chorales in eadem ecclesia choreas ducere vel facere non debeant, nec praesumant ne per ludibria hujusmodi ecclesia deturpetur, honestas et loca sacra, beatorumque martyrum sepulchra ipsorum pretioso sanguine rubricata foedarum personarum calcibus inquinentur. Si Rector scholarum vel quisquam choralium contra hoc salubre statutum facere praesumpserit, Rector ipse vel Chorales dicti statuti transgressores scholarum regimine et choralatus servitiis, quibus per hoc se reddiderunt indignos, eo ipso sint

toestanden mag men zeker wel aannemen, dat ons land geene uitzondering zal hebben gemaakt op den algemeenen regel, die in de 16de eeuw op het vasteland van Europa moet hebben gegolden, dat bij het Kerstfeest op het altaar een Christuskindje werd geplaatst, waarvoor de kinderen kerstliederen zongen ¹⁾. Ik ga verder. Bij zulke toestanden mag men veilig gelooven, dat de oude leisen in de kerken niet uitsluitend door de zangers op het koor, maar ook hier door een rector met zijne scholieren of

---

et noverint perpetuo se privatos" (Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 70). — Bij de rondvraag na de voordracht van deze verhandeling vroeg Dr. J. P. N. Land, of er bij het zingen van de leisen in de kerken ook werd gedanst, daar haar rythmus er zich toe zou kunnen leenen en, gelijk bekend is, het dansen in de kerken in Frankrijk eerst in 1667 bij Parlementsbesluit uitdrukkelijk werd verboden (zie A. Czerwinski, *Geschichte der Tanzkunst*, Leipz. 1862, S. 99). Ik heb daarop toen geantwoord, dat het dansen in de kerken op groote feesten historisch vaststaat (zie bijv. Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 423—425), al ware het alleen door de besluiten van menig concilie tegen dit oudheidensch gebruik (zie bijv. het Concilium Quinisextum (Constantinopel 692), Canon 62 (Labbeius et Cossartius *Sacrosancta Concilia* Lut. Paz. 1671 Tom. VI, col. 1169) en verder in de conciliën-verzamelingen van Harduinus, Mansi, Hartsheim en anderen het concilie van Avignon [1209], can. 17; Cognac [1260], can. 2; Bourges [1286], can. 22; Würzburg [1298], can. 4; Sens [1485], can. 3; Narbonne [1551], can. 47; Toledo [1566], can. 21), maar dat mij van dansen bij het zingen van leisen niets was gebleken. Voor het dansen in de kerken en op de kerkhoven wil ik nog verwijzen naar: *Nouvelle Encyclopédie théologique*, publ. par l'abbé Migne, tom. XLIII (Par. 1854), col. 285 in voce „Danses consacrées”; naar E. de Coussemaker, *Chants populaires des Flamands de France*, Gand. 1856, p. 100 svv.; naar *Studien en Bijdragen* van Moll en De Hoop Scheffer, dl. III, blz. 205, aant. 3; en naar Ch. H. Brömel, *Fest-Tänze der ersten Christen und darauf erfolgte alte und neue Misbrauche*, etc. Jena 1701, 4°. Dat het dansen op kerstmis een oud gebruik is, getuigt ook Will. Sandys, *Christmastide, its history, festivities and carols*, London z. j. p. 20 f. Eindelijk voeg ik er bij, wat mij van welwillende zijde wer4 mededeeld, dat nog vóór weinige jaren (en bijna zeker ook nu nog) in de achterbuurten van Enkhuizen op Kersttijd en Oudejaarsavond in de herbergen oude en nieuwe geestelijke liedjes werden gezongen en dat er ook werd gedanst. Ik achtte deze mededeeling, die iets te denken geeft, belangrijk genoeg, om haar hier te plaatsen.

1) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 425.

choralen¹⁾, dáár door een geestelijke zuster met de aan hare zorgen toevertrouwde kinderen, ginds door een koster of zelfs door een geestelijke met de omstanders zullen zijn aangeheven, en dat zich hierin iets zal hebben afgespiegeld van het bont allerlei in het opgewekte volksleven van ons voorgeslacht. Deze dingen laten zich niet bewijzen; men kan er slechts uit verwante verschijnselen toe besluiten; doch alles wijst er heen.

Ik wil thans trachten, eenige der groepen, die ik mij voorstel, hunne leisen te doen hooren.

Pver natus in bethleem
vnde gaudet iherusalem
amor amor amor quam dulcis est amor

Assumpsit carnem filius
dei patris altissimus
amor amor amor quam dulcis est amor

Per gabrielem nuncium
virgo concepit filium
amor [amor amor quam dulcis est amor]

Tamquam sponsus de thalamo
processit matris vtero
amor amor amor quam dulcis est amor

Cognovit bos et asinus
quod puer esset dominus²⁾
amor amor amor quam dulcis est amor

Reges de saba³⁾ veniunt
aurum thus myrram offerunt
amor amor amor quam dulcis est amor

---

1) Zie over deze choralen: S. Muller Fz. „Een bezoek aan de immuniteten der Utrechtsche kapittelen” (*De Gids* 1890, dl. II, blz. 253).

2) Verg. Jes 1:3: „Cognovit bos possessorem suum et asinus praesepe domini sui.”

3) Er staat „sada.”

Ponitur in presepio
 qui regnat sine termino
 amor amor amor quam dulcis est amor

Intrantes domum inuicem
 salutant deum et hominem
 [amor amor amor quam dulcis (e)st amor]

Vnde semper angelicas
 deo dicamus gratias
 amor amor amor quam dulcis est amor ¹⁾.

Thans volge eene geheel andere leis. Zij bevat een paar van die minder bekende legenden, die gedurende de middeleeuwen in grooten getale in omloop waren, en die men niet in de apocryphe evangeliën, zelfs niet in de „Historia Scholastica” van Petrus Comestor of de „Legenda aurea” van Jacobus de Voragine of het „Speculum historiale” van Vincentius van Beauvais, maar in sermoenen, heiligenlevens en plenariën moet zoeken. De eene is, dat bij het kraambed van Maria nevens Jozef ook An(a)stasia heeft gestaan. De H. Anastasia namelijk verloor in de vervolging van Diocletianus op 25 December 303 met eene menigte andere martelaren het leven. Doordien hare gedachtenisviering juist op den Kerstdag viel, schijnt zich de meening te hebben gevormd, dat zij bij de geboorte des Heeren was tegenwoordig geweest. De andere in deze leis voorkomende legende is van zeer miraculeusen aard. Maria namelijk zal hare handen te Nazareth hebben achtergelaten; doch bij de geboorte haars kinds te Bethlehem groeiden zij snel weder aan en zagen er zoo rood uit als

---

1) Ontleend aan het *Suerlijc boeckken* van 1508 [fol. 13r—13v]. De tekst zonder het refrein en met omzetting van strophen en verandering van woorden is ook te vinden bij Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, tom. I, p. 334 (zie ook tom. IV, p. 258). Eene Dietsche vertaling met het Latijnsche refrein komt voor bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts*, N°. 6. Zie voor de Hoogduitsche vortaling van dit lied door Laufenberg: Treybe, *Weihnachten in deutscher Dichtung*, 2te Aufl. Leipz. 1885, S. 112.

goud. Na deze opmerking zal het anders duistere lied volkomen duidelijk wezen.

Ons is geboren een kindekijn
daer om so willen wi vrolic sijn.
laet ons hem dienen met herten [fijn]
want sinen naem die is ihesus
vare sus sus sus
sprac maria tot ihesus

Als si ghelaghet maghet marij¹⁾
so en wasser nyemant bij
dan ioseph ende anastasij
haer handen hadde²⁾ si gelaten thuys
[vare sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Als si den gods sone ontfangen soude
doen wiessen haer handen also boude³⁾
ghelijc den roden goude
het wasser wel een groot abuys⁴⁾
[vare sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Als onse here gheboren was
ende maria daer af ghenas
als men inder scriftueren las⁵⁾
van gheenen man en had si confuys⁶⁾
[vare sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

---

1) Er staat eigenlijk: „Als ghi ghelaget maghet marij”. Gheliggen is „gaan liggen”, „bevallen”. „Ghe” is een inchoatief voorvoegsel, gelijk „be” in „bevallen”. De vrouw die in barensnood is gaat in het kraambd liggen, valt in het kraambd neder.

2) Er staat „hadden”. Doch er is sprake van Maria alleen.

3) Snel.

4) Abuys = wonder. Er staat eigenlijk „si hadden wel een groot abuys”.

5) Matth. I: 20.

6) Van niemand had zij smaadheid te verduren. Eigenlijk staat er: „van eenigen man en hadde confuys”, hetgeen onzin is.

Men ley den heer inder cribben
 van hoey was ghemaect sijn bedde
 aen bey sijden quetste hi sijn ribben
 nochtans bleef hi dominus
 [vale sus sus sus
 sprac maria tot ihesus]

Een osse ende een cleyn ezelkijn ¹⁾
 verwermden hem die leden sijn
 van coude weende ²⁾ dat kindekijn
 nochtans was hi dominus
 [vale sus sus sus
 sprac maria tot ihesus]

Die herdekens opten velde lagen
 sie begonsten hem te versaghen ³⁾
 van eender claerheyt diese sagen
 si hadden gewilt wel wesen thuys
 [vale sus sus sus
 sprac maria tot ihesus]

Die enghel sprac weest niet veruaert
 ons is geboren eenen nieuwe standaert
 [daer onder wij allen zijn bewaert ⁴⁾
 hi sal den viant maken confuys
 [vale sus sus sus
 sprac maria tot ihesus]

Die herdekens songhen ha ha ha
 ons is gheboren so ic versta
 in excelsis gloria
 et in terra pax hominibus
 [vale sus sus sus
 sprac maria tot ihesus ⁵⁾

1) Verg. boven, blz. 247, noot 1. In mijne bron staat „ezelken”.

2) Er staat „van couden weenden”.

3) Bevreesd te worden.

4) Deze regel ontbreekt in mijne bron. Ik heb hem aangevuld uit *Het Hofken*, blz. xiiij.

5) Ontleend aan het *Suuerlijc boecxken* van 1508 [fol 10^v—11^r]. De uitgever van *Het Hofken* van 1577, blz. xij v., heeft getracht eene betere lezing van deze leis te geven, door er de tegenwoordigheid van Anastasia en het wonder van Maria's handen uit weg te nemen. Naar deze lezing

Tot de straks genoemde legenden aangaande Jezus' geboorte moet vooral ook gerekend worden die van den landman, die bij de vlucht van Jozef en Maria naar Egypte bezig was met zaaien, maar wiens koren door een wonderwerk terstond tot volle rijpheid kwam, zoodat hij onmiddellijk tot het maaien kon overgaan. Herodes, die de ouders met het kindeke achternazette, vroeg den landman, of hij hen niet had gezien; maar de landman stond den koning op zoodanige wijze te woord, dat deze onverrichter zake huiswaarts keerde. De bedoelde legende is ook in sommige mysteriespelen ¹⁾ en kerstliederen ²⁾

heeft Moll haar doen afdrucken in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland* 1ste jaarg. (1856), blz. 201 v. In de *Niederländische geistliche Lieder* van Hoffman von Fallersleben komt onder N°. 15 wel een kerstlied met denzelfden beginregel voor, maar het vervolg is geheel anders.

1) Men vindt haar in *Le jeu des trois roys* (Jubinal, *Mystères inédits du quinzième siècle*, Par. 1837, tome II), p. 117—131. Als pantomime werd zij in 1431 gespeeld te Parijs bij gelegenheid van de feesten ter eere van den jeugdigen Engelschen koning Hendrik VI (Monstrelet, *Chroniques*, Par. 1596, vol. II, fol. 77 v: „Et depuis le Poncelet en tirant vers la seconde porte de la rue S. Denys, auoit personnaiges sans parler de la natüité [de] nostre Dame, de son mariage, et de l'adoration des trois Roys, des innocens, et du bon homme qui semoit son blé: et furent ces personnages tres-bien iouéz". Een gansch ander gewrocht is J. Loth, „Le mystère des trois rois" (*Revue Celtique*, tom. VII, Par. 1886, p. 3175 vv.), waarin de akkerman niet voorkomt. Nog in de 18de, ja tot in het begin der 19de eeuw, speelde men in eene geestelijke school te Duinkerken een klein Vlaamsch tooneelstukje, getiteld *De vlucht nae Egipten* en bestaande uit eene samenspraak tusschen Maria, Jozef, den akkerman en twee moordenaren. Men kan dit stukje afgedrukt vinden in de *Annales du Comité flamand de France*, 1854—1855 (d. i. tome II), Dunkerque, 1855, p. 77—82.

2) Zie bijv. A. Bullen, *Carols and Poems from the fifteenth century to the present time*, Lond. 1885, p. 49—54. De carol bij Bullen is dezelfde als carol XXI bij W. Sandys, *Christmastide* etc. p. 246—251. Van veel jonger dagteekening is een kerstlied, waarin de akkerman voorkomt, bij Lootens en Feys, *Chants Populaires flamands*, N°. 20. Zie verder voor oude Fransche kerstgezangen: G. Bayle, *Etude historique, littéraire et musicale sur un recueil manuscrit des anciens noëls de Notre-Dame des Doms*, Avignon (Paris) 1884; *Le Mystère de Noël et de l'Épiphanie, ou Noëls les plus célèbres des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, arrangés d'après l'abbé G. Moreau*, St Etienne 1884; Constant Pierre „Les noëls populaires" (*Revue Britannique* 1886, No. 12).

verwerkt. Hier hebben wij haar in eene leis. Eene andere bijzonderheid is deze. Wyl Herodes het kindeke niet had kunnen vinden, zond hij mannen uit, om het te zoeken. Dezen gingen van land tot land en doodden aldaar alle kinderen beneden de twee jaren. Niet minder dan honderd vier en veertig duizend kleinen werden door hen omgebracht. Dit getal is ontleend aan Openb. XIV : 3 ¹⁾. Doch ziehier de leis zelve.

Jesus kerst van Nazareene
 Hi is gheboren van eender maghet reene
 Daer om is God ghebenedijt.

Alle die engelen van hemelrijc
 Ende al die herderkens van aetrijc
 Sij songen, si hadden groot iolijt
 Jesus kerst van nazareene. etc.

Herodes die heuet vernomen
 Daer is een nyen coninc gecomen
 Die rijcker soude sijn dan hi.
 Je[sus kerst van nazareene. etc.]

Herodes heuet ghesworen
 Hi sal alle kinderen dooden in thoren
 Die onder die twee iaren sijn
 Jezus kerst van nazaree[ne]. etc.

Hi dede soecken hier en daer
 Jonge kinderkens van twee iaer
 Die dede hi alle nemen dijff.
 Jesus kerst van naza[reene]. etc.

Doen Maria dat verhoorde
 Datmen alle kinderen vermoorde
 Des leedt si in haer hert verdriet
 Jesus kerst van nazareene. etc.

Si sprac tot Joseph sonder sparen
 Maect v bereet, laet ons gaen varen
 Wi souden wech sijn, tis meer dan tijt
 Jesus [kerst van nazareene. etc.]

---

1) Zie het *Breviarium Romanum*, in Octava SS. Innocentium, lectio I.

Maria quam aldaer gheuaren
 Dair een man sijn coren ginc sayen
 Si groete hem ende reet voerbi.
 Je[sus kerst van nazareene. etc.]

God groet v man diet coren saeyt
 Comter yemant die v na mi vraecht
 So segt dat ic hier leden ¹⁾ ben.
 Jesus kerst [van nazareene]. etc.

Doe Maria was wech gheuaren
 Doen quam Herodes met sijnder scaren
 Dot coren was rijp ter seluer tijt.
 Jesus [kerst van nazareene. etc.]

God groet v man die mayt v coren ²⁾
 Saechdy hier eenige vrouwe te voren
 Die met haer hadde een kindekijn.
 Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Doen ic hier sayde dat ic nu maye
 Doe sach ic hier een schoon vrouwe varen
 Si was ghecleet met wit habijt.
 Jesus kerst van naza[reene]. etc.

Herodes sprac tot sinen heeren
 Wij willen weder thuyswaert keeren
 Si mach wel wten lande sijn.
 Jezus kerst [van nazareene]. etc.

---

1) Voorbijgegaan.

2) In een „leysene”, die hoogstwaarschijnlijk niet lang vóór 1539 is
 gedicht en afgedrukt staat in *Een schoon ende profitelyck boeckken*,
 Antw. 1539, fol. 127v — 128v, luidt de 7de strophe aldus:

„In egipten dat ons die vlucht geschiede
 dat ons die vlucht gheschiede
 Een lantman sijn koorne heeft ghesaeyt
 By miraculen niet langer ghedelaeyt
 Ghepaeyt Verfraeyt
 Heeft hi terstont ghemaeyt
 Sulc wonder en geschiede nie
 Gheloeft sidy Marie.”

De bedoelde leys begint aldus: „Bedrijft nu vruecht, bedrijft nu me-
 lodie.” Zij is eene der vijftien aan het einde van het boekske. De naam
 van den auteur staat er niet bij.

Herodes sprac tot sinen lieden
 Hoort wat ic v sal ghebieden
 Gaet henen soect dat kindekijn
 Jesus kerst van nazareene. etc.

Si gingen van lande te lande varen
 Die onder de twee iaren waren
 Die dooden sij tot alder tijt
 Jesus kerst [van nazareene.] etc.

Doen waenden sij dat kindeken te verdoen
 Mer het was in egipten ghevloen
 Ten wilde noch ghedoot sijn niet.
 Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Hondert ¹⁾ ende .xliij. duysent reyn
 Waren daer ghedoot kinderen cleyn
 Sij willen alle Gods engelen sijn.
 Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Nu bidden wij desen kinde
 Dat hi ons allen bringhe
 Hier bouen in sijn eeuwich rijck
 Jesus kerst van nazareene. etc.

Alle die engelen van hemelrijc
 Ende alle clergie van eertrijc
 Si verblijt van desen dinck
 Jesus kerst van nazareene
 [Hi is] Gheboren van eender maghet reene
 Daer om is God ghebenedijt ²⁾.

---

1) In mijne bron en in alle daarmee verwante uitgaven staat „Duy-sent”. Doch vooreerst klinkt het zeer vreemd, en ten andere heeft Openb. XIV: 3, of liever het *Breviarium Romanum*, l.l., het getal honderd. Ook een der kindermoorders in het boven (blz. 255, noot 1) aangehaalde *Gen des trois roys*, p. 132, zegt:

Cent et XLII(II). milliers
 Avons occis de nos aciers.

2) Ontleend aan het *Deuoot ende profitelijck boecxken* van 1539, fol. cxij^v—cxxiij^v. Ik heb aan dezen tekst de voorkeur gegeven boven den korteren van het *Suerlic boecxken* van 1508 [fol. 12^r—13^r], en den eveneens korteren van *Het Hofken* van 1577, blz. xvi v. (ook afgedrukt in het *Schoon suyverlijck Boecxken* bij Cornelis Claesz. te

Ik wil dit gedeelte mijner verhandeling niet besluiten, zonder daarin eene leis van geheel anderen, namelijk van allegorischen aard, te hebben opgenomen. Wel is waar heeft Moll haar reeds naar eene jongere bron uitgegeven ¹⁾, maar ook hier mag zij geenszins ontbreken. Moll achtte haar te recht merkwaardig zoowel om vorm als inhoud. Dat die vorm de leisvorm was, wist hij niet, maar hij gevoelde er blijkbaar al het eigenaardige van. In den inhoud herkende hij het eeuwenoud symbool van Christus als den pelikaan, die met zijn eigen bloed zijne jongen onderhoudt, en de wijze, waarop de dichter of dichteres dit zinnebeeld verder heeft uitgewerkt, door Maria als eene duif en Herodes als een gier voor te stellen, trof hem ondanks het samengestelde der allegorie, die door zinnebeelden tracht aan te vullen, wat er aan denkbeelden ontbreekt. Om kort te gaan, hij noemde dit lied in zijne soort een juweeltje, en zoo zal ieder het gaarne noemen, die het in zijne fijnheid van gedachte en liefelijkheid van versbouw heeft leeren kennen.

Nv laet [ons ²⁾] dancken ende louen
den hogen god [al] van hier bouen.
die waerheit en is niet gheloghen.
dat vogelkijn
Een pellicaan mach hi wel heten
hi is soe fijn

Te nazarette so is hi comen.
een tortelduue heeft hem vernomen.

Amsterdam, fol. 13^v—14^r). Verg. voorts Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts*, No. 4 en 5, en Alberdingk Thijm, *Oude en Nieuwere Kerstliederen*, No. 70. Eene veel uitvoeriger bewerking van het onderwerp levert eene andere leis in het mij toebehoorend *Geestelijk Leysen-boeckken*, Dordr. bij Hendrik Walpot (tusschen 1728 en 1759); ik deelde haar mede in dit *Archief*, dl. IV, blz. 393 vv.

1) In zijn *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 162—164.

2) Door mij ingevoegd uit het *Deuoot ende profitelijck boeckken* van 1539, fol. cxiii (bis)^v, en uit *Het Hofken* van 1577, blz. 1.

die welcke ontfinc tot onser vromen ¹⁾
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Doen nam ²⁾ ioseph staphans ³⁾ die goede
 die toltelduue in sijn hoede
 dat wilde hi ⁴⁾ so ic mi beuroede
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Negen maenden was hi gedragen
 al door die duue ten sijn geen sagen ⁵⁾
 si aenbaden ⁶⁾ oec alle daghe[n]
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Dat huys des paeys ⁷⁾ had hi vercooren
 daer is waest dat hi was gheboren
 daer mede hielt ⁸⁾ hi dat was verloren
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

---

1) Voordeel.

2) Aldus het *Dewoot ende profitelijck boeckken* van 1539. Mijne bron heeft „had”.

3) Fluks.

4) Namelijk het vogelkijn.

5) Aldus *Het Hofken* van 1577. In mijne bron staat: „al ouer duue en was geen sage”.

6) D. i. Zij aanbad hem. Aldus te recht de bovengenoemde boekjes van 1539 en 1577. Mijne bron heeft „si aenbadent”.

7) De naam Bethlehem beteekent „huis der spijze”, „broodhuis”. Die beteekenis was aan Hieronymus en Chrysostomus zeer wel bekend (Moll, *Geschiedenis van het kerkelijk leven*, 2de dr. dl. II, blz. 347), en men wist dit in de middeleeuwen even goed als thans, en sprak toch van Bethlehem als „huys des paeys.” Wat daartoe aanleiding heeft gegeven, is mij onbekend, doch de gissing ligt voor de hand, dat men „domus panis” met „domus pacis” heeft verward, of misschien (hoewel dit meer bezwaar oplevert) „huys der peys” met „huys der spijze.” Mogelijk heeft ook het „pax hominibus” uit den Engelenzang er aanleiding toe gegeven.

8) Behield.

Dits eenen ghier nv comen te voren
 ende heues in sijn herte toren¹⁾
 ende ducht dat hem noch sal becoeren
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Sijn olaeuwen so heeft die gier²⁾ ontdaen
 ende wil begrijpen den pellicaen
 het is om niet hi is ontgaen
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Al daer ioseph lach en sliep
 een heilich enghel tot hem riep.
 staet op ioseph in egipten vliet
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Doe wilde die gier van rouwe steruen
 om dat hi des vogelkens moeste deruen
 menich ionck dede hi bederuen.
 dat vogelkijn
 [een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn]

Als die tijt was ouerleden³⁾
 van tweendertich iaren dat is waerheden
 track tot iherusalem in die stede
 dat vogelkijn
 een pellicaen mach hi wel heten
 hi is soe fijn

---

1) En heeft daarover toorn in zijn hart.

2) Er staat abusievelijk „dier”, evenals drie regels lager „vogelken”.
 Een paar andere drukfouten heb ik stilzwijgend verbeterd.

3) Voorbijgegaan.

Daer wert gheuaen ¹⁾ die pellicaen
 ende soechde die ionge met sinen bloede saen ²⁾
 wt rechter oetmoet die hem quam aen.
     dat vogelkijn
 een pellicaen mach hi wel heten
     hi is so fijn

Nv laet ons bidden met herten goet
 dat hi ons [behoede ³⁾] voer die helsche gloet
 die voer ons storte sijn heylich bloet
     dat vogelkijn
 een pellicaen mach hi wel heten
     hi is soe fijn ⁴⁾

Ik heb mij tot dusverre bijna uitsluitend op het gebied der middeleeuwen bewogen en de leisen, die als proeven moesten dienen, zooveel mogelijk aan de tijden vóór 1500 ontleend. Vanzelf echter rijst de vraag, hoe het verder met deze liederen gegaan is. Op die vraag wil ik ten slotte nog trachten eenig antwoord te geven.

Dat men de leisen omstreeks het genoemde jaar 1500 met gewone kerstliederen begon te verwarren, is ons reeds vroeger gebleken ⁵⁾, en ik meen er een bewijs in te mogen zien, dat hun eigenaardig karakter van beurtzangen zachtens aan uit het oog werd verloren, of althans, dat men ze niet meer als beurtzangen zong. Bij de algemeene bewustheid der 15de eeuw, dat de kerk eene wedergeboorte behoefde; bij den dieperen ernst, die zich reeds toen van

---

1) Gevangen.

2) Spoedig. Het Engelsche „soon.” Hier, gelijk meermalen, slechts een stopwoord.

3) Aangevuld uit het *Deuoot ende profitelyck boecxken* van 1539. *Het Hofken* van 1577 heeft „hoede”.

4) Ontleend aan het *Suuerlyc boecxken* van 1508 [fol. 23r—24r]. Uit de aantekeningen is reeds gebleken, dat deze leis óók voorkomt in de genoemde geestelijke liederboekjes van 1539 en 1577.

5) Zie boven, blz. 240 v.

de gemoederen begon meester te maken; bij de verschillende pogingen, die jarenlang van allerlei kanten tot verbetering van de kerkelijke toestanden werden aangewend, moesten vermakelijkheden als de mysteriespelen ¹⁾ en luidruchtigheden als de leisen door meer ernstige geestelijken zooveel mogelijk uit de kerken worden geweerd. Dat er desnietteenstaande vooral in de groote steden veel van moest overblijven, ligt bij het welbekende taaie leven van volksgebruiken voor de hand. De beschrijving van de kerstnachtvreugde te Amsterdam door Walich Syvaerts ²⁾ is daar, om te doen zien, hoe het in de hoofdstad van de Noordelijke Nederlanden tot diep in de 16de eeuw toeging.

Natuurlijk legde de Hervorming en hare jongere zuster de Tegenhervorming de laatste hand aan de zaak. Dit neemt niet weg, dat in de Katholieke kerken van Duitschland het wiegen van het kindeke onder vroolijk gezang nog lang bleef voortduren ³⁾, en dat het zich zelfs in de Luthersche kerken aldaar nog eenigen tijd heeft staande gehouden ⁴⁾. Daarentegen was het in de Gereformeerde kerken van Zwitserland, Frankrijk en de Nederlanden schier ondenkbaar. Evenzoo het zingen van kerstliederen in de kerken, laat staan van leisen.

En toch, al klinkt het nóg zoo vreemd, toch hebben zich sporen van dit laatste tot in de 17de en 18de eeuw

---

1) Nog in 1498 werd te Delft op den Zondag na Driekoningen (7 Januari) onder een geweldigen toeloop van volk „in der Kercken een scoen spul gespeelt van den drie Coningen, dat Priesters waren, ende quamen tot versceyde dooren in te paerden” enz. enz. (v. Heussen, *Historia episcopatus Ultrajectensis*, p. 399; verg. hetzelfde bericht uit een ander afschrift reeds bij Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stadt Delft*, Delft, 1667, blz. 213).

2) Zie boven, blz. 245.

3) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 430—437.

4) Zie Hoffmann von Fallersleben, a. a., O. S. 425—430. Opmerking verdient, dat Luther's ijverige aanhanger Joannes Mathesius eene omwerking van het oude lied „Joseph, lieber Joseph mein” vervaardigde met het opschrift: „Ein Kinder Joseph, nicht in der Kirchen, sondern im Hause zu singen” (Hoffmann, S. 425 f.). Het zingen van de kinderen in de kerken op het Kerstfeest moet dus gebruikelijk geweest zijn.

in een paar gemeenten van Friesland vertoond ¹⁾; eenmaal heeft men zelfs gepoogd, benevens verschillende oude lofzangen en geestelijke liederen ook eenige leisen in Nederlandsche Gereformeerde kerken te doen invoeren. Deze poging ging niet uit van Krypto-Katholieke gemeentesleden, maar van eene Provinciale Synode, met goedkeuring van de Staten der Provincie. Ik heb hier het oog op de „Hymni ofte Loff-Sangen”, die, overeenkomstig de Utrechtsche „Kerckenordeninghe” van 1612 ²⁾, zijn bijeengebracht door eene Commissie uit de Synode van Utrecht, en met privilegie van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden zijn uitgegeven te 's-Gravenhage in 1615 ³⁾. Het geheele streven was, aan de gemeente, nevens de honderd vijftig Psalmen en de weinige daarachter geplaatste gezangen, ook nog andere „Schriftuyrljcke Lof-sangen ende Christelijcke Liedekens” in handen te geven ⁴⁾. Daartoe koos men eenige der schoonste oud-kerkelijke hymnen, eenige aan de Schrift ontleende zangen over de geboorte,

1) Zie wat ik dienaangaande geschreven heb in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, dl. I. ('s-Grav. 1885), blz. 30—32.

2) Deze kerkordening, die in 1612 tweemaal afzonderlijk werd uitgegeven, is ook afgedrukt in het *Groot plakaatboek van Utrecht* door v. d. Water, Utr. 1729, dl. I, blz. 359—374. Men kan haar ook, van eene belangrijke inleiding voorzien, vinden bij Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Z.-Bomm. 1865, blz. 389—422.

3) Zie over dit boekje Dr. A. v. d. Linde, *Het oudste gezangboek voor de openbare godsdienstoefeningen in de Nederlandsche Gereformeerde kerk*, 's-Grav. 1869, de Inleiding. Voetius heeft het gekend en hoogst waarschijnlijk ook gezien (*Politica ecclesiastica*, Amst. 1663, pars I, p. 528). Twee eeuwen na het verschijnen er van vond Heringa een exemplaar waarvan hij uitvoerig verslag gaf in zijn *Kerkelijke raadvrager en raadgever*, dl. II, st. 2 (Utr. 1826), blz. 245—353. Naar een tweede exemplaar leverde Dr. A. v. d. Linde eene reproductie zonder de zangwijzen in zijn zooveen genoemd werkje. Over de vier in 1869 bekende exemplaren, waarin nog weer twee verschillende uitgaven te herkennen zijn, schreef de hoogleeraar J. I. Doedes in de *Godgeleerde Bijdragen*, dl. XLIII (Leyd. 1869), blz. 193—200, 305—319. Ik gebruik hier een vijfde exemplaar, dat aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam behoort.

4) Zie het gedeelte der Utrechtsche kerkordening van 1612, dat ten opschrift draagt „Vaude Kerckelijcke Ghesanghen” (bij Hooijer, a. w., blz. 405).

het lijden, het sterven, de begrafenis, de opstanding en de hemelvaart van Christus, eenige liederen op Pinksteren en bij andere gelegenheden, maar ook drie in een nieuw kleet gestoken oude leisen, ééne, die wij reeds hebben leeren kennen als opklimmende tot de 10de eeuw ¹⁾, ééne, die uit de 14de afkomstig schijnt te wezen ²⁾, en ééne, die vertaald is uit het Latijn ³⁾. Gelijk bijna alles, wat in deze verzameling voorkomt, van gering poëtisch gehalte is, zoo zijn ook de drie leisen er wel gladder, maar niet schooner in afgedrukt. Men weet, dat de proefneming — want meer dan eene proefneming was het niet ⁴⁾ — geheel is mislukt. De gemeenteleden schijnen wijzer te zijn geweest dan de heeren predikanten. Ik deel de zaak ook slechts mede als curiositeit. Want waarlijk, het mag wel eene curiositeit heeten, dat oude leisen zijn verwerkt tot Gereformeerde gezangen.

Terwijl dit van Protestantsche zijde geschiedde, ging men van Katholieken kant voort, de meest bekende leisen te herdrukken en er nieuwe bij te dichten. Wijl men de be-
grippen „leis” en „kerstlied” vaak met elkander verwarde, droegen vele dier nieuwe wel den naam, maar niet het karakter der ware leisen. En omgekeerd werd menig lied

1) Zie boven, blz. 237 v. In de *Hymni* No. 4. De tekst („In tijds sijt ghy comen Iesv Christe Heer”) is sterk veranderd, maar de melodie in hoofdzaak dezelfde als bij Theodotus, *Het paradys der Gheestelycke lofsangen* (uitgave van Antw. 1632, blz. 14 v.). Er blijkt tevens uit, dat de zangstorende be-mol bij Theodotus foutief is.

2) „Een Kindeken is ons geboren in Bethlehem”. In de *Hymni* No. 13. Eveneens sterk veranderd naar de leis, waarvan het begin is medegedeeld boven blz. 229.

3) „Siet Emanvel o Naam seer wijdt vermaart”. In de *Hymni* No. 10. De Latijnsche leis begint aldus:

Magnum nomen domini Emanuel,
Quod annunciatum est per Gabriel.

Men kan haar in vele onzer leisenboekskens vinden, in de oudere als hymne, in de jongere als leis, in *Het prieel der gheestelicker melodie* en *Het paradys der Gheestelycke lof-sangen* met de zangnoten er bij. Daarentegen hebben Daniel, Mone en anderen haar niet gekend. Hieruit zou kunnen volgen, dat zij tot de Nederlanden is bepaald gebleven.

4) Dit blijkt uit meer dan ééne plaats in de Voorrede. Zie bijv. in de uitgave van Dr. A. v. d. Linde, blz. viii, ix en xii.

als kerstliedeke in de wereld gebracht, terwijl het overeenkomstig zijn vorm eigenlijk eene leis had moeten heeten ¹⁾). Voorts missen die latere leisen, met uitzondering van enkele, de beminnelijke naïfeteit, die de middeleeuwsche gewoonlijk kenmerkt. Daar zijn er zelfs bij, waarin Coridon, Tyter, Amynta en Leander dienst doen ²⁾). Ook is het een treurig bewijs van geestelijke armoede en gebrek aan vinding, dat sommige liefelijke gedachten telkens terugkeeren en enkele bevallige versregels in verschillende liederen worden herhaald ³⁾). Slechts weinigen is het gelukt, iets meer dan middelmatig op dit gebied te leveren. Één hunner munt nog weer boven de anderen uit. Hij heeft zijn gedichtje getiteld: „Liedeken tot het Nieuw-gebooren Kindeken Jesus”, maar het is in den leisvorm geschreven, en daarom wil ik er hier met een paar woorden over spreken. De auteur is de welbekende Jezuiet Adrianus Poirters, en het werkje, waarachter deze leis voorkomt, is: „Het masker vande wereltd afgetrocken”, dat van 1644 tot onzen tijd minstens vier en dertig drukken heeft beleefd ⁴⁾). In de exemplaren, die ik heb kunnen raadplegen,

1) Zoo vond ik in een klein boekje met „Oude en Nieuwe Geestelijke Kers- en Nieuwe-jaars Liedjes”, waaraan ongelukkig het titelblad ontbreekt, maar dat in de eerste helft dezer eeuw gedrukt schijnt te zijn, als „kerstlied” een leis, die reeds in de 15de eeuw werd gezongen, maar waarvan de tekst in den loop der eeuwen zeer bedorven is. Het telkens terugkeerend gedeelte luidt: „Een kindeke is ons geboren, In dees kers nagt, Van een Maget uitverkooren, Door des Geestes kragt.”

2) Zie bijv. *De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens*, Antw. 1701, blz. 3, 7, 53, 73, 79. Verg. de opmerking der gebroeders Alberdingk Thijm in hunne *Oude en Nieuwe Kerstliederen*, Amst. 1852, Voorreden, blz. xx: „Inzonderheid zien wij in den loop der XVIIe eeuw eene lieder soort opkomen, die bij voorkeur door de Paters Jezuïten schijnt beoefend te zijn; het is de Pastorale of het Herdersliedeken”.

3) Zoo komen bijv. uitdrukkingen als de „straffe kou” en de „teere leden”, rijmwoorden als „Jesse stam” en „onnosel lam”, en versregels als „Na, na, na, kintje teer, Sus, sus, en krijt niet meer” in meer dan één liedje voor. Zie o. a. *De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens*, Antw. 1701, blz. 16—22, en D. Carnel, „Noels dramatiques des Flamands de France” (*Annales du comité flamand de France*, Dunckerque 1855, p. 87).

4) Zie De Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jesus*, Liège, 1853, 4me série, p. 580. Men vergeete echter niet dat Poir-

bestaat de bedoelde leis uit slechts vier strophen. Hoe de vijfde er in verschillende geestelijke liederboekjes is bijgekomen, weet ik niet, doch met die vijfde er achter luidt het lied aldus:

O Herderkens al soetjens en sonder getier,
Messias rust alhier:

Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-geboren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Goey-liedekens van buyten al stillekens al
Die komt in desen stal:

Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-geboren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Houdt op van u stormen ghy Noorden windt
't Is uwen Heer dit Kindt.

Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-geboren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Nu Jesu, nu slaept, nu isser¹⁾ al gestilt.
Nu slaept alsoo ghy wilt.

---

ters in zijne *Ydelheit des werelts* (Antw. 1645, blz. 165), zooals de eerste drukken van *Het masker* getiteld zijn, van de door hem uitgegeven liederen zegt: „Ik wil geerne bekennen, dat ze altemaal uyt mynen koker niet en komen; sommige van anderen hebb' ik zoeken wat te vijlen, sommige ook wat te vermeederen.” Het zou dus bij nader onderzoek kunnen blijken, dat ook deze leis van oudere dagteekening is. Zie H. J. P. H. Allard, *Pater Adrianus Poirters, S. J., een histor.-letterkundige schets*, Amst. 1878.

1) Aldus bij Poirters. De noordenwind is bedoeld. In de liederboekjes, die het aan Poirters ontleend hebben, staat „isset”.

Na, na, na Kindtje kleyn,
 Na, na, na Kindtje reyn:
 Slaept bloem van Jesse stam,
 Nu slaept onnoosel Lam,
 Slaept nieuw-gebooren Vorst van Israel,
 Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Noch weent ghy, noch schreyt ghy uyt bitteren rouw,
 In dese straffe kouw:

Het stroy is al te hert,
 'T doet u teer leden smert,
 O blom van Jesse stam,
 Mijn allersoetste Lam,

Comt, comt dan liever rusten in ons hert,
 Comt, comt dan liever rusten in ons hert¹⁾.

---

1) De vier eerste strophen heb ik ontleend aan den 12den drnk van *Het masker vande wereldt afgetrocken*, Antw. 1688, blz. 369; de vijfde strophe aan *De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens*, Antw. 1701, blz. 17, met verandering van de woorden „o Jesu” in de twee laatste regels in de woorden „dan liever”, zooals ik die vond in het mij toebehoorend *Geestelijk Leysen-boeckken*, Dordr. bij Hendrik Walpot, z. j. De melodie van dit lied is afgedrukt in *Den singende swaen*, Antw. 1664, blz. 418.

Bij de discussie over deze verhandeling las Dr. N. Beets een viertal kerstliederen of liever fragmenten van kerstliederen voor, weleer door hem te Leiden, te Heilo en te Utrecht (waar ze door het sleutelgat zijner deur werden gezongen) uit den mond der jonge straatzangers opgeschreven. Al deze liederen waren zwaar, één zelfs zeer zwaar verminkt. Personen als Maria en Maria Magdalena, en zaken als de geboorte en de opstanding van Christus werden er met elkander verward. Het doel der mededeeling was dan ook alleen, om te vragen, of deze liederen mij ooit in druk waren voorgekomen. Mijn antwoord was, dat deze liederen geene leisen zijn noch in den leisvorm gedicht; dat zij, voor zooveel mij bekend is, in geene liederboekjes gedrukt staan, maar wel herinneren aan dergelijke fragmenten, eveneens te Utrecht opgevangen en in *De Navorscher* van 1865 geplaatst (blz. 72); eindelijk, dat er meer zulke liederen bij mondelinge overlevering zijn bewaard gebleven zonder ooit gedrukt te zijn, zoodat er naast den stroom der gedrukte blijkbaar een andere van niet gedrukte loopt. Reeds in mijne verhandeling over het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming (blz. 26) heb ik den wensch uitgesproken, dat eene bekwame hand al deze uit den mond des volks opgevangen oude geestelijke liederen bijeenbrengen mocht.

Wat ik in den aanvang zeide dat geschieden zou, is geschied: de leisen hebben in deze verhandeling het leeuwendeel ontvangen. Toch moeten zij, wat letterkundige schoonheid betreft, meestal voor de kerstliederen onderdoen. Misschien is het een gevolg van den zwaar geschonden staat, waarin zij bijna alle tot ons zijn gekomen, misschien ook van hunne dagteekening uit een tijd, toen de kunst onbehopener was dan in de tweede helft der 14de en de eerste helft der 15de eeuw, waaruit onze beste geestelijke liederen afkomstig schijnen te wezen. Doch hoe dit zij, zeker is het, dat hetgeen haar aan schoonheid mocht ontbreken, door hare belangrijkheid ruimschoots wordt vergoed. Zij zijn een uitgestorven tak van onze letterkunde, maar een tak, die een stuk kerkelijk leven vertegenwoordigt. Evenzeer als de kerstspelen, waarmede zij gelijktijdig hebben bestaan, doen zij ons nog na vier en meer eeuwen zien, hoe het voorgeslacht zijn Kerstfeest

---

Blijkens *De Navorscher* van 1865 (blz. 38) leven zij niet slechts te Utrecht, maar ook in Waterland, in de omstreken van Enkhuizen en elders nog voort. Twee der sinds aloude tijden in Utrecht gezongen kerstliederen werden door C. F. le Blanc geharmoniseerd uitgegeven (*St. Gregorius-Blad* van 1886. Muziekbijlage N°. 9). Sommige schijnen algemeen verspreid te zijn geweest, zoodat men ze, zij het ook in zeer verschillende lezingen, op tamelijk ver van elkander gelegen plaatsen terugvindt. Zoo bijv. een driekoningenlied in Waterland (*De Navorscher* van 1865, blz. 38), dat overeenkomt met een nieuwjaarslied van de nachtwachts te Amsterdam (*De Navorscher* van 1887, afl. 7, binnenzijde van den omslag), maar vooral het liedje „Op eenen kersemisavond”, dat aan alle oude Leidenaars bekend is, en in den vorm van „Op een driekoningenavond” nog in 1865 te Utrecht (*De Navorscher* van 1865, blz. 72) en nog vóór zeer weinige jaren te Krommenie gezongen werd (volgens eene vriendelijke mededeeling). En ditzelfde liedje wordt, hoewel met enkele varianten, ook in Belgisch Limburg daags voor Nieuwjaarsdag door kinderen aan de deuren gezongen (*'t Daghet in den Oosten* 6de jaarg. Hasselt 1890, blz. 160, N°. 9). Doch zoover deze liederen te mijner kennis zijn gekomen, schuilt er geene enkele leis onder. Zij behooren dus niet tot mijn tegenwoordig onderwerp. Wie er de geschiedenis van wil schrijven, leze ook Mombach, *Godsdienstplichten, kerk-zeden en gewoontens van alle volkeren der waereldt*, 's Grav. 1727, dl. V, blz. 326, eene bladzijde, die allicht niet zou worden opgemerkt. (Vgl. *De oude tijd*, jaarg. 1869, blz. 273 vv. en A. van Sasse van Yssel, „Volksvermaken. I De Driekoningendag” in *Taxandria*, 2de jaarg. Bergen op Zoom 1895, blz. 127 vv.)

placht te vieren. Wat schilderingen van de geboorte des Heeren vertolkten op muurvlak of paneel, wat zoogenaamde Bethlehems en kribben in beeldhouwwerk te aanschouwen gaven ¹⁾, wat kerstspelen brachten in den vorm van een drama, dat gaven de leisen in dien van een verhaal. Bij al het andere was men toeschouwer of ook toehoorder, bij de leisen alleen was men persoonlijk betrokken, men zong ze zelf mede, men nam er een werkzaam aandeel aan. Hier is het gemeentegzang in wording. Eerst bepaalt het zich tot een onbegrepen „Kyrie eleison”; daarna breidt het zich tot eenige regelen in de landtaal uit; het eindigt met zich een zelfstandig aandeel bij de openbare godsdienstoefeningen te verwerven. Uit het galmend „Kyrieleis” is het statig gezang der gemeente gegroeid, en de leis vormde den overgang ²⁾. Neemt men dit in aanmerking, dan kan het belang der leisen niet licht te hoog worden aangeslagen.

Aan het einde van deze verhandeling gekomen, wil ik trachten, alles nog eens in eenige punten saam te vatten. Wjl het hier een nieuw onderwerp geldt, kan het zijn nut hebben, de slotsom van het onderzoek terstond met juistheid te omschrijven.

---

1) Zie over de „Bethlehems”, die naar het voorbeeld van S. Franciscus waarschijnlijk door zijne ordebroeders heinde en verre verbreid werden, Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 197 v. De Nieuwe Kerk te Delft had er een „geeneden in hout”, dat van Kersmisse tot Lichtmisse jaarlicx besyde 't hooch choir” gezet werd „na ouder gewoonte” (zie v. Heussen, *Historia episcopatus Ultrajectensis*, p. 400). De Domkerk te Utrecht bezat er een van zuiver goud, een geschenk van bisschop David van Bourgondië in 1489 (Zie boven blz. 243, aant. 4, en voor de uitvoerige beschrijving van dit merkwaardig kunststuk, dat in 1578 tot geld is versmolten, v. d. Monde's *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, jaarg. V [1839], blz. 377 v.).

2) Verg. J. en W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch* i. v. „Leis” (Bd. VI, Kol. 712).

Het woord „leis”, oudtijds gespeld „leys”, „leyse”, „leysene” enz., en soms vrouwelijk, doch meestal onzijdig gebruikt, komt af van „Kyrie eleison” of liever van de afgeknotte vormen „Kyrieëleis”, »Kyrieleis” en dergelijke. Het oudste woordenboek, waarin het voorkomt, is de „Gemmula vocabulorum” (1484) in voce „Celeuma”. Later vindt men het in den „Thesaurus theutonicae linguae” te Antwerpen bij Plantijn (1573) en in het „Etymologicum” van Kiliaan (1574). Plantijn en Kiliaan vertaalden het woord door „cantio natalitia”, d. i. lied op Christus’ geboorte, kerstlied. Dat er nochtans onderscheid tusschen kerstliederen en leisen bestond, blijkt uit de titels der oudste geestelijke liederboekjes (1508, 1539, 1577 enz.), waar de woorden „leysen” en „geestelijke liedekens” steeds nevens elkander worden genoemd. Wat een kerstlied is, blijkt uit den naam zelve. Daarentegen moet het begrip van „leis” uit de leisen worden opgemaakt. Bij nauwkeurige beschouwing blijkt, dat wel is waar verreweg de meeste leisen kerstzangen waren, maar dat er ook paasch-, hemelvaarts-, pinkster-, bedevaarts-, zelfs schippers- en maaiersleisen bestonden. Kerstlied is dus geen equivalent voor leis, en kerstleis is geen pleonasme. Het onderscheid tusschen kerstliederen en kerstleisen bestaat niet in den inhoud, maar in den vorm. De kerstleis namelijk heeft, evenals elke andere, eene soort van refrein. Dit refrein is echter geen letterkundig sieraad, maar een muzikaal „tutti”. Eene leis is dus een beurtzang, waarin ééne stem door alle stemmen wordt afgewisseld; eene kerstleis is zulk een beurtzang op het Kerstfeest en de daarop volgende dagen tot en met 6 Januari. Omstreeks het jaar 1500 begon men het onderscheid tusschen kerstliederen en kerstleisen uit het oog te verliezen. In den loop der 16de eeuw werd de begripsverwarring steeds grooter, en in 1574 wist zelfs Kiliaan niet beter, of eene leis was een kerstlied. Wat het gebruik der leisen betreft, ongetwijfeld werden zij, evenals de kerstliederen, ook in huisgezinnen, scholen en godsdienstige gezelschappen gezongen, maar de plaats, waar zij bij voorkeur in zwang

waren, schijnt de kerk te zijn geweest. Sommige moeten blijkbaar dienen, om er het Kindeke bij te wiegen, doch de strekking van alle was vervroolijking van het Kerstfeest, dat in de Westersche Kerk te allen tijde het blijdste feest van het jaar was. De leisen schijnen niet uitsluitend te zijn aangeheven door de zangers op het koor, gelijk thans zou geschieden, indien zij nog werden gezongen, maar ook door kleinere groepen in de kerk, nu eens in het Latijn, dan eens in de landtaal, dan weer in een mengsel van beide. Wat de kerstspelen te zien gaven als drama, dat gaven de kerstleisen te hooren als berijmd verhaal. Beide weken voor den meer ernstigen geest der 15de eeuw. De Hervorming en hare jongere zuster de Tegenhervorming deden ze geheel uit de kerken verdwijnen. Van Protestantsche zijde werd eenmaal eene poging gedaan, om benevens vele andere gezangen ook drie oude leisen in de Gereformeerde kerken in te voeren. Dit geschiedde in de „Hymni ofte Loff-Sangen”, uitgegeven te 's-Gravenhage, 1615. Van R. Katholieken kant ging men steeds voort, de oude leisen te herdrukken en er nieuwe bij te dichten, al wist men zelf niet meer, wat eene leis eigenlijk was. De leisen moeten vooral in drie opzichten van belang worden geacht: als uitgestorven tak onzer letterkunde, als eigenaardige uiting van het kerkelijk leven en als overgang tot het gemeentegelied.

EEN TRACTAAT, MISSCHIEN DOOR H. MANDE
OPGESTELD,

MEDEGEDEELD DOOR

G. H. VAN BORSSUM WAALKES.

Het tractaat, hieronder medegeedeeld, is ontleend aan een handschrift op papier, vroeger het eigendom van wijlen W. Eekhoff, hetwelk thans berust in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Het is 5 c.m. dik, 14 c.m. hoog en 10 c.m. breed, gebonden in een band van donker leder, en bevat in 306 bladen, aan weerskanten beschreven met eenigzins loopende letters, die door roode initialen worden afgewisseld, waarin soms een weinig blauw voorkomt, meerdere stukken. Zij zijn de volgende:

1. Een gesprek tusschen een Meester en Jonger over den uittocht der Israëlieten uit Egypte, bl. 1—125¹⁾.

2. Een corte betrachtighe des werdighen lidens ons heren Ihu xpi, beginnende met „Du ynnighe siele wilt”, en eindigende met „Ende der armer scryvers wilt in uwen ghebede ghedachtich syn”, bl. 125—154.

3. Een sermoen van der scaren die Ihesum teghen quamen opten palmsondach. Ende waer in dat die volmaecte victorie der menschen is ghelegghen, ende van vier

---

1) Zie *Vrije Fries*, dl. XVIII, st. 1, waar tevens een facsimile voorkomt van een klein gedeelte, op de plaat, onder letter D.

weghen der passien ons liefs heren Ihesu Christi, beginnende met „een grote scare die Ihesum te ghemoete quamen”, en eindigende met „daer verborchdi u crancheit onder syn gottelic natuer rcs”, bl. 154—180.

4. Een suverlike leer van der prophessien, beginnende met „want got ende natuer niet ydels of valsch en maken”, en eindigende met „of dat ghy beter onderwys vindet Amen”, bl. 181—204.

5. Van der cronen der goeder, ende wanneer sommyge sonden dootlic syn, beginnende met „comt van lybaen¹⁾ myn bruyt”, en eindigende met „ende si worden begaeft metten ewighen lone. Amen”, bl. 204—210.

6. Van scoenheit der sielen, die penetencie doet, ende van hoer verborgen verdienten, beginnende met „als een stuc des appels van garnaten”, en eindigende met „die die verborgen dinghen siet”, bl. 210—216.

7. Het hier medegedeelde, bl. 216—233.

8. Dit is van der meechedeliker reynicheit die sinte bernaert ghelijcket der lelien ende wat den meecheden Christi toebehoert te hebben, beginnende met „onder alle deuchden soe is die reynicheit”, en eindigende met „om dit grote guet te vercrigen ende in der ewicheit te ghebrucken”, bl. 233—264.

9. Van der roder rosen der mynnen, beginnende met „in den guedertieren Ihesus heeft oec ghebloyt een rode ende een bornende rose”, en eindigende met „op dattu namaels met siel ende met lyf moges in gaen in dat eertsche ende dat hemelsche paradys. Amen”, bl. 264—269;

10. Van verduldighen liden, beginnende met „alre liefste die dic ghemoyt wordes mit liden”, en eindigende met „ende god ende syn ere vergheten ende hor salicheit versumen”, bl. 269—280.

11. Een suverlike leere van den passien Christi, beginnende met „doen die tijt vervult was”, en eindigende met „op dat wi in der ewicheit met hem mogen verbliden. Amen”, bl. 281—302.

---

1) Libanon.

12. Hier na volghen XII werdicheit ende edelheit van den gheesteliken staet, beginnende met „om alle devote herten te meer te verwecken totter mynnen van den gheesteliken staet”, en eindigende met „ende namaels ewelic met hem moghen verbliden. Amen”, bl. 303—308.

13. Hoe men totten ghenaden gods comen sal, beginnende met „in den jersten des morghens als wi opstaen”, en eindigende met „ende die niet en leven in rechter armoeden, in ghehoersamheit ende reynichheit”, bl. 308—311.

14. Wt enen sermoen in der octaven sinte franciscus, beginnende met „de propheet Ezechiel heeft voersproken”, en eindigende met „ende dat van . . . . .¹⁾ echter mynnen. Nota. Deo gracias. rcs.²⁾ ruysbroeck”, bl. 312—316^b of het einde.

Ten aanzien van het stuk, dat hierbij het licht ziet, is de vraag gerezen, of het een deel kan zijn van de geschriften van Hendrik Mandé, die tot hiertoe nog niet te voorschijn kwamen. Na eenig onderzoek komt mij die vraag niet ongegrond voor. Wel kan ik den titel niet rijmen met die, welke als niet ontdekte stukken van Mandé zijn opgegeven door wijlen den Hoogl. Acquoy³⁾, maar dit bezwaar acht ik niet van overwegend gewicht. Vooreerst, omdat de titel van een en hetzelfde stuk van Mandé niet altijd precies gelijk luidt⁴⁾. Ten anderen, omdat de werken van Mandé door andere devoten werden afgeschreven⁵⁾, en het daarbij denkbaar is, dat de afschrijver zich slechts bepaalde bij een gedeelte of een of twee hoofdstukken van het werk des auteurs. Ten derden, omdat het uit het meermalen in ons Hs. ondergeschrevene rcs⁶⁾ blijkt, dat wij in den vervaardiger van ons Hs. met zulk een afschrijver te doen hebben. En eindelijk, omdat het moge-

1) Hier is een woord onleesbaar geworden. Misschien stond er „Chr.”

2) rescriptus.

3) Zie Dr. J. G. R. Acquoy, *Het Klooster te Windesheim en zijn inloed*, Utrecht 1875, dl. I, blz. 270, aant. 1.

4) Zie Acquoy, a. w. dl. I, blz. 269, aant. 3.

5) Acquoy, a. w. dl. I, blz. 268, aant. 2.

6) Zie boven bij stuk 3 en 14, en beneden bij het begin van het gedeelte „Hoe die siele overmits enz.”

lijk is, dat wat hier in het licht wordt gegeven slechts een gedeelte uitmaakt van een grooter geheel. Wij zouden hier aan preeken of collatiën over het Hooglied kunnen denken, vooral op grond van den tekst in den aanvang. Doch het kan ook zijn dat dit fragment deel heeft uitgemaakt van een dier werken van Mandé, die, volgens de opgave van Prof. Acquoy, nog altijd onbekend bleven, b. v. van het geschrift met den latijnschen titel „*liber de perfecta amoris altitudine, et de viis ad eam perveniendi, tredecim habens capitula*”¹⁾. In dit geval zouden wij hier met eene vertaling te doen hebben.

Om te beoordeelen, of het hier uitgegevene werkelijk van Mandé is, zullen wij, mijns inziens, meer moeten letten op den inhoud dan op den titel. Doen wij dit, gemakkelijk zullen wij dan het een en ander vinden, dat ons onwillekeurig aan Mandé denken doet:

Vergelijken wij toch den inhoud van wat hier door ons wordt medegedeeld met dien van de stukken van Mandé, door Prof. Moll in het licht gegeven, dan worden wij niet slechts getroffen door denzelfden godsdienstigen geest en mystieke vroomheid, die beiden kenmerken, maar de overeenkomst van sommige bijzonderheden is in het oog vallend. Zoo gebruikt Mandé het beeld van het kruid van myrre — en bij het inzien van het hier uitgegevene vinden wij hetzelfde beeld herhaaldelijk terug. Zoowel de schrijver van dit stuk als Mandé blijken eene uitgebreide bijbelkennis te bezitten. Beiden bedienen zich niet slechts gaarne van beelden, maar onderscheiden zich door zonderlinge beeldspraak en door het geven van vreemde verklaringen van eigennamen. In dit opzicht is de schrijver echter, volgens Prof. Pijper, niet oorspronkelijk. Hij is zeer afhankelijk van de commentatoren der vaders, iets, waarover men zich in een geschrift uit dien tijd niet behoeft te verwonderen. Zoo is de opvatting van Hooglied III: 6 in het eerste gedeelte in meer beknopten vorm terug te vinden in eene „*Expositio cantici canticorum per*

1) Acquoy, a. w. dl. I, blz. 270, n. 1.

Paraphrasim collecta ex Scti Gregorii Nyssae, Scti Nili et Scti Maximi commentariis" ¹⁾. De doorgaande uitgewerkte vergelijking van myrrhe met zedelijken dood, wierook met zedelijke vernieuwing, poeder met deugden, is te vinden bij Philo Carpathius, „In canticum canticorum interpretatio" ²⁾.

Op onderscheidene plaatsen hebben wij bij den tekst deze overeenkomst tusschen dit geschrift en de andere stukken van Mande in de aantekeningen aangeduid.

Voor al op deze inwendige gronden acht ik de vraag gewettigd, of wij in het hierbij uitgegevene niet een werk van H. Mande hebben? Maar hoe dit zij, in elk geval verdient dit stuk, ter kenschetsing van den vromen zin der Windesheimer Congregatie, gelezen en gekend te worden.

Van den gheesteliken opganc der sielen ende van hoere vuericheit.

216b ³⁾. Wie is dese die daer opclymt by der woestinen als een roedeken des roecks van den crude ⁴⁾ der myrren ende des wierocs ende alles pulvers der crudenaren ⁵⁾. By der woestinen clymt op die bruyt, dat is by den mynnars der werelt die woestinen heiten. Want si woest syn ende verscheiden van gode. Ende want si gode ghelaten hebben als si met horen werken seggen tot hem, ganc van ons wi en willen niet weten dyn wege. Hier om worden si ghelaten van hem ende hoer huys wort woeste, alsoe dat si gode niet en hebben wonende in hon, by defen clymt op die bruyt. Want met hon wandelt

1) *Magna bibliotheca veterum patrum*, Par. 1644, Tom. XIII, col. 681 sqq. Zie de verklaring van Hoogl. III: 6, col. 715.

2) Ald. Tom. I, col. 180 sqq. Bellarminus heeft in den Index van zijn werk *De scriptoribus ecclesiasticis*. Lov. 1678, al de hem bekende commentatoren van het Hooglied opgesomd.

3) Deze cijfers 217a enz. duiden aan de bladen van het Hs., waaraan dit stuk is ontleend.

4) De beeldspraak van het kruid, in dit stuk gebezigd, komt ook voor in Mande's stuk bij W. Moll: *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 297 vv., 305, 307, 308. Bovendien komt de geest van dit stuk overeen met dien van Mande's tractaten, aldaar medegedeeld blz. 259 vv., en in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, Amst. 1860, blz. 113 enz.

5) Het is de vertaling van Hooglied III: 6, volgens den Vulgaat.

si inden licham ende met t' herten clymt si boven hon ende begeert die overste dingen, ende versmaet die nederste ghenoechten. Onder die vleeschelike menschen woent si, ende hoer verkeerde leven ende seden en volgt si niet nae, maer si siet aen die goede menschen die verre van hoer syn oft nae by haer. Tot desen gaet si met ter herten, ende met hen wort si verenicht met t' (217b) ghedachten, si merct hoer exempelen ende maect hoer dien ghelyc met haren wandelingen. Aldus wort si behouden van desen boesen gheslechte, als si daer af ghesceyden wort ende overgaet totten gheslecht dat den heer suect. Het is swar¹⁾ te worden behouden metten verkeerden ten si dat mense in deser manieren overgae, ende si ghelaten worden. Want hoer wandeling is aentreckende, ende hoer samenclappinge is zeer scadelijc. Tot dien dat men dic siet of hoert, wort des menschen hert gheneycht te werken. Want men seet ghemeynlic onder dat volc, daer een by sit daer hi by leert. Aldus hem te scheiden van den quaden menschen, ende totten goeden te gaen met mynnen, ende hem na te volgen. Dat is by der woestinen op te clymmen, want dat is gheestelyc verhoecht te worden. Want soe veel als hi goede lude mynt, soe veel wort hi guet, ende alsoe (218a) veel clymt hi op in gode. Die quade clymmen daghelics neder, want si clymmen van de eenre sonden in dandren, ende als si onreyn syn, soe worden si noch onreynre. Die stroem des waters verdrence, dat is die sonde, ende die diepheit verslintse dat is die boesheit bevinse, ende die putte luket²⁾ toe sinen mont op hem. Dat is die diepheit der boesheit, als si niet alleen verdrenct en worden in horen sonden. Mer verliesen oec den toeganc der biechten. Mer die goede clymmen op, ende gaen van duechden totten duechden, ende dagelycs vorderen si in gotteliker mynnen³⁾. Want in hun wort vermeeret die gottelike mynne, overmits guede inwendige begheerten, overmits wil ende werken. Als dan die bruyt vordert onder die ghene die ghelaten syn van der graciën, ende onder die ghene die afnemen ende neder clymmen⁴⁾, soe climmen si op by der woestinen. Dese werelt heit oec een woestyn (218b) want si ghelaten of versmaet wort of want si hoer selven laet, ende in hoer selven vergeet. Want dagelycs

1) moeilijk.

2) trekt.

3) Zie Moll, a. w. dl. I, blz. 273 en 276.

4) Moll, a. w. dl. I, blz. 268.

mettertyt soe vergaen die blyscappen der tyt. Ende alsoe menighen dach, also menich blyscap der dagen lyt voerby, also veel dagen als een ontfaet te leven, also veel worden hem dier dagen benomen van te leven ende te verbliden. Hier om is dan enen mensche te leven ende te verbliden van den leven, ende van der blyscap te gaen, ende als der mensche verganckelike blyscap ghebruket, soe sal men niet alsoe wel seggen dat hi blide is, als dat hi syn blyscap begeeft. Want syn blyscap geet verby metter tijt, aldus is die werelt die woestijn, want si laet hoer blyscap verliesen. Hier om als die volcoemen siele dese blyscappen versmaet ende tydet ¹⁾ totten oversten blyscappen, soe opclymt si byder woestynen. Dese woestyn en (219a) laet niet alleen hoer ghenuechten, mer si is selve ondrechtich ²⁾ ende dorre ende sonder vruchten, want si en mach niet ontfaen den geest die van gode is, want si en heves niet bekent ende en weets niet. Mer die ynninghe siele als si arbeit om waerachtige blyscap in deser onrechtige woestinen die dorre is, soe brengt si vruchten, onder die dorre ende vergenckelike dingen, ende dat is by der woestinen op te clymmen. Die bruyt climt dan op als een roedeken des ruecs van den crude der myrren ³⁾, ende des wierocs, ende alles pulvers der crudenaren. By der myrren mogen wy verstaen versmaden of doodinghe der eertscher liefsten ende troest. Ende biden wieroc verstaen wi begheerte totten oversten dingen ende dat ghebot. Een yegelyc is sculdich te dooden ⁴⁾ syn leede die (219b) daer syn doende oncuyse werken buten der ewen ⁵⁾ opten eerden, onreijnicheit, quade begheerten ende ghiericheit, ende andre dootlike sonden. Ende oec is een yegelyc sculdich die gheboden te houden die noot syn totten ewigen leven. Ende dit is die gherechticheit, doetse een mensche hi sal daer mede comen in dat leven. Mer die siele die tot enen hogeren graet wil opclymmen, die sal scouwen veelheit der dagelicscher ghebreken ⁶⁾, ende die quade cleyne ghebreken ende begheerten, opdat si mach verdienen meer gracen te vercrigen. Ende sal oec scouwen vleeschelike ende ydel ghedachten, ende ghedachten

---

1) gaat, komt.

2) verkeerd.

3) Moll, a. w. dl. I, blz. 297.

4) Moll, a. w. dl. I, blz. 265.

5) wet.

6) Moll, a. w. dl. I, blz. 265.

des vermoedens, des torens der bitterheit ende dergelijc, ende oec eertscen troest, in spisen ende in dranc, in clappen¹⁾, in sien, in horen. Ende in verweenden²⁾ cleeden, in slape, ende in alre vryheit. Want soe veel als si dese ghenuechte doot, ende niet vleescelyc en wil ghetroest worden, alsoe veel sal si verdienen levende te (220a) worden in gracien. Alsoe veel als god dat herte ledich vynt van desen, veel sal hyt vervullen met gracien. Alsoe veel als een dese vergenckelike dingen versmaet alsoe veel clymt hi op. Want soe veel geet hi van den nedersten totten hoechsten. Nae dat ghedoot syn die grote sonden soe moet die siele die vorderen wil, ende tot enen gheesteliken leven opclimmen, oec scouwen die mynre sonden. Aldus dede Job doen hi ghegordet had die leynden syns vleesch³⁾, waert hem gheboden van den heer, doen hi daer mede woude spreken, ende hem een visioen toenen woude dat hi die leynden synre sielen gorden soude. Het hoert toe den ynniger sielen dat si met Job hoer leynden sal begorden. Want die myrre, dat is doodinge des vlees der volcomender sielen, met deser myrren sal si oec bornen⁴⁾ wieroc, want die siele en sal oec niet alleen dooden eertsche ghenuechten. Mer sal oec begeren die overste dingen, ende met ynnigen (220b) ghebede sueken, beide den ruc clymt te samen op, als den ruecke des doodens ende der begeerten, ende des ghebeets, want die een wordt ondersocht metten anderen. Alsoe dat dat een sonder dat ander niet en mach opclymmen noch gode behaghen⁵⁾. Want wi en mogen niet begeren die overste dingen, ten si dat wij die eertsche dingen versmaden, ende die eertsche dingen en versmaden wi niet, ten si dat wi ghetogen worden metter begheerten der overster dingen. Want dat hert en mach niet syn sonder ghenuechte. Mer het moet ummer met enige ghenuechten ghetogen worden. Want eens ygehelycs lust treet hem. Als hem dan den enen lust ontogen is, soe wort hi licht gheneycht totten anderen. Want dat vat dat ydel⁶⁾ is dat is bequaem om wat te ontfanen. Alsoe vercryget gheestelike ghenuecht alst eertsche dingen versmaet, ende anders gheen ghenuechte en begeert te

---

1) spreken.

2) ongewone; niet gebruikelijke; opgeschikte.

3) Job 38:3.

4) branden.

5) Moll, a. w. dl. I, blz. 276.

6) ledig.

(221a) hebben. — Item alsoe veel als wy bekennen ewige dingen, alsoe veel versmiden wij die vergenckelike dingen. Dit is die duerbaer peerle, wie dat se vynt, dat hi te voren mynde, dat laet hy gheerne. Die siele bornt myrre, als si die eertsche dingen versmaet. Ende si bornt wieroc, als si die overste dingen begeert ende suect. Metten wieroc ende metten myrre soe clymt op die roec alles pulvers der crudenaren, si en seet niet die roec alles cruyts, mer alles pulvers der crudenaren. Dat cruyt is een ygehelyc duecht of elc goet werc der duechden ¹⁾, die in pulver ghemynt worden, als si subtylic ondersocht ende ondersceyden worden, opdatter niet quaets onder en schule, ende datter niet onbesceydes in ghedaen en si. Defe crudenar is der mensche, die dat pulver wrijft dat is die alle syn werken ondersuect, want men sal voersien, datter goet gheschiede son-(221b) der vermengen des quaets. Want die grote quaden dooden die duechden ende die mynre bevlecken den mensche. Die openbaer quaden syn te scouwen, ende die verborgen syn subtylic te ondersueken. Ende omdat wy die niet alle bekennen en moghen soe moeten wy daer heymeliken rouwe af hebben. Want somtyt is sonde in den mensche dat hem verborgen is, of dat hi niet en weet dat dootsonde is. Aldus moet dat berouwe syn, dat jerste cruyt dat men wryven sal en gode offeren. Want een ghemynt berouwe doet af alle dootsonden heymelyc. ende openbaer, ende gheeft weder die gottelike mynne heeft si verloren gheweest. Want wat wi doen buten myn dat en sal gode niet behagen, hoe veel dat wy wryven ende stoten, het en sal voer gode niet wel ruken. Hierom op dat al onse werken gheschien in mynnen, ende wi die alle wryven, gode tot enen bequamen pulver, soe laet ons jerst dat hart wri-(222a) ven, ende daer na sal men overlopen alle die werken. Als elmyssen ²⁾ waken ende ghebeden ende andre werken des lichaems, of die puerlyc ³⁾ gheschien om gode, of datter enige ander saec in is, jerst of anders, weder si bescheidelic gascien of mit goeder maten. Ende of dat eynde is wel ghemerct, of daer volstandicheit is, of mogelijkheid te vorderen. Of die tyt alsment doen sal. Of die mate, ende in wat manieren. Ende hoe veel ende hoe dic, ende oft men somtyt laten sal, ende somtyt ernstelic doen sal. Of daer yemant by ghesceynt wort ende scade lydt.

1) Moll, a. w. dl. I, blz. 298 en 307, 308.

2) aalmoesen.

3) zuiver.

Of hem lichtverdicheit daer toe beweecht, of onghestadicheit. Of dertelheit, of daer lof in begheert wort, of heymelyc daer ondercruypt. Of vleeschelyc ghenuechte, of eertsch ghemac. Voert is te ondersueken of die duechden puer of volcomen syn. Of god boven al ghemynt is ¹⁾, ende of iemant gemynt is, gelyc hem, oft (222b) voer set synre mynnen, ende ofmen mynt den evenkersten, ende of men hem mynne bewyst puerlyc om gode. Ende of die vrient ghemynt wort in gode, ende ofmen dese myn bewyst gheestelyc, ende niet vleeschelijc. Ende ofmen enigen persoen verkiest ende of men die saken wel aenmerct. Want somtyt wort der mensche bewegen met minnen, mer vleescelic ende niet ghemeyn, also dat si niet puerlic in gode en wort bewesen. Of dat een meer mynt dat hi myn mynnen soude. Of wederom, het is te sien, of die oetmoedicheit si waerachtich, of gheveynst, of volcomen. Of der mensche hem selven soe onweert hout van bynnen, dat hi oetmoedelic liden can dat ongelyc dat men hem doet van buten ²⁾. Ende of hi hem van buten soe verdruct ende veroetmoedicht, dat hi hem van bynnen daer niet af en verhoverdicht. Mer by hem selven van hem selven een ghelyc ordel houde, ende als hi hem (223a) hout van buten, dat hi hem van bynnen alsoe waerachtelyc ghevoele. Of hi daer oetmoedich si daermen oetmoedicheit eert, ende daer oetmoedicheit vliet daermense versmaet. Of hi daer oetmoedicheit oefent, daer hi vrylic der ongherechlicheit wederstaen solde. Ende dat hi daer verduhdich ³⁾ is, daer hi billics na bescheidenheit met onverduldicheit teghen die quaetheit soude ontsteken worden, met ernsticheit ongherechlicheit voert te setten. Ende dat hi alsoe veel als in hem waer niet liden en mocht, dat die gherechlicheit versmaet wort, ende die ongherechlicheit boven ghinc. Want wy en sullen niet vermoeden dat alsoe volcomen ende verdientlic verduhdicheit si, als wy met suechten moede liden, wie dat verslynt, wie dat verheven wort, wie dat ons slaet in ons aensicht. Dat is te seggen, wie verslynt ende vernielt dat goet ende gherechtich is, ende wie dat ons slaet in ons aensicht met laster, alsoe dat wys een sake syn met onsen mis-(223b) daet. Want ist dat wy verdragen die wy misdaen hebben, ende ons weder misdoen wat loen sullen wy daer af hebben. Mer verdragen wy dien, die wy niet misdaen

1) Moll, a. w. dl. I, blz. 276 en 288.

2) Moll, a. w. dl. I, blz. 270 en 281.

3) Moll, a. w. dl. I, blz. 270 en 271.

en hebben, dat is gracie, ende dat is gode een ontfenckelike lydsamheit. Het is te merken of der mensche alsoe lydsam is van buten dat hi niet droevich en is van bynnen, noch en denct weder te doen. Ende of hi yet als men hem onrecht doet, antwoert woerde der onverduldicheit ende des lasters, oft alst gheleden is yet hout in syn herte des nijs of des torens. Een mensche sal sien, of hi yet ghehoersam is om enich ghemac, of om bate, of puerlic om gode, ende om die ghebode te houden. Ende of hi onderdanich is in wederspoet, ende of hi dat doet bereedelyc, of devotelic. Hi sal merken of hi te maten bericht, (224a) ende alst tyt is, of als hi corrigeren sal hout oetmoedicheit, ende scuwet onbescheidenheit, ende toren ende bitterheit, ende of hi bereeder is tot wreetheit dan tot medeliden, ende of hi alte saecht is daar hi strenge soude syn. In desen wort dic ¹⁾ der menschen herte bedroghen ende hi meynt dat is een werc der duechden, dat hi sondelijc ende vleeschelyc doet. Dat is een quade ernsticheit tot gherechticheit, ist dat wy liever ons onghelyc wreken dan gods. Of dat wy meer ontsteken worden teghen die ghene die ons onbequame syn, of die wy myn mynnen. Die elmyssen syn onbequamer, ist dat si traechlyc of vreckelyc ghegeven worden ende si is bevlect, wort si ghedaen hoverdelyc ende met verwyte. Die mensche wort bedroghen, ist dat hi om den lichaem tonthouden dient der weelden. Of ontrect hem dat hem recht noot is. Ist datmen reynicheit hout metter herten ende metter lichaem, soe onder (224b) crupet daer somtyt, dat een mensche heeft sonderlinghe vriendelicheit metten sommyghen, tot welken als hi ghetoghen wort wt godsdienstige meyninghen. Die natuer isser oec haest bereet toe, ende volget lichtelijc. In desen verbercht hoer die sonde, dat een mensche niet en versteet dat hi dit meer doet om dat lustich is dan dat orbarlyc is. Aldus gheschiet dat der mensch meer wort ghetogen wt vleescheliker begheerten dan wt gheestelyker, van welker becoringen een yeghelijc sal vri syn, alsoe veel als hi hem mach aftrecken met vrier ende onbedroefder herten van der ydelre vrienescap. Dat waken ende beeden is onnutte, ist dattuse alsoe does dattu op die tyt slapes ende traech biste alstu waken ende beeden soudes. Ende ist dattu sonderlincheit houdes ²⁾ daer in, ende achterlates die ghe-

---

1) menigmaal.

2) dattu-houdes = dat gij terug blijft.

meyn oefeninghe, daer du toe verbonden bist. Te verma-(225a) nen enen mensche ende te troesten die bedruet is. Ende andere werken van mynnen behaghen gode ende nochtan ghevalt datse niet puerlyc in gode ghewracht en worden. Want somtyt is der mensche hier toe bereet, want hi traech is ende verdriet heeft, ende het is hem lustich als hi wtwendich becommert wort, ende dat hi dien personen behaget daer hi met sprecht oft hi heeft selve behaghen in. Oec denghenen die een rustich leven leiden, comt somtyt een traechheit aen of dwalinghe of dat hi overmits traechheit of dwalingen onnut worden. Want si alte zeer ondersueken willen die gheestelike dinghen. Ende oec mysdoet men in desen leven Ist dat men om die ruste achterlaet te male¹⁾ die wterste sorghe des even mensche. Alle dese werken der duechden subtylic te ondersueken of si waerachtich goet syn. Dit te ondervinden, dat is alle die cruden tot pulver te wryven. Ende ist dat die crudenar dat pulver mengt (225b) met myrren ende met wierock, dat is met doedingen ende met ynnicheit, soe maect hi een costelike salve. Ende als die ghebernt wort metten vuer der mynnen, int wieroc vat der herten, soe salse geven opwart van hoer roec des sueten roecs. Desen roec sal opgaen als een roedeken dat recht is, ende hoghe opclymt. Alfoe sal die gracie recht opgaen ende niet crom, opdat si niet en suet van den syden yet vleeschelycs of eertsch. Alfoe veel als si yet eertsch suet ende daer ghenoecht in heeft, alfoe veel myn geet desen roec op. Want verkeerdelic ende van der siden wort hi gheleyt. Ende hier om wort hi den roedeken ghelyc om te bedieden die suetheit des opgancs. Want die roedeken die grof worden in den wasse, die worden myn hoge, mer die roedeken die haestelyc wassen ende opwart die worden subtyl ende final. Aldus sal dan die roec der doedinghen ende der ynnicheit ende der bescey-(226a) denheit haestelic hoghe opclymmen als een roedeken, op dat wy niet traech en syn duechden te werken ende in voert te gaen, mer snel op dat wi overmits traechheit niet grof en worden, mer subtyl ende hoghe wassen, ende overmits vuericheit des herten opwaert gaen haestelic. Haestelijc salmen opclymmen ende manlijc. Want wil een traechlic opclymmen, soe wort hi neder ghedruet van traechheit syns lichaems ende synre natueren. Want dat lichaam dat verganclie is, verswaert die siele, tensi dat die siele vor-

1) somtijds.

dert, soe neemt si af, want die natuer trect nederwart ende begheert altoes dat leechste. Wy sien inden swaren menschen, ist dat si enen boem 'op willen clymmen, ist dat si traechlijck op clymmen, altehans worden si beswaert ende hoer crachten ontgaen hem. Mer die snelheit op te clymmen ende die vliticheit verwint hoer swaerheit ende brengtse boven op. In deser ma-(226b) nieren die snelle ende sorchfeldelyck op gaen in volcomenheit ende die gheboden houden, comen totter hoeheit der volcomenheit¹⁾. Mer die slap syn die ghebreken ende syn dagelics bereet ten val. Die bruyt wort dan ghelijck den roeden om puerheit der meyninghen ende om snelheit des voertgancs. Om alle dese punten soe wort billic van hoer gheseit, wie is dese die soe zeer te verwonderen is ende soe groten loefs werdich.

Hoe die siele overmits bedinghe van gode vercryget heilige ghepeynsen, wt cantica ros²⁾.

Dyn haren syn als die scaren der boeken die daer opclymmen van den berghe galaad³⁾. Die haren der bruyt⁴⁾ syn heilige ghepeynse die wassen in der herten als haren in den hoefde. Dese haren ghelyken om sommyghe ghelijcheit den boeken. Want die boeken als si weijden sullen, soe sueken (227a) si dat hoechste van den bergen ende van den boemen ende plegen die te edercouwen⁵⁾. Des ghelyc soe gaen die heilige ghepeynsen altoes totten hoechsten, ende arbeiden om gheestelike ende om hemelscen dingen te ondervinden ende te bekennen. Ende soe veel als si die begripen mogen soe edercouwen sise ende treckense opwart van den boeken der herten totter ghehuechenisse, ende wryvense tot sachtigen ende tot smaken. Dese bome syn goede menschen, die in gracion wassen ende hoge wassen. Als die siele dese aenmerct ende hoer heilicheit overpeynst, ende hoer gherne oprichten soude, om hen na te volgen, soe clymt si op desen bomen met ghepeynsen, als si aensiet ende mynt die cracht hoers herten. Ende die groenheit hoers dagelics geestelics voertgancs, ende oversiet dese in hoer ghehuechenisse na te volgen soe pluct si een spise

1) Moll, a. w. dl. I, blz. 282 en 283.

2) rescriptum.

3) Gilead. Hoogl. VI:5.

4) Zonderling beeld. Mande gebruikte ze meer, zie Moll, a. w. dl. I, blz. 287, 295, 304.

5) weerkouwen.

van hen, daer si mede (227b) ghevoedt wort. Want wie dat aenmerct die ghene die wel doen ende ghenoecht hebben in horen gueden werken ende devoter wandelingen. Die wort verweert ende ghevuedt, overmits hun tot duechden ende gheesteliken voertganc. Ende dese bocken clymmen op die berghen als dat ghepeyns der sielen aensiet der volcoemenre menschen hoge leven ende seden, ende tot desen begheert si op te clymmen, ende versellen hun met goeden luden ende begeren hoer gheselschap ende troest ende met hun te spreken ende hoer ghebed. Aldus clymmen die bocken op die bomen ende berghen. Aldus begheren si altoes dat hoge ende versmaden die nederste dinghen ende sueken die hemelsche dinghen. Ende si hebben ghenuechte in die te aensien ende worden daer af ghevuedt, ende sy worden vernijt in der begeerten, si gaen voert overmits exempelen, si gaen op ende nemen altoes toe. Want si altoes die (228a) guede aensien, si syn altoes versche ende altoes snel. Want van sulker wandelinge wort der mensche als die ghene is die hi aensiet ende merct, ende daer hi sonderlinge vrienescap met heeft ende hem mede verselt. Dese bocken dat syn heilighe ghepeynsen, clymmen op van den berghe galaad. Die berch galaad¹⁾ bediet Christum. Want galaad bediet een hope des ghetuychs, ende die heiligen worden ghehoept ende vergadert in Christo. Ende hebben een getuich Jhesum ende syns gheloefs ende synre werken. Dat syn levende stenen die toebehoren den hemelschen tymmer. Men leest dat die berch galaad hadde die vetste weyde, ende Christus die vuedt alre overvloedichste, niet alleen met exempelen. Mer hi in stort gracie, want nyemant van allen heiligen en sticht met exempelen als Christus. Want nyemants oetmoedicheit en was soe groet, noch (228b) nyemants verduldicheit, noch niemants ghehoersamheit, noch nyemants saechtmoedicheit, noch nyemants myn noch enige andere duechden als Christus duechden. In hem was alle volheit van gracie alsoe groet, dat van synre volheit ontfaen alle die gracie hebben. Dit is den berch gods den vetten berch, ende niet alleen in hem selven vet, mer oec ander lude vet makende. Die sommighe vuedt hi metter melc der gracie, ende die sommighe metter overvloedicheit der wysheit. In desen berghe syn die vruchtbarste weyden. Mer nu sal men sien hoe van desen

---

1) Zie eene dergelijke verklaring, Moll, a. w. dl. I, blz. 294, van Sijon, en beneden van Amalek, blz. 288, en van Karmel, blz. 290. — Mande wijst op Christus dikwijls, b. v. Moll, a. w. dl. I, blz. 297, 300, 307, 309.

berge opclymmen die bocken, dat syn die ynnighe ghepeinse. Die siele ligt ende is in dat lage, als si eertsche ende vleesche-like dingen denot. Mer si steet op ende clymt int hoge, als si gheestelike dinghen peynst ende in hoeren herten heeft. In vleescheliken (229a) ghedachten worden wi ghedruct ende afgeworpen van ons selven, mer tot gheesteliken dinghen worden wi opgeheven van gode. Want van gode staen op goede ghepeinse in den siele. Mer van ons quade ende vleeschelike ghepeynse, want in onsen vleesch en is niet goets. Want dat vleesch en ghebareet niet sulke ghedachten. Mer dystelen ende dornen ¹⁾ brengt ons; van der herten gaen wt quade ghedachten, quade invallen gheschien oec van den quaden engelen. Als die siele dan berouwe cryget van den voerleden sonden ende van den teghenwoerdighen wil heeft hoer te beteren ende te hoeden. Ende wort ontsteken met ghenuechten der duechden, of met vlite voert te gaen. Ende wordt beweecht tot medeliden hoers evens kerstens, ende totten mynnen der gherechticheit, ende totten mynnen gods, ende ter begeerten ewichs levens (229b) ende cryget devocie ende gheestelike sueticheit, ende als si verlicht wort, als si gheleert wort of verweect wort tot duechden. Alsulke ²⁾ ghepeynsen ende begheerten syn van Christo, die in der sielen srect die ghedachten des vreden, en wes ³⁾ geest alle die ingheeft int verborghen. Alsmen sulke ghedachten ghevoelt in der sielen, soe clymmen wy ummer op van den berghe galaad, die bocken, dat is van Christo verrisen dan gheestelike ghepeynsen. Wie dan in Christus blyft ende Christus in hem, die brengt veel vruchten deser ghepeynsen, ende in wat menschen dese ghedachten vergadert worden die heeft een ghetuych dat Christus in hem woent. Ende van hem heeft hi den opganc deser ghepeynsen. Hier om syn si dan van Christo, diese vuedt in onser herten, ende doetse opstaen ende opclymmen. Diese nu overmits hem selven ingheeft, die is nu aen te beeden dat hyse gheve. Want bywijfelen slaept die gracie in den mensce ende die is te verwecken, op dat hi sulke ghe-(230a) peynse ingheve van den verborghenen. Want Christus sleept somtyt ⁴⁾, alsoe dat syn gheest niet en srect, mer der wynt weyt contrarie, ende dat schyp der herten wort bedect metten gulven der becoringen of

1) Zie Moll, a. w. dl. I, blz. 306.

2) Er staat in het Hs. „Atseilke“.

3) wiens.

4) Toespeling op Matth. VIII: 24 en Marc. VI: 38.

quader ghedachten. Hier om salmen wecken dat hi ghebiede desen wynde der zee ende der druckenissen neder te legghen, ende saechticheit te maken in der sielen. Als dan die siele aldus bidt, ende weet Christum met ghestadicheit des ghebeets, soe worden daer af ontfangen gheestelike ghedachten die daer waren begheert. Want dese clymmen op van Christo ghewect, ende ghenadich ghemaect overmits den ghebede. Ende sich ¹⁾ als die siele neerstelyc beeden wilt, hoe dat dat een ghepeyns van den anderen in hoer op steet. Ende hoe menighe beweginghe in hoer wort te beeden, alsoe menich ghepeyns steet op. Ende als die siele menichfoldicht die ghebeden, dan worden oec ghe-(230b)menichfoldicht die ghepeynsen. Ende ten lesten worden si soe dic in hoer, datse met eenre grote scaren ombevaen der gueden ghepeynsen, die te voren soehen alleen ende ghelaten te syn. Want dan dese goede ghepeynsen syn van Christo, die opstaen in den herten, soe opclymmen dan die siele in den berch, ende blyven in Christo, ende aenroepen Christum. Sy neme aen dat hoghe ambocht te bidden, soe clymme op in den berch alleen te bidden, wtghesloten alle becommeringhe in horen ghemoede blyven Christus woerde. Dy horet syn witte ²⁾ metten ore des herten, ende houde die ghebode gods, opdat hoer worde dat si bidden wil. Want wie dat die wit hoert, syn ghebed sal syn ontfenckelyc, ende die die ghebode vervult. Die sal verhoert worden, ende van den gheboden vervult metten werken, sal hi worden gheleert. Want den ghenen die gherechticheit hout, sal gode gheven wysheit, ende bekennen gheesteliker (231 a) dinghen, als salomon seet ³⁾, ende nae davits woerden versteet hi ⁴⁾. Als die siele beedet ynnichlyc, soe clymt si op van den vetten berge. Die bocken dat syn heilighe ghepeynse, mer van den boesen gheesten staen op die boese ghedachten. Die daer verdroeghen die vetticheit der ynnicneit. Ende doen wt dat ghepeynse des goets. Dese syn dat volc van Amelech. Amelech bediet alsoe veel als dat volc dat lect ⁵⁾. Want si lecken ende verteren die zueticheit der salven, dat is die salvinghe des heiligen gheests. Teghen dese

---

1) zie.

2) wet.

3) b. v. Spreuk II: 8—10.

4) Psalm CXIX: 33, 34.

5) Zie dergelijke zonderlinge verklaringen boven blz. 286 en beneden blz. 290.

onnutte ghepeynsen sal men vechten met moyzes ¹⁾, met ghebede, ende men sal die hande opheffen inden herten, alsoe dat wy bidden sullen, ende die ghebede metten werken vervullen, ende dat wyse beide opheffen tot gode, ende niet moede en worden soe en sullen wy niet verwonnen worden. Mer ist dat wy traechlyc werken, of ophouden, soe sal amelech verwynnen. Als wy lefen dat daer gheschieden (231*b*). Somwylen hebben wy heilighe ghepeynsen met rusten sonder aenvechten van amalech. Ende somtyt als amelech te stride comt teghen ons, somtyt heeft hi zeeghe, somtyt wort hi verwonnen. Ende dit ondervynt die siele in hoer selven, ende siet hoer biwylen boven, bywylen neder, bywylen gheestelike ghenuechten te hebben, ende somtyt becommert met quaden ghedachten ende ghedruct, mer en hout si niet op, si en bidt altoes, daer en is gheen twyvel aen. Amelech en moet verwonnen worden. Somtijt om onse versumenisse ende ontbondentheit des herten, soe vallen wy van goeden ghedachten tot ydelen ende scadeliken. Ende somtyt overmits becoringhen ende ingheven der vianden, somtyt ghevellet ²⁾ dat der menschen hert langen tyt heeft verdroecht gheweest, ende gheen gheestelike ghedachten en heeft ghehad. Ende niet en smaect, noch en ondervynt dese sue-ticheit, waerom datmen te oetmo-(232*a*)digher ende te neerstigher bidden sal. Want wi en weten niet of wys enich sake syn dat wys niet en hebben. Want sommige menschen worden beroeft der gracen, om sonden wil die heymelic in hun sculen, of om ondanckbaarheid, als onwerdelyc daer met te werken. Of niet te dancken dien, diefe ghegeven heeft, of dat hise niet en suect als hi solde, of want hi vleeschelike lust aen hem trect. Als dese droecheit dan comt, ende die siele is ghe-worden als eerde sonder water, soe sal men die hande wt recken tot gode in ghebede. Ende met helyas ³⁾ den reghen eysschen, na die jaren der droecheit salmen ten ghebede gaen, ende bidden om reghen der gracen. Helias seynde syn kinder ⁴⁾ wt eens en anderwerf om te sien of syn beede verhoert was, ende ten was niet verhoert eer hyt sevenwerf ghesproken hadde. Des ghelyc als der menschen hert langen tyt heeft verdroecht (232*b*) gheweest van devocien, soe sal men dicwyl neerstelic

1) Hierbij staat den auteur Exod. 17 voor den geest.

2) gebeurt het.

3) Elia. I Kon. XVIII:42 enz.

4) jongen.

bidden ¹⁾, ende niet ophalden, hent ruste des herten vercreghen wort diemen versteet by den sevenden getal. Ende die gracie des heiligen gheests die sevenfolt is werkende, sonder grote nersticheit ende arbeidelic gebet en mach die verdroechde siele gheen gracie ontfaen. Want si en machse niet ontfaen met ynnicheit, want si ynnicheit noch soete begheerte en heeft. Mer met arbeit ende neersticheit moet si die ynnicheit vervullen. Ende alsoe al en ist niet om vrienſcap, toch om neersticheit ontfanct si dat si bidt. Ende op dat hoer ghebet verhoert worde, soe ist noot dat si afsinde ²⁾ overvloedighe sprake ende ghedachten. Als dat si niet en spreke ydel of overvloedighe woerde, ende oec niet en doen sonder onderscheet, noch niet en si weec of slap in horen werken, werkende niet dat vorderlic is, mer dat lust. Dese afsindinge ³⁾ beteekent den beroh, daer (233a) Helyas bat ende onfinc dat hi bat. Want carmelis heit een afsindinge ⁴⁾. Die in hun selven dese dinghen niet en connen befinden, die en syn niet werdich verhoert te werden. Mer si syn die berghen gelboe ⁵⁾. In welken reghen of douwe der graciën neder en velt, want in hun is wech gheworpen die scilt der sterker, dat is manlike hoede ende voorsienicheit. Want sonder hoede en comt men niet tot enige dtecht, noch men en vercrycht niet meer graciën. Hier om dan soe si die siele voerhoedich ende sie, ende snyde af alle overvloedige ende scadelike dinghen ende bidde eens ende anderwerf, ende en late niet af. Ende dan sal ierst opclymmen een cleyn wolcske der graciën, ende dan sal daer na volgen een ongemeten salich regen, ende sal der menschen herten volcomelyc nat maken, dat soe lange verdorde van scadeliker droecheit ende van ghebrec der graciën. Ende hier om sal (233b) die siele van hem graciën bidden ende verbeiden ⁶⁾. Hier na sal si hoer selven daer toe bereiden, ende sal merken met wat beheyndicheit si weder comen sal totten heiligen ghepeynsen. Dit sal alderbest mogen

---

1) Dezelfde gedachte is door Mande breeder uitgewerkt in het stuk, door wijlen Prof. Moll medegedeeld in den *Kalender v. de Protestanten in Nederland*, 1860, blz. 116—122.

2) of „afsnide”.

3) of „afsnidinge”.

4) of „afsnidinge”. Zie meer dergelijke zonderlinge verklaringen boven op blz. 286 en 288.

5) Gilboa.

6) Zie *Kalender*, t. a. p.

gheschien, ist dat si weder lopen ten jersten goeden ghepeynsen die si jerst hadden. Die vercrycht men soe veel te eer als sise eer hadde. Totten ghepeynsen die men mynste heeft ghehadt can men qualicker comen. In defer manieren is beter dat eynde des ghebeets dan dat beghyn. Des ghelyc die neerstige siele sal alsoe in hoer vercrigen enen opganc der goeder ghedachten van Christo ende by Christum, die daer is een beghynne ende een eynde alles goets.

FINANTIËELE TOESTAND DER GODS-
HUIZEN TE AMSTERDAM IN DE EERSTE HELFT
DER 16^E EEUW,

DOOR

Mr. Ch. M. Dozy.

Bij een onderzoek naar bescheiden omtrent Sweelinck in het archief dat zich in de Oude Kerk bevindt, kwam mij, jaren geleden, een verslag in handen dat, naar ik meen, nadere kennismaking waard is. Het heeft tot opschrift: Een memorie voor die vier goetshuysen binnen Amsterdam te weten Sint Nicolaes parochie, die oude kerck ghe-noemt, Sinte Pieters hospitael, die huysarmen ende die leprosen. Opgemaakt werd het naar aanleiding van een proces dat de genoemde instellingen voerden tegen Mr. Cornelis van Campen Jacobsz. c. s.

Bij een 20 Mei 1519 geapprobeerd testament had Mr. Jacob Braesseman dezen voor één en de gestichten voor twee derden tot erfgenamen geïnstitueerd van alle zijne mobile en immobile goederen. Toen de erfflater den 27sten Augustus 1536 overleden was, wilden de betrokken kerk- en gasthuismeesteren het hun toebedeelde aanvaarden. Immers bij privilege van 4 November 1411 was hun het bezit van onroerende goederen toegestaan en den

7den September 1536 verwierven zij een octrooi in dezulken te mogen succederen, mits ze binnen jaartijd verkoopende. Mr. van Campen en de zijnen verzetten zich evenwel hier tegen en aanvankelijk met succes. Zij beriepen zich daarbij op het plakkaat van 20 Maart 1524, waarbij allen geestelycken luyden verboden was onroerend goed te erven. Voldoende evenwel was dit argument ten slotte niet. De loop van het proces is niet duidelijk, maar bij sententie van 16 Juli 1541 verklaarde de Hooge Raad te Mechelen „les margliseurs de l'eglise parochiale de St.-Andrien (sic) en la ville d'Amsterdam et les gouverneurs des hospitaux de St.-Pierre, des pauvres mesnaiges et des ladres" gerechtigd tot de betrokken twee derdeparten.

Reeds vroeger was Mr. van Campen veroordeeld in de kosten van de sequestratie der bewuste goederen. De deswege verschuldigde zes ponden vl. had hij echter niet kunnen of willen betalen, zoodat hij 12 Januari 1539 „gevangne geleyt" was „op Sint Oleffs poert". Den godshuismeesteren kostte dit 4 stuivers daags, en daar de gegijzelde hardnekkig bleef, was in Mei 1540 reeds bij de honderd gulden daaraan ten koste gelegd. Men meende toen zijn verzet te kunnen breken door den cipier (eveneens Jacob Corneliszoon geheeten) slechts drie grooten, d. i. twee stuivers daags, voor het onderhoud van den gevangene te verstrekken. Wanneer deze het hoofd in den schoot gelegd heeft of wel zijne schuldeischers van zijne onmacht heeft overtuigd, is mij niet gebleken, maar den 24sten October 1544 zat hij nog altoos „opte poert".

Bovengenoemde „memorie" werd vóór dien tijd opgesteld, immers vóórdat het geschil in rechte beslist was. De schrijver had tot doel het groote argument der tegenpartij te ontzenuwen nl. het verbod van 1524. Toen het goed recht van zijn cliënt erkend was, zou zijn arbeid overbodig geweest zijn. Om te doen uitkomen dat de keizer onmogelijk kon bedoeld hebben aan alle godshuizen het uitzicht op erfenissen te ontnemen, herinnert hij er aan hoe bij plakkaat van 17 November 1533 allen „geestelicken luyden (bevolen was) bij gheschrift (te) stellen alle

hoir jaerlicksche incoemste om wt die zelve goederen te hebben zekere mulcte tot wederstande van de turcke”.

De godshuizen in kwestie hadden destijds „hoer incoemsten ende lasten bij gheschrifte ghestelt” en aan de Rekenkamer te 's Hage opgezonden en toen daaruit bleek dat zij jaarlijks „veel ten achteren waeren” had deze hen van elke bijdrage vrijgesteld.

De toestand had destijds moeielijk treuriger kunnen zijn dan de hierna beschrevene, en met zelfvertrouwen besluit de steller zijne memorie dan ook met de woorden :

„Wuyt alle twelck voirscreven es, wel te vermoeden es dat die K. M. zien placæet nyet ghegeven en heeft tot achterdeyl van alsulcke arme gootshuysen want het en waer sij souden moeghen ontfanghen testamenten ende anders sij waeren gescapen binnen corte jaeren te vergaen twelck seer te beclaghen soude sijn.”

Laat ons zien hoe hij den staat van zaken beschrijft :

„Ende is mede waerachtigh dat die oude Kerck een seer oude Kerck is ende behoeft jaerlicks grote reparatie ende seer grote-lick ten achter ghegaen is om die quade secte die daer godt betert gherengniert hebben ende seer sobere incoempste te weten niet mer dan *ix* Karolus guld. *xvii* stovers jaerlicks waer teghens zij doen moeten grote merckelicke costen van reparatie, onderhoudenisse derselve kerck ende goetlicke diensten te weten vier hondert *lxxiii* Karolus guldens *xi* stv.

Ende heeft die Kerck voirscreven om tzelve voirscreven es t'onderhouden belast en nog daghelicks belast met lijfrenthen die voirsz. Kerck jaerlicks vuytkeren moet, ende bedraecht omtrent *ii* *lxxxiii* Karolus gulden *iii* stvs.

Also heeft dat die Kerck jaerlicks ten achteren coempt meer dan zij incoemste heeft die somme van *vii* *ccxxvi* Karolus guldens *xvii* stv. al twelck wij bij testamenten, ghyften, donatie van goede luyden ende van die graffghelden crighen moeten, ende hebben jaerlicks moeten vercopen hoir goeden hemluyden overlanghe jaeren bespreken omme die selfde Kerck ende dynsten t'onderhouden al twelck breder blijcket bij en coygier waer inne die staet van den voirsz. Kerck ghescreven staet ende hebben noch te maken zekere dueren an hoech outaer om te scilderen ende en nyen orghel ter eren goets ende tonderhou-

denisse zijne goetlicke dynst al twelck wel costen sal omtrent die somme van $\text{xxxiii}^{\text{c}}\text{xxx}$ Karolus guldens.

Ende heeft Sincte pieters gasthuys ofte hospitael binnen Amsterdam daghelicks te voeden omtrent hondert vichtich arme zieke ellendighe menschen mitsgaders die dynstbouden die die zieke besceit doen ende administreren die welcke van alle wegghen ancomen ende ontfanghen worden ende souden opter straten sterven het en waer dat zij bij ons ontfanghen worden ende worden trouwelick ghespijst ende ghedient also dat wij mienen datt van ghelicken in deese Neederlanden ghedaen wert.

Ende zien in tselvede gasthuys ghestorven zedert October verleden hartoerts over die hondert vichtich personen.

Om deese arme menschen t'onderhouden behueven wij jaerlicks vier duesent $\text{vii}^{\text{c}}\text{lx}$ Karolus guldens.

Ende also wij jaerlicks deese $\text{iiii}^{\text{m}}\text{vii}^{\text{c}}\text{lx}$ Karolus guldens vscreven niet hebben koenen opbrengghen so hebben wij ons belast ende daghelicks belasten met lijfrenthen om deselvede armen tonderhouden ende bedragghen over somma van $\text{vi}^{\text{c}}\text{xxviii}$ Karolus guldens die welcke wij jaerlicks wtkeren moeten.

Ende moeten noch jaerlicks an onlosbaer ende losbaer renthen wtkeren die somme van $\text{iii}^{\text{c}}\text{xxi}$ Karolus guldens.

Aldus zien wij sculdigh jaerlicks an onkosten onlosbaer losbaer ende lijfrenthen die wij wtkeren motten die somme van lvii hondert ende neghen Karolus guldens.

Thegghen alle welcke laste wij niet meer incomende hebben jaerlicks an huysssen, lant losbaer onlosbaer ende lijfrenthen dan die somme van xxiiii hondert drie ende vichtich Karolus guldens.

So dat wij ten achteren comen alle jaeren boven onse incoemste die somma van xxxvi hondert lvi Karolus guldens al welck ons comen moet bij testamenten ghiften ende donatiën van die goede luyden en buroheren.

Ende in soo verre wij tzelve wt die ghemente niet en crighen als dickmael gheboert so moeten wij perselen van landen ende huysen te vercopen om die armen ende allendighen menschen tonderhouden.

Ende noch voet men den huysarmen binnen Amsterdam en heel jaer lang met botter, kaes, broet, ghelt ende tuerf ende dit gheeft men dan arme erlicke luyden die hoir broet nyet wynnen en koenen ende scamen te bidden byder strate ende men gaet tot hoir luyder huysssen ende men geeft en yghelick na zien qualite, na die armoe die zij hebben ofte anders na ghelegenheit

der saeke ende tijt. Ende om dit te doen so behoeft men jaerlicks an rog, ghelt, botter, kaes, tarw, haerinck, turf mette lijfrenthen ende lossrenthen, die den huysarmen jaerlicks vuytkeren moeten, waer mede sij hem belast hebben om den armen te alimenteeren die somme van drie duesent lxxii Karolus guldens ii stv., waer teghens die huysarmen nyet meer incoemende hebben an lant, huysen, losbaer ende onlosbaer renthen jaerlicks dan duesent v^cxvi Karolus guldens vi stvs.

Also dat die voorsz. armen huysarmen jaerlicks ten achteren coemen die somme van xiiii^clv Karolus guldens xvi stv. al twelck zij crighen moeten als boven es voirs.

Ende is waerachtigh hoe dat buytten Amsterdam ghemaect is een huys voir die arme allendighen leprosen (die van alle menschen versmaed worden) tonderhouden en waerden alle burgheren der selfder stadt ontfanghen, so weel den armen als rijcken ende die vrenden van alle wegen moghen daer mede comen ende so verre zij cranck zien, so voeden zij hemluyden des jaers vi weecken ende noch alle vi weecken drie daghen ende en sien noch nyet rin aecht ofte xiiii daghen des jaers ende moghen allen leprosen die gaen ende staen mogen alle ses weecken coemen en daech ende naecht ende en sien noch nyet op iii ofte vier daeghen ende nachten ende hebben mede alsulcke porcie als die andere ziecken.

Omme welcke zieken tonderhouden alst behoert so behoeft men jaerlicks an vitaly, barninghe ende an anderen menichderhande perselen die somme van viii^cix Karolus guldens iii stv. ende daer boeven an dienaeren ende an anderen costen noch iii^clxxiiij Karolus guldens.

Hier en boven moeten wij noch jaerlicks wtkeren ende betalen an renten daer wij mede belast zien die somme van xcvi Karolus guldens iii stvs. also dat die somme totaliter beloopt dat wij jaerlicks wtkeren moeten an unkosten ende an renthen xii^clxxix Karolus guldens vii stvs.

Hier teghens hebben wij jaerlicks incomende an renthen die somme van ii^cxxiiij Karolus guldens iii stvs ende noch an lant renthen i^cxii facit te samen iii^cxxxvi Karolus guldens iii stvs.

Aldus bedraghen die lasten ende wtgheven van den voorsz. leprosen mere dan wij incoemste hebben die somme ix hondert xliij Karolus guldens iij stvs. welke perselen wij bij ghyften, donatie ofte testamenten crighen moeten.

Ende hebben mede zekere perselen verkoeft omdat wij ten

achteren quamen als blic bij die staet die leprosenmeesteren overghelevert hebben.

Inghelick blijet bij staten van die anderen drie goetshuyssen te weten die oude Kerck, Sinte Piet' gasthuys ende die arme huysarmen dat zij en eygelick seekere percelen van landen, renthen, huysen overmyts hoer armoet verkoeft hebben sullecks dat die voirsz. goetshuyssen nyet ghequalificeert en sijn om enighe lant, huysen ofte renthen jaerlicks an te coepen maer moeten die selfde overmyts hoir armoede jaerlicks vercoepen alst blijet als voeren.

Aldus blijetet dat die voirsz. vier goetshuysen jaerlicks te samen ten achteren coemen boven hoeren incoempste die somme van viii^llxxxii Karolus guldens ende xvi stvs.

Zoover de memorie zelve. In een bijliggend stuk worden de voor de Oude Kerk opgegeven totalen gespecificeerd. Uit den inhoud blijet dat het als bijlage moet worden beschouwd; de daarin voorkomende datum 18 Maart 1540 toont aan dat de memorie in dit of het volgend jaar gesteld moet zijn.

Item hierna volgen die oncosten die de oude Kerck Sinte Nicolaes parochie binnen der stede van Amsterd. jaerlycks doen moet omme de zelve Kerck en die dienste te onderhouden.

It. in den eersten an smeerkeerssen.	16	gl.
„ noch geeft die Kerck die beijerman van de clocke te beijeren op seeckere hoochtijde	8	„
„ noch die dienaer die die Kerck schoen hout ende bewaert.	1	„ 4 stv.
„ noch Cornelis die orgelblaser van de orgel te blasen	3	„ 12 „
„ van de Kerck jaerlycks te besien en dicht met leyen te houden theen jaar min ende tander jaar meer omtrent	20	„
„ van de traylie, van de croen en ander coeper werck twe mael t' jaer te schueren en te reynighen	20	„ 10 „
„ om de Kerck te vegen en reyn te houden	4	„
„ van de groete clock des Vrijdaghs te cleppen snoens te 12 ure, in der eere van der passie ons Heren	12	„
VI.	20	

It. noch geeft die Kerck jaerlycks van al 't line- waet die Kerck toebehoorende te wassen	10 gl.
" noch an wijn voer die priesteren omme mis mede te doen en omme die gemeente te communicereen alle jaer	36 "
" noch alle jaer an misbroet omtrent	6 "
" de schoelkinderen betaalt men alle jaer	16 stv.
" tot hulp van de getijde betaalt men alle jaer	2 "
" noch betaald die glaessemaaker alle jaer die die glaesse repareert in gaygen	4 " 10 "
" van op seeckere hoechtijde te luyen met die grootte klokke	3 "
" noch betaelt men costere, cappellane, organiste en blaesser te samen alle jaer tot hoer hoechtijt	6 "
" noch geeft die Kerck alle jaers van de vaste te preecken	9 "
" van ornamenten te dragen in processie en boemen in de Kerck te stellen op seeckere hoechtyden cost 's jaers omtrent	3 " 7 "
" van oncosten die die Kerck heeft opte dach van onsse victory te weeten de XI ^{te} May es te betalen omtrent ¹⁾	16 "
" men betaelt onsse organist alle jaer in gaige van op die orgel te spelen	52 "
" die Kerck compt alle jaer die sangmeester van de musyck te baet	3 "
" die Kerck heeft alle jaer an oncosten van was van die Kerck met tapesserye te versieren jaarlijcks op sekere hoechtijt geeft men alle jaer	16 "
" noch geeft men die schoelmeesters alle jair	8 "
" noch geeft men alle jaer van de advent te preecken	2 "
" noch soe heeft die Kerck alle jair te oncoste van cleyne perceelen als blijkt int boeck vant extraordinarie uitgeven theen jaer min en tander jaer meer omtrent	100 "
	463—11

1) Nl. over de Wederdoopers. Zie Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, IV, blz. 278.

It. noch heeft men doen scilderen een outaer opt hoechkoer dat gekost heeft en costen sal omtrent	430 gl.
„ een nuwe orgel te maecken die wel costen sal omtrent	2000 „
„ men sal moeten die noerder Kerck van dit jair verdecken ende sal wel costen omtrent	350 „
	2780 gl. ¹⁾

Item alsoe die Kerck vsz. nyet en heeft omme te betalen die
vsz. oncosten die die Kerk noetelycke jaerlijcks doen moet
soe van reparatie onderhoudenisse en anders soe heeft die
Kerck vsz. haer belast ende daegelijcks noch belast met
lijffrenten omme mette penningen daer van coemende die
voorsz. Kerck in goede redelijke onderhoudenisse te houden.

Volgen 26 posten te samen f 273—12 stv.

Item hier nae volcht 't gene die Kerck jaerlicks incoeme heeft
aan rente: totael 9—16.

o. a.

1 gd. op die vicarie van Jan Claesz. van Hoppen, waer
voer die Kerck misbroet ende wijn geven moet tot
hetzelfde outaer.

1 gd. op die vicarie van ouwe Claes Jacobsz. ende moet
die Kerck daer voer alle jaer geven wijn en broet
op tzelfde outaer.

1 gd. op Sint Phs. vicarie waarvoor enz. enz.

overigens losrenten.

Item alzoer blijkttet vuyt alt tghene voorsz. es dat die voorsz.
Kerck jaerlicks tachttere compt soe vant gheene dat die
Kerck jaerlicks behoeft als van de lijffrente die die Kerck
jaerlicks vuytkeeren moet (sonder die ^{m^{cc}vii^clxxx} die
welcke die Kerck over 't voerleden jaer en dit jaer gedaen
heeft ende doen moet soe ant hoechoutaer, orgel ende
reparatie ande noertseyde van de Kerck) die som van
^{vii^cxxxvi} gd. xii stv. waer tegens die voorsz. Kerck jaerlicks
nyet meer incoemen heeft alst hier voer blijktt dan die

1) Zie Ter Gouw, *Gesch. v. Amsterd.*, V, blz. 504—510; *OudHolland*,
III, blz. 280, 301.

som van ix g. xvi stv. ende dese getogen van de voorsz. vii^cxxxvi gld. xii stv. soe compt die Kerck voorsz. noch jaerlicks te achtere die somme van vii^cxxxvi gld. xvi stv. Item omme te verthoenen hoe die oude Kerck binnen Amsterd. niet gequalificeert en is omme eeniche rente, lande oft huysse an te coepe maer die zelve jaerlicks moet vercoepe overmyts haer armoet ende omme dezelve Kerck in goede redelijke reparatie te onderhouden, soe salt hier nae blijcke hoe die Kerck wel diversche perceele (hennuyde over veele jaere bespoecke) mettertijt vercoft heeft.

Volgen 15 renten gezamenlijk ten bedrage van dertig à veertig guldens, vier stukken lands en vijf huizen of huisgedeelten, successievelijk tusschen 1514 en 1540 verkocht.

De bovengemelde conclusie van den steller der memorie liet hij door eene verzekering volgen nl.:

„Ende die regenten die die voerscreven goetshuysen regieren die doen dat puer om goetswille ende zien te vreden alt ghen voirscreven is, hoir incompste ende laste beruerende bij haeren ede te stercken also te zien als voirscreven staet.”

Welke waarde moet men evenwel hieraan hechten na kennismaking met den hierna volgenden staat? Minstens genomen werpt deze een zonderling licht op de voorstelling, die de memorie aan den staat van zaken geeft. Met gelijktijdige hand geschreven en blijkbaar uit een register afkomstig, is hij als ter beschaming van den schrijver daarvan bij toeval bewaard gebleven.

Niet voor mededeeling bestemd en zonder bijoogmerk opgemaakt, is hij meer te vertrouwen dan het betoog tien jaar te voren opgesteld met het uitgesproken doel het onhoudbare van den toestand aan te toonen. Heeft dat betoog door zijne details waarde voor ons, het zou reeds bekendheid verdienen als treffende waarschuwing tegen alle met bijbedoelingen verstrekte en samengestelde opgaven¹⁾.

1) Zie voor 1570 een register van inkomsten en (uitgaven) van alle godtshuysen ende gilden binnen A. Inventaris Gemeente-archief III, blz. 61.

1552.

Item dit sijn die onkosten die de oude Kerrick ghehadt heeft van den 25 April 1552 tot den 18 Mart a^o 1553.

In den eersten die kandelaren die daer staen op die lijsten	41— 8—12
Noch soe hebben die lijsten ghekost van maken en het hout	73—11— 4
Noch an het nieuwe vrouwen koer vertimmert tot den dach toe als boven ghescreven staet . .	311—12— 8
Noch wtghegeven int extraordinarius boeck die som van	205— 1—12
Noch int ordinarius boeck	262—17— 0
Noch betaeld an lijfrenten	137—14— 8
Noch betaelt die stede over 17 voet blaauwe steen	5—19— 0
Somma . . .	1038— 4—12

en daarnaast: 1552.

Item dit is dat die Kerck ontfangen heft van datum den 25 April anno 1552 tot datum den 18 Mart anno 1553.

In den eersten ontfangen in die borden . . .	267— 1—15
Noch ontf. van testament	50—14— 8
Noch an doden die in die kerrick begraven sijn	227— 4— 0
Noch ontfangen van een seborij die Symon Marten Dirkszoon vercoft heeft	84—12—12
Noch ontfangen over 4 jaer renten van Brasemans dochter	37— 6— 8
Noch ontfangen van Pieter Stap en sijn huysfrou daer wij hun renten moten voer wtkeren alle $\frac{1}{2}$ jaren	184
Noch ontfangen bij diverse personen tot behof van die lijsten	84— 1— 0
Noch int kantoer gevonden an gelt omtrent 150 gulden korrent	150
Somma . . .	1085— 0—11

DE REMONSTRANTSCHÉ BROEDERSCHAP VERDE-
DIGD DOOR DE HAARLEMSCHÉ GEMEENTE EN
HAREN PREDIKANT C. NOZEMAN IN 1754,

DOOR

DR. B. TIDEMAN JUN.

Het is bekend dat de Nederl. Hervormde Kerk in ons vaderland ook na de Dordrechtsche synode, die de Remonstranten uitdreef, telkens is verontrust door hen, die eene nog strengere leer wilden gehandhaafd zien. De synode toch had het gevoelen niet aangenomen, dat God reeds vóór Adam's val besloten had het menschelijk geslacht te verwerpen, en als leer vastgesteld, dat dit raadsbesluit eerst ná den val was ingetreden. Langzamerhand was er een tijdperk van rust gekomen, dat bij den dood van den stadhouder Willem IV werd afgesloten. De prins had tot hofprediker een voorstander van verdraagzaamheid en aarzelde niet als zijne vertegenwoordigers bij de O. I. en W. I. Compagnie mannen te kiezen, die tot de Remonstranten of Doopsgezinden behoorden. Eene hervorming van het kerkelijk leven onder de protestanten lag in zijn plan, toen hij in 1751 stierf. Hij had in 1749 niet kunnen verhinderen, dat de Staten van Friesland den Doopsgezinden predikant Stinstra om zijne sociniaansche gevoelens afzetten, maar wel gelukte het hem den

Franecker hoogleeraar Venema, die het voor Stinstra opnam, te handhaven.

In het jaar 1752 werd het sein gegeven tot den strijd voor verscherping der leer door Nicolaas Holtius, predikant te Koudekerke, naar aanleiding van de prediking van den Zwolsche predikant Van der Os, een strijd, welks bijzonderheden men, voor zoover ze de Ned. Herv. Kerk betreffen, elders ¹⁾ kan beschreven vinden. Minder bekend is het feit, dat ook de Remonstrantsche Broederschap in dien twist werd gemoeid. Wel heb ik vroeger hierop gewezen ²⁾, maar wat ik toen mededeelde was niet geheel juist en onvolledig. Uit de archieven der Haarlemsche gemeente en die van Amsterdam en Rotterdam wordt bij dezen de zaak in het licht gesteld.

In 1753 verscheen bij Nicolaas Bijl op den Nieuwendijk te Amsterdam het eerste gedeelte van een vlugschrift getiteld: *Examen van het ontwerp van tolerantie om de leerre in de Dordrechtse synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten te vereenigen, voorgesteld in eenige samenspraken door een genootschap van voorstanders der Nederlandsche formulieren van eenigheid, geschreven tot versterking van de Liefhebbers der waarheid om door de vleijende namen van Liefde en Verdraagzaamheid van de suiverheid des Euangeliums niet afgeleid te worden* ³⁾.

1) Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, dl. III, blz. 462 vv.

2) B. Tideman, *De Remonstranten te Haarlem*, Haarl. 1887, blz. 50.

3) Het boekje is zeldzaam. Het exemplaar van de bibliotheek der Rotterdamsche gemeente te Rotterdam bestaat uit 3 stukken. Het eerste stuk (1753) bevat de 3 eerste samenspraken. Het tweede (1754) bevat de 5de, het derde (1755) de 6de. Volgens Ypey en Dermout (a. w., dl. III, blz. 494) zijn er 10 stukken verschenen tot op 1759, toen op hooger gezag de uitgave gestaakt werd. Het laatste stuk bevatte een heftigen aanval op den in 1758 overleden hoogleeraar Van den Honert. De curatoren der Leidsche hoogeschool bewerkten bij de Staten van Holland het verbod der uitgave.

In dit geschrift werden sprekenden ingevoerd: de Rechtzinnige (orthodoxus), de Alverdragende (Pantanechomenus), de Onverschillige (Adiaphorus), de Waarheidlievende (Philalethes), de Breedeweghoudende (Euruodius). De schrijvers waren Nicolaas Holtius, predikant te Koudekerk, die zich achter den naam Orthodoxus, en Alexander Comrie, predikant te Woubrugge, die zich achter den naam Philalethes verschool. De hoogleeraar Schultens zag zich aangeduid als den Alverdragende en de hoogleeraar J. J. Alberti als dengene die den breeden weg hield. Als onverschillige trad op een edelman, wiens naam onbekend bleef.

Het ontwerp van tolerantie, door de schrijvers bedoeld, bestond in de leer der verdraagzaamheid, volgens hen door den Groningschen hoogleeraar Alting in de 17de eeuw uitgedacht en sinds door anderen als Bekker, Vlak, Roëll, Vitringa en Lampe aanbevolen. Hunne zienswijze, waarbij het zuiver calvinistisch standpunt verlaten werd, moest volgens de schrijvers gebrandmerkt worden. Nu spreekt het van zelf dat door hen ook melding moest gemaakt worden van de Remonstranten, en dit geschiedde op eene wijze, die in den kring der Broederschap de pennen in beweging bracht.

Men las daar: „hoe zeer de leere van den Anti-Christ, de Nature, hoe verdorven die is, mede wat goeds toe te schrijven, tot bij den laatsten snik moge gebracht zijn, gelooft zij niet dat dezelve zeer schielijk zal herleven, al daar men begint aan de natuur iets toe te schrijven? Heeft de ondervinding niet geleerd, dat allen, die niet afkeerig waren van het verheffen van de krachten der natuur tot ondermijning van Gods vrije genade, ook zonderling geneigd waren om hun pays met den Antichrist te maken? De bewijzen zijn voorhanden in het gedrag der Remonstranten ¹⁾. Hoe de Remonstranten het liedje van verdraagzaamheid gezongen hebben, en hoe zij zich gedroegen toen zij meinden de macht in handen te hebben,

---

1) *Examen*, 1ste stuk, blz. 15.

is genoeg bekend; maar wanneer zij veroordeeld waren, zag men hoe vreedzaam en liefderijk zij waren: want uit zulke beginsels was het, dat zij den doorluchtigen Prins Maurits glor. ged. wilden vermoorden. Daarom zijn de lieden, die zulke taal slaan, bij mij altijd ten uitersten verdacht; en ik zoude hen zoo min deels tot onze kerk-gemeenschap gunnen, als een dief of moordenaar tot de binnenkamer van mijn huis. Ik moet toezien, dat ik door een onvoorzichtige liefde geen dieven of swartmakers herberge, die mij van mijne dierbaarste goederen berooven of mij de keel afsteeken" ¹⁾).

Terstond, reeds onder dagteekening van 19 Jan. 1754, nam prof. Krighout het op voor de geschondene eer der Broederschap. Te Leiden bij P. van der Rijk verscheen een: Brief aan de Heeren Examinatores van het ontwerp van tolerantie door Alethophilus. Daar achter liet hij het vonnis afdrukken, waarbij Cornelis Geesteranus werd vrijgesproken van medeplichtigheid aan den aanslag op Prins Maurits, en toen de derde samenspraak was in het licht verschenen, waarin op zijn brief geen acht was geslagen, liet hij Een tweeden Brief volgen. De Delftsche predikant en latere hoogleeraar Abraham Arend van der Meersch volgde Krighout's voorbeeld en gaf in hetzelfde jaar 1754 uit: De Onschuld der Remonstranten ten aanzien van de samenzweeringe tegens het Leven van d. D. Prins Maurits Hgloofd. Ged. verdedigd en bewezen tegens de beschuldigingen vernieuwd hunte last gelegd door de schrijveren van het Examen van 't Ontwerp van tolerantie door Theophilus Philadelphus.

Zoo was de aandacht der Remonstranten op deze beschuldiging gevestigd. Op den 16den Februari 1754 bracht

---

1) Ald. 1ste stuk, blz. 29—30. Dr. A. Kuyper spreekt in zijn *Revisie der Revisielegende*, (Amst. 1897) blz. 141 van: „het nog altijd even prachtige Examen van Tolerantie”.

de Haarlemsche predikant Cornelis Nozeman de zaak ter sprake in den kerkeraad der Remonstrantsche gemeente. Hij stelde voor twee adressen te zenden, één aan de Staten-Generaal en één aan de Prinses-Gouvernante. Hij wenschte verder, dat die adressen bij alle gemeenten der Broederschap ter onderteekening werden rondgezonden, en dat langs dien weg de Broederschap in haar geheel zich tegen dit lasterschrift zou verweeren. Nozeman verklaarde over deze zaak met bewindslieden geraadpleegd te hebben, die den raad hadden gegeven, dat de Societeit der Remonstranten zich tot de regeering zou wenden. Daar nu de Algemeene Vergadering der Broederschap nog veraf was, meende de kerk van Haarlem zulke adressen te moeten rondzenden aan de kerken van Rotterdam en Amsterdam, met verzoek voor de onderteekening daarvan door de andere kerken te willen zorgen. In een begeleidend schrijven verklaarde de Haarlemsche kerkeraad, dat hem goede hoop op voldoening gegeven was, maar dat hij de gronden daarvoor moest verzwijgen, daar er geheimhouding was beloofd. Doch al kreeg men geen voldoening, dan nog, meende Haarlem, zou de ijver in deze adresbeweging betoond het bewijs leveren, dat de Broederschap de beginselen, waaruit de conspiratie was voortgekomen, verfoeide. De adressen wijzen er op, dat twisten in de Hervormde kerk, die de Remonstranten niets aangaan, oorzaak zijn dat de oude grieven weder worden te voorschijn gebracht. Zeker zijn de meeste godgeleerden der openbare kerk edelmoedig genoeg om een afkeer te hebben van deze „pernicieuse geweldadigheid”, maar hier staan de goede naam en de veiligheid der Remonstrantsche Broederschap op het spel. Na de bovenaangehaalde woorden te hebben vermeld, wijzen adressanten 1°. op de officiële vrijspraak bij vonnis ten deel gevallen aan Velsius, Geesteranus en Dwinglo; 2°. doen zij uitkomen, dat de geheele Broederschap niet aansprakelijk kan worden gesteld voor de vermoedelijke schuld van vijf of zes, terwijl juist Remonstranten de conspiratie hebben uitgebracht, en reeds lang vóór het feit enkele schuldigen buiten de Broederschap

waren gesteld om redenen van onordelijk leven; 3°. leggen zij nadruk op het niet denkbeeldig gevaar, dat het gepeupel, liefst het slechtste geloovende, eene vereeniging zou kunnen bedreigen, die het juist om verdraagzaamheid te doen is. De beide adressen zijn zakelijk gelijkloidend, maar in dat aan de Prinses-Gouvernante wordt de naam van Slatius uitdrukkelijk genoemd.

Met goeden moed bezorgde Cornelis Nozeman de verzending der adressen naar Rotterdam. Daarvan getuige de brief, door hem 16 Februari 1754 geschreven aan den Rotterdamschen predikant Cornelis Westerbaen. Wij laten dien brief in zijn geheel hier volgen ¹⁾:

Den Heere C. WESTERBAAN Wz.
te Rotterdam.

Eerwaardig Heer en Medebroeder.

Wij rekenen ons gelukkig, dat UWE^d en haare veelgeleerde Amptgenooten, gelijk wij uit eene missive van den WE. Heere Professor J. Kriehout verstonden, eenpaariglijk begrijpen, dat de E. Societeit der Remonstranten, zooveel mogelijk, haare openlijk gesconde Eer naadruklijk en ernstig behoort te handhaven tegen eene alom bekende Lastering, in het Examen van 't Ontwerp van Tolerantie, zoo Liefdeloos en valslijk Haar aangewreven. In den nevenegaanden brief aan den E. Kerkeraad zal UWE. zien, dat er grond is om te hoopen op eene eclatante satisfactie. Ik heb uit loutere genegenheid voor onze goede zaak mij vele moeite gegeven, en mij bediend om de occasien die ik hadde om de Rechtvaardige Hulp te winnen van zoodanigen als onze E. Societeit kragtdadiglijk helpen konden. Dit heb ik gedaan uit eige beweging met goeden uitslag, zoo ik vaststelle; wordende mij geraden het daarheen te wenden, indien 't mogelijk ware, dat de Societeit bij request zig adresseerde aan de Staten en aan haare K. Hoogheid. Die requesten zijn niet in die order, als UE. ze bevinden zal, ten eerste geschreeven; zij zijn, eer ik ze in het net stelde, ter visie geweest, en men heeft hier en daar eenige periode veranderd. Die veranderingen (schoon weinige en meestal enkel ontrent deze of geene uitdrukking gemaakt) hebben mij be-

1) *Catal. van handschriften*, n°. 1564.

vestigd in het sentiment, dat men het waarlijk wel met de Remonstranten meende; welker societeit daarenboven in den tegenwoordigen tijd zig met de hoope vleijen mag op vergoeding, omdat de schrijvers, die de Calviniaansche Societeit uitmaaken, zoo verre onder de condemnatie liggen, dat mijn Heeren de Staten goedgevonden hebben orders te geven om die schrijvers in persoon uit te vinden en te beteugelen. Het examen van tolerantie is mede uit hunne pen gevloeid, en hetzelfde wordt bij de meesten aan het Hof en in 't College der Staaten veroordeeld. Verbod mij het gegeven woord van eer en stilzwijgendheid niet, ik zoude Uwe. meerder licht gegeven hebben.

Het verzoek dan is, Mijnheer, dat Uwe. de goedheid hebbe om de nevensgaande missive en Requesten aan Uwe. Kerkenraad noodzakelijk voor te dragen, en, worden ze geapprobeerd geteekend, dezelve requesten te laten munieren met zoodanige zegels als behooren zal; hetwelk ik hier wel zou hebben gedaan, indien ik een Remonstrantschen notaris of procureur had kunnen vinden, wien ik de zaak had durven toevertrouwen. Ook zoude het niet ondienstig zijn, dat men de twee requesten in een doos van kerk tot kerk verzond, zullende anders gevaar loopen van onzindelijk en gekreukt te worden.

Met hartelijken wens dat de Allerhoogste UE persoon en bediening zegene, schrijf ik mij na minzame groete,

Eerwaardig Heer en Medebroeder,
UWEdW. dienaar,
Cs. NOZEMAN.

Haarlem, 16 Febr. 1754.

Indien begrepen wordt, dat wij de requesten zullen bezorgen (hetwelk, om redenen, niet ongevoegelijk zal zijn) zoo zoude het best zijn, dat de Kerken agter hunne onderteekening, of anders op een behoorlijk papier, à part, ons committeerden en tot de inlevering uit aller naam qualificeerden. Vale.

De kerkeraad der Rotterdamsche gemeente benoemde 20 Febr. 1754 eene commissie van 10 leden om van bericht en raad te dienen. Hiervan was het gevolg, dat besloten werd kleine aanmerkingen over sommige uitdrukkingen in de adressen te laten rusten, ze goed te keuren, en door te zenden naar Amsterdam, met verzoek om ten spoedigste het College van Directie bijeen te roepen. Dit college van dagelijks bestuur der Broederschap be-

stond sinds 1662 uit een predikant en ouderling van iedere contribueerende kerk, aan wie twee predikanten als directeuren vanwege de subsisteerende en gesubsidiëerde waren toegevoegd. Het had, volgens de kerkorde van Wtenbogaert, onder meer tot taak: „de nodige schriften tot wederlegginge der tegenspreekers te besorgen”. Nu had sinds 1705 dit college geen afzonderlijke vergaderingen gehouden, het beleid der zaken overlatende aan de Grootte Vergadering¹⁾. Het voorstel van Rotterdam nu bewees, dat men daar wel degelijk meende dat dezen tegensprekers moest geantwoord worden.

De kerk van Amsterdam was tegen de zaak. De hoogleeraar Krighout, hoewel lid van de commissie die ook hier moest voorlichten, zag zich door zijne medeleden voorbijgaan. Het ongunstig verslag was reeds in schrift gebracht „eer men comparitie over de zaak gehouden had”²⁾. De hoogleeraar ziende dat alles vooraf beschikt was, heeft de vergadering, waarin over de zaak beslist zoude worden, niet willen bijwonen. De hoogleeraar was immers de eerste geweest om den goeden naam der Broederschap te verdedigen?

En welke waren nu de redenen, die Amsterdam bewogen? Men meende, dat vele dingen te zwaar waren opgenomen, dat de gelijkstelling met dieven en moordenaars niet betrekking had op de Remonstranten maar op ontrouwe leden der openbare kerk. De vriendschap met den Anti-Christ was niet zoo scherp bedoeld, en raakte het godgeleerde verschil over de krachten der natuur en de goddelijke genadewerking, een verschil, waarmede de soeverein zich niet had te bemoeien. Wat de aanslag op den prins betreft, wist de overheid wat de ware toedracht der zaak was. Het indienen der requesten was niet zonder gevaar. Werd er niet op gelet, dan was de toestand veel

---

1) Dr. J. Tideman, *De Remonstr. Broederschap, Biogr. Naamlijst*, Haarl. 1847, blz. 33.

2) Aanteekening van C. Nozeman in de Notulen van den Haarl. Kerkeraad op 2 Maart 1754.

erger, en werd er wel op gelet dan zou de satisfactie alleen kunnen gegeven worden langs den weg der justitie, en dit zou veel last en omslag baren. „Louter imaginair” noemde de commissie het gevaar voor personen en goederen.

De Kerk van Haarlem ontving van Amsterdam geen antwoord, maar wel op 22 Maart een brief uit Rotterdam, waarbij de requesten werden teruggezonden zonder opgave van redenen. Nu schreef de Haarlemsche kerkeraad aan dien van Rotterdam op 31 Maart met verzoek de redenen te mogen weten, waardoor de Kerk van Amsterdam in dezen bewogen was. Immers een lid van den Haarlemschen kerkeraad (Dr. Nozeman) had als plicht hen, op wier raad en onder wier voorlichting deze adressen gesteld waren, af te schrijven met opgave van redenen en dank te zeggen voor de genomen moeite. Rotterdam berichtte daarop: „dat deze redenen te langwĳlig waren om in een brief ingevoegd te worden”. Toen Haarlem bleef aandringen, gaf Rotterdam het bescheid, dat men zich niet bevoegd rekende een brief voor Rotterdam bestemd mede te deelen, en gaf den raad de zaak te brengen voor de Societeitsvergadering, die den 14^{den} Mei te Rotterdam zou gehouden worden. Waarlijk, het is niet te verwonderen dat Ds. Nozeman, bij de vermelding dezer feiten, in de Notulen de woorden voegde: „Zoo handelen broeders van hetzelfde lighaam in eene gemeene zaak!”

Op de Grootte Vergadering van 14 Mei 1754 te Rotterdam is er van de geheele zaak niet gerept. De voorzitter, Westerbaen, opende niet met een inleidend woord; een rapport van de commissie van directie was er niet. Haarlem stelde geen vraagpunt aangaande deze zaak op den brief van beschrijving, omdat de besliste tegenwerking van Amsterdam, waar Rotterdam zich naar gevoegd had, toch deze zaak van den brief van beschrijving zou hebben geweerd. Zoo was de toestand in die dagen.

Moesten de gemeente Haarlem en de Broederschap tegenover den laster zwĳgen, de predikant Nozeman liet zich niet uit het veld slaan. Cornelis Nozeman was een merkwaardig en veelzijdig man. Van 1749—1759

stond hij aan het hoofd der Haarlemsche Remonstranten. Zijne prediking over het Algemeene Christelijke geloof overeenkomstig de 12 artikelen, en over het bijzonder gevoelen der Remonstranten volgens de 5 artikelen en de Remonstrantie hadden veel indruk gemaakt. Wat hij in de winteravond-beurten van 1752 en 1753 verkondigd had was voor Holtius juist aanleiding geweest om, behalve het Examen, een boek van Dr. Owen over de leer der Arminianen ook nog uit het Engelsch te vertalen¹⁾. En zoo trad dan Nozeman op met zijn Betoog der kwaade trouwe van de Schrijvers van 't Examen (Leyden, 1755), gevolgd door zijn Nader Betoog²⁾, waarin ook de kwade trouw van Dr. Owen bewezen werd. Toen Holtius niet zweeg maar De Lasterzaak van Cornelis Nozeman tegen dooden en levenden ten toon stelde³⁾, moest deze weder de vraag beantwoorden: Is Nicolaas Holtius wel waardig wederlegd te worden, of proeve hoe C. Nozeman zijn naader betoog bondig verdedigen kan (1757). En deze pleitbezorger aarzelde ook niet hulp te halen uit den vreemde. Hij of een ander vertaalde: D. Whitby's behandeling van der vijf artikelen bepaaldelijk gesteld tegen het boek van J. Owen (Rotterdam, 1757), en Sam. Werenfels, hoogleeraar te Bazel werd door hem bekend gemaakt met zijne Zwarigheden over het leerstuk der predestinatie (1757).

Ten bewijze, dat ook buiten de Broederschap de aan-

1) Θεολογία αίρεξουσιαστική ofte openinghe van de Arminianery, zijnde eene ontdekking van de oude Pelaginaensche afgod, de Vrije Wil met de nieuwe godinne de gevallenheid, verheffende zich stoutelijk tot op den thron Godts des hemels ten nadeele van zijne genade, voorzienigheid en hoogste heerschappij over de kinderen der menschen waarin de meeste dwaalingen der Arminianen worden opengelegd, uit het Engels door de schrijvers van het Examen. Amst., N. Bijl, 1756.

2) H. C. Rogge, *Bibliotheek der Remonstr. geschriften*, Amst. 1863, blz. 209 v.

3) Dez., *Biblioth. der Contra-Remonstr. geschr.*, Amst. 1865, blz. 96.

val in het Examen de aandacht trok, is prof. Schultea's Nieuwjaarsgift aan de Heeren voorstanders der formulieren geschonken in twee vertoogen (Leiden, 1754). Een onbekende, misschien wel lid der Broederschap, gaf terzelfder tijd in het licht: Gods woord verdedigt tegen de voorstanders der Menschelijke schriften, voorgesteld in eene Samenspraak tusschen Waarmond, een voorstander van Gods Woord, en Deugdlied, een bekeerde voorstander van menschelijke instellingen, door een liefhebber van den bijbel den schrijver van 't Examen opgedragen (Rotterdam, 1754).

Het is hier de plaats om een enkel woord ten slotte te wijden aan den man, die zoo kloek opkwam voor de eer der Broederschap. Wij noemden hem een veelzijdig man. Niet alleen als godsdienstprediker heeft hij naam gemaakt binnen en buiten de Broederschap. Op het gebied van geschied- en letterkunde en in de dierkunde was hij geen vreemdeling. In de werken van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde vinden wij aan- en opmerkingen over den nominativus absolutus en over den zoogenaamden Cimbrischen vloed. In vijf deelen beschreef hij de Nederlandsche vogelen met medewerking van Christiaan Sepp ¹⁾, terwijl hij van Moehring's „Geslachtslijst der vogelen” en Watson's „Dierlijke waereld” vertalingen leverde, gaf hij mede verslag van eene eerste proefneming om verschillende ziekten onder het rundvee door inenting te bestrijden. Dit weinige is voldoende om een bewijs te leveren van zijne veelzijdige studiën en bemoeiingen ²⁾. Van 1749—1759 was hij onder de firma C. Nozeman en C^o. lettergieter in vennootschap met Jean François Rossart ³⁾, beroemd

1) Rogge, *Bibl. van Rem. Geschr.*, dl. I, st. 1, blz. 210.

2) Vgl. de opgave van al zijne geschriften in het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* van A. J. van der Aa, dl. XIII.

3) Geb. te Namen 1714, overl. te Brussel 25 Mei 1777.

om de keurige snede zijner kapitale letters. Bij het vertrek van Nozeman naar Rotterdam werd de firma ontbonden en de inventaris 11 Nov. 1760 publiek verkocht, waarbij veel overging in de handen der firma Enschedé te Haarlem en van Ploos van Amstel te Amsterdam.

Voor de belangen der Broederschap zorgde hij door de stichting van eene weduwen- en weezenbeurs voor Remonstrantsche professoren en predikanten. De weduwen van de predikanten der Broederschap, voor wie in de dagen der verbolgenheid de predikanten zelven zooveel mogelijk zorgden, ontvingen na de erkenning eene som van *f* 75. Dit bedrag werd in 1742 door Amsterdam en Rotterdam gebracht op *f* 125. Nozeman wees er op, dat men ook de weezen van de predikanten en hoogleeraaren niet mocht vergeten. Hij gaf in 1758 een ontwerp voor zulk eene beurs, dat in Augustus van dat jaar werd vastgesteld. De predikant Nozeman werd de eerste boekhouder der beurs. De hoogleeraar Krighout en de predikant Willem Westerbaen traden op als commissarissen. Een predikant-boekhouder is, naar ik meen, in onze Broederschap tot den huidigen dag een eenig verschijnsel.

Uit het voorgaande blijkt, dat de adresbeweging van 1754 is mislukt. Nozeman schrijft in zijn *Nader Betoog*: „hadden ik en anderen onze zin gehad, Messieurs, allang waart gij, middelende uwen boekdrukker Monsr. Bijl, door der Remonstranten Societeyt voor onze Hooge Magten in Rechten vervolgd geworden over uwe gruwelijke schennissen, en ik heb vele redenen om vast te stellen, dat het tamelijk slecht met u zou afgelopen zijn.”

In mijne jeugd was te Rotterdam de heugenis van Nozeman, die van 1759—1786 onze grootste gemeente diende, niet uitgestorven en was zijn geslacht, althans in de vrouwelijk lijn, nog aanwezig.

H a a r l e m.

EEN SCHOOLREGLEMENT UIT DE ZEVENTIENDE EEUW,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. P. A. KLAP.

Het mag eenigszins vreemd schijnen, dat een oud schoolreglement in het Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis wordt opgenomen. Men vergete evenwel niet, dat destijds kerk en school zeer nauw verbonden waren; dat de kerk zich van de school bediende ter opvoeding van het jeugdige geslacht. Vandaar dat de kerkelijken dan ook geen kleinen invloed op het schoolwezen trachtten uit te oefenen. Geen wonder, dat zij groot belang stelden in de wijze waarop de onderwijzer zich van zijne taak kweet, ook wat betreft het aankweken van godsvrucht en deugd bij zijne leerlingen. Daarbij komt nog, dat de schoolmeester als koster en voorlezer een zuiver kerkelijk persoon was, en ook als zoodanig ontving hij instructiën, welke waren vastgesteld door hetzelfde collegium qualificatum, dat het schoolreglement had ontworpen.

Wij laten hier thans zulk een reglement volgen. Het werd in het jaar 1682 te Haamstede vastgesteld. Vóór dezen tijd lezen wij van geen instructie voor een schoolmeester. Hij was dus eertijds vrijer dan later; wij begrijpen het nu wel, dat de invoering van dit reglement

verzet vond bij den toenmaligen onderwijzer, die dan ook, na kennisneming van de instructie, ontslag nam en de school sloot.

Men treft, althans op deze eilanden, in de kerkelijke archieven slechts weinige van deze schoolordeningen aan. Doch die weinige komen in hoofdzaak met elkander overeen. Hebben wij er één gelezen, dan kennen wij ook de andere. Wij maken dus van dit Haamsteedsche reglement geen gewag als ware dit een bijzonder, doch wij vermelden het slechts als een voorbeeld.

Gearresteerde Regulen

naer welke sig de schoolm^r. voorsanger en koster van Haamstede in sijn bedieninge sal hebben te gedragen.

Als schoolm^r.

Wettelijk volgens ordre van de sijnode en classe van Zeelt. sijnde verkooren, sal hij niet mogen tappen nog pagten, nog buijten de plaets eenige pagten collecteren, nog ook eenige neringe nog hanteeringe nog bonneeringe doen, of eenige ampts bedienen waer door hij in sijn schoolhoudinge sou mogen verhindert werden.

Hij sal arbeiden het geheele Jaer door school te houden, en altoos ten minsten agt maenden in het jaer pligtelijk daer toe verbonden sijn, beginnende met den eersten October, en dat ses dagen ter weke, en sullen de kindren alleen des Saterdags namiddags moeten thujs blijven, sonder dat aen haer eenige speeldagen meer sullen gegeven werden, als alleenlijk twee of drij dagen op de genaemde Christelijke Feestdagen, en eenen dag op de jaerlijxse kojemarkten, en een weke op de peerdenmarkt.

Hij sal verbonden sijn ook in de vier wintersche maenden Avondschool te houden beginnende met den eersten novemb. van des Avonds ten vijf tot den seven uijren.

Hij sal des voormiddags percijns ten 8 uijren en des namiddags ten een uijre sijn schoolhoudinge met aenroepinge van des heeren naem, het sij door hem of een van sijn outste scholieren, beginnen, en ook alsoo eijndigen, 's morgens te elf en 's namiddags ten vier uijren, en sig wel wagten sonder eenige drukkende noot uijt de school te begeven of te absenteren; en sal ook arbeijden alle gedommel en singende geraes

uijt sijne schoolhoudinge te weren en sijne discipulen in stilheid doen oversien en leeren haere lessen.

Geene boeken sullen werden geleert in de schole, als die geaprobeert regtsinnig en stigtelijk sijn, als daer sijn de bekende A.B.C., De catechismus, de manierlijke zeden, de historie Davids, de spiegel der jeugt, de uijterste wille van lowijs porquijn etc.

De kleijne kindren, en die alleen spellen in de A.B.C. sullen behoorlijk moeten geoeffent werden en tot dien eijnde voor en na de middag twee lessen bij den m^r. selve opseggen, of bij hoogdringende nootsake bij iemant van de outste en ervarenste discipulen: sonder dat de schoolm^r. sijn huijvrouwe ten ware bij hooge noot, de schoolhoudinge sal mogen aanbevelen.

Die leeren lesen en schrijven sullen eenige hooger boeken en brieven leeren, en sal de m^r. ten minsten een mael ter maent een stigtelijk voorschrift haer ter hand stellen, en haere schriften tweemaal wel oversiende doen verbeteren, en daer toe haere pennen tweemaels daegs versnijden: ook sal hij de scholieren maendelijx om prijs doen schrijven, en de selve prijzen ophangen, en na die ordre de schrijvers vervolgens doen sitten.

De schoolm^r. sal alle sijne discipulen, ijder na sijn bequaemheid op sekere uijre in de weke oeffenen om van buijten eenige moijelijke woorden te doen spellen, en steeds wel letten dat sij de aspirerende H daer sulx noodig is wel uijtdrukken en de syllaben der woorden wel onderscheijden.

De schoolm^r. sal ook sijne discipulen die zulx begeeren in de cijfer en legkonst als ook in de psalmzang behoorlijk, dagelijx oeffenen en onderwijzen.

Tweemaal des weeks n. des woondags na de middags en des saterdags morgens sal de m^r. de kleijne kindren, de kleijne maegkens uijt het boektie (genaempt de weg der saligheid) doen van buijten leeren en opseggen, en die verder sijn gekomen, sal hij de bijgevoegde schriftuurplaetsen en de verdere vragen dienende tot verklaringe doen lesen, en haer belasten des Sabbathdaegs in de catechisatie te komen en de nalatige te straffen.

De schoolm^r. sal sijne mindre discipulen moeten leeren 't gebed des Heeren en de twaelf artikulen des geloofs en de thien geboden, de meerdere discipulen de gebeden voor en na den eten, het morgen en avont gebed, en sal daer van op den voornoemden woensdag namiddags en Saterdagsmorgens reken-

schap afvorderen en sijne onderwijsinge op de twee voor-
noemde dagen met het singen van een der gebruikelijkste
Psalmen eijndigen, en sullen dan de kindren woensdags naer-
middag ten drij uijren uijt de school gedimiteert werden.

De schoolm^r. sal Sorge dragen dat in sijn schole tot eerbare
tugt de knegtkens en de meijskens op verscheijde banken en
niet bij en onder malkandren sitten, gelijk oock dat de spelders,
lesers en schrijvers afsonderlijk sitten, en dat de laeste bequame
tafelen hebben om hare schriften daer op te leggen en int
schrijven haer daer van te dienen.

De schoolm^r. sal Sorge dragen dat sijne discipulen niet alleen
in de school haer selven zeedbaer en eerbiedig dragen omtrent
hem, maer oock bujten de schoolen omtrent alle eerbiedige
persoonen, sonder eenig haveloos getier, ravot, vuijle woorden,
bijnamen, verwijtingen, vloeken, 't misbruik van den naeme
des Heeren op de straten na huijs gaende te verrigten en een
van sijn discipulen daer op agt doen nemen, als zij weder
schole komen hem rekenschap afvorderen, en d' overtrederen
na gelegentheid tugtigen.

De schoolm^r. sal Sorge dragen dat alle de scholieren passen
op de wijze der schoolhoudinge en van die te late komen of
geheel absent werden bevonden na de reden vernemen, om dan
na bevind van saken te handelen.

De schoolm^r. sal sig moeten contenteren met de schoolloon
van de Edel: Ambagtsvrouw daer toe gestelt sonder het selve op
eigen Authoriteyt te mogen vermeerderen; oock sal hij de arme
kindren op d' ordre der armenm^{rs}. voor niet na behooren
moeten leeren en haer versien van noodige boeken, papier,
pen en inkt.

De straffe voor de kindren die in haere pligt manqueren moet
nog te sagt nog te hart wesen, maer met discretie gemodereert
na den art der kindren en ordinaerlijk niet door plakken,
slagen en roeden, maer door het verblijven in de school, door
het dadelijk verbeteren dat qualijck was gedaen, door 't sitten
op een afgesonderde plaets, van schande, door publijke schult-
bekentenissen etc.

De schoolm^r. sal niet alleen moeten gedogen, dat de schole
gevisiteert werde van de gedeputeerde uijt de magistraet en
kkenraet, maer oock sijne school en discipulen tegens die tijd
behoorlijk schikken en reijnigen en bereijden, op dat nauw-
keuriglijk als dan vernomen werde of die regulen in alles na
gekomen en onderhouden werden.

Als voorleser.

Sal hij des Sabbathdaegs immediatelijk naer het ophouden van 't laeste geluid een capittel uijt het O. T. gehouden sijn voor te lesen, en op het eijnde daer bij voegen 't lesen van de thien geboden: en na de middag mede dadelijk na 't laeste geluid een capittel uijt het N. T. beijde vervolgens en op het eijnde daer bij voegen 't lesen van de twaelf artikulen des geloofs.

De voorleser sal op het eijnde van het lesen der capittelen uijt Gods woort gehouden sijn de gemeijnte bekent te maken, en duijdelijk te seggen wat capittel hij heeft gelesen, op dat ijder in het nasoecken sig daer naer konne reguleren.

De voorleser sal op den dag des heeren voor en na de middag de Psalmen vervolgens ordentelijk moeten singen.

De voorlezer sal verbonden sijn wanneer sijn predikant siek of absent mogte sijn, en geene predikanten konden werden bekomen, de gemeynte voor en na den middag eenige tijt met het lesen van eenige capittelen uijt Gods woort en 't singen van Psalmen tot stigtinge te onderhouden.

De voorleser sal gehouden sijn de publijke Godsdienstige oeffeningen die in de weke en de naoeffeningen die op den Sabbath mogten verrigt worden bij te wonen en den noodigen dienst volgens ordre des kkenraets te verrigten.

De voorleser sal verbonden wesen de goede onderrigtingen en bevelen van de predikant en kkenraet omtrent sijn schuldigen pligt gewilliglijk aen te nemen en te gehoorsamen.

Als koster.

Sal hij gehouden sijn den kkenraet in kkelijke saken gewilliglijk te dienen, en tot dien eijnde op de kkelijke vergaderinge wel passen.

Hij sal ook sorge dragen dat de klokken ter behoerlijker en gewoonlijker tijt om de gemeijnte te samen te roepen geluidt werden, en sal gehouden sijn voor 't laeste geluidt bij den predikant te komen vernemen of men voor het laeste sal gaen opluiden, of met licentie van den predikant op het gewoonlijke uijre opluiden.

De koster sal wel besorgen al 't gene tot de stigtelijke bedieninge van den h. doop en van des Heeren Avondmael volgens sijn ampt behoort, en sal 't overschot van 't brood en wijn tot sijn eijgen gebruik niet mogen trekken, maer 't selve moeten laten ter dispositie van den kkenraet.

De koster sal ten minsten viermael in het jaer de kke schoone

moeten vagen, en de predikstoel en de sittings alle weke moeten reinigen.

De keersen in de kke wanneer bij avonde dienst wert ge-daen, sal hij moeten op ordre setten en aensteken en soo veel hem van den kkenraet sal werden belast, en sal niet ijder reijse nieuwe keerssen nemen, maer de langste eijnden uijt-schieten om die voor de tweede mael te gebruiken, soo dat ijder reijse maer voor de helft heele keerssen sullen werden aengestoken en sal de eijnden setten in de kroonen, opdat bij ongeluk het eene of andre door 't overwajen quam te kort te schieten het geen stank in de kke mogte veroorsaken, en sullen alle overgeschotene eijnden sijn ten profijte van hem.

De koster sal gehouden sijn de kke te sluijten en te ont-sluijten als sulx van nooden is, en sal sig ook in de kke laten vinden bij occasie van ondertrou of trouwen, op dat hij den predikant en leden des kkenraets mogte berigten van den toestand der saken.

De koster sal verbonden sijn bij occasie van siekte of absentie van sijnen predikant op ordre des kkenraets een van de nabuijrige predikanten tijdelijk te versoeken om den predikdienst waer te nemen.

De koster sal op het uijrwerk en ander klokgeluijt hier ge-woonlijk behoorlijk passen, opdat daer omtrent geen disordre werde gevonden, en sal alle dage 's morgens ten agt en 's mid-dags te twaelf en 's avonts ten 8 uijren de klokke moeten trekken, en ijder reijse ten minsten tagtig kleppen de selve doen gaen, en sal op die tijd als sij getrokken werde om de gemeijnte te waerschouwen tot den publiquen dienst eens soo lange moeten luiden.

Deze schoolm^r. en voorleser en koster, die nu in bedieninge is en na desen verkoren mogte werden, sal gehouden sijn met sijn hantteijkeninge de voornoemde regulen te onderteijkenen en alsoo sig selven verbinden, om die in alle sijne deelen na te komen, en sal te dien eijnde een Copie of afschrift daer van moeten uijtschrijven, om daer van goede kennisse te hebben, en sig daer na te reguleren.

En als het gebeurde dat nog iets mogt werden vermeerdert of verandert, soo reserveert het Colleg. qualif. daer van altijd de vermeerderinge of veranderinge aen sig selven na gelegentheid van saken.

EEN HANDSCHRIFT, AFKOMSTIG UIT HET CISTER-
CIENSER KLOOSTER TE IJSELSTEIN,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. H. C. ROGGE.

Mijn vriend Acquoy ontving in 1889 van den antiquarischen boekhandelaar J. W. van Leeuwen een perkamenten handschrift ter inzage, toebehoorende aan een Belgisch boekhandelaar, groot 85 ongepagineerde klein folio bladen en gebonden in een smaakvollen, stevigen, modernen, engelschen lederen band. Het bevatte 1°. eene Latijnsche uiteenzetting over de Grieksche woorden en zegswijzen, voorkomende in de prologen van Hieronymus op de verschillende bijbelboeken, 2°. een glossarius op het O. en N. Testament van Genesis tot de Apocalypsis. Op de laatste bladzijde stond: „Anno Domini 1408 finitus est”.

Blijkens eene eigenhandige inscriptie onderaan blz. 1 behoorde dat Hs. in 1795 tot de „Bibliotheca J. A. Naber”. Eene andere inscriptie bovenaan blz. 1 luidt aldus: „Liber conuentus montisdominenostre (mōtisdñēnre) in yselsteyn”. Inderdaad bestond er sinds omstreeks 1394 aldaar eene Cistercienser-priorij of abdij „Mons Dominae”. (Zie Van Heussen, *Batavia Sacra*, II, p. 155. Verg. Römer, *Kloosters en abdyen van Holland en Zeeland*, afd. 1, blz. 138, 305 vv.).

GEORGIUS HORNIUS
EN ZIJNE „KERKELIJCKE HISTORIE”,

DOOR

Dr. J. J. PRINS.

Aanleiding tot dit opstel werd mij gegeven door een boekske, hetwelk uit de nalatenschap mijns vaders in mijn bezit gekomen is. Reeds vroeger was daarop mijne opmerkzaamheid gevestigd door een vluchtig gesprek met wijlen mijn vriend, Prof. W. Moll, die het uit een bepaald oogpunt hoogst merkwaardig en meer of minder zeldzaam geworden noemde. Nadere kennismaking daarmede heeft mij hiervan overtuigd, en ik deelde vóór vele jaren mijne bevinding op eene maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde alhier aan de aanwezige leden mede. Onlangs deed ik diezelfde mededeeling in een anderen wetenschappelijken vriendenkring, en de belangstelling, waarmede zij er ontvangen werd, gaf mij de vrijmoedigheid, om er eene plaats voor te vragen in dit Archief.

De titel van het bedoelde boekje luidt aldus: „Kerkelycke Historie, van de Schepping des Werelts, tot 't Jaer des Heeren 1666. Aengehecht met een korte Wereltlyke Historie van 't begin der Eeuwen tot den selven tijdt. In 't Latijn beschreven door Georgius Hornius, Doctor Theologiæ en Professor der Historien in de vermaarde Academie van Leijden. In het Nederduijts vertolkt, van den Autheur oversien en vermeerdert; waer aen is bijgevoegt de kerkel. historie, en vervolg op de wereltl. historie sedert d. j. 1666 tot 1684. Door Balth. Becker . . . Versiert met 20 kopere Platen en Vaersen. Den tweeden Druck. t'Amsterdam bij Balthes Boeckholt, Boeckverkooper op de Leytse-straet. 1685.”

Wie is deze Georgius Hornius? Ik schaam mij de bekenenis niet, dat ik dezen voorganger nooit had hooren noemen. Glasius in zijn „Godgeleerd Nederland” raadpleegde ik te vergeefs. Siegenbeek daarentegen zegt mij, in zijne „Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool” (Dl. I, blz. 170), dat hij in 1653 van Harderwijk benoemd werd tot Hoogleeraar in de Historiën en Bestuurder van het Collegium Oratorium alhier. Hij komt dan ook (Dl. II, blz. 133) voor als de 112de hoogleeraar dezer Academie, geboren in 1620 te Kennath in den Opperpaltz, waarbij voorts verwezen wordt naar het „Onomasticon” van den hoogl. Saxe (T. IV, p. 513), met opgave tevens, dat hem, Siegenbeek, niets gebleken is van de meerdere of mindere toejuiching, waarmede hij alhier in zijne betrekkingen werkzaam was. Na eene treurige ongesteldheid van geest, die, blijkens de Handelingen van Curatoren, zijne bewaring noodzakelijk maakte in 1668, werd hij, aanvankelijk hersteld zijnde, in 1670 benoemd tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Heidelberg; maar eer hij de benoeming had kunnen opvolgen, sleepte hem eene nieuwe krankheid ten grave. Uit Saxe t. a. p. verneem ik, dat hij een vrij groot aantal geschriften van verschillenden, meerendeels historischen inhoud, in het licht gegeven heeft, o. a. in 1647 „Sulpicii Severi Presbyteri Opera omnia cum lectissimis Commentariis,” 8vo mai. Zijne overige werken,

aldaar mede vermeld ¹⁾, worden door Saxe gezegd „non magni hodie momenti” te zijn en „interdum satis jejuna” genoemd. Maar vooral is prof. Bouman, in zijne „Geschiedenis der Geldersche Hoogeschool” (Dl. I, blz. 166—171, Dl. II, blz. 649, 50) met de hem eigene nauwkeurigheid, uitvoerig over dezen 22sten hoogleeraar van Harderwijk. Zelfs tracht hij hem welwillend te zuiveren van den blaam, door Saxe op hem geworpen. Uit 's mans berichten, van allerlei kanten zorgvuldig bijeengebracht, blijkt, dat de krankheid, die Hornius bij hare hervatting, slechts 50 jaren oud, ten grave sleepte, daaruit voortkwam, dat hij allengs de beklagenswaardige speelbal geworden was van listige goudmakers en wichelaars, wier bedrog hem groote sommen gelds ontvreemde, terwijl bittere smart over het geleden verlies en duister bijgeloof ten laatste zijnen eenmaal zoo helderen geest benevelde, ja geheel verduisterde ²⁾. Maar tevens blijkt daaruit, dat zijne groote belesenheid en uitgebreide kennis hem reeds vroeg beroemd hadden gemaakt; dat hij behoorde onder de vruchtbare veelschrijvers zijner eeuw; dat hij zoo gemakkelijk allerlei historiën en boeken over Aardrijks- en Tijdrekenkunde nederschreef, als aan Ovidius zijne verzen ontvloeden; maar dat hij dan ook, volgens sommigen, zijne werken veelal onder de tabakspijp losweg neerpande, zonder andere schrijvers behoorlijk te raadplegen, en daardoor niet zelden feilde, ja zelfs van letterdieverij is beticht geworden. Onder de vele door hem uitgegeven geschriften nu behoort ook zijne „*Historia Ecclesiastica*, L. B. 1665, 8vo”, die, zooals uit dit boekskens blijkt, bij de nederduitsche uitgave door hem nagezien en vermeerderd is. De tweede druk, die voor mij ligt, is door den uitgever in hoogdravende bewoor-

1) De titels worden ook opgegeven in Van der Aa's *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* bij een kort levensbericht, aan het einde waarvan tevens verwezen wordt naar nog een aantal andere werken, waarin iets over Hornius te vinden is.

2) „Er soll,” volgens Jöcher's *Lexicon*, 2ter Theil, S. 1709, „einst ganz nackend auf die Gassen gelaufen seijn und gerufen haben: An tu unquam vidisti hominem paradisiacum? Ego sum Adam.”

dingen opgedragen aan de Heeren Petrus Schaeck en Balthazar Becker, Godgeleerde Leeraren der bloeiende gemeente binnen Amsterdam, en den Heer Petrus Wolphius Ducker, predikant tot Huijsen, zijn waarden schoonbroeder (d^o 4 Aug. 1683). Wáárom bepaaldelijk ook aan den, toen nog in volle kracht, ofschoon reeds niet zonder aanstoot, werkzamen Balthazar Bekker, zal straks nader blijken. Vóóraf moet ik, overeenkomstig mijn oogmerk, den inhoud van het boekken nader bekend maken.

Wanneer Saxe, gelijk ik vermeld heb, aan de geschriften van Georgius Hornius geene bijzondere waarde toekent, dan is dit, hoe men ook denken moge over de overige, bijzonder van toepassing op deze zijne „Kerkelijke Historie”. Zoodra wij den hedendaagschen stand der wetenschap, ook waar hare resultaten slechts in populairen vorm vervat zijn, vergelijken met dit armzalig product, dan slaan wij vol van verbazing de handen inéén over hare verregaande achterlijkheid in die dagen en hare betrekkelijke volkomenheid thans, na ruim twee eeuwen. Kennelijk had men toen niet het allerminste besef van hetgeen wij onder geschiedkundig onderzoek, geschiedbeschrijving, kerkelijke geschiedenis verstaan. Althans de hoogleeraar der historiën aan de „vermaarde” Akademie van Leiden, zooals hij op den titel heet, had dat niet, en zijn werk, ofschoon herdrukt en vervolgd, is van nabij beschouwd uiterst gebrekkig. Laat ons echter in ons oordeel billijk trachten te zijn! Niet hierover valle men hem hard, hoe vreemd het thans menigeeen in de ooren klinke, dat hij zijne Kerkelijke Historie aanvangt van de schepping der wereld. Met zijne oudste voorgangers en hunne latere navolgers heeft hij dit gemeen, en het is in overeenstemming met de leer der kerk, waartoe hij behoorde. Uitdrukkelijk verklaart de Geloofsbelijdenis der gereformeerde kerken in Nederland art. 27 — en het heeft, voorwaar! een diepen zin — dat de algemeene Christelijke Kerk „geweest is van den beginne der wereld af en zijn zal tot den einde toe”; en de Heidelbergsche Katechismus zegt in antw. 54: „dat de Zone Gods uit het gansche menschelijke geslacht zich,

van den beginne der wereld tot aan het einde, eene gemeente, ten eeuwigen leven uitverkoren, vergadert, beschermt en onderhoudt." Zelfs prof. J. W. de Waterplacht hier nog in deze eeuw te geven „*Historia Ecclesiastica tam V. quam N. T.*” Hoe zouden wij er dan Hornius een verwijt van kunnen maken, dat hij lang te voren eveneens gehandeld heeft? Ook mogen wij niet vergeten, dat velerlei bronnen, waaruit wij thans putten, voor hem gesloten waren; dat in die dagen de kerkelijke dogmatiek het onderzoek en de beoefening der geschiedenis nog volkomen beheerschte; en dat met name de kerkelijke geschiedenis bijkans uitsluitend gebezigd werd tot polemische doeleinden. Geen wonder alzoo, dat Hornius bij voorkeur den strijd tracht te schetsen, dien de Kerk heeft doorgegaan, de vervolgingen, waaraan zij is blootgesteld geweest, de dwalingen en ketterijen, die haar verontreinigd, en de scheuringen, die haar vroeger en later geteisterd, soms met den ondergang bedreigd hebben. Zoozeer houdt dit bijzonder deel der algemeene historie hem bezig, dat hij, na den gang der kerkhervorming in Engeland vermeld te hebben, blz. 281 de opgave begint van „eenige onlusten, welke sommige Independenten en Wetbrekers (Antinomisten) aldaar en in nieuw-Engeland hebben aangesteld”, en daarmee eerst op blz. 356 ten einde komt, om dan nog te spreken over de Erastianen of Colemannianen, over de vervolgingen der Waldensen, over de Molinisten en Jansenisten, over de Cartesianen in Holland en dergelijken, en blz. 390—93 te besluiten met „den stand van Oosten West-Indiën, hoe wijd, namelijk, het Christendom aldaar onder de barbaren en heidenen tot nog toe zijnen voortgang genomen heeft.” Maar blijkt hieruit reeds, hoe onoordeelkundig, hoe onvolledig en onsamenhangend 's mans verhaal is van de lotgevallen der Christelijke kerk op aarde, het is daarop vooral, dat wij het oog hadden, toen wij zijnen arbeid uiterst gebrekkig noemden. Ofschoon hij in den aanhef, blz. 2, uitdrukkelijk zegt, „op zulk eene manier” te zullen te werk gaan, „dat niets overgeslagen worde van hetgeen, dat tot een volkomen vervolg van de

gansche Historie dient," is toch blijkbaar de stof, die hij behandelen zal, in al haren omvang niet eenmaal tot zijne kennis gekomen. Veel wat daartoe mede behoort, is volstrekt onvermeld gebleven. De gedeelten, die hij opneemt, worden slechts naast elkander geplaatst, niet met elkaar behoorlijk in verband gebracht. Bijkans zonder eenige schifting, hoe ook genaamd, worden de bijzonderheden, die hij heeft opgespoord, met inachtneming der tijdorde, aaneengeregen, soms de meest ongelijksoortige bijeengevoegd. Voor de uitvoerigheid zijner mededeelingen komt niet zoozeer in aanmerking het meer of minder gewicht van hetgeen hij vermelden zal, als wel de meerdere of mindere uitvoerigheid der bronnen, waaruit hij putten moest. Van critiek is hier evenmin sprake, enkele plaatsen, bijv. de traditie omtrent het verblijf van Petrus te Rome, uitgezonderd, als van innerlijke ontwikkeling der kerk, in welk opzicht ook. Alle ketterijen zijn uit den Booze, alle kettters deugnieten en halve duivelen, vijanden althans van de kerke Gods, en de Paus is de Antichrist. Het verhaal maakt allerwege den pijnlijken indruk, dat, gelijk in de Voorreden gezegd wordt, de kerk is „als een schip gedreven tusschen de baren en steenklippen, als een huis tusschen de aardbeving en ronde plaatsen, en als een heirleger tusschen de veldslagen, overwinningen en nederlagen, dan onder, dan weder boven, dan eens winnende en dan weder overwonnen zijnde, dragende ook hare eigen nederlagen en verdrukkingen en, alhoewel zij somwijlen in een veldslag de lager hand krijgt, zoo wordt zij evenwel door den oorlog nooit overwonnen." De vrucht van zulk eene beoefening der kerkelijke geschiedenis is dan ook naar den aard der zaak uiterst gering, terwijl zij, blijkens onze ervaring, zeer overbodig had kunnen zijn. De oorzaken, die Hornius opgeeft, waarom hij het voornemen heeft opgevat „de Kerkelijke Historie kort en bondig te verklaren," zijn slechts deze drie: 1°. omdat de Kerkelijke Historie boven de wereldlijke staat even zooveel als de ziel het lichaam te boven gaat, 2°. omdat zij in de meeste scholen en Akademiën verschoven ligt tot groot nadeel

van de kerk en republiek, 3°. omdat de kennis daarvan te eenemale noodzakelijk is zoowel voor degenen, die zichzelve in kerkelijke bedieningen begeven als ook voor degenen, die de zaak van het gemeenebest handhaven. De tweede reden hier genoemd leert ons de ware oorzaak kennen van den jammerlijken toestand, waarin de beoefening der kerkelijke geschiedenis vóór ongeveer twee eeuwen ook onder de Protestanten verkeerde. Zij werd, helaas! niet gedoceerd. Hornius zelf maakt slechts melding van „den eerwaardigen Godgeleerde Henricus Alting”, en zegt van hem, dat, „zoo hij zijne historische Theologie, die hij eertijds in de Akademie van Groningen heeft begonnen te verhandelen, had kunnen ten einde brengen” (de bekwame en vredelievende man was reeds in 1644 gestorven, en zijne „Historia de Ecclesia Palatinatus” is het voornaamste werk, dat hij bij zijnen dood heeft nagelaten), „aan de letterlievende jeugd een overvloedig vertoog der kerkelijke geschiedenissen zou geleverd zijn.” Maar juist de wijze, waarop hij hem vermeldt, zonder van anderen te spreken, bevestigt, dat het hier eene zeldzame uitzondering geldt op den algemeenen regel, dat, gelijk wij reeds van hem vernamen, de Kerkelijke Historie in de meeste scholen en Akademiën verschoven lag. Zij was niet opgenomen onder de leervakken der Theologische Faculteiten, en werd alzoo niet gedoceerd. Zelfs Hornius, toen hij handen aan het werk sloeg, was, ofschoon Doctor in de Godgeleerdheid, op dat tijdstip geen Theoloog van professie, maar Professor Historiarum. Niemand besepte, zoo 't schijnt, welk veelzijdig nut er steekt in de beoefening der kerkelijke geschiedenis, en hoe zeer zij bijdraagt tot vorming van den Godgeleerde, ja tot de rechte kennis van het waarachtig Christendom. Van dezen staat van zaken laat zich met weinige woorden verklaring geven. Ongewijfeld was de Hervorming, toen zij eerst te voorschijn trad, uitnemend geschikt, om, evenals elke andere, ook dezen tak der wetenschap tot voorspoedige ontwikkeling, tot vroeger ongekenden bloei te brengen. Waren al de eerste hervormers, Luther en Zwingli, te zeer in andere

onderzoekingen en bemoeiingen verdiept, om zich daaraan te kunnen wijden, Melanchthon verwaarloosde haar niet; en uit zijne school trad Martinus Chemnitius, evenals een weinig vroeger Johannes Sleidanus, maar vooral Matthias Flacius Illyricus te voorschijn, die, met behulp van anderen, den reuzenarbeid der Centuriae Magdeburgenses tot stand bracht. Daarmede echter achtte men welhaast, dat nu voor langen tijd het uiterste, althans het noodige, verricht was. Ook bepaalde dat hoofdwerk, door zijne onmiskenbaar polemische strekking tegenover de Roomsche kerk, de richting, waarin de Kerkelijke Historie voortaan zou beoefend of, wil men, zou gebezigd worden. Er kwamen bovendien allerlei kerkelijke twisten op, zoowel met de Roomsche Katholieken, vooral de Jezuieten, als van de Protestanten onderling, die op exegetisch, dogmatisch en filosofisch terrein moesten beslecht worden, waardoor de Historie voorshands naar den achtergrond geschoven werd. Zelfs schijnt de tactiek der Jezuieten te hebben medegebracht, om den strijd, zooveel mogelijk, op elk ander gebied dan dat der geschiedenis te verplaatsen. Althans de weg, door Flacius en de zijnen gewezen, werd niet meer betreden, en het Compendium Gothanum, eerst in 1660 verschenen, was onder de Luthersche Godgeleerden het eerste verschijnsel van eenige beteekenis, dat voor de toekomst iets beloofde. In de Hervormde kerk ontwaakte misschien iets vroeger de ingesluimerde studie der geschiedenis, maar was het daarom toch over 't algemeen niet veel beter gesteld. Eerst in de tweede helft der 17de eeuw zien wij te dezen opzichte het morgenrood dagen. Toen Hornius schreef, klaagde hij, dat „de meeste menschen een grooter vermaak scheppen in het lezen van een Livius of Tacitus als wel van de schrijvers van kerkelijke zaken, en liever hooren de oorlogen van Carthago of de geschiedenissen van Alexander den Grooten, als wel de bloedige strijden, ontroeringen en veranderingen van de kerk.” Zoo weinig wij ons, bij de toenmalige gesteldheid van zaken, hierover verwonderen, evenzoozeer prijzen wij het in Hornius, dat hij den arbeid aanvaardde en, hoe uiterst

gebrekkiġ ook, gelijk wij zagen, toch deed wat hij kon.

Zoo kom ik tot datgene, waarom het mij eigenlijk thans te doen is. Dat boekken van Hornius, zoo jammerlijk van inhoud en samenhang het zijn moge, steekt in één opzigt boven al zijne voorgangers, zoo ik meen, en zelfs boven vele latere geschriften, tot de kerkelijke geschiedenis betrekkelijk, uit. Het kent namelijk, wat men niet verwachten zou, eene behoorlijke verdeeling der geschiedenis in perioden of grootere en kleinere tijdvakken. Oorspronkelijk placht men, zooals de Centuriae doen en ook Baronius, daartegenover, in zijne Annales deed, de kerkelijke historie eenvoudig bij eeuwen te behandelen, alsof de te vermelden gebeurtenissen zich welwillend hadden geschikt naar zoo willekeurige of toevallige tijdverdeeling. Zelfs de groote Mosheim, die in de vorige eeuw zich in het vak der Kerkelijke Historie, evenals in andere vakken der Godgeleerdheid, zóó bij uitnemendheid verdienstelijk heeft gemaakt en zijnen tijd een goed eindwegs heeft vooruit geholpen, volgt nog geene andere verdeeling dan deze. Ja, de reeds genoemde Prof. J. W. te Water, meer historicus dan theoloog, gaf 50 jaren later zijne „Historia Ecclesiastica tam O. quam N. T.” alhier nog altijd „per saecula”. Hornius echter — en dit is de hoogste lof, die hem toekomt — begreep reeds vóór twee eeuwen dit pad te moeten verlaten. „Ik heb voorgenomen,” zegt hij in zijne Voorreden tot den Christelijken lezer, „om de orde en vervolg der tijden na te speuren en om de gansche Kerkelijke Historie te verdeelen in twee groote deelen, namelijk het een voor en het ander na Christi geboorte, en deze beiden in hunne Perioden, en die weder in hare artikelen als in hare kleinste ledekens; en opdat de gedurige zamenknooping den lezer geen verdriet of vermenging mogt veroorzaken, heb ik alles met zijn getal afgedeeld, opdat, gelijk als de boomen in een boomgaard op eene bekwame rei worden gesteld, ook de materiën met hare beddekens verdeeld zijnde, van een ieder met grooter vermaak, en voorwaar ook met beter orde zouden kunnen bezigtigd worden.” En aan dit goede voornemen

is hij bij de uitvoering ook getrouw gebleven. De Kerkelijke Historie van de schepping der wereld tot de geboorte van Christus wordt door hem verdeeld in drie groote Perioden, waarvan Mozes en de Babylonische ballingschap of gevangenis de keerpunten uitmaken. Elke Periode heeft weder hare bijzondere onderverdeeling of artikelen, gelijk hij ze noemt. De eerste, van de schepping tot Mozes, wordt onderscheiden in drie artikelen, 1°. van de Schepping tot den Zondvloed, 2°. van Noach tot Abraham, 3°. van Abraham tot Mozes. De tweede, van Mozes tot de Babylonische gevangenis, in vier, 1°. van Mozes tot Samuel, 2°. van Samuel tot Salomo, 3°. van Salomo tot de gevangenis, 4°. van de gevangenis tot de wederkomst der Joden. De derde, die voortloopt tot op Christus, in slechts twee, 1°. tot de Hasmoneën, en 2°. vandaar tot Christus. Evenzoo heeft de Kerkelijke Historie des N. T. bij Hornius drie groote Perioden, van Christus tot de opkomst van den Antichrist, vandaar tot de Reformatie, en eindelijk tot op onze tijden, zijnde het jaar 1666. De eerste Periode strekt zich in art. 1 uit tot den dood der Apostelen, in art. 2 tot Konstantijn den Grooten, in art. 3 tot den Antichrist, waaronder hij verstaat de vestiging der Hierarchie van Rome. „Het is zeer gedenkwaardig,” zegt hij bl. 147, „dat de Antichrist zich toen al heeft beginnen bekend te maken en zich aan de wereld te vertoonen. Want Johannes Jejunator Bisschop van Konstantinopel, heeft in eene gehouden synode zich Algemeen Patriarch en wereldlijk Bisschop genoemd, hetwelk van Gregorius den Grooten, Bisschop van Rome, met zoo grooten euvel opgenomen werd, dat hij dien den voorlooper van den Antichrist noemde, welke zich den titel van Algemeen Bisschop wilde toeschrijven, en dat hij, in plaats daarvan, een knecht der knechten wilde genoemd worden. Maar kort daarna zijn zijne navolgers van deze zedigheid verbasterd en hebben niet alleen gestaan naar het Eerstendom (Primaat) over alle kerken, maar hetzelfde ook verkregen: Van welken tijd alle Pausen van Rome tot onze tijden Antichristen geweest zijn.”

De verschijning van den Antichrist valt alzoo bij onzen schrijver ongeveer zamen met de opkomst van Mahomed in het Oosten, waarom hij in de tweede Periode onderscheidt 1°. van Mahomed tot Karel den Grooten, 2°. van Karel den Grooten tot Hendrik den Vierden, en 3°. van Hendrik den Vierden tot de Reformatie, terwijl de derde Periode, die vandaar voortloopt tot onze tijden, 1°. handelt van Zwinglius en Lutherus tot den Vrede van Passau, 2°. van Johannes Calvinus tot de Synode van Dordrecht, en 3°. vandaar tot het jaar 1666. Deze is de periodenverdeeling, die hier gevonden wordt. Ik zal niet beweren, dat zij verheven is boven gegronde bedenkingen. Hoe zou ook een man als Hornius, bij eene eerste proeve, terstond het rechte gevonden hebben? Ook valt het niet te ontkennen, dat de behandeling der stof bij hem niet of althans slechts in zeer geringe mate den weldadigen invloed dezer verdeeling ondervonden heeft, daar hij zich niet weet te verheffen boven het kroniekmatige der toenmalige geschiedbeschrijving en de zaken, die hij mededeelt, vrij mechanisch nevens elkander plaatst. Maar desniettemin heeft hij, en wel het eerst, zooveel ik weet, den stap gedaan, den grooten stap, die geschikt was om op dit gebied eene gansche omwenteling te voorschijn te roepen en tot stand te brengen. Hij deed dien stap half onbewust, ik stem dit toe, meer ten gevalle zijner lezers, zoo 't schijnt, dan van zichzelf en van de taak, die hij ondernam; maar toch, hij deed hem werkelijk, terwijl anderen er niet aan dachten hem te doen en er nog eenige tientallen van jaren verlopen moesten, eer hij navolgers vinden zou. En in elk geval, zijne zelfontworpen verdeeling is niet ongepast; zij heeft zelfs zeer veel, waardoor zij zich aanbeveelt. De drie hoofdperioden van de Historie des O. T. door hem gekozen, houd ik voor onberispelijk. Mozes en de ballingschap vormen metterdaad de groote keerpunten in de geschiedenis van Israel. Ook de daaraan toegevoegde onderverdeeling brengt hare eigene aanbeveling met zich, tenzij men met mij de scheuring des rijks onder Rehabeam voor een grooter keerpunt houdt dan de regeering van Salomo, die

haar voorbereidde. Niet minder goedkeuring verdient de hoofdverdeeling van de eigenlijk gezegde kerkgeschiedenis, mits men voor den Antichrist, bovendien eene in die beteekenis verouderde benaming, Gregorius den Eerste in plaats stelt of, wil men, in overeenstemming met Hornius de opkomst van Mahomed. Altijd verdient deze „divisio tripartita”, mede door Gieseler gevolgd, de voorkeur, zoo ik meen, boven de „quadripartita” van Schroeckh en anderen, volgens welke Konstantijn en Karel de Groote rustpunten vormen vóór de Reformatie. En dat het tijdvak na de Reformatie hier gebrekkig is ingedeeld, met verwaarloozing o. a. van den Munsterschen vrede, in 1648 gesloten, die blz. 254 enkel in het voorbijgaan vermeld wordt, dit zal wel voornamelijk daaraan zijn toe te schrijven, dat deze kerkelijke historie eindigt met 1666, een tijdpunt te weinig ver van 1648 verwijderd, dan dat met laatstgenoemd jaar nog een nieuw onderdeel kon begonnen zijn, en waarop men misschien nog niet recht in staat was, om al de groote gevolgen dier gebeurtenis voor de Protestantsche Christenheid in Duitschland naar eisch te waardeeren. Hoe het zij, indien er voor de beoefening der geschiedenis in 't gemeen en der kerkelijke in 't bijzonder veel afhangt van eene wèlgekozen periodenverdeeling, en indien de hier gevolgde, ofschoon eene eerste proeve, zich in menig opzicht gunstig onderscheidt, dan komt aan den overigens niet uitstekenden Hornius hooger eer toe; en al heeft hij de waarde zijner nieuwe methode niet nauwkeurig berekend noch de vruchten zelf ingezameld, die zij hem kon opleveren en ook later metterdaad aan anderen geleverd heeft, merkwaardig blijft het altijd in mijn oog, dat hij deze methode uitgevonden, althans op de beschrijving der kerkelijke geschiedenis het eerst toegepast heeft.

Hier zou ik mijne mededeeling kunnen eindigen; maar nu ik eenmaal dit boekken van Hornius in de nederduitsche uitgave in handen genomen heb, mag ik niet nalaten nog eenige regelen te wijden aan het vervolg daarop, door den reeds genoemden Balthazar Bekker ge-

leverd. Dat de uitgever zijn boek, gelijk wij zagen, mede aan dezen Amsterdamschen leeraar opdroeg, had zijn oorzaak hierin, dat hij — het zijn zijne eigene woorden — „het geluk gekregen had van den Heer Balth. Bekker aan te treffen, welke de goedheid nam, in 't midden van ontelbare bezigheden, die zijn ambt en andere dingen hem verschaften, het werk van Hornius tot den jare 1684 te vervolgen.” Werkelijk wordt hier dan ook, onder afzonderlijken titel, gevonden: „Kort Begrijp der algemeine Kerkelijke Historien, zedert het jaar 1666, daar Hornius eindigt, tot den jare 1684”, 62 bladzijden groot. In zijn woord „Tot den lezer” klaagt Bekker over den spoed, waarmede hij aan het verzoek van den drukker heeft moeten voldoen, en over niet weinige fouten, „eenigen zoo grof, dat zij onverschoonlijk waren”, waarmede zijn opstel de eerste maal gedrukt was. De tweede druk is daarvan gezuiverd en, naar zijn wensch, ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Het schijnt meer bekend te zijn geworden dan het boek van Hornius en is den laatsten tijd vooral door hen geraadpleegd, die zich bezighielden met de nasporing der lotgevallen van Bekker zelve. Wat inhoud, innerlijken samenhang en volledigheid betreft, is het niet beter dan het door Hornius geleverde. Het ontleent zijne belangrĳheid enkel hieraan, dat Bekker als tijdgenoot spreekt van het te zijnen tijde en ook met hemzelve voorgevallene. „De bescheiden lezer,” zegt hij, „zal mij niet kwalijk afnemen, dat ik van zaken, in onzen tijd en omtrent personen, die nog leven, voorgevallen, onpartijdig verhaal doe, als die mij zonder omzien aan de waarheid houde.” Misschien heeft zelfs de lust om daarover te spreken hem te eerder doen gehoorgeven aan het aanzoek van den uitgever. Wat vinden wij dan nu bij hem?

Wij vinden hier, blz. 1—16, een vrij breed bericht aangaande zekeren valschen Messias, „Sabbataï Zevi, die in weinig tijds het gansche Jodendom van alle zijden der wereld beroerde.” Als daarna de twisten over de philosophie van Descartes, die door de voorzichtigheid der Overheden tijdig gesmoord zijn, met een enkel woord vermeld worden,

nevens anderen, waardoor, Gode zij dank! de kerk ook niet gespleten is, staat hij langer stil bij het kleine lapken, dat is afgescheurd, t. w. door Jean Delabadie, blz. 17—23, waaraan de vermelding wordt vastgeknoopt van Antoinette Bourignon, „een Paapsch vrouwmensch”. Maar vooral weidt hij uit in den lof van Coccejus en diens groote geleerdheid, blz. 25—29, met opgave zijner bijzondere gevoelens, zoowel omtrent de leer der Verbonden als betrekkelijk de uitlegging der Profetiën, waaromtrent hijzelf het minder met hem eens is. Merkwaardig is het hem te hooren zeggen, dat Coccejus, wat men hem ook te laste legge, „ernstig tegen de dolingen van het basterdchristendom ijverde, een hartig vijand der Socinianen en vinnig gebeten op het Pausdom was”; „dat hij gelijken streek hield als Descartes, behalve dat hij in een ander vaarwater was”; „dat hij zijn leven eindigde in Nov. 1669, hetzelfde jaar en maand, in welke voorname mannen” — Voetius wordt in dit geschrift nergens met name genoemd, en ook Maresius niet — „hunne langdurige kerktwisten sloten met uitgedrukt beding, bij handteekening, om de leer van Coccejus (die den eenen, t. w. Maresius, uit bijzonder inzicht onlangs in het oog geraakt was) met verdere nieuwigheden, gemeener hand te bevechten.” Ook van zichzelf hooren wij hem spreken, blz. 30, als hij, verhaald hebbende dat de bewegingen tegen Descartes in Friesland, waar het tot in het jaar 1668 stil geweest was, door een klein latijnsch boekske eens onzijdigen schrijvers, t. w. de „Admonitio candida et sincera de philosophia Cartesiana”, door hemzelf anoniem geschreven, gestuit werden, dus voortgaat: „Dies deze, sedert ook voor Cartesiaansch gehouden, niet vrij kon blijven van zware ongemakken, die hem de beschuldigingen van eenige geleerden met de Classen en Synoden van twee landschappen berieden (betrokkenden), over een ander boek, dat hij in het jaar 1670 op de Catechismus in 't Duitsch uitgaf; zooverre dat het zonder onderzoek eerst verboden, daarna veroordeeld en nog eens verboden werd. En hoewel dezelve schrijver maar in weinigen met Alting en nog minder met Coccejus

stemde, zoo zocht men echter dit exempel tegen de genaamde nieuwicheden van Descartes en Coccejus aan te dringen, om een diergelijk verbod der Overheid (als elders) tegen zekere aanstootelijke en schadelijke nieuwicheden te bewerken. Doch wat men riep of dreef, het werk wilde toen niet verder, en de voornoemde schrijver, den twist ontgaande, leed zich met minder plaats en kwam eerlang tot meerder," daarmede doelende op zijne verplaatsing van Franeker naar Loenen aan de Vecht en Weesp, en vandaar naar Amsterdam. Niet minder merkwaardig is de daaropvolgende mededeeling, blz. 30, kennelijk uit versche herinnering geput, dat de „navolgers van Coccejus het in 't begin en tehuis allerkwaadst hadden," maar dat de middelen, tegen hen beproefd, mislukten, vooral nadat de 25 Amsterdamsche predikanten een grooten stap tot vrede gedaan hadden, in het begin van 1677, toen zij elkander voor rechtzinnig verklaarden „o. a. met deze woorden, dat er nopens de Theologie en Religie, onder de Collegen, geen fundamenteel verschil is; ook dat men, zooveel mogelijk is, daarnaar zal trachten, om hetzelfde te gevoelen en hetzelfde te spreken." Het gewicht hiervan doet Bekker eigenaardig uitkomen, zeggende: „Nu zag men, waar 't eindelijk heen moest. Men wist wel, dat de Predikanten te Amsterdam vooral niet min dan elders, de een voor, de ander tegen het gevoelen van Coccejus waren: dat hadden zij beiderzijds genoegzaam openbaar doen blijken. Dat het ook doorgaans de minst geoefenden niet zijn, die in de dienst van verscheidene kerken al beproefd waren, eer men ze tot die groote gemeente beriep. Hun getal is grooter dan in de meeste synoden, waar zoowel de jongsten en minst ervarenen als de voornaamsten op hunne beurt verschijnen, en de Ouderlingen, door malkander, niet meer geoefend van oordeel zijn dan in eene stad, die met de gansche wereld verkeert. Konden die dan elkander verstaan, een ander kon ook. Was te Amsterdam geene zwaarigheid, men had ze elders niet te maken; wat daar regtzinnig heet, mogt overal dien naam wel dragen. Althans, 't is gebleken, dat zich de zaken sedert tot vrede geschikt heb-

ben, immers dat het roepen tegen de nieuwigheden meer en meer in stilte geraakt is." Weinig dacht zeker de man, die dit schreef, dat hij zelf, weinige jaren later, wegens zijne gevoelens zou worden afgezet. Ook van Spinoza spreekt hij bl. 38. Deze had, lezen wij, zijn *Tractatus Theologico-Politicus* zonder naam uitgegeven, en bleef lang onbekend. „Hij was van Amsterdam te Rijswijk wonen gegaan, en van daar in den Haag, waar hij, met mij sprekende, het voorzeide boek voor het zijne erkende. Aangaande zijn leven hoorde ik wel getuigen van degenen, die hem kenden, en bevond aan hem, in 't bijzijn, geen mangel van zedigheid noch beleefdheid." Aangaande de verspreiding echter der gevoelens van Spinoza „door alle oorden en orden van menschen," getuigt hij, de geloofwaardige tijdgenoot, „dat zij de hoven der Grooten ingenomen en verscheidenen der beste verstandigen verpest hebben, dat luiden van zeer burgerlijken wandel door dezelve, als wat goddelijks, tot ongodistry verrukt zijn". „Waardoor het getal dergenen onder de hand wast, die de godsdienst en geloofsbelijdenis niet dan om de voegelijkheid en meer uit menschelijke dan goddelijke inzigten plegen. En mag dat zoo voortgaan, help God! welk een knak wil zulks door den zwaren val van zulke menigte menschen aan het gebind van Gods huis nog geven! Doch de Heer staat te bidden, dat hij den pilaar en stoel zijner waarheid tegen den hardsten aanstoot der krachtigste dolingen bevestige, de wijsheid der wijzen doe vergaan en het verstand der verstandigen te niet make."

Tot dusverre Bekker. Ik heb hier niets meer bij te voegen dan de opmerking, dat, is er in onze dagen veel beroering op kerkelijk gebied, de stand van zaken op het einde der zeventiende eeuw in ons Vaderland ook vrij wat te wenschen overliet.

Leiden, April 1897.

N A S C H R I F T.

Hornius' boekje, thans zoo goed als vergeten, heeft in zijn tijd zeer de aandacht getrokken. Zijne tijdgenooten hebben deze nieuwe methode van behandeling der kerkgeschiedenis weten te waardeeren, en de verschillende uitgaven en vertalingen bewijzen, met hoeveel belangstelling dit geschrift hier te lande en in het buitenland ontvangen is. „Ik ken geen tweede voorbeeld,” zegt Chr. Sepp ¹⁾, „van dergelijk succes aan een Compendium hier te lande ten deel gevallen, ik bedoel, de herhaalde uitgaaf der vertaling.” De volgende bibliographische bijzonderheden zullen, naar ik vertrouw, bevestigen, al wat de hoogl. Prins hiervóór over dit merkwaardig werkje heeft medegedeeld.

G. HORNII *historia ecclesiastica et politica* verscheen het eerst in 1665 (Lugd. Bat. et Roterod. ex officina Hackiana. 12°). De gegraveerde titel wordt geheel ingenomen door figuurlijke voorstellingen van de evangelieprediking in het midden tusschen die van hemel en hel. Hornius droeg zijn boekje op aan den paltsgraaf Karel Lodewijk, hertog van Beieren (24 Juli 1665). Eene inleiding „a condito mundo ad natum Christum” gaat vooraf aan de eigenlijke „*historia ecclesiastica N. Testamenti*,” die verdeeld wordt in drie perioden „1 a Christo ad originem Antichristi; 2 ab orig. Antichr. ad Reformationem; 3 a Reform. usque ad nostra tempora.” Deze laatste periode bestaat uit twee articuli: „1 a Zwinglio et Luthero ad pacem Passaviensem; 2 a Joh. Calvino ad Synodum Dordracenum.” Dit laatste onderdeel, 78 capita bevattende, loopt eigenlijk verder, namelijk tot 1665. Men ziet dat de oorspronkelijke aanleg van het werkje bij de vertaling behouden is gebleven. Op de „*Historia eccl.*” volgt, met

1) *Bibliothek van Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*. Leiden, 1886, blz. 29 v.

nieuwe pagineering, eene „Brevis et perspicua introductio ad universalem historiam”, waarna een Index het boekje besluit ¹⁾).

Reeds in 1666 verscheen bij dezelfde uitgevers eene „editio nova auctior et emendatior,” in vorm geheel aan de vorige gelijk. Belangrijke verbeteringen kon ik in dezen geheel nieuwen druk niet ontdekken. Het laatste hoofdstuk is tot 81 capita uitgebreid en eindigt met het jaar 1666. Nog tweemaal hebben de gebroeders Hackius, na Hornius' dood, zijn werk ter perse gelegd, en wel in 1671 en *1685 ²⁾); de inhoud dezer uitgaven is geheel aan die der vorige gelijk. Daar het boek zonder privilegie verscheen, kon ieder het nadrukken. Het groote debiet deed in *1683 de Gorcumscen uitgever C. Lever hiertoe besluiten, die het boekje te Dordrecht liet drukken. In het buitenland had men reeds vroeger voordeel in zulk een nadruk gezien, blijkens de uitgaven: *Budessin (Bautzen) 1669 en *Francofurti 1670, die in antiquaar-catalogussen vermeld worden.

Hornius' geschrift steeg nog hooger in aanzien, toen de Utrechtsche hoogleeraar Melchior Leydecker het tot leidraad bij zijn onderwijs in de kerkgeschiedenis koos, en eene uitgave met aantekeningen en vervolg bewerkte. Zoo verscheen de „Historia ecclesiastica” in 1687 te Leiden bij Jord. Luchtmans en Joh. Verbessel in kl. 8°, „illustrata notis et observationibus, quibus fontes historicae antiquitatis aperiuntur, accedit . . . continuatio ad a. usque 1687.” Hij droeg haar op aan Alb. van Benthem, Corn. van Domburch, burgemeesters, Paul. Voet van Winsen, secretaris van de Staten, Corn. de Reuver en Everh. Harscamp, secretaris van de vroedschap van Utrecht. De „continuatio” liet hij volgen op de „Introductio ad historiam universalem”. Achter Hornius' inleiding, loopende van de Schepping tot Christus, plaatste Leydecker „L.

1) Vgl. voor deze en volgende uitgaven: W. P. C. Knuttel, *Nederl. bibliographie van Kerkgeschiedenis*, Amst. 1889, blz. 150, in welk werk echter niet alle mij bekende edities vermeld worden.

2) De met een geteekende uitgaven heb ik niet in handen gehad; ik ken ze alleen uit, naar ik meen, betrouwbare opgaven in catalogussen.

Capelli historiae Judaicae compendium ex Josepho contractum". De uitgevers voegden er, behalve bovengenoemden titel, nog een gegraveerden aan toe, met dezelfde voorstellingen van de Hackius-uitgave. Tien jaren vroeger had de onderwijzer Dan. Hartnaccius reeds eene uitgave „cum annotationibus" (*Lipsiae 1677) in het licht gezonden. De Historia ecclesiastica, aldus door Hartnaccius en Leydecker verrijkt, werd in 1704 te Frankfort herdrukt onder den titel: „G. Hornii historia ecclesiastica, M. Leydeckeri et D. Hartnaccii notis et observationibus illustrata. Accedit L. Capelli Compendium Historiae Judaicae una cum duplici Historiae Hornianae supplemento M. Leydeckeri ad annum CMLXXXVII et J. D. Crameri prof. p. Hanov. usque ad praesens saeculum perducto. Editio nova . . . tum variorum de Historiae Hornianae praestantia testimoniis, tum justo indice exornata. Francoforii ad M. G. H. Oehrling 1704." Die testimonia bewijzen, hoezeer het boekje van Hornius in Duitschland werd gewaardeerd. Behalve een nieuwen gegraveerden titel en de voorredenen van Hornius en Leydecker, geeft deze uitgave tevens „ex G. Hornii vita quaedam singularia", ontleend aan de „Introductio in Hist. Eccles." van den hoogleeraar te Jena Casp. Sagittarius. Latere edities van het Latijnsch origineel zijn niet te mijner kennis gekomen.

Doch Hornius schreef niet alleen voor geleerden. Zijn doel was mede, „om de Kerckelicke Historie te brengen tot een gemeen gebruyk van alle menschen". Hij is daarom van den aanvang bedacht geweest op eene Nederlandsche vertaling. Daar hijzelf die vertaling bezorgde, moet zij vóór 1670 verschenen zijn ¹⁾. De oudste uitgaven echter, waarvan ik gewag gemaakt vind, zijn de Amsterdamsche van *1681 en *1683 ²⁾. Deze zullen wel bezorgd zijn door Boeckholt, die 1685 „den tweeden druck" in het licht

1) De vertaler van het werkje in het Fransch zegt, dat de Nederl. bewerking verscheen „presque aussi-tôt qu'il parut en Latin".

2) Misschien hebben wij hier maar met ééne editie te doen, en is er een fout in de opgave van een der beide jaartallen.

zond, met het vervolg van B. Bekker 1). Voor mij ligt echter eene editie van denzelfden uitgever met het jaartal 1684, waarvan de titel aldus luidt: „Kerckel. Historie, van de scheppinge des werelts, tot ... 1666. Aengehecht met een korte Wereltlyke Historie van 't begin der eeuwen tot den selven tijdt. In 't Latijn beschreven enz. In het Nederd. vertolckt, enz. En nu vervolgt tot den Jare 1683 door Balthazar Becker, Bedienaer des Goddel. Woorts binnen Amst. Verciert” enz. Ook dit heet een tweede druk, want de uitgever zegt in eene gelijkkluidende opdracht aan de drie predikanten 2), gedat. 4 Aug. 1683, dat „het vertoogh deser heerlycke historien onse landaert soo smaeckelyck is geweest, dat den eersten druck te kort schoot,” weshalve hij op aanhoudend verlangen genoodzaak is geweest „om het wederom de pars te bevelen.” Het „Vervolg der Kerkelyke Historien” van Becker sluit zich hier, zonder afzonderlijken titel en voorrede, aan het werk van Hornius onmiddelijk aan. Een „Bij-voeghsel” van een paar bladzijden, dat in de uitgave van 1685 dadelijk op de Kerk. Historie volgt, is hier ná het „Vervolg der Kerk. Hist.” geplaatst. Waarschijnlijk was deze uitgave ook versierd met den gegraveerden titel 3), die in de editie van 1685 wordt gevonden, waarop de Religio Christiana wordt voorgesteld, de haeresie en het atheïsme onder den voet tredende; beide uitgaven toch bevatten dezelfde prentjes in den tekst, die ook in latere voorkomen.

Deze Nederlandsche vertaling heeft daarna nog verschillende uitgaven beleefd. De Amsterdamsche boekhandelaar Abr. van Someren gaf in 1696 Hornius' „Kerkelyke en wereldlyke historie. Den derden druck. Nevens een derde vervolg tot den jare 1696 door M. Leydekker.” Deze opgave is minder juist. De voortzetting volgt achteraan met nieuwe pagineering onder den afzonderlijken titel: „Verder vervolg van de Kerckel. Historie van de Hr Hornius

1) Zie boven blz. 322.

2) Zie boven blz. 324.

3) In mijn exemplaar ontbreekt die titel.

beginnende met het jaar 1666 tot het jaar 1687," enz. Van Someren gebruikte de kopergravuren van Boeckholt en versierde zijne ietwat grootere uitgave met een nieuw gegraveerd titelblad. Dezelfde kopergravuren treffen wij weder aan in de „Kerkel. en wereldl. historie. Den laetsten druk. T'Amsterdam by Joh. Rotterdam 1735," welke uitgave zoowel het vervolg van Bekker tot 1684, als dat van Leydekker tot 1687, beiden onder afzonderlijke titels met het jaartal 1734 en nieuwe pagineering, bevat. Joh. Rotterdam gaf hetzelfde boekje vier jaren later nog eens in het licht, terwijl in *1739 ook bij J. Morterre te Amsterdam eene uitgave verschenen moet zijn. Eindelijk vond ik nog eene Amsterdamsche editie opgegeven van *1746 en eene van 's Gravenhage bij Engelbregt Boucquet zonder jaar.

Mij rest ten laatste nog te spreken over een paar vertalingen. Eene hoogduitsche, „*Hornius Kirchen-Historien", is mij slechts bij name bekend. Zij zal te Wintherthür verschenen zijn, doch ik weet niet wanneer. De Fransche zag in 1700 te Rotterdam bij Abr. Acher het licht in twee kl. 8° deelen met doorlopende pagineering, onder den titel: „Abregé de l'histoire ecclesiastique depuis la création du monde jusqu'a l'an de grace 1666. Avec une introduction... à l'histoire politique et universelle. Traduit du Latin de G. Hornius." De onbekende vertaler is in zijn voorrede vol lof over den schrijver, dien hij „un des plus sincères et des plus judicieux historiens de nôtre temps" noemt. Hij heeft zeer goed doorzien, dat Hornius had gebroken met de streng chronologische wijze van behandeling der geschiedenis en een meer systematisch overzicht had gegeven van de gebeurtenissen in hun onderlingen samenhang; „il est le seul," zegt hij, „qu'on sache, qui ait composé un corps méthodique et complet de l'histoire ecclésiastique depuis le commencement du monde jusqu'a nos jours." Hij had op het werk maar ééne aanmerking, namelijk dat de schrijver in zijne beschrijving van de godsdienstige beweging in Engeland te veel in bijzonderheden van minder belang was getreden, weshalve hij dan ook dit gedeelte een weinig had bekort. Voorts meende

hij de vervolgen van Bekker en Leydecker niet te moeten overnemen, daar hij hoopte dat eene andere hand die geschriften, alsmede de „Histoire de l'édit de Nantes" en andere sedert verschenen werken zou gebruiken bij het bewerken van eene voortzetting van Hornius' boek. Geen onzer Nederlandsche godgeleerden heeft echter die taak in de 18de eeuw ter hand genomen. Hornius' werk is eenig in zijn soort gebleven, en heeft misschien nog jaren na zijn dood tot leiddraad bij het onderwijs in de kerkgeschiedenis gediend.

H. C. Rogge.

EENE BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER GEESTELIJKE GOEDEREN NA DE HERVORMING
IN DE STAD UTRECHT,

DOOR

Mr. J. ACQUOY.

In zijn gezaghebbend werk over de geschiedenis der vicariën in deze provincie heeft Mr. H. Ver Loren van Themaat de meening verdedigd, als zouden de kloosters reeds dadelijk na de Hervorming opgeheven en hunne goederen gesequestreerd zijn ¹⁾. Het komt mij voor, dat deze theorie slechts gedeeltelijk waar en met name voor de tien zoogenaamde begijnenconventen in deze stad aan gegronde twijfel onderhevig is. Ik wil trachten dit laatste in het kort aan te toonen en de wijze, waarop die conventengoederen aan de stad Utrecht overgegaan zijn, nader toelichten.

In art. 13 van de Unie van Utrecht, waarmede de eigenlijke geschiedenis der geestelijke goederen in de landprovinciën een aanvang neemt, wordt bepaald, dat iedere

---

1) „Geschiedenis der vicariën in de provincie Utrecht” in de *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, dl. IV, Utr. 1881, blz. 98—664.

provincie voor zich zoodanige maatregelen zou mogen nemen, als zij tot „conservatie van een ygelyk geestelick ende weerlick, zyn goet ende gerechticheyt dienlick vinden sullen.” Van de hun volgens dat artikel toekomstende bevoegdheid hebben ook de Staten van dit gewest, daartoe geleid door de rechtmatige vrees voor eene mogelijke verduistering, gebruik gemaakt, om een toezicht op het beheer der geestelijke goederen uit te oefenen. Het is mij voorgekomen, dat de maatregelen in dezen door hen genomen een geheel publiekrechtelijk karakter dragen en geenszins met zich brengen, dat de Staten in privaatrechtelijken zin eigenaren dier goederen waren. Zoo is de eigendom van de conventengoederen, waarover hier zal worden gesproken, dan ook aan die conventen gebleven, en nimmer heeft de regeering der provincie er destijds aan gedacht zich de goederen dier stichtingen toe te eigenen. Dit blijkt reeds aanstonds uit de verordeningen door de Staten na de invoering der Reformatie gemaakt en uit de daarbij behorende instructiën der gecommiteerden tot de geestelijke goederen.

Volgens de eerste „Ordre op de geestelickheyt ende hare goederen” van 1580 ¹⁾ wordt aan de conventen gelast inzage van hunne registers en rekeningen aan de Staten te verleen, opdat deze „daervan kennisse moegen hebben ende opsicht doen nemen, dat die nyet vervreempt ende wel geregeert werden;” ten einde dit doel te bereiken zullen de Staten volgens art. 22 gecommiteerden benoemen, „die generale opsicht hebben zullen op alle de geestelijke goeden van de conventen ende die rekeningen hoiren”. En dien overeenkomstig wordt ook in de Instructie van die gecommiteerden ²⁾ bepaald, dat zij „opsicht zullen hebben op de geestelijke goeden van de cloosteren ende conventen in den Lande van Utrecht gefundeert ende geleghen om die bij den anderen te houden ende conserveren voor de gheenen die nu in den conventen zijn off ter

---

1) VerLoren, a. w., bijlage A 4.

2) VerLoren, a. w., bijlage A 8.

ordinantie van de Staeten in gestelt zullen werden." — Wat de begijnenconventen nog in het bijzonder aangaat, wordt in art. 21 bepaald, dat zij „zullen blijven zoo die nu zyn, vuytgesondert texercitie van de Roomsche religie ende thabyt”.

Volgens de Ordre van 1580 zouden derhalve de begijnenconventen blijven bestaan zooals zij waren, en zouden zij den eigendom van en de administratie over hunne goederen blijven behouden; echter zou — en hierin ligt de eenige beperking hunner bevoegdheden — van wege de Staten een toezicht op dat beheer worden uitgeoefend.

In October 1586 werd een nieuwe maatregel getroffen: toen volgde namelijk het zoogenaamde „Redressement op de geestelijke goederen,” zijnde „le redressement de la chambre de direction des biens ecclesiastiques,” zooals Leycester dit nieuwe reglement noemde ¹⁾. Ook volgens dit Redressement lieten de Staten den eigendom der goederen aan de begijnenconventen en gingen zij alleen waar het de administratie daarvan betrof een stap verder dan volgens de Ordre het geval was geweest. Ingevolge art. 12 zou men namelijk aan die conventen „dadministratie van haere goederen benemen ende dzelve van notelijcke alimentatie versien;” de directiekamer nu, wier instelling het nieuwe reglement bedeede, zou dat beheer overnemen en door een aan haar rekenplichtigen rentmeester doen voeren. En dien overeenkomstig moest genoemde commissie volgens hare Instructie er voor waken, dat de conventengoederen „wel onderhouden, geregeert ende geconserveert mogen worden,” terwijl de rentmeesters, die het eigenlijke beheer zullen voeren, jaarlijks aan haar rekening en verantwoording schuldig zouden zijn (art. 21 en 22) ²⁾.

Het groote verschil tusschen de Ordre en het Redressement valt nu aanstonds in het oog: waar de Staten in 1580 gecommiteerden benoemen, die slechts toezicht op

1) VerLoren, a. w., bijlage A 12.

2) Resolutiën van gedeputeerden tot directie der geestelijke goederen (Resol. d. Staten n. 211, Rijksarchief te Utrecht).

het beheer der goederen zullen uitoefenen, bepalen zij in 1586, dat eene commissie uit hun midden door haren rentmeester zelve die administratie voeren zal.

Nog in een tweede opzicht ging het Redressement verder: waar de Ordre van 1580 de begijnenconventen liet bestaan zooals zij waren en alleen de uitoefening der Roomsche religie verbood, schreef art. 13 van het Redressement uitdrukkelijk voor, dat men alle kloosters zou „separeren”, d. w. z. de kloosterlingen uit elkander doen gaan en dus de kloosterlijke samenwoning opheffen; echter zou de magistraat der stad de bevoegdheid hebben om nieuwe bewoonsters der begijnhuizen te benoemen.

Of nu dit door Leycester ontworpen Redressement, waaraan Mr. VerLoren zulk eene overwegende waarde toekent, in werkelijkheid een zoo grooten invloed heeft uitgeoefend? Ik meen deze vraag in ontkennenden zin te mogen beantwoorden. Immers, het Redressement, hetwelk niets anders bedoelde dan de oprichting van de directiekamer, moest noodzakelijk zijn belang verliezen, toen deze laatste reeds in het tweede jaar na hare invoering werd opgeheven. Deze instelling toch was — men vergeete dit niet — afkomstig van den nu zoo gehaten Engelschen landvoogd en zoo kon zij dan ook geen genade meer vinden. In hunne vergadering van den 25sten October 1588 besloten de Staten met het oog op de klachten, die herhaalde malen over de directiekamer waren ingekomen, en de verschillende handelingen door haar gepleegd „contrarie d'instructie op de conservatie van de geestelike goederen gemaect”, om „die gecommiteerden ende officieren van de voorsz. camere by provisie van haer ampt ende officie te suspenderen ende haer te interdiceren d'selve meer te bedienen”¹⁾. Wel hebben de Staten dus voorgegeven, dat de opheffing van slechts tijdelijken aard zou zijn, doch

---

1) De notulen der directiekamer (zie blz. 345 n. 2) loopen dan ook slechts van 21 Februari 1587 tot 24 September 1588. Vergelijk ook eene merkwaardige plaats in de „Kronyk van Utrecht 1576—1591” in *Kronyk van het Historisch Genootschap*, jaarg. XXI (1865), blz. 570.

aan eene wederoprichting werd niet meer gedacht. Het laat zich nu ook verklaren, dat alleen de rekeningen der begijnenconventen over 1586 aan de directiekamer overgelegd zijn, terwijl alle volgende goedgekeurd en gesloten zijn „op den stadthuuse by myn heren schout ende burgemeesteren der stad Utrecht.”

Gedurende zijn zoo kortstondig bestaan is het Redressement daarenboven verre van getrouw opgevolgd, en de rekeningen der begijnenconventen bewijzen duidelijk, hoe geheel anders het in werkelijkheid gegaan is, dan door de Staten op papier was beschikt.

Zoo is van den rentmeester, waarvan het Redressement spreekt, in de rekeningen geen spoor te vinden; reeds van de eersten — die over 1586 — af worden zij gehouden en overgelegd door de mater van het convent. Met andere woorden, het beheer is trots art. 12 in dezelfde handen gebleven, waarin het ook reeds vroeger berustte.

Dan zouden volgens art. 13 van het Redressement de kloosters gesepareerd worden, doch werd aan den magistraat der stad de bevoegdheid gegeven om nieuwe conventualen in de begijnhuizen te benoemen. Ook aan dit voorschrift is blijkbaar geen gevolg gegeven. De rekeningen bewijzen het, dat de samenwoning niet aanstonds na de invoering van het Redressement opgeheven werd; en eene Vroedschapsresolutie van den 15den December 1606 gunt ons een merkwaardigen blik in den feitelijken toestand, waarin de begijnenconventen zich nog in het begin der zeventiende eeuw bevonden. Eene begijn uit het klooster Bethlehem was tot de Gereformeerde kerk overgegaan; dien ten gevolge moest zij het begijnhuis verlaten en verzocht aan de Vroedschap om alimentatie; deze werd haar met ingang van Paschen eerstvolgenden toegestaan, en daar zij nu tot dien tijd nog in het convent zou moeten blijven wonen, achtte de Raad zich verplicht de mater en de overige conventualen te vermanen om hare voormalige geloofsgenooten in de uitoefening van haren godsdienst geen hinderpalen in den weg te leggen. En toen dan ook de predikanten zich in dien tijd bij de Vroed-

schap meenden te moeten beklagen over de „grouwelycke superstition”, welke nog steeds hier ter stede gepleegd werden, antwoordde men hierop o. a. : „dat alle de ministren oft matres der bagyne conventen int gerechte ontboeden waren ende haer belast op privatie van heur alimentatien geen missen off andere exercitie der pauselicker religie in hare conventen toe te laeten of gedogen te geschieden”¹⁾. Dat de in dezen genomene maatregelen echter verre van afdoende waren blijkt wel hieruit, dat in de vergadering der Vroedschap van 7 Maart 1608 en later nogmaals in die van 21 Mei 1610 wederom beweerd wordt, „dat binnen deser stadt verscheyden superstition ende affgoderyen souden worden gepleecht int exerceren van de paepsche Roomsche religie nyet alleen in de cloosters ende conventen nemaer oock in verscheyden huysen.” En nog den 22sten Juli 1613 moest de schout met zijne dienaren het opdragen der mis in het convent van Jerusalem verstoren, „daer sy de duer opsloegen met een yseren hamer”²⁾. Trouwens vele jaren later was die toestand nog onveranderd gebleven en zoo werd dus lang, nadat de Reformatie ook hier met kracht was doorgebroken de Roomsche eeredienst binnen de muren der begijnenconventen uitgeoefend en is de samenwoning der vroegere conventualen blijven bestaan³⁾. Alles samengenomen heeft het Redressement derhalve geen andere uitwerking gehad dan deze: bloot toezicht gedurende slechts twee jaren van wege de Staten op de administratie der conventengoederen, ten einde deze aldus voor de conventualen te „conserveeren”.

Uit het medegedeelde is o. a. gebleken, dat sedert de opheffing der directiekamer in 1588 het toezicht op het beheer der conventengoederen niet meer bij de regeering der provincie maar alleen bij die der stad berustte. En

1) Resolutie d.d. 8 Juni 1607.

2) „Utrechtsch Kronijkjen”, in Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl. VI, blz. 69.

3) Verg. *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566—1616*, uitgeg. door R. Fruin, Inleiding; en Muller, „De Hervorming der Utrechtsche begijnhuizen in 1613” in *De Oud-Katholiek*, Sept. en Oct. 1890.

hieruit laten zich verscheidene Vroedschapsresolutiën uit de eerstvolgende jaren verklaren. Zoo werd o. a. 24 December 1593 aan de begijnen verboden landen en huizen te verhuren of te verkoopen zonder consent van den Raad of zijne gecommitteerden; 2 April 1602 werd bepaald, dat de maters direct door den magistraat zouden gekozen worden en niet meer, zooals vroeger, op nominatie van de conventualen; enz. enz.

Vraagt men nu, hoe de stad Utrecht er toe gekomen is om dat toezicht op de administratie der conventengoederen uitsluitend aan zich te trekken, dan dient bij de beoordeeling daarvan wel in het oog te worden gehouden, dat zij reeds van den aanvang af in de vergaderingen der Staten een toezicht van harentwege op het beheer van de goederen der binnen haar gebied gelegene conventen verdedigd heeft; en zoo was dan ook onder uitdrukkelijk protest van de stad Utrecht de Ordre van 1580 tot stand gekomen¹⁾. Daarenboven hadden de Staten bij het Redressement en de daarmede samenhangende Instructie van de directiekamer aan den magistraat der stad eenige bevoegdheden over de begijnenconventen verleend; volgens art. 13 van het Redressement had de Vroedschap, gelijk wij boven zagen, het recht om in de opengevallen plaatsen nieuwe begijnen aan te stellen, terwijl art. 15 van de bedoelde Instructie bepaalde, dat de directiekamer bij het innen van de huurpenningen en verdere opbrengsten van de goederen der begijnenconventen bijgestaan zou moeten worden door een gedeputeerde van de stad. Op deze wijze was aan de Vroedschap reeds het recht gegeven zich in de administratie dier stichtingen te mengen, toen de Staten in het najaar van 1588 de directiekamer herriepen en er van hunnentwege geen nieuwe maatregelen tot conservatie van de bewuste goederen genomen werden. Wat was nu natuurlijker, dan dat het stedelijk bestuur, hetwelk zich destijds toch reeds in eigen kring souverain achtte, in de gegeven omstandigheden ook meende

---

1) VerLoren, a. w., bijlage A 2 en 3.

gerechtigd te zijn om het in zijne oogen zoo noodzakelijk toezicht op het door de maters gevoerde beheer te gaan uitoefenen?

Met dit enkele toezicht op den duur niet tevreden, arresteerde de Vroedschap in hare vergadering van den 9den Augustus 1613 een reglement op de administratie der begijnenconventen, waardoor eindelijk een toestand in het leven werd geroepen, zooals door de Staten reeds in 1586 bij de oprichting van de directiekamer bedoeld was. Het beheer werd toen namelijk aan de maters der conventen ontnomen en opgedragen aan van overheidswege aangestelde rentmeesters. Te dien einde werden er vier rentmeesters door den Raad benoemd: één voor de conventen van Abraham Dole en St. Maria Magdalena, één voor die van St. Cecilia en St. Nicolaas, één voor die Bethlehem, Jerusalem en St. Brigitta en één voor die van St. Agnes, Arckell en het Begijnhof; „welke rentmeesters dienen sullen op alsulcke instructie ende gagie, als hun by de magistraet geaccordeert ende verleent sal worden.” Verder bepaalde het reglement, dat er geen goederen mochten vervreemd, bezwaard of verhuurd worden zonder toestemming van beide burgemeesters en twee of drie gecommiteerden; en dat de conventualen moesten beloven, dat zij „d'ordonnantien ende statuten van den convente, by de magistraet gemaect ofte noch te maken, onderhouden sullen.” Dan zou iedere begijn haar eigen vertrek hebben en zich zelve uit de haar door den magistraet verleende preuve moeten onderhouden zonder dat, gelijk tot nog toe het geval was geweest, de kosten voor dat onderhoud onmiddellijk uit de kas van het convent betaald werden¹⁾. Voorts meende de Vroedschap de uitoefening van den Rooms-katholieken eeredienst en het dragen van het geestelijk kleed met klem te moeten verbieden en zouden zij, „die voortaan volgens dese ordonnantie in een van de voors. conventen ontfangen worden,” de belofte moeten

---

1) Nader voorgescreven in de vroedschapsresolutiën van 22 Augustus en 20 September 1613.

afleggen, om „naerstelijck ter predicatie van de voors. Gereformeerde religie te gaen.” Zoo is het dus blijkbaar de bedoeling van de Vroedschap geweest, dat de voormalige kloosters zouden herschapen worden in zoogenaamde hofjes, waar behoeftige vrouwen huisvesting en eene vaste toelage tot levensonderhoud genoten.

Aan het slot van dit reglement wordt gezegd, dat het is vastgesteld „by provisie ter tyt toe by de magistraet der stadt Utrecht met approbatie van de Ed. Mog. Heeren Staten slants van Utrecht anders geordonneert sall zijn.” Uit deze woorden kan wellicht worden opgemaakt, dat de Vroedschap de belangrijke wijziging in de administratie der conventengoederen, welke het reglement met zich bracht, niet heeft ingevoerd zonder voorkennis der Staten.

De rekeningen der begijnenconventen toonen nu aanstonds eenige veranderingen aan, welke het noodzakelijke gevolg van de ordonnantie van 1613 waren. De in 1614 afgelegde rekeningen (loopende van 1 October 1613—30 September 1614) beginnen reeds dadelijk met de respectieve aanstellingen van de volgens het reglement benoemde rentmeesters. Door hen werden deze en alle volgende rekeningen aan schout en burgemeesters ten ten stadhuize overgelegd, hetgeen vóór 1613 steeds door de maters der conventen geschied was.

Eene tweede merkwaardige verandering bieden de „Uitgaven” in de rekeningen aan. Vóór de invoering van het reglement wordt hieronder eene maandelijksche post verantwoord „voor de versche merckt in dese maendt vuytgegeven soe aen vleesch, visch etc.” en een „aen alreley cleyne dingen alse schoonbroot, wijn, ayuyn, moes, wortelén, olye, seep, vlasch hekelen, weven, bleycken etc.”¹⁾ Deze posten verdwijnen na het jaar 1613 geheel en worden dan vervangen door eene lijst der aan de verschillende conventualen uitgekeerde preuves.

Langzamerhand neemt het aantal inwonende conven-

---

1) Rekeningen van het convent van St. Nicolaas vóór 1613; ook elders heb ik de rekeningen van dit convent als voorbeeld gebruikt.

tualen volgens de rekeningen jaarlijks af, terwijl dat der uitwonende voortdurend grooter wordt ¹⁾. En in verband hiermede worden allengs de begijnen van twee of meer conventen onder één dak gehuisvest, totdat ook aan deze samenwoning een einde kwam en de huizen zelf tot andere doeleinden gebruikt of geheel gesloopt werden. Van dien tijd af worden de jaarlijksche uitkeeringen derhalve uitsluitend aan buitenwonende vrouwen gedaan.

Nog op eene andere bijzonderheid, welke bij het doorlezen der rekeningen aanstonds in het oog valt, dient hier gewezen te worden: de Vroedschap namelijk was inmiddels de inkomsten der verschillende conventen ook tot nieuwe doeleinden gaan gebruiken. Zij volgde hierbij het ook elders met betrekking tot de geestelijke goederen gehuldigde beginsel, dat die revenuen in het algemeen moesten aangewend worden voor nuttige instellingen, ad pios usus, zoodra aan de oorspronkelijke bestemming niet voldaan werd. Zoo werden om een enkel voorbeeld te noemen, blijkens de rekeningen over 1634/35 en volgende uit de goederen van de conventen van Jerusalem, Bethlehem, St. Brigitta, St. Cecilia, St. Nicolaas, Abraham Dole en het Begijnhof jaarlijksche bijdragen aan de academie gegeven.

Om nu deze en dergelijke uitgaven uit de bedoelde inkomsten te kunnen voldoen, benoemde de Vroedschap in de plaats van overledene conventualen eenvoudig geen nieuwe. In de rekening van het convent van St. Nicolaas over 1650/51 wordt nog gewag gemaakt van zestien personen aan wie alimentatie wordt uitgereikt, terwijl dit aantal in 1670 reeds tot vier geslonken is. Eindelijk wordt van 1672 af nagenoeg geen alimentatie meer in de rekeningen verantwoord. Moet de reden hiervan ongetwijfeld gezocht worden in den algemeenen finantiëlen druk, destijds door de Fransche bezetting hier ter stede teweeg

---

1) In 1636 b.v. waren er volgens de rekening van den rentmeester van het St. Nicolaasconvent nog slechts twee inwonende conventualen tegen zes en dertig uitwonende.

gebracht, toch werd, toen deze laatste den 23sten November 1673 de stad verlaten had, de vorige orde van zaken niet meer hersteld. Trouwens de stedelijke financiën verkeerden in dien tijd in zulk een desolaten toestand, dat nieuwe middelen tot stijving der stadskas dringend noodig waren.

Onder dezen indruk dan ook werd „om bysondere redenen ende tot redres van stads finantie” door de Vroedschap den 2^{den} Mei 1674 besloten, „dat voortaan de conventengoederen sullen genoemd worden stadsgoederen, ende daerover gestelt een ofte meer rentmeesters, die het incomen van dien sullen hebben over te tellen aen den tressorier, om daarmede te voldoen de noodige lasten”. Door dit besluit zijn derhalve de goederen der begijnenconventen ten bate der stad gesequestreerd geworden ¹⁾.

Nu eenmaal deze beslissing genomen was kon de Raad, hoewel de uitkeering van preuves in werkelijkheid reeds drie jaren te voren nagenoeg gestaakt was, ook officiëel „eenpaarlijk verstaen dat d'alimentatiën off provens die uijttien incomen van dien pligen betaelt te worden mede sullen cesseeren” ²⁾. En tevens kon de stedelijke regeering sedert dien tijd meermalen gedeelten der conventengoederen doen verkoopen, waarvan de opbrengst dan moest dienen tot aflossing van stadsschulden ³⁾.

Eindelijk werd in 1707 een maatregel getroffen, waardoor de liquidatie geheel voltooid werd. In hare vergadering van den 21sten Februari van dat jaar approbeerde de Vroedschap namelijk een voorstel van burgemeesteren,

1) In zake deze overgang heeft de Rechtbank van Utrecht den 11^{den} Mei 1887 (*Weekblad van het Regt*, no. 5421) een vonnis geveld, dat mij voorkomt onjuist te zijn, als zijnde nagenoeg geheel in strijd met de geschiedenis der bedoelde conventengoederen, zooals die hier is medegedeeld en dat daarenboven gegrond is op een viertal artikelen van het Redressement, welke alleen op vicarieën betrekking hebben en geen van allen over begijnenconventen handelen. De Rechtbank volgde daarbij de meening door Mr. VerLoren verdedigd, waarop ik in het begin van dit opstel gewezen heb.

2) Vroedschapsresolutie d.d. 15 Februari 1675.

3) Vroedschapsresolutiën d.d. 27 November 1699, 21 Mei 1700.

om aan gecommiteerden ter directie van stadsfinanciën op te dragen de nog onverkochte conventengoederen voor een deel onder het beheer van den thesaurier en voor een ander deel onder de administratie van den uitmaner der zoogenaamde stads kleine schulden te brengen; een maatregel dus, waardoor de afzonderlijke rentmeesters der conventengoederen zouden komen te vervallen. Den 28sten Maart deden gecommiteerden mededeeling van de wijze, waarop zij aan hunne opdracht voldaan hadden. Van de overgeblevene goederen waren door hen twee lijsten opgemaakt, „eene van de voornaemste posten en parcellen, die noch in wezen waren en bestonden in capitalen op de comptoiren, plechten, groote erfpachten en uitgangen” en een, bestaande uit „kleinigheden van thinsen, uitgangen, oudteigens, kleine erfpachten en diergelijke van weinigh soms”. De ontvangst van de goederen van de eerste lijst zou gebracht worden op het manuaal van den stadsthesaurier, die van de tweede lijst op het manuaal van den uitmaner der stads kleine schulden. En aan dit voorstel hechtte de Vroedschap hare goedkeuring.

Waren door de resolutie van 2 Mei 1674 de conventengoederen reeds stadsgoederen geworden, door den maatregel van 28 Maart 1707 werd hunne overgang aan de stad ook administratief nader voltooid. Van afzonderlijke rentmeesters, zooals die nog bij het besluit van 1674 waren voorgeschreven, is dan geen sprake meer: de inkomsten der voormalige conventengoederen smolten sedert geheel met die der stad samen.

U t r e c h t, Juli 1897.

STICHTELIJKE LIEDEREN
VAN LAURENS JACOBSZOOM REAEL,

MEDEGEDEELD DOOR

DR. JOH. C. BREEN.

Aan Reael's „Kinderlere”, onlangs naar het Gentsche handschrift door mij in dit tijdschrift afgedrukt, mogen zich de volgende liederen van zijne hand, aan hetzelfde manuscript ontleend, aansluiten. Zij ontstonden tusschen de jaren 1581 en 1591, toen hun dichter uit de ballingschap was teruggekeerd; doch al dagteekenen zij alzoo niet uit den eersten tijd der Reformatie, toch dragen de meeste nog den stempel van de onder het kruis geboren liederen. Wat Knipfer in zijn aardig boekje over „das Kirchliche Volkslied in seiner geschichtlichen Entwicklung” zegt: „Volksthum, Kirche, Schrift — damit ist das Fluszgebiet bezeichnet aus welchem die Lebenswasser dem Liede der Reformation zuströmen”, vindt ook hier zijne bevestiging.

Reael droeg zijn werk waarschijnlijk voor in de samenkomsten der oude Amsterdamsche Kamer „in Liefde Bloeiende”. Als lid dier Kamer stond ook hij onder den invloed van het streven naar taalzuivering; van daar dat bastaardwoorden, ofschoon niet verdwenen, bij hem minder talrijk zijn, dan dit vaak in de voortbrengselen der Rederijkers het geval is. Ook van de halsbrekende toeren, waarmede

dezen hun gerijmel meenden te moeten opluisteren, heeft de dichter zich onthouden. Ik meen dan ook wel te mogen vaststellen, dat wat hij leverde, ofschoon volstrekt geen hooge poëzie, tot het beste behoort dat door Rederijkers is gedicht. Natuurlijk doet den lezer uit later tijd het bezwaar onaangenaam aan, dat woord- en versaccent niet altijd samenvallen; een bezwaar dat ons trouwens ook nog in de eerste verzen van Hooft en Vondel hindert.

Men vindt hier een vijftal Kerst- en Nieuwjaarszangen, één Paasch- en één Pinksterlied, één Meilied, één Morgen- en één Avondzang, benevens drie uit het Duitsch overgezette gedichten. Dat ze niet enkel werden voorgedragen, maar ook bestemd waren om te worden gezongen, blijkt uit de opgave der wijzen, die boven de meeste is geplaatst. Aan Latijnsche kerkliederen ontleende de dichter de wijs van het oude „Dies est laetitiae” en het bekende „Christe, qui lux es et dies”. Verder volgde hij de wijzen van „Psalmen Dateni” en van „Psalmen Nievelts”. Als er bij het eerste „Nieuwejaer-liedeken” sprake is van „den 24sten uutterssen Psalm”, wordt evenzeer de berijming van Van Zuylen van Nyevelt bedoeld, waarvan in 1598 te Utrecht bij Salomon de Rop eene uitgave het licht zag ¹⁾. Eerst na dit jaar heeft Reael dus zijne liederen verzameld ²⁾. Evenals deze Psalmen meest op wereldsche wijzen gedicht zijn, stelde hij ook zijn Pinksterlied „op de voyse: Dat reed er een ridder uuyt jaegen”, en is het „May-liedt” op de wijs „Die May, die May, die May”.

Dat Reael's gedichten eenigen invloed hebben uitgeoefend is mij niet gebleken. Men zou allicht verwachten, dat de samenstellers van den bundel „Hymni ofte Loffsangen op de Christelijcke feest-dagen ende ander-sins”, die in 1615 namens de Utrechtsche Synode werd uitgegeven, van zijn arbeid zouden hebben gebruik gemaakt.

1) Zie Wackernagel, *Lieder der niederländischen Reformirten*, blz. 6.

2) Ook voor het lied dat Egbert Meindertsz, in 1568, in de gevangenis dichtte, en voor den klaagzang van Reael over den dood van dezen zijnen zwager wordt als wijze opgegeven „de 37e uuttersse Psalm”.

Als geestverwanten van Arminius hadden zij misschien kennis kunnen dragen van het bestaan van geschikte liederen van Arminius' schoonvader. Toch is dit niet het geval. Alleen heeft het referein van Reael's eerste kerstlied eenige overeenkomst met dat van den XIII^{en} Loff-sangh uit de Hymni.

Ten slotte vestig ik nog de aandacht op de vertaling van drie Luthersche gezangen. In 1585 bracht Reael achtereenvolgens in onze taal over het reeds uit 1523 dagteekend lied van „Luthers Asaph”, Paulus Speratus: »Es ist das Heil uns kommen her”; het niet minder bekende „Durch Adams Fall ist ganz verderbt menschlich Natur und Wesen” van Spengler; en ten slotte het geloofslid van Luther zelve: „Ein feste Burg”. Het feit, dat hij bij de vier strophen van dit laatste lied nog een vijfde voegde, waarin hij den Prins der Kamer toesprak, toont welk eene eigenaardige opvatting hij had van „translateeren”.

Met de elders ¹⁾ door mij medegedeelde stukken is thans het voornaamste van Reael's dichterlijken arbeid aan de vergetelheid ontrukkt.

A m s t e r d a m.

Een Liedeken op Corstijt te singen.

Syon, wilt nu ontwaecken,
 en vrolic maect geschal.
 Het sijn seer wonder zaecken,
 dien ic u zeggen sal.
 Een kindeken is ons gebooren,
 in Bethlehem.
 Sijn leer moeten wy hooren,
 nae der Propheten stem.

De maeget heeft ontfangen
 den Zoon van grooter waerd;

---

1) In het *Amsterdamsch Jaarboekje* voor 1897, blz. 48, en in mijn artikel over Laurens Jakobszoon Reael in de *Bijdragen voor Vad. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e Reeks, Dl. X, blz. 69.

ons voorvaeders verlangen,
 die sy nu heeft gebaert.
 Een kindeken es ons gebooren,
     in Bethlehem,
 des Duyvels rijk te stooren,
 nae der Propheten stem.

Jhesus es Hy gheheeten,
 de sijn volck verlost en vrijdt;
 Emanuël, nae Godts secreten,
 Godt met ons, t'aller tijt.
 Een kindeken es ons gebooren,
     in Bethlehem;
 in Hem sijn wy vercooren,
 nae der Propheten stem.

In Hem es oock te vinden
 veel wonders wijsheyts cracht.
 Als een vorst sal Hy vast binden
 des Satans groote macht.
 Een kindeken es ons gebooren
     in Bethlehem.
 't Cruys draecht Hy ons te vooren,
 nae der Propheten stem.

Goodts Geest sal eeuwich blyven
 waarheyts, cracht ende raedt.
 In Hem sal ooc beclyven
 Goodts vreeze metter daedt.
 Een kindeken is ons gebooren
     in Bethlehem.
 Hy draecht des Vaders tooren,
 nae der Propheten stem.

Sijn rijk sal heerlijk weesen.
 Dees Coonninck hoch geeert,
 over die heydens gepreessen
 Hy eeuwich doomineert.
 Een kindeken is ons gegeven,
 een soon tot onser baedt.
 Hy schenct ons allen tleven,
 diet met geloof aenvaet.

Sijn vleys laet Hy besnyden,
 opdat wy allegaer
 in sijn lyden verblyden,
 sterven die sonde swaer.
 Een kindeken is ons gegeven;
 een soon, door Godes raedt,
 verlost vant helssche beven,
 diet met gelooff aenvaet.

Hy laet hem oock tempteeren
 van den duyvelen zeer fel,
 om van ons af te weeren
 sulc vyandtlige gequel.
 Een kindeken es ons gegeven,
 ons broeder metter daedt;
 maer vry vant zondich sneven,
 diet met gelooff aenvaet.

Sijn victory is volkomen;
 in sijn bitteren doot
 doot, duyvel, hel benomen
 alle haer crachten groot.
 Een kindeken is ons gegeven,
 een soon vant Godtlic saet,
 ons, by den Vader verheven,
 diet met gelooff aenvaet.

Prince.

Dees Prins mocht niet bewaeren
 't graff, maer is opgestaen;
 tot zynnen Vaeder gevaeren,
 ons allen daer t'ontfaen.
 Dees Prins is ons gegeven,
 nae des Schrifturs gewach.
 In liefd wilt Hem aencleven.
 Sijn liefd het al vermach.

Liefde vermacht al,
 fecit anno 1581, den 24 D[ec].

Een Nieuwejaer-liedeken.

Op de voyse van den 24 uutterssen Psalm, beginnende „Tot
U, o Heer”; ofte op de voyse „Mijn hert, dat jaecht /
zeer onversaecht”

O mensch verblijt, / wie dat ghy sijt:
u Coonninc als nu es u gecoomen voort,
Goodts Zoon ter tijt, / gebenedijt;
te Bethlehem Juda, daer is sijn geboort.
De engellen singen met goedt accoort:
Godt heeft behaegen,
op aerden schoon, / in sijnnen Soon / (hoort deezen toon),
de ons sonden sal draegen;
vryen int nieuwe jaar, / te gaar, / ons plaegen.

In dit kint teer / is Godt de Heer
versoent over onsse grootte sonden quaet.
Uut liefde zeer / gheschiet dit meer
want vuyl en ellendich is al onsse staat.
Hy wil versoent sijn (dit is syn Raet),
uut louter genaeden.
Want Hem behaecht / dat dit kint draecht / tgeene ons plaecht;
en wil al onsse schaaden
op Hem int nieuwe jaar / zeer swaar / gaen laaden.

Dit Godt betrouet. / Ghy blijft gebout
op deezen hoecsteen, dit kint seer excellent.
't Gelooff behout: / Godt u anschout
in sijn suyverheyt; dit is het fundament,
waerdoor men alleen blijft Gode bekend.
Tot sijner eeren
't geloove goet / de hoope voet; / datwelc ook doet
sijn grootte toorn cesseeren,
int nieuwe jaar / sijn liefde klaar / vermeeren.

Dewijl dees helt / nu heeft gevelt
doot, duyvel en hel, en onsse vyanden al;
en wy verselt / sijn, en gequelt
met vleys ende bloet blijven int aartssche dal,
so laat ons Godt bidden, groot ende smal,

om sijns Geests gaaven.
 Dat wij vertreên / vleys ende been; / ons hert ic meen
 van eygenliefde schaaven;
 int nieuwe jaar / met dees blymaer / ons laaven.

Prince.

Prince wilt gaan / der liefden baan;
 mint Godt boven al, om deeze weldaet fijn.
 Verhuyert wilt staan / tot dienste saan
 uus naasten en draagen de gebreecken sijn.
 Want liefde vermacht al, tot elcken termijn.
 Tot liefd wilt spoeyen,
 u handt uutstrect, / want sy perfect / geheel bedect
 de sond', die in ons groeyen.
 Int nieuwe jaar, in liefden klaar, wilt bloeyen.

Liefde vermacht al.
 1583.

Een nieu Liedeken.

Op de voysse: „Ic ginc noch gister aavont, so heymelic [eenen ganc]”, ofte op de voysse van den 11 Psalm Nievelts.

O mensch, wilt u verhuegen
 in deezen nieuwen tijt.
 Verstaet hoe ghy sult muegen
 u zonden werden quyt,
 door Chrystum, die u heeft verlost
 van doot, duivel en helle.
 Dat heeft sijn bloet geest.

De Satan was gevallen
 van Godes claer anschijn;
 waernae hy in ons allen
 gebracht heeft dootsfenijn.
 Want hy Evam deedt sondgen drae.
 Dat ons is angeervet
 wij dagelicxs volgen nae.

Godts oordeel is gecoomen
 over de zonden quaet.
 Wy mosten int verdoomen;
 daer was geen beeter staet.
 De zond brocht ons in dees elendt:
 van Godt heel afgewezen
 te woonnen ints duivels tendt.

Maer Godt, uut grootter minnen,
 de heeft Adam gesocht;
 en deed hem daer bekinnen,
 hoe dat hy was geonocht
 an duivel, doot en helssche gront.
 Om Adam te vertroosten
 gaff Hy hem sijn verbont:

„Het Vrouwenzaet gepreezen
 zal pletten uws vyants hoofd.
 En zult werden geneezen,
 soo ghy daeraen ghelooft.
 Dat zal weezen Chrystus alleen,
 daer Ic ben in versoennet;
 in Hem, en anders geen”.

Omdat wy souden kennen,
 siet, deezen onssen val,
 heeft Godt ons willen zennen,
 te overtuygen al,
 sijn wet, de ons sijn wille seyt.
 De die can onderhouden
 verwerft sijn zalicheyt.

Maer de wet heeft verlooren
 sijn cracht in onssen vlees.
 Daer was niemant gebooren,
 de gehoorsamheyt bewees.
 Onmachtich waerrren wy al te saem,
 om Godts weet te volbrenghe,
 gevonden onbequaem.

Daerom moest Chrystus coomen,
 uuts Vaders ewigen troon.

't Vleys heeft Hy angenoomen,
 geworden Marien zoon;
 opdat Hy conde lyden veel,
 des Vaders toren draegen,
 over onsse zonden heel.

Ten achtste dach besneeden,
 sijns lydens eerste last,
 gevangen, gecroont, bestreeden,
 ant cruys genagelt vast,
 Hy sprac: „het wert nu al vervult;
 ter hellen moet ic daelen,
 en betaelen uwe schult”.

't Graff mocht Hem niet bewaeren,
 maer Hy es opgestaen,
 ten heemel opgevaeren,
 om ons aldaer t' onfaen.
 Sijn Geest heeft Hy gesunden hier,
 de ons ter waerheyt leydet,
 en verquict al ons dangier.

Dewijll Chrystus de Heerre
 dit alles heeft volbracht,
 so sy dit onsse leerre,
 te roeppen dach en nacht:
 „O Heer, u doot mijn leeven is;
 ic cant U toevertrouwen,
 door uwen Geest gewis”.

U hoop laet niet faelgeerren,
 al is u vleys noch oranc.
 Acht niet Satans tempteerren,
 al wacht de Heer wat lanc.
 Staet vast opt woort der gnaden soet:
 „Wie My gelooft sal blyven
 ewich in mijn behoet”.

„Daerom wilt niet vergeeten
 den armmen by te staen,
 met cleeren, dranc en eetten;
 en wandert der liefden baen.

Daeraen zal men bekennen wijdt,
 dat Ic u heb geleeret
 en ghy mijn jongers sijdt”.

Prince.

O princelicke ¹⁾ Chrysten,
 in liefd bloeyende voort,
 strijdt tegens ²⁾ Satans listen,
 in liefden hout accoort.
 Liefde vermacht al, tot uwer baet.
 Van liefde wilt niet scheyden;
 want liefde niet vergaet.

Liefde vermacht al,
 fecit anni 1583 den 25^{en} Decembris.

Een Nieuwejaerslied.

Op de voysse van den 105 Psalm Nievelts, ofte: „Een aerdich
 vroucken heeft my gewondt int hertte, daer sy” enz.

Looft Godt den Heere, ghy heydennen wijt;
 want u verlosser, die compt u voort,
 Chrystus, Goodts Zoonne gebenedijt,
 compt u besoecken al nae zijn woort.
 Van een maecht reyn, te rechtter tijt,
 zeer wonderlic is sijn geboort.
 Wie can die vertellen?
 Dees misterie mellen?
 O Chrystenschaer,
 't vleesch heeft Hy angenoomen,
 voor u te gaer,
 om die doodt te verdoomen,
 int nieuwe jaer.

1) Als andere lezing staat op den kant: liefelicke.

2) " " " " " " " : met liefde schuut.

Met zulcke liefde heeft u Godt vereert,
 dat Hy sijn Zoonne niet heeft gespaert.
 Voor u heeft Hy Hem ter doot verneert.
 Wie heeft toch meerder liefde verclaert?
 Satans cracht heeft Hy gemineert,
 dat ghy voor Hem sijt onbezwaert.
 Dies wilt u verblyden,
 met Hem u vleysch besnyden.
 O Chrystenschaer,
 blijft niet der sonden slaeven,
 maer wilt voorwaer
 die zond met Hem begraven,
 int nieuwe jaer.

Ghelijc wy alle gestorreven sijn,
 door Adams sond, den ewigen doot;
 alsoo maect levendich dit kindekijn,
 verlost ons armen, cleynde ende groot.
 Des doots prickel gebroocken fijn,
 de hel van sijn crachten gebloot.
 Hy heeft zonder faelen
 voor ons willen betaelen,
 o Chrystenschaer,
 voldoen voor onsse sonden,
 voor ende naer,
 door sijn bloedighe wonden,
 int nieuwe jaer.

Aenbidt dit Kint met hert ende gemoedt,
 want Hem alleen comt die eerre reen.
 Voor u gecruyst in der liefden gloedt,
 sijns Vaeders tooren draecht Hy alleen.
 Tot Santten noch Santinnen spoedt,
 want sy en geven hulpe geen.
 Alleen tot Hem wilt keeren,
 sijnnen naem ter eerren.
 O Chrystenschaer,
 verlaet u vrembde gooden,
 al valt het swaer.
 Leert dit uut sijn geboden
 int nieuwe jaer.

Prince.

Offert u gaeven deese Prince teer.
 Voor u in armoed leyt Hy vercleent.
 Zijn armmoede brengt u rijdomen meer.
 Den armmen deelt van dat Hy verleent;
 wendt niet u ooch van haer verseer:
 sy sijn van u vleyssch en gebeent.

Opdat ghy moocht hoorren:
 „Besit mijn uutvercooren,
 o Christenschaer,
 dat rijk (groot ende smal)
 van mynen Vaer.
 Mijn liefde vermacht al,
 int nieuwe jaer.”

Liefde vermacht al,
 fecit opt jaer 1585.

Een Liedeken, op Chrystijt te singen.

Op die voise: Dies est letitie in hortu rosali.

't Es huyden een dach van vruechden groot
 voor alle creatuurre; ¹⁾
 want Chrystus uut sijns Vaders schoot,
 boven de natuurre,
 es van een maechdeken reyn gebooren,
 voor ons die waerren heel verlooren;
 Godt ende mensch te gaeder;
 twee natuierren in één persoon,
 opdat Hy conde lyden schoon,
 voor ons voldoen sijn Vaeder.

Dit heyllige, dat gebooren es,
 sal Goodes Soonne heetten;
 sonder sond Hy vercooren es;
 daeruit wy sullen weetten,
 dat op aerden geen mensch so groot

1) Als andere lezing staat op den kant: Dus danct Godt tdeezzer ure.

conde geneezen onsse noot.
 Want Godt heeft welbehagen
 alleen in dit cleyn kindeken teer,
 en wil versoent sijn altijd meer
 in Hem, die 't al can dragen.

Door Adams ongehoorsaemheyt
 es over ons gecomen
 doot, duivel, hel en alle leyt;
 mocht niet wech sijn genomen
 dan door gehoorsaemheyt alleen
 van Chrysto. Dit reyn kindeken cleen
 es gehoorsaem bevonden.
 Gehoorsaem totter doot was Hy.
 Maect ons van alle sonden vry,
 door sijn bloedighe wonden.

Soo zeer heeft Godt de werlt bemint,
 dat Hy de heeft geschoncken
 Jhesum Chrystum, sijn eennich kint.
 Dies laet u hert ontfoncken,
 dat ghy gelooft in sijn weldaet.
 Hy es alleen dat vrouwenzaet,
 diet serpent heeft vertreeden.
 De duyvel, doot, hel en sijn cracht,
 de heeft Hy heel t' ondergebracht.
 Besit u siel met vreedem.

Prince.

Laet nu dees Prins vallen te voet
 en dancken alle staeten;
 offerren Hem goudt, wierrooc goet
 hier in sijn leedemaetten.
 Dees liefd wil met liefd sijn betaelt,
 maer niet voldaan, — Paulus verhaelt —
 sult int geloof beclyven.
 Want siet sijn liefde vermacht al,
 die ons euwich verblyden zal,
 in liefd bloeyende blyven.

Liefde vermacht al,
 fecit anno 1589, den 12 Decembris.

Een Phaesch-liedt.

Op de voyse van den 16. Psalm Dateni.

Chrysten, op dit Phaeschfeest verhuecht u zeer.
De zalichmaeckende Goodts genaeden
verschijnt ons nu in Chrysto onssen Heer,
de om ons sond met den doot was belaeden.
Maer glorieus es Hy huyden verreezen.
Dies willen wy doot, duyvel noch hel vreezen.

't Onderwijst ons, dat wy godtvreezende
de werrelt met al haer begeerlicheeden
versmaden zullen, redelic weezende,
matichlic en rechvaerdichlic, met reeden,
voor onssen Godt, met onsse naesten leeven,
verwachtende Goodts heerlicheyt verheeven.

Weet, dat ghy door den doop begraven sijt
in Chrysti doot; wilt ooc met Hem verrysen;
in een nieu leeven wandelen altijt;
Godts heerlicheyt in goede wercken prijssen.
En dat ghy sijt der sonden eens gesturven,
nu Gode heeft in Chrysto u verwurven.

Daerom leght af de luegennen, en spreect
die waerheyt, ygelic met sijnnen naesten.
In tornicheyt u zelven niet en wreect;
bitterheyt, gramschap, lasteringh ten quaetste
vergeef elc een: ghy sijt malcanders leeden,
van Godt in Chrysto geroepen tot vreeden.

Ghy sijt schuldenaers, broeders, niet den sondt
om nae den vleesch in sijn wellust te leeven.
Die nae 't vleesch leven sterven nu terstondt,
maer die 't vleesch doên, wil Godt genade geeven.
Wandelt eerbaer, in 't licht, tot Godes eerre,
nuchtteren, stil; wacht u voor valssche leerre.

Prince.

Prins, houdt Phassoha niet int oude zuyerdeech,
maer in waerheyt en gerechtlicheyt meede.

Elc een den ouden zuyerdeecem uutveech,
werde vernieut door Goodts Geeste tot vrede;
in liefd bloyende, u naesten geryven.
Liefde vermacht al, de eeuwich zal blyven.

Liefde vermacht al,
fecit anno 1589, op Phaesschen, den 1 Aprilis.

Een nieu Liedeken,
gemaect op den Pinxsterfeest.

Op de voyse: „Dat reeder een ridder uuyt jaegen”.

Wilt nu doch den Pinsterfeest vieren,
soo u u Heere gebooden geeft;   Exod. 23; Deut. 16.
en offeren Hem met goë maenieren
voor die vruchten, die Hy u tot nootdruft geeft.
Dats uuytter herten en uuytter nieren
dancken voor 't geene op aerden leeft.

Die oly en cooren doet wassen,
om u te voeden allegelyc.
Die appenkens an den boom wel passen;
die wijngaert geeft druyven overrijc;
die roge en tarruwe die wy brassen
voor ons doet spruyntten al uuytten slijc.

Die coeyen int grasken gaen weyen;
die ossen en schaepen, de werden vet;
die voogelkens hem seer wijt verspreyen;
elc heeft hem by sijn gayken geset;
die bloamkens wel ruycken, en 't hert verfreyen,
die crygen haer cleuren seer schoon te met.

Van 't eerste van uwe vruchten   Exod. 15.
deelt meede dengeennen, die dat behoeft;
van honger en dorst sy tot u suchten,
in armoed en elendt sijn zeer bedroeft.
Die groote noodt doet haer tot u vluchten.
Bewijst die liefde, niet langer toeft.

Uuyt gantsser vrywilliger herten Exod. 16.
 deelt weedu' en weesen u overschot.
 Den vreemden troost meed' in sijnnen smerten,
 soo u nu leert die Heer Sebaot;
 verlaetende voort des Satans perten :
 dit is van deesen feest het slot.

Prince.

Prince wilt soo 't Pinsterfeest eeren,
 dat Godt u vruchten wel wassen doet,
 daermeede ghy 'tjaer u moocht erneeren,
 u oghst vermeerdren met overvloet.
 Hy sal sijn seegen tot u keeren ;
 u houden eewich in sijn behoedt.

Liefde vermacht al,
 fecit anno 1585, op Pincxteren.

Een May-liedt.

Een liedeken op de voyse: „Die May, die May, die May”.

Laet ons de May ontfangen,
 met groote danckaerheyt —
 des winters swaer verstrangen
 door haer vertreeden leyt —
 en prijssen Godt ints hemels tröon,
 de ons dees vruecht bereyt.

Des winters cortte daegen,
 haegel en coude snee,
 de vorst, de ons ginc plaegen,
 de stormen uuter zee,
 door deezen soetten Mays virtuist
 sy sijn verdweennen mee.

De May, de brengt ons bloemen,
 verhuecht dat herte mijn.
 Belaeden sijn de boomen
 met groenne blaytkens fijn.
 Dat velt brengt vrucht in overvloet:
 't moet onse voetster sijn.

Die bloemkens sijn met clueren
verciert, zeer hups en fray,
(’t en mach geen Prins gebuerren)
in alle fijn geray.
Siet, hoe die Heer hier booven
verciert dees coelle May.

Die vogelkens die paeren
en singghen Godt den Heer.
Die schaepkens die vergaeren;
die vischkens in dat meer.
En ellic brengt sijn vruchten voort,
en al tot ’s menschen eer.

O edel mensch verheeven,
neempt uwen tijt toch waer.
In u beroep wilt leeven,
al valt het u wat zwaer.
Want al is de wintter noch so stuier,
de May, de vollicht daer naer.

Soo wilt doch hieruut leerren:
des wintters duyster nacht
dat es de Wet des Heeren,
daerdoor de zonde wracht,
de u bracht in der hellen;
want ghy ’t gebodt veracht.

Maer Godt uut sijn genaeden,
schenct u uuts hemels tent
Chrystum, en heeft gelaeden
u sondt, an ’t cruys geprent;
en gewerdden uwe Mayeboom,
in liefd bloyende jent.

Prince.

De doot moest dees Prins lyden
voor ons, groot ende smal;
sijn doot ons doot bestryden;
verloost van Adams val.
Sijn liefd heeft Hem gedrongen;
want liefde vermacht al.

Liefde vermacht al,
fecit op May 1586.

Een Morgenliedt.

Op de voysse van den 54 Psalm Nievelts, ofte: „Wy willen
de May ontfangen”.

O barmhertige Vaeder,
wy dancken uwe genaed,
dat Ghy ons allegaeder
bewaert hebt, vroech en spaed,
dat wy niet sijn gebleeven
in grootte duysterheyt;
maer hebt de son gegeeven,
de verdriift ons herttenleyt.

Alsoo Ghy nu, o Heerre,
den dach hebt laten opgaen,
bidden wy U nu zeerre:
Wilt ons voortaan bystaen,
en onssen geest verstercken
met uwen Heylligen Geest.
Schuylt ons onder sijn vlercken;
ons vyanden maect bevreesst.

Die rontsom ons gaen tierren
als krijsschende leeuwen fel,
leerren in alle maenierren
om ons te brengen ter hel.
In Hem geeft ons victory,
wiens heylligen dat sijn wy.
Wy blyven in sijn glory,
de Hy ons gecocht heeft vry.

Opdat wy ons verneerren;
in u liefd leeven stil;
en al wat wy hanteerren,
dat dat tot dienste vil
voor onssen eevennaesten
(daerin u eerre bestaet),
met uwen Geest wilt haesten;
ons verlossen van alle quaet.

Soo sullen wy verwerven
van uwe milde handt,

in leeven ende sterven,
 dat Ghy ons behoedt voor schandt.
 Ons hert en onsse oogen,
 de nemen tot u haer keer.
 Ons siel en ons vermoogen
 nu singghen u loff en eer.

Vergeeft al ons misdaeden,
 om Chrysti wille alleyn.
 In Hem toont ons genaeden.
 Want wy bekennen seer pleyn,
 dat wy leggen versoncken
 ints Duyvels stricken hier.
 U Geest laet ons ontfoncken;
 ons troosten in dit dangier.

Wilt onsse hertten verlichtten.
 Red ons van duysternis swaer,
 dat wy ons naesten stichtten
 met een goedt leeven eerbaer.
 Wilt stierren onsse ganggen,
 in onse blintheyt groot;
 dat wy altijd anhangen,
 U vertrouwen alleen ter noot.

Die Ghy hier hebt vercoorren
 tot leeraers van u Woort,
 dien geeft u Geest te voorren
 dat sy 't recht leerren voort,
 en ons, u schaepen, weyden,
 ons siellen bewaerren fijn
 voor de ons willen scheyden
 van U, en verleyders sijn.

Prince.

Die Princen hier op aerden,
 de Ghy hier hebt gestelt
 justity te aenvaerden —
 laet ons onder haer geweld
 u Woort suyver bekennen,
 dat Ghy sijt dat hoochste goedt,

daerin al onsse sinnen
en ons hert verhuegen moet.

Liefde vermacht al,
fecit anni 1591 den 1 Septembris.

Een Avondliedt.

Op de voyse: Chryste, qui lux es et dies.

Barmhertich Godt en ewich licht,
door uwen Geest ons hert bericht,
dat wy in 't licht leeven altijd;
ons van de duysternis bevrijt.

Naedien Ghy hebt geordonneert
den dach tot arbeyt, en gekeert
den nacht tot rust voor ons lichaem;
maect ons tot rusten, Heer, bequaem.

Onse slaep wilt versorgen, Heer,
dat de geschied tot uwer eer;
opdat elc an siel ende lijf
ombevleekt voor u ogen blijf.

So mogen wy den arbeyt groot
verdraegen; en ons daglicx broot
verdiennen, als Ghy segnen wilt
ons arbeyt, door u gaeven milt.

Verlicht d'oogen onses verstants.
Bedwinght de list onsses vyants,
dat hy ons niet in sijnnen stric
vang en ons bederff ewichlic.

Staet ons, Heer, by met uwen Geest,
dat wy getroost sijn, altijd meest
stryden tegen vleysch ende bloet.
Door Hem ons ooverwinnen doet.

Geeft dat wy hier met lijdsaemhey
de ur, die Ghy ons hebt bereyt,
verwachten in dit aertsse dal,
als siel van lichaem scheyden zal.

Ghy, de verdriift der sonden nacht,
over ons waect door Geestes cracht;
dat licht uws Goddelijcx anschijn
laet ons altijt verlichtten fijn.

Wy armme sondaers kennen vry
dat wy gezondicht hebben Dy,
ons leven lang, oock deesen dach:
dat u genaed vergeeven mach.

Wy bidden u Godlijcke cracht:
gelijck Ghy bedect deezen nacht
de aerdt met duysterheeden stil,
so doet ons sondt, om Christi wil.

Prince.

Princlijske Heere Sebaoth,
o bermhertich ewwiche Godt,
deur u liefde Ghi al vermuecht,
daerdoor ons hert es zeer verheucht.

Liefde vermacht al,
fecit anno 1591, den 11 Augusti ¹⁾.

Een geestelick liedt
van den chracht des wets ende der genaeden.

Ghemaect by Paulum Speratum, ende
nu ghetranslateert int Neederlants gedicht par
Laurens Jacobszn.

Ons heyl comt ons van Godt den Heer,
uuyt gnaed, om Chrysti willen.

---

1) Het hier afgedrukte Avondlied komt in het handschrift twee malen voor. Bij de tweede lezing volgt het 8e vers op het 1e.

Die wercken helpen nimmermeer
 om Goodts tooren te stillen.
 't Gheloeff siet Jeesum Christum aen,
 die heeft genoeg voor ons gedaen.
 Hy is die midler werden.

Wat ons Godt in de wet ghebidt
 niemant volbracht waerachtich;
 daer bleec ons crancheyt als een riedt;
 ontstac Goods tooren crachtich.
 Het vleesch verhindert toch die geest,
 gevordert van Goods wette meest.
 Het was met ons verlooren.

Daer was een valsche waen ooc by:
 Godt had sijn wet gegeven,
 recht off wy mochten selven vry
 nae sijnen wille leeven;
 die doch niet es dan een spiegel klaert,
 die ons verthoont die sondigh aert,
 in onssen vleesch verborgen.

't En stont ooc niet in 's menschen macht
 dieselfdt aert te verlaeten.
 Al wert het die versocht met cracht,
 die sondt wast boven maeten.
 Der huychlaers werck Godt hooch verbannt;
 want toch het vleesch der sonden schant
 altijd was aengebooren.

Noch most die wet weesen volbrocht,
 off wy waeren verdurven.
 Daerom heeft ons Godts Soon besocht,
 die selfs mensch es gesturven.
 Hy heeft die wet voldaan, certeen,
 des Vaeders toorn gestilt alleen,
 die over ons ginc allen.

Als nu de wet heel es voldaan ¹⁾
 door Christum, onsen Heere,

---

1) Variant: Is nu geheel volbracht de wet

soo sal een vromer Chryst verstaen ¹⁾
 des glovens rechte leerre:
 niet meer dan lieve Heere mijn,
 dijn doot laet mijn dat leeven sijn;
 Ghy hebt voor my betaelet.

Daeran ic geennen twijffel draech;
 dijn Woort can niet bedriegen.
 Nu seght Ghy dat geen mensch versaech.
 Dat sult Ghy nummer liegen.
 „Wie werdt gedoopt en an My gelooft,
 denselven is den heemel gecooft,
 dat Hy niet werd verlooren”.

Hy es gerecht voor Godt alleyn,
 die deesen geloove vaetet.
 't Ghelooff geeft ons van hem een scheyn,
 soo hy die wercken niet laetet.
 't Gelooff baert liefde tot sijn Got
 en dient sijn naesten; dit ist slot.
 Dits werc een[s] herbooren Christen.

Die zondt werdt door die wet becant,
 en slaet die conscienty needer.
 Dat Evangely comt te hant,
 en sterct den sonder weeder;
 en spreect: „comt door dat cruys tot my;
 die wet en brengt geen rust voor dy,
 met alle sijnne wercken”.

Die wercken coomen gewisselijc voort
 uut een geloovich herte;
 verlossen niet nae Goodes Woort
 ons van der hellen smerte.
 't Ghelooff dat maect alleen gerecht;
 de wercken sijn des naesten knecht,
 daerby wy 't gheloove mercken.

Die hoop wacht nae de rechte tijt,
 op Goodts Woort en toesaegen;

---

1) Variant: so sal een Chryst verstaen te met

als dat geschien sal met jolijt
 set Godt geen gewisse daegen.
 Hy weet wel alst ten besten ist.
 Hy bruyct an ons geen arch off list;
 dat moet men Hem vertrouwen.

En off u vleesch contraery waer,
 u hoop laet niet faelgeeren.
 Want Godt maect het niet openbaer,
 als Hy 't int goedt wil keeren.
 Op sijn Woort vast u hoope stelt;
 en off u vleesch daerteegen quelt,
 wilt door 't gelooff verwinnen.

Godt, Vaeder in den hoogen troon,
 wilt doch met genaede volenden.
 Om Christi wil, dijn lieven Soon,
 dijn Heylgen Geest wilt zenden.
 U werck in ons begonnen leyt,
 ter eeren uwer maegesteyt.
 Dat geheylicht werde u naeme.

U rijc toecoom; u wil op aerdt
 geschie, als in 's heemels troonnen.
 Dat daegelijcx broodt ons hyden gewaert.
 Wilt onse schult verschoonnen,
 gelijc wy onse schuldtnaeren daen.
 Laet ons niet in temptacy staen.
 Vrijt ons van den quaeden. Aemen.

Liefde vermacht al,
 translateerdent in April 1585.

Een geestelijc Liedt
 van de veflossinghe des menschelicken
 geslaches.

Gemaect door Lasarum Spengeler, ende nu getranslateert in
 Neederlandts gedicht per L. J.

Door Adams val es gants verderft
 menslic natueir en weesen;

welk fenijn op ons es geeft,
 dat wy niet conden geneesen
     sonder Goodts troost,
     die ons verloost
 heeft van den grooten schaeden,
     daerin die slangh
     Evam besprangh,
 Goodts toorn op haer te laeden.

Als die slangh Evam had gebracht,
 dat sy was afgevallen
 van Godes Woort, 't welc sy veracht,
 daerdoor sy in ons allen
     gebracht den doot,
     soo was nu noot,
 dat ons Godt ooc most geeven
     sijn lieven Zoon
     der genaeden troon,
 daerin wy mochten leeven.

Glijc wy al door een vreemde schuldt
 in Adam sijn gestorven,
 soo es ons nu een vreemde huldt
 van Christo vry verworven.
     Gelijc wy al
     door Adams val
 in der hellen versmooren,
     soo heeft die Heer
     in Christo weêr
 vernieut dat was verlooren.

Soo Hy ons nu sijn Soonne geeft,
 doe wy vyandt noch waeren;
 die voor ons heeft ant cruys gecleeft,
 geleên, ten heemel gevaeren;
     daerdoor wy sijn
     van doot en pijn
 verlost, soo wy betrouwen
     in deesen; siet
     wat Godt gebiet.
 Wie wil voor sterven grouwen?

Hy es de wech, dat licht, die poort,
 dat leeven en die waerhey;
 des Vaeders raedt en eewich Woort,
 gegeven 't onsser clærhey,
     in onsser strijt,
     tot 's duyvels spijt,
 an Hem vast te gelooven.
     Daerom en sel
     duyvel noch hel
 ons uuyt sijn handen rooven.

Die mensch es godloos en vervloect,
 sijn heyl is hem noch veere,
 die troost an eennen mensche soect,
 en niet by Godt den Heere,
     maer die hem stelt
     een ander helt,
 buyten Goods Zoon alleene;
     die es bereyt
     te sijn verleyt
 in 's duyvels stric onreene.

Wie hoopt in Godt en Hem vertrou,
 die en comt niet tot schanden;
 en wie op deesen hoeceen bout,
 off hem ooc quam voorhanden
     veel ongevals
     en druc van als,
 soo en sal hy niet vallen;
     maer getroost meest
     blijft door Goods Geest,
 met Goodes kindren allen.

Ic bid U, Heer, uuts hertsen grondt,
 Ghy witt niet van mijn weeren
 dijn heylich Woort uuyt mijnnen mondt;
 soo sal my niet verveeren
     mijn schuldt en schaed.
     In u genaed
 sal mijn vertrouwen blaecken.
     Wie nu daer plaen,
     vast op blijft staen,
 die sal den doot niet smaecken.

Mijn voeten is dijn heylich Woort
 een brandende lucerne,
 een licht, dat mijn den wech wijst voort.
 Soo deese morgensterne
     in ons opgaet,
     soo haest verstaet
 die mensch Goods gaeven noopen¹⁾,
     die Goodts Geest reyn,
     belooft certeyn,
 dien die daerin can hoopen.

Liefde vermacht al,
 translateerdent in Aprili 1585.

Een nieu Liedeken.

Op de voyse als het begint.

Een vasten burch es onsse Godt,
 een goedt gheweer en waepen.
 Hy helpt ons vry uuyt aller nodt,
 die ons nu gaet bedraepen.
     De duyvel van der hel,
     met den paeus, sijn gesel,
     zeer sterric in rustingh sijn,
     met haer helssche fenijn;
 op aerd es niet haers gelijcken.

Ons macht de waer haest uuytgeblust,
 wy waeren drae verlooren;
 Hy comt voor ons wel toegerust,
 de Godt selfs heeft vercooren.
     Vraecht ghy nae sijnnen naem,
     Jesus Christus bequaem.
     Sijn vyandt velt Hy neêr.
     Daer es geen ander Heer.
 Dat velt moet Hy behouden.

1) Misschien: oopen. In het Duitsch staat: die hohen Gaben.

Of al de werrelt vol duyflen waer,
 en wouden ons opslucken,
 soo vruchten wy ons niet een haer ;
 ons werc sal wel gelucken.
 De oude boose slangh,
 al maect hijdt ons wat bangh,
 hy crenct ons niet een sier.
 Hy moet int helssche vier.
 Met een woort can hem Godt schenden.

Godts Woort sy sullen laeten staen,
 en blyven 's duyvels slaeven.
 Hy es by ons nu op den plaen,
 met sijnnen Geest en gaeven.
 Neemen sy ons dat lijff,
 goedt, eer, kindt ende wijff,
 laet sy vaeren daerhin,
 sy hebbens geen gewin :
 Godts rijk moet ons doch blyven.

Prince.

Prince, bidt Godt den Vaeder altijt,
 dat sijn rijk moet toecoomen,
 op aerden als in heemel wijt ;
 's paeus rijk werdt wechgenoomen.
 Opdat mach sijn becant
 Godts Woort door 't gantsse landt ;
 de spijs der sielen goedt
 verquict sin en gemoedt.
 Wat mijn Godt wil moet werden.

Liefde vermacht al,
 versit (*sic*) anno 1585.

DE ZEVEN GETIJDEN IN DE PAROCHIEKERK TE ALKMAAR,

DOOR

C. W. BRUINVIS.

Van de zeven-getijden in onze oude stadskerken schijnt weinig bekend te zijn. De hoogleeraar Moll zegt er in zijne „Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming” niet veel van; hij verwijst alleen naar de „Beschryvinge der stad Delft” van D. E. van Bleywijck. Andere stedeboeken, die wij nasloegen, zwijgen er over. Het schijnt ons toe, dat de overblijfselen van koorgestoelten in vroegere parochiekerken, waaraan geen kapittelheeren verbonden waren, tot de veronderstelling mogen leiden, dat die kerken collegiën van getijdenheeren bezaten. Wij achten het daarom van belang mede te deelen, wat wij omtrent de zeven-getijden in de parochiekerk te Alkmaar gevonden hebben.

Reeds in 1429 en '30 vinden wij te Alkmaar eene bezitthebbende corporatie voor het koorgezang in de parochiekerk, genoemd „de gemeene gezellen van het koor”. In eerstgenoemd jaar verkochten deze met den cureit der kerk Volpert Scult en met Jan Harken, priester en memoriemeester, aan het jonge hof een ten noorden daarvan gelegen erf, in het volgend jaar met denzelfden Jan Harken, als memoriemeester, een halve schuur met een

half erf aan de Achterstraat en een huis aan de Laet, strekkende achterwaarts tot der stede vest. Wij gissen, dat die gezellen bestonden zoowel uit ondergeschikte geestelijken als uit leeken, die, beurtelings met den priester aan het altaar, de zangen behorende tot de bediening der mis en de z.g. loven aanhieven.

Het gebruik van sommige kloosterorden en van kanuniken van cathedrale en collegiale kerken om de aan ieder geestelijke, sedert diens ordening tot het subdiaconaat, voor 7 dagtijden voorgeschreven gebeden en stichtelijke lezingen ¹⁾ gezamenlijk in het kerkkoor, ten deele zingende, te verrichten, vond in het midden der 15de eeuw navolging in parochiën, waar hiervoor het noodige personeel te vinden was. Alzoo te Delft, omstreeks 1450, zoowel voor de S. Ursula- als voor de S. Hippolytuskerk. Van Bleiswijk deelt vrij uitvoerig het aangaande laatstgenoemde kerk bepaalde mede, waaruit blijkt, dat de schoolmeesters met de kinderen op heilige avonden te vesperen en op heilige dagen te metten, ter misse en ter vesperen aan den zang moesten deelnemen, (wat vermoedelijk te voren ook reeds gebruikelijk was ten aanzien van de graduaalverzen en het halleluja bij de bediening der mis). Voegen wij hier nog bij, dat zeven-getijdenmeesters benoemd werden om de beheerders van het koor aan te stellen, de ontvangsten en uitgaven te beheeren en dagelijks, uitgenomen eenige hoogtijden, na de primen een mis te laten doen voor allen, die de nieuwe instelling door giften of makingen zouden bedenken; en dat in 1486 getijdenmeesters der S. Ursulakerk door de milddadigheid der gemeente in staat werden gesteld, ook 's wekelijks vier lofgetijden te doen zingen op de vier eerste dagen der week, — dan zal te duidelijker zijn wat wij uit Alkmaar ten deze hebben mede te deelen.

---

1) Vervat in het „breviarium”, d. i. een „brevis compendium” van de H. Schriftuur (o. a. alle psalmen), van de kerkvaders en de heiligenlevens, bestaande uit 7 groote afdeelingen, de canonische uren of getijden, zijnde de metten met lauden, prima, tertia, sexta, nona, vespers en completen.

Volgens eene door Simon Eikelenberg overgeschreven oude aantekening, bevestigden schout, burgemeesteren en schepenen den 18 Mei 1456, bij consent van de vroedschap, de instelling van de canterije der H. Zeven-getijden, „die eerlijk onder vrou Godes baginen ende dagelycx in der Heylige kerke gehouden worden,” en schonken zij daaraan: 1°. de kosterij met alle daaraan verbonden voordeelen, aan te tasten na het overlijden van Gerrit den koster; 2°. „die maegden steel”, terstond aan te tasten, behoudens dat vrouw Elmij, zoolang zij leefde en er bekwam toe was, zou mogen houden 20 of 25 maagden; 3°. tot wederzeggen van den schout metten gerechte 20 beiersgulden 's jaars, welke de 3 begijnhoven in vergoeding hunner in 1430 bekomen vrijdom van accijns aan de stad te betalen hadden. Deze giften en wat er verder gegeven of besproken zou worden, mochten nimmer komen aan de priesters der kerk of aan de stichters der zeven-getijden, maar moesten beheerd worden door 33 notabele getijdenmeesters, jaarlijks op Goeden Vrijdag te benoemen. Wellicht moet voor 33, al schreef Eikelenberg dit getal in letters, gelezen worden 3 en voor het onverstaaubare maegden steel „maechden scoel”.

De giften — Dirk Sijmons., zoon van Claes Corf, vermaakte bij zijn testament van 4 April 1510 12 rijns-guldens, Guert Jan Tamisd. bij dat van 16 October 1564 f 50 — zijn in de voor Alkmaar zoo schadelijke jaren in het laatst der 15^e en het begin der 16^e eeuw blijkbaar niet ruim genoeg geweest, om nevens de toegestane inkomsten het voortbestaan der kerkmuziek te verzekeren, althans in 1525 gaven getijdenmeesteren de overheid kennis, dat de vruchten der gegeven en nog dagelijks gegeven wordende goederen onvoldoende waren om hunne taak te blijven vervullen. Burgemeesteren, schepenen en rade, „zeer geafficeert totter godtlijcker dienst te vermeerren”, stonden daarom bij nog voorhanden brief van den 18 Juli, zoolang de muziek in stand werd gehouden, daarvoor af de voordeelen van den accijns op den brandewijn (in 1537 was de opbrengst f 19).

Over het bezigen der scholieren tot behulp bij den kerkzang vinden wij het volgende. Onder de verplichtingen, den in 1537 van Wezel beroepen rector Johannes Hovingius opgelegd, behoorde ook het toezicht op het koor. Den 24 Mei 1559 machtigde de vroedschap burgemeesteren om Nicolaas Vorstius aan te nemen tot het onderwijzen der „quintani” op ’t hoogeschool, mitsgaders meester Jacob voor ’t lageschool en nog een ander getijdenheer om ’t koor aan eene zijde te bewaren, alles zoo na als burgemeesteren tot wederzeggen zouden kunnen accordeeren. Den 12^{den} Juni werd voorts besloten, dat alle leerlingen, boven in ’t hoogeschool gaande, te koor zouden zingen. In de bewaard gebleven uitvoerige instructie van hetzelfde jaar voor Vorstius werd o. a. bepaald: 2. „Dat dye rector met zijn adjuncten gehouden sullen zijn, eerst „Veni Sancte Spiritus” gezongen wesende, van ses tot acht vren alle daechs lesse te doen elcx int zijne, te weeten van half Maert tot Alderheyiligen, vuytgenomen hoichtijden als men metten singt, ende sonnendaechs ende heyligedaechs een vre smorgens, te weten van zeuen tot acht vren”; 4. dat heer Cornelis Cannius of de meester der zesde klasse van 9 tot 10 uren als het geen zangdag is de „sextani” en „septani” zal oefenen, en gehouden zal zijn de plaats van den zangmeester met moderatie van den rector bij advies van burgemeesteren te vervullen; 7. dat de rector en meesters naarstig moeten oppassen, dat de jongens bekwaam zijn van manieren op de straat, op het koor en elders; en 19, dat de rector ten zijnen kosten moet huren 3 meesters, 2 in het boven- en 1 in het lage school, maar dat meester Jacob — mede in ’t lage school — met heer Dirck Heneweer, die het koor bewaren zal, door de stad bezoldigd worden.

Om de meesters van het koor te ontheffen van den grooten last om den jongens het geheele jaar hun zang te leeren voor de metten, hoogtijden en feestdagen, werd den 31 Mei van het volgende jaar, op advies van eenige priesters, door burgemeesteren, gerechte en vroedschap verordend: alle poorterskinderen moeten te koor gaan tot

hnn 16e jaar ingesloten, maar die zangvast zijn mogen absentèeren des Vrijdags en alle heiligeavonden 's morgens; doch zullen gehouden zijn, „primas vespèras” en 's anderendaags ter hoogmis en te vesper te komen gelijk andere jongens; de metten van S. Matthijs zullen door de jongens gezongen worden met 3 lessen, desgelijks die van Allerheiligen en Kerstmis; maar die van S.S. Jan, Michiel en Maarten vooreerst door de getijdenheeren in de plaats van door de scholieren; op Vrouwendagen en alle de andere (feestdagen), uitgezonderd Kerstmis, moeten de metten 's morgens te 5 uren aanvangen en gezongen worden met 3 lessen; de getijdenheeren zullen zingen bij de votiefmissen, die op werkdagen vallen, en alle profeciën gezongen en onderhouden worden als in andere steden. Bij de nieuwe aanneming van Vorstius voor 3 jaren, ingaande Allerheiligen 1562, werd bepaald, dat heer Arys Cluver (ook een docent der school) het koor geheel alleen zou hebben, tegen het genot van *f* 46. Eindelijk werd heer Dirck Heneweer den 4 Januari 1565 door burgemeesteren voor één jaar, tegen *f* 24 en een nieuwe bonnet, aangenomen om de noordzijde van het koor te bewaren „als hij nu ter tijd doet”, mitsgaders op heilige dagen, heilige avonden en op andere tijden in 't school te komen om de jongens „over te hooren zingen”, en den 20sten Maart 1570 namen schout, burgemeesteren en 't gerecht voor één jaar, ingaande Mei, aan meester IJsbrant Reyersz. ¹⁾ van Haarlem, toen wonende bij den pastoor te Akersloot, om te bedienen de plaats van meester Lambert, onderreceptor op 't bovenschool, voor *f* 40, en van meester Andries Cluver in het koor voor *f* 24, hetwelk dan 9 Februari 1571 voor één jaar verlengd werd, met toekenning van een koorkleed boven het salaris, zooals ook den gecontinuëerden meester Claes Claesz. in 't laagste school verleend werd.

---

1) In 1600 en 1605 deed hij, predikant te Sassenheim zijnde, vruchteloos aanzoek bij de vroedschap om betaling voor 4 maanden dienst als conrector, van 1° Nov. 1572 tot ult^o Februari 1573.

In 1566 werd voor het beheer der Zeven-getijden een nieuw boek aangelegd, hetgeen nog aanwezig is en ons zoowel de iukomsten als de uitgaven tot 1572 doet kennen. De jaarlijksche inkomsten waren de volgende: huur van 2 stukken land te Limmen *f* 50, van een stuk land te Bergen (in 1568 voor *f* 155 verkocht aan den baljuw Sebastiaan Craenhals) *f* 6, pacht van de ellemaat *f* 5, losrenten van de stad *f* 42, uitkeering van de 3 begijnhoven *f* 20 en 37 renteposten meest op huizen of onder verband van goederen te Alkmaar en in omliggende plaatsen, te zamen *f* 152:10:8, alzoo in het geheel *f* 275:10:8. Hiervan werd betaald aan:

heer Adriaen Wijbrantsz., vervolgens heer Claes Centen, volgens beding, voor de dagelijksche mis op 't hooge altaar 's morgens te 6 uren	<i>f</i> 36:—:—
den koster, voor het ontsteken en blusschen der kaarsen op de 2 kronen en voor brood en wijn voor de dagelijksche mis.	6:—:—
denzelfde voor het op- en nederlaten van de kronen.	—: 6:—
den organist.	2:10:—
„ blazer (orgeltrapper)	—:12:—
4 heeren, meester Jan Bartelmiesz., Cornelis Cannius, Jan Jansz. en meester Claes Claesz., voor het zingen van het Sacramentslof, ieder 12 stuivers	2: 8:—
den pastoor, voor het zingen van het collect bij dat lof	1: 5:—
8 heeren, Sijmon, Johannes Paruus, Gerrit Hoedemaecker, Dirck Heneweer, Paulus Loy, Aris Cluyver, David (Leonardsz.) en den custos, voor het zingen der getijden, ieder <i>f</i> 17 (met 1569 <i>f</i> 20)	136:—:—
de 2 choralen ieder <i>f</i> 10	20:—:—
waslicht op het altaar van Claes Corf en de 2 kerkkronen, afwisselend van ruim <i>f</i> 24 tot ruim	34:—:—

het schuren van de 2 kronen en de traliën ¹⁾

en voor olie. . . . . p. m. f 20:—:—
tijns te Bergen van het land gekomen van

Jan Jansz. Wardts, 2 oude botdragers. . „ —: 3:—
den stadsbode voor het innen der pachten . „ 2:—:—

Trekken wij deze uitgaven te zamen, dan blijken zij beneden de inkomsten te zijn gebleven; de toeneming der laatsten moet geleid hebben tot het vervallen der vroeger toegekende voordeelen van kosterij en brandewijn-accijns.

Na de omkeering in 1572 kwam het beheer aan kerkmeesters en het genot der fondsen aan de kerk. Het boek, waaraan wij onze cijfers ontleenden, is vervolgd tot 1592.

De op blz. 385 vermelde voorrechtbrief luidt woordelijk aldus:

Wy burgemeesteren, Schepenen ende Raede der stede van Alckmaer aen merckende, dat men godt almachtich, inder ewicheyt gebenedijt, altijd sculdich sint te dancken ende te loeuen, ende, dat meer is, men mach hem alzo veel loffs niet doen of hij is altydt meer waerdich; Soe ist, dat wij zeer geafficeert totter godtlijcker dienst te vermeerren, hebben daeromme seer naerstelick gelaboreert omme die godtlijcke dienst daegelijcx in onse prochykerck van Alcmaer te vermeren ende doen vermeerren, ende die selfde in wezen te houden ende doen houden nae onse vermoegen. Ende alzo die getijdemeesteren van onser kercke voirss. ons te kennen gegeuen hebben, dat sij luyden die seuen getijden ende musijck niet onderhouden en moegen

---

1) Vermoedelijk van de Corf's kapel, welke in 1516 belegd werd met witten en blauwen steen en voorzien van steenen voet „om de traliën op te stellen”. Immers de traliën van het koor waren van hout, niet van koper, en den 12 December 1507 had Corf's zoon, Dirk Sijmonsz., bij den afstand van een gedeelte van zijn kruidtuin tot een weg bevoorwaarden de kerk, het recht verkregen om in den kerkmuur een toegang te maken tot zijne kapel en deze van binnen, tusschen de 2 pilaren, af te sluiten met ijzeren, metalen of andere traliën.

Welk verband er bestond tusschen genoemde kapel en de Zevengetijden is ons onbekend, schoon Dirk Sijmonsz., zooals wij zagen, die instelling reeds gedachtig was.

mit die vruchten vander goeden die dair toe gegeuen zijn ende noch daegelycx toe gegeuen worden, Ende indien wij mit onser stede goeden hem niet te hulp en quaemen sij zouden van armoede ende van noodts wegen die musijc moeten verlaeten ende den godtlijcken diensten verminderen, twelc wy niet toe laeten willen in eniger manieren, Aldus soe hebben wij die voirs getijdemeesteren, die nutertijdt dienen ende regeren ende hier nae noch dienen ende regeren zullen, eendrachtelyc gegeuen ende gegundt, geuen ende gunnen mits desen onsen brieue, tot onderhoudinge vander seuen getijden ende musijc voirss, alle die vruchten ende profijten die daer zullen comen van onse brandewijn excijse, die welc sij luyden gebruycken moegen ten ewigen daegen toe, soe veer sy die musijcke in wesen houden ende niet en verlaeten. Maer indien die musijck voirss verlaeten worde tot eniger tijdt, Soe zullen wy die selue brandewijn excijse moegen wederom nemen aen ons, ende die vruchten dair of comende disponeren ende schicken in oirbaer ende profijte der stede van Alcaer. Des toirconde soe hebben wij burgemeesteren, Schepenen ende Raede dese brieff bezegelt mit onser stede zegel van zaecten, vpten achtiensten dach in julio Anno Domini duysent vijff hondert vijff ende twintich.

get. W. ZUERMONDT.

NASCHRIFT VAN DR. R. FRUIN OP ZIJNE BIJDRAGEN
IN HET V^E DEEL VAN DIT TIJDSCHRIFT.

In mijn opstel over „De Voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland” heb ik betoogd, dat op de Synode van Emden van 1571 de kerken onder het kruis in Nederland niet anders vertegenwoordigd zijn geweest dan door predikanten en ouderlingen, die al van te voren waren uitgeweken en zich in Hoogduitsche steden ophielden. In het algemeen geloof ik nog, dat dit beweren juist is, maar ééne gewichtige uitzondering ten minste moet ik thans op den regel toelaten. Toen ik schreef kon ik naar waarheid zeggen (blz. 39): „Uit geen kerkelijk of stedelijk archief is eenige brief of ander gedenkstuk, met mijn vermoeden in strijd, aan den dag gekomen.” Maar sedert is een brief in het licht verschenen, die, wel niet in zijn geheel de zaak in quaestie betreft, maar ter loops toch iets vermeldt, dat voor haar oplossing van belang is. Die brief werd door den heer Hessels van Cambridge in het archief der Nederd. Geref. gemeente van Londen gevonden en uitgegeven in het derde deel van zijn „Ecclesiae Londino-Batavae Archivum”, p. 152. De brief, door Adriaan de Bleeker aan Jan de Coninck geschreven, dagteekent uit Antwerpen van den 28 Oct. 1571. Hij is overigens voor ons van geen belang, maar bevat aan het slot deze belangrijke tijding: „Onze broeders sijn Woensdaghe lestleden te huis commen van de Synode”.

Dat hier van de Synode te Emden sprake is, blijkt ten stelligste uit de dagteekening; en zoo vernemen wij dus met gewenschte zekerheid, dat de kerk van Antwerpen zich op de Synode door opzettelijk met dit doel afgevaardigde personen heeft laten vertegenwoordigen, en wel (blijkens de onderteekening der Acta) door den predikant Woudanus en den ouderling Gabriël, over wie men vergelijkelijke mijn aantekeningen op blz. 40 en 41.

Een tweede verbetering op dat zelfde opstel, of beter gezegd een aanvulling er van, wensch ik hier bij te voegen. Ik heb doen opmerken dat onder hen, die de Acta onderteekend hebben Moded, bij uitzondering, geen qualiteit opgeeft. Dit is ongetwijfeld zoo, maar daar zijn naam onmiddelijk aan dien van Niëllius voorafgaat, die zich Waalsch predikant van Wesel noemt, ligt het vermoeden voor de hand, dat Moded de Nederduitsche gemeente van die stad vertegenwoordigde. Dit vermoeden nu wordt eenigermate versterkt door de omstandigheid, dat hij toen ter tijd te Wesel vertoefde, zooals blijkt uit een brief, dien hij van daar den 30^{en} Juni 1571 aan die van Londen schreef, en dien de heer Hessels in het aangehaalde „Archivum”, p. 143, heeft gedrukt.

Nu ik eens aan het aanwijzen en verbeteren van begane misslagen in vroegere opstellen doende ben, zij het mij vergund ook op mijn stuk over **Herman Strijcker**, een ander dan Moded, iets aan te merken.

Ik heb in dat stuk uit de biografie van Moded eenige voorvallen uitgemonsterd, die blijkbaar niet hem maar een neef en naamgenoot van hem, overkomen waren. Later aan het licht gebrachte bescheiden hebben mij te dien opzichte in het gelijk gesteld. Maar zij hebben mij tevens doen inzien, dat ik nog niet ver genoeg gegaan was. Ik was namelijk blijven onderstellen (blz. 443), dat Moded dezelfde Hermannus Strijcker Swollensis was, die

den door Van Vloten ontdekten en door Dr. Brutel de la Rivière in zijn proefschrift afgedrukten brief van 15 Nov. 1554 geschreven had, om te solliciteeren naar de betrekking van Rector of Praeceptor aan de Zutfensche school. Maar door de verplichtende hulpvaardigheid van den heer B. P. Velthuijsen, R. K. priester en pastoor te Hertme, werd ik kort daarna opmerkzaam gemaakt op een kleine verhandeling van Mr. J. J. van Doorninck, indertijd in de „Zwolsche Courant” (als n°. XXV van zijn *Uit Overijsels verleden*) geplaatst, over *Moded en Phoconius*, waaruit ik geleerd heb (hoewel de schrijver zelf dit niet had bemerkt), dat de sollicitant naar de Zutfensche betrekking een derde Herman Strijcker is geweest, wel te onderscheiden zoowel van den beruchten predikant als van den Zwolschen kapellaan. Immers de sollicitatie is niet te vergeefs geweest, maar heeft ten gevolge gehad, dat Magister Hermannus leeraar aan de Zutfensche school geworden is en dit ambt ettelijke jaren heeft waargenomen. Aan het hoofd der school stond tijdens hij er leeraar werd een man van zekere vermaardheid, Joannes Guilielmi Phoconius, op wiens vriendschap en bescherming hij zich ook in zijn brief aan de scholarchen beroemt. Met dezen en met zijn beide naamgenooten had hij gemeen, gelijk met zoo vele andere uitstekende tijdgenooten, dat hij de opkomende reformatie in de kerk was toegedaan; en toen de geestelijkheid al scherper en scherper op de ketterijen ging acht geven, ontging ook zijn onrechtzinnigheid haar aandacht niet. Uit de door den heer Van Doorninck meegedeelde bescheiden, aangevuld met andere die al vroeger in het licht waren gegeven, komen wij te weten, dat zijn patroon Phoconius in 1557 naar Deventer geroepen werd en daar als pastoor werkzaam was, totdat hij er, op nog jeugdigen leeftijd, in Februari van het jaar 1560 overleed. Hij, Strijcker, was met den overledene steeds op vriendschappelijken voet blijven verkeerden, en gaf na zijn overlijden op den naam van Phoconius een boekje uit, niet vrij van kettische denkbeelden, waarvan men te Zwol meende te weten dat

hijzelf de auteur was, althans voor een voornaam gedeelte. Dat haalde hem een vervolging op den hals, waarvan de bliken in verschillende registers van het Zwolsche archief worden aangetroffen, maar de uitkomst niet beschreven staat. Ik voor mij zou meenen, dat het bij een meer of min langdurige hechtenis zal gebleven zijn, op grond van een, ik erken het, niet zeer duidelijk verhaal in het dichterlijk Epitaphium, dat Pithopaeus op hem schreef en Revius, Daventria, p. 326, overdrukte, waarin gezegd wordt, nadat er geklaagd is over den laster, die den waardigen man bij zijn leven ook al niet ontzien had:

Insidiis famulum structis et ab hoste periclis

Hac Deus eripuit fors ratione suum.

Het komt mij voor, dat deze „famulus”, dien God aan de lagen en slagen van zijn vijanden deed ontkomen, waarschijnlijk Mr. Herman Strijcker zal geweest zijn, die tijdens de vervolging kortaf „schoelmeyster tZutphen geweest” genoemd wordt, en wellicht zijn patroon naar Deventer vergezeld had. Zijne verdere lotgevallen blijven ons volstrekt onbekend en gaan ons ook weinig aan. Alleen ter wille van Moded houden wij ons een oogenblik met zijn naamgenooten op, om niet wat hun gebeurd is te vermengen onder de levensbijzonderheden van den te recht vermaarden man.

Dat de verwarring van hem met zijn (evenals hij, doch in geringere mate onrechtzinnige) naamgenooten al bij zijn leven begon, bemerkte ik onlangs met eenige verwondering uit een brief van den burgemeester van Antwerpen, Jan van Immerzeele, aan de regeering van Gent, 19 Sept. 1566, (afgedrukt in een opstel van den heer Allard, in Studiën op Godsd. gebied, XLVIII, blz. 349) waarin o. a. gezegd wordt, dat Moded „gheboren is van Zwoll, ende aldaer canonick ofte capillaen gheweest hebbende, ende gheleden acht off thien jaeren zijn eerste misse ghesongen ende ghedaen heeft”. Dus wist Immerzeele reeds niet den aartsketter van den betrekkelijk onschuldigen kapellaan te onderscheiden.

LATIJSCH E GEDICHTEN VAN JACOBUS ARMINIUS,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. H. C. BOGGE.

De bekende predikant der Remonstranten Adriaan Stolker was reeds vóór 1787, tijdens zijn verblijf te Schoonhoven, in het bezit gekomen van een merkwaardig handschrift. Het is een geheel in perkament gebonden boekje, bevattende 151 meerendeels beschreven 12° bladen. Jacobus Arminius ontving het in maagdelijken staat ten geschenke van zijn vriend Raphael Eglinus, toen hij met dezen te Geneve en te Basel studeerde, blijkens de volgende inscriptie op het schutblad:

Sic debent alij, sic se debere fatentur,
Soluendo ne fors non satis esse putes.
Non ego sic tibj me fateor debere Jacobe,
Soluendo nunquam me fore profiteor.

Commemorabili doctrina et pietate praedito juveni D. Jacobo Arminio, Studiorum Theseco, Raphael Eglinus Tigurinus, grati animi et nunquam intermoriturae fidej ergo manu s. in patria hoc mon. MDCCXXXIII. XXIII Oct.

De bedoeling was zeker dat het als vriendenalbum zou worden gebruikt, om hem eene blijvende herinnering te

zijn aan zijn verblijf in den vreemde, wanneer hij straks in het vaderland zou zijn wedergekeerd. Toch is er maar een eigenlijk albumblad in te vinden van dezen inhoud:

O Socij nequa enim ignari sumus ante malorum

O Passi grauiora dabit Deus his quoque finem.¹⁾

Scribebat haec Jacobo Harminio Carolus Martinij amico suo longe clarissimo in perpetuum sui recordationem.

Genevae 27 Aug. An^o a Christo nato 1584.

Ανέχον και ἀπέχον.

Waarom de overige bladen aanvankelijk onbeschreven bleven, weet ik niet. Misschien heeft Arminius een ander Album gehad, waarin zoovele mannen, met wie hij vroeger en later in aanraking kwam, hunne namen met eenig bijschrift plaatsten. Hij gebruikte dit boekje verder om er allerlei in op te teekenen. Zoo behelst het aan het einde afschriften van verschillende testimonia, door hem als hoogleeraar aan studenten gegeven. Maar de hoofdinhoud bestaat uit Latijnsche en een paar Nederlandsche gedichten van zijne hand.

Dat Arminius Latijnsche gedichten heeft gemaakt, wisten wij reeds door C. Brandt, die in zijn „Vita J. Arminii” pag. 8 uit de elegiën zijner jeugd de volgende regels aanhaalt op de verwoesting van zijne geboorteplaats Oudewater.

Ah fuit in Batavis urbecula finibus olim
Quae nunc Hispani strata furore jacet.
Huic Undae Veteres posuerunt nomina prima,
Haec mihi nascenti patria terra fuit.

Brandt bezat bovendien een bandje met „Epigrammata et omnis generis carmina” (Vita p. 17), dat wel geen ander zal geweest zijn dan hetwelk Stolker heeft gehad. Het handschrift is door diens weduwe vermaakt aan de Rotterdamsche Kerk met een groot aantal brieven van en aan Remonstranten en andere geschriften, afkomstig uit de nalatenschap der Brandten, die in Stolker's bezit waren gekomen, toen hij bezig was den stof te verzamelen

1) Virgilii Aeneid., L. I vs. 199.

voor een vervolg op de „Historie der Reformatie” van G. Brandt, dat nimmer het licht heeft gezien.

Stolker heeft zelf met een enkel woord de aandacht gevestigd op deze gedichten ¹⁾ en twee als proeven mededeeld. Zoowel deze als anderen, die mij voorkomen wel te verdienen bekend te worden, zullen van tijd tot tijd in dit Archief eene plaats vinden.

Ad

Joannem Uytengardum,

Hornæ, publica Ecclesiae causa, absque oculorum affectorum munimine profectum, anno 1594, Octobri mense.

Quae relicta domi tuae dolebas
 Perspicilla, oculis futura scutum
 Vim contra aeolicamque pulveremque,
 Transmittit tibi, quae tibi vel ipsis
 Caris luminibus mage est amata.
 o Te terque quaterque, Jane! fausto
 Natum sydere, cui dedere Divi
 Talem ducere conjugem, mariti
 Curat provida quae sui salutem,
 Absens sive sit ille, sive praesens.
 Securo tibi ducere hanc licebit
 Vitam, dum tibi erit superstes illa,
 Quae tam solícite, licet remoti
 Ex oculis, oculis cavere novit.

Vale et redamare perge amantem,
 Et magnum mihi praesidem saluta.
 Vestros ille beët pios labores
 Successu facili, cui dicastis
 Vos vestramque operam, potens Jesus.

---

1) *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1826, dl. II blz. 641.

OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE DE
NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS OVER
DE JAREN 1896 EN 1897.

ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK.

IN HET ALGEMEEN.

Onderrichting over de geschiedenis der Katholieke kerk in Nederland. Rotterdam, 1896. 56 en 2 blz. kl. 8°.

W. Moll, Die vorreformatorische Kirchengeschichte der Niederlande. Deutsch bearb. nebst 1 Polemik gegen der Janssen'schen Geschichte des Deutschen Volkes enth. Kirchengeschichtl. Irrthümer, 2 Abhandlung über die Bedeutung Kirchengeschichtl. Bildung, von P. ZUPPKE. Leipz. 1895. XLV, 342 u. 720 SS.

W. G. A. J. Röring, Ons katholiek verleden. De kerkelijke geschiedenis van Nederland in schetsen en tafereelen. Met een voorrede van H. J. A. M. Schaepman. 's Hertogenbosch, 1896. (VIII) en 234 blz. kl. 8°.

Een leesboek voor het onderwijs in 2 dln. Het eerste begint met eene schets van het heidendom hier te lande bij het begin onzer jaartelling, en loopt tot de 13de eeuw. De titels van hoofdstukken als: »Een schoolbezoek in de 10de eeuw», »Middeleeuwsche kerkbouw», »Een beroemd vrouwenklooster» (Rijnsburg), geven genoeg de wijze van behandeling aan. Het tweede deel omvat de verdere geschiedenis tot onzen tijd. Het geheele boekje geeft een geleidelijk en volledig soms aanschouwelijk verhaal van de geschiedenis der Katholieke kerk hier te lande.

BISDOM UTRECHT. ANDERE BISDOMMEN.

Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen, verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van den Aartsbisschop. Dl. XXIII. Utrecht 1896.

Fr. W. Hoevenaars, Nog eenige bescheiden betrekking hebbende op het in 1623 gesloten verdrag nopens de inkomsten van den deken van Oldenzaal, Henricus Vordenus, en de overige geestelijkheid in Overijssel. — Dez. Bijdragen tot de geschiedenis van de Abdij Mariënweerd (vervolg). — Dez. Uit den tijd der Fransche omwenteling. — B. P. Velthuysen, Aanteekeningen op Lindeborn's *Historia Episcopatus Daventriensis* (vervolg en slot). — W. J. M. Hoogveld, Korte bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Ede. — J. H. Hofman, Hubert Duyfhuis, pastoor van St. Jacob te Utrecht. — Dez. Het Gilde der Zangers in de Lieve Vrouwen-kapel te Zwolle. — Dez. Stichting van het Lijndraaiersgild te Vianen, 20 Febr. 1566. — Dez. De overgave van Groenlo. — Dez. Het kerspel Vreeswijk. — Dez. Aan de wieg van het Groninger kunstjuweel, 19 Jan. 1497. — Dez. Verwickelingen te Weert. — Dez. Heda, gestorven in 1522? — Dez. Dr. Theod. Mensinck. — G. Brom, Het bisdom van Utrecht en de mislukte protestantiseering van het aartsstift Keulen in 1542—1545. — Dez. Naamlijst der priesters, die in het bisdom Utrecht gewijd zijn van 1505 tot 1518. — J. J. de Graaf, Bijdrage tot de vervolgingen der Regulieren in Friesland gedurende 1734. — Mr. Gysbert Lap van Waveren Jansz., uitgever der *Kronijken van Beka en Heda*.

Bullarium Trajectense. Romanorum pontificum diplomata quotquot olim usque ad Urbanum papam VI (an. 1378) in veterem episcopatum Trajectensem destinata reperiuntur; collegit et auspiciis Societatis Historicae Rheno-Trajectinae edidit Gisb. Brom. 2 vol. Haga Comitum, 1891—1897. IV et 480, LXXX et 426 pp. 4°.

Vgl. A. H. L. Hensen in *De Katholiek*, Dl. CXI, blz. 241 vv.

B. J. L. de Geer van Jutfaas, Een paar bladzijden uit de Utrechtsche geschiedenis. Nog eene bladzijde uit de Utrechtsche geschiedenis. (Bijdragen voor vaderl. geschied- en oudheidkunde, 3de reeks, Dl. IX (1896) blz. 44 vv., 153 vv.)

Het bisdom Utrecht in de 10de, 11de en 12de eeuw.

Urkundenbuch des Hochstifts Hildesheim und seiner Bischöfe. Herausgeg. von K. Janicke. Th. I bis 1221. Leipzig, 1896. XV—818 SS. gr. 8°.

Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. Bd. 65. Behelst bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Utrecht. Vgl. het register.

Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem. Dl. XXI, XXII, 1, 2. Haarlem, 1896. 8°.

Dl. XXI. G. A. Meijer, Kerkelijk Schiedam vóór de Hervorming.— J. C. A. I. b. Thijm, S. J., Pastoor Buyck's treurzang op den overgang van 1578. — Dez. Alfabetische opgave der kerken in Nederland, geconsacreerd van 1853—1893. — J. C. Overvoorde, Het Regularissen-klooster van St. Agnes te Dordrecht. — L. Stolk, »De blauwe steen» te Leiden. — A. H. L. Hensen, Mart. Duncanus in zijne betrekking tot het onderwijs. — J. L. A. Nabbeveld, De St. Laurentius-Parochie van Oudorp. — A. van Lommel, S. J., Nicolaus van Nieuwland, bisschop van Haarlem, aan den geheimraad des Konings, aangaande de Franciscaner-Zusters van Burgt op Texel, 6 Aug. 1570. — Dez. Jisp. 1732. — A. J. Flament, Pastoor Erens? — C. W. Bruinvis, Alkmaarsche keuren tegen oude Roomsche gebruiken. De statien van St. Matthias en van St. Laurens te Alkmaar. — J. Putman, Oudewater-Geestelijken, kloosters en geestelijke goederen. — J. M. F. Sterck, Eenige documenten betreffende de familie Boelons den Otter. — B. J. M. de Bont, De voormalige Amsterdamsche vrouwenkloosters (1 het klooster van St. Barbara). — C. J. Gonnnet, Mr. Maerten van Heemskerck. — J. C. J. Seuter, Cornelius Musius. — E. H. Rijkenberg, De geschiedenis en de reliquie van het mirakel van het H. bloed te Alkmaar. — J. J. de Graaf, Het aartspriesterschap van Joannes van den Steen. — Rekeningen van het Convent van St. Agnes te Dordrecht 1457, 1464—1503. — Stichting van een vikarij in de parochiekerk te Graft 1467. — Alba aan den bisschop van Middelburg over een opvolger van den overleden deken der collegiale kerk te Veere, 1568. — Requeste der grijze nonnen te Leiden aan Alba en schrijven van den hertog aan de Leidsche vroedschap 1568.

Dl. XXII. J. C. J. Seuter, De parochie van Sint Jan te Zevenhoven. — W. P. C. Knuttel, Lijst van op de Katholieken betrekking hebbende resoluties van Gecommitteerde Raden van Hollands Zuiderkwartier, 1730—1794. — B. J. M. de Bont, De voormalige Amsterdamsche vrouwen-kloosters (2 het klooster der Clarissen, 3 van St. Agnes, 4 van St. Margaretha, 5 van Sint Maria, 6 van Maria Magdalena). — A. van Lommel, S. J., Request van pastoors en opzieners der Kath. gemeente van Wijk-aan-Zee, met Resolutie van Gecommitteerde Raden. 15 Oct. 1742. — Dez. Parochiale indeeling der stad Rotterdam, a° 1697. — Hen-

sen, Windesheimensia. — E. H. Rijkenberg, Rectificatie van eenige punten betreffende de geschiedenis van het mirakel van het H. Bloed te Alkmaar. — Dez. Het oud-archief van de pastorie van S. Laurentius te Alkmaar. — C. W. Bruinvis, De Statie van St. Franciscus en van St. Dominicus te Alkmaar. — Fr. W. Hoevenaars, Bijdragen tot de geschiedenis der Premonstratenser abdij van O. L. V. te Middelburg. — J. J. F. van Zeyl, Wanneer is de parochie van Rotterdam gesticht? — J. J. Graaf, Het zoogenaamde S. Engelmundus-beeld der oude kerk van Velsen. Met afb. — W. J. J. van Straelen, Een brief over den H. Leonardus Vechel. — D. M. G. P. de Haas, Domburg.

P. Doppler, Blijde inkomst van Cornelius van Berghen, prins-bisschop van Luik, binnen Maastricht in 1538. (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 37 vv.)

C. P. L. Rutgers, Eene Munstersche kerkordening van bisschop Frans van Waldeck. (Historische avondstonden, uitg. d. h. Histor. Genootschap te Groningen. Gron. 1826, blz. 265 vv.)

Frans van Waldeck was bisschop van Munster en Osnabrück van 1532 tot 1553. De kerkordening is opgemaakt omstreeks 1543 en had waarschijnlijk eene poging tot evangelisatie van de Ommelanden ten doel.

AFZONDERLIJKE KERKEN.

Ch. C. V. Verreyt, Personen begraven in de (gesloopte) Predikheerenkerk te 's Hertogenbosch. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 57 vv.)

J. v. d. Hammen, Inkomsten en uitgaven der kerk van Baardwijk, tijdens de regeering van Keizer Karel V, 1526. (Taxandria 3de jaarg. 1896, blz. 221 vv., 271 vv., 312 vv., 4de jaarg. 1897, blz. 7 vv., 54 vv.)

A. F. van Beurden, Boxmeer. Geschiedenis van de parochie, het klooster der Carmelieten O. L. V. Broeders en het H. Bloed. („Limburg”, Provinc. Genootsch. voor geschiedk. wetenschappen. Jaarb. III, 1897, blz. 149 vv.)

De Parochie, beschrijving van de kerk, de pastoors, de Carmelieten en hun klooster, het klooster der Zusters der Christel. scholen en van barmhartigheid op het kasteel, de kapellen, het (mirakel van het) H. Bloed, de gilden of broederschappen, het kerkhof enz. Met een aantal bijlagen en inhoudsopgave aan het einde.

J. v. d. Hammen Nzn., Ordonnantie van Filips van Bourgondië, rakende de kapel te Sprang en hare tienden, ten behoeve van Heer Jan van Beringen, pastoor te Venloon (Loon-op-Zand), 16 Juli 1644. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 81 vv.)

A. Sassen, Extracten uit het grafboek van Woensel. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 214 vv.)

J. Gimberg, Proosten der St. Walburgskerk te Zutphen. (Algem. Nederl. Familieblad, jaarg. XII, blz. 172.)

P. N. v. Doorninck, Inventaris van het oud archief van het kasteel Middachten, Haarlem, 1896.

Behelst o. a. de beschrijving van vele stukken over de kapel te Middachten, de kerken te Ellekom, Spankeren, Steenderen, enz.

B. H. Klönne, Amstelodamensia. Antwoord aan Dr. R. Fruin. Amsterdam, 1896. (IV) en 68 blz. 8°.

Naar aanleiding van hetgeen Dr. Fruin schreef in de »Bijdr. en Meded. v. h. Histor. Gen.» (Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 431) over de aanteekeningen van pastoor Jacob Buyck te Amsterdam.

R. Fruin, Een proeve van averechtsche geschiedschrijving. (De Gids, 1896. Dl. I, blz. 352—361.)

Antwoord op het vorige. Zie hierbij »Brief van Prof. Fruin» in *Nederl. Spectator*, 1896, no. 6.

B. J. M. de Bont, „Jacobus Buyckius exulans libenter”. Mijn antwoord aan Dr. R. Fruin. Amsterdam, 1896. 32 blz.

J. C. Alberdingk Thym, S. J., „Jacobus Buyckius exulans libenter”. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLVI, blz. 323 vv.)

Vgl. den inhoud van Dl. XXI der *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*.

B. J. M. de Bont, De uitzetting te Amsterdam van Katholieken in 1578 en 1585. (De Katholiek, Dl. CXI, blz. 69 vv.)

J. F. M. Sterck, De „Mirakelkist” en de traditie. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijk oud-Amsterdam. Met eene afb. Amst. 1896. 62 blz. gr. 8o.

»Dit geschrift stelt slechts een onpartijdig onderzoek in naar de geschiedenis der »Mirakelkist”, die een Amsterdamsche vermaardheid geniet, en als merkwaardige antiquiteit, dien roem stellig verdient.” Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 480.

H. de Jager, Geschil tusschen de Brielsche regeering en geestelijken in 1557. (De Navorscher, 1896, blz. 232 vv.)

Over een verbod van den deken en het kapittel om op paaschdag het offergeld te betalen.

Ontwijding van O. L. Vrouwenkerk te Kampen, 1488. (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel. 2de Ser. Dl. I, blz. 336.)

A. J. Flament, Pastoors, predikanten en andere kerkelijke bedienaars in Limburg. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 3, 5, 7.)

Regesta over de St. Servatius-kerk te Maastricht. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 1 v., 5 v., 9 v., 14, 18, 21, 26, 29 v., 30, 34.)

P. Doppler, Tienden van St. Servaas-kapittel te Maastricht in de onmiddellijke nabijheid dier stad in 1656. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 95.)

M. J. Janssen, Aanteekeningen in pastoreele registers in Limburg: Bergen, Meerloo, Wanssum, Afferden. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 65, 69, 75.)

M. J. Janssen, Blitterswyck, gem. Meerloo. Kerk, pastorie, kasteel, heerlijkheid. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 45 v.)

L. Dohmen, Pastoors der parochie Eygelshoven. Inwijding van het koor en hoofdaltaar (in 1513). (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 84.)

E u s s e n, Pastoors en kapellanen van Schimmert. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 61 v.)

GEESTELIJKE ORDEN, KLOOSTERS, ENZ.

B. P. V e l t h u i j s e n, De Geestelijke Broederschappen en de armenverzorging in de Middeleeuwen. (Almanak v. Nederl. Katholieken, 1896, blz. 85 vv.)

P. F r e d e r i c q, De secten der Geeselaers en der dansers in de Nederlanden tijdens de 14^e eeuw. Met pl. (Verhandelingen v. d. Kon. Academie v. Wetensch., lett. en schoone kunsten v. België, Dl. LIII, 1897.)

T h. K o l d e, De Kerkelijke Broederschappen en het godsdienstig leven in de Roomsche Kerk onzer dagen. Eene historische studie. Met een inleidend woord van J. H. Gunning J.Hz. Utrecht, 1896. (VIII) en 47 blz. kl. 8°.

Over de Kerkel. Broederschappen, d. i. de vereenigingen van geestelijken en leeken, mannen en vrouwen, die zich verbinden tot de vereering van een bijzonderen heilige, in het algemeen, en in het bijzonder over de Maria-congregaties, zooals de Broederschap van het Hart van Maria, e. a., de Tertianen, de Broederschappen gewijd aan den dienst van het Hart van Jezus, enz. Kolde, hoogleeraar in de kerkgeschiedenis te Erlangen, deelt in aantekeningen de bronnen mede, waaruit hij zijne mededeelingen heeft geput.

A. C. B o n d a m, Verslag omtrent de oude Gemeente- en Waterschaps-Archieven in N.-Brabant. 's Hertogenbosch, 1896. 27 blz. 8°.

Behelst een en ander over de goederen van N.-Brab. abdijen.

p. fr. G. A. M e i j e r, o. p., De Predikheeren te 's Hertogenbosch, 1296—1770. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Katholieke Noord-Brabant. Nijmegen, 1897. XV—271 blz. 8°.

De S. behandelt in chronologische volgorde de geschiedenis van de Orde der Predikheeren in N.-Brabant van de stichting des kloosters (1296) tot de kloosterhervorming (1483), tot de beeldstormerij (1566), tot de verovering der stad (1629), tot den inval der Franschen (1672) en tot de opheffing der staties in 1770. In

een Aanhangsel wordt over het klooster te Mechelen en het vicariaat te Gemert gehandeld. Aan het werk zijn een twintigtal bijlagen en een personenregister toegevoegd. De portretten en wapens van Michael Ophovius en Godefridus van Mierlo versieren deze keurig uitgevoerde monographie.

- V. van der Aura, Getal communicanten der Noordbrabantsche parochiën der abdij van Tongerlo 1740. (Taxandria, 3de jaarg. 1895, blz. 187.)

-
- P. A. N. S. van Meurs, Het klooster Nazareth, te Oene. (Geldersche Volks-Almanak voor 1896, blz. 130 vv.)

Zie ook *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 437.

-
- D. W. van Heteren, L'abbaye et les seigneurs d'Egmond du XIVe ou XVIe siècle. (Revue Benedictine 1896, p. 295 sv.)

- J. de Fremery — Aanvullingen en verbeteringen voor geschriften van — 's Grav. 1897. 33 bln. kl. 4°.

Aanvullingen en verbeterⁿ op de »Abten van Mariënweerd», S^s bijdragen in het *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 63 vv. en 215 vv., en in *Bijdragen v. vaderl. gesch.*, 3de R., Dl. IX.

-
- E., Waar stond het Maatklooster (te Zwolle)? (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, 2de Ser., Dl. I, blz. 137 vv.)

- J. C. Bijsterbos, Abdissen van het klooster ter Hunnepe. (Verslag v. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. regt en geschied. Oct. 1896, blz. 7.)

- J. Reitsma, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van het Overijsselsche klooster Sibkeloo. (Historische avondstonden, uitg. d. h. Histor. Genootschap te Groningen. Gron. 1896, blz. 178 vv.)

- B. Stegeman en A. de Roos, Uit het verleden. Bladzijden uit de geschiedenis van Staphorst, Rouveen en IJhorst, benevens eene korte beschrijving van de

kloosters Sinte-Marienberg en Dickeninge, gevolgd door eene uitvoerige beschrijving van den watervloed van 1825. Meppel, 1897. 84 blz. 8°.

In deze, uit gedrukte en geschreven bronnen bewerkte monographie, vindt men, behalve de geschiedenis van de in 1233 gestichte abdij Marienberg of het stift Zwartewater voor Benedictijner nonnen en van de Cistercienser-abdij Dickeninghe, de namen der predikanten en andere kerkelijke bijzonderheden betreffende bovengenoemde plaatsen.

-
- Br n v o n G e u s a u, Een professieboek van het klooster der Dominicanen te Maastricht, over de jaren 1693 tot 1795. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 197 vv.)
- P. D o p p l e r, Prioren van het voormalige kruisheerenklooster te Maastricht. (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 9 vv.)
- Br n v o n G e u s a u, Opschriften der grafsteenen, zich bevindende in de gangen der gevangenis, voorheen Minderbroederskloosters te Maastricht. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg, T. XXX, p. 147 vv.)
- P. D o p p l e r, Eenige abdissen en religieuzen der abdij Hocht. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 73 v., 93 v.)
- P. D o p p l e r, Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster Maria-Weide te Venlo. (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 52 vv.)
- D., L'abbaye d'Eenaeme. (Messager des sciences historiques, 1896, p. 18 svv.)
Breed overzicht van Edmond Beaucarne's *Histoire de l'abbaye d'Eenaeme* (520 pp. in 4°), na diens dood verschenen.
- Ch. S c h a a c k, Un ancien sceau de l'abbaye d'Echternach. (Publication de la section historique de l'Institut de Luxembourg. Vol. XLIV, p. 317 svv.)
Met het beeld van Willebrord, stichter van de abdij van Echternach.
- J. H a l k i n, Documents concernant le prieuré de Saint-Séverin-en-Condroz, de l'ordre de Cluny. (Acad. R. de

Belgique. Compte rendu de la Commission d'histoire.
5e Sér. T. IV. p. 165 svv.)

De acht documenten betreff. St.-Séverin (in de prov. Luik) zijn
uit de 11de tot de 16de eeuw.

Ch. Piot, Documents relatifs à l'abbaye de Solières.
(Acad. R. de Belgique. Compte rendu de la Commission
d'Histoire. 5me Sér. T. IV, p. 5 svv.)

LEVENSBERICHTEN, LETTERKUNDE.

La recension abrégée de la vie de S. Boniface par Willi-
bald. (Analecta Bollandiana, T. XV, p. 268 svv.)

De verkorte tekst werd uitgegeven in T. I van de *Anal. Boll.*

J. V r a n c k e n, De H. Lambertus, bisschop van Maas-
tricht en martelaar. Zijn leven, werken en sterven,
naar Godescalk. Met aant. Roermond, 1896. 153 blz.
(„Limburg”, Provinc. Genootschap van geschiedk. weten-
schappen. Jaarb. IV, 1896, afl. 1 en 2.)

In „een woord vooraf” geeft de S. rekenschap van de door hem
geraadpleegde werken. Achteraan een Schets(kaart) van het gebied,
waar door den H. Lambertus, in vereeniging met Willebrordus,
het Evangelie verkondigd is.

J. P e t e r s, Der Abt Rudolf von Vanne und die Grün-
dung der Altmünsterabtei in Luxemburg. (Publications
de la Section histor. de l'Institut de Luxembourg. Vol.
XLIV. p. 1 svv.)

Hij stierf 1099.

P a u l F r e d e r i c q, De geheimzinnige ketterin Bloe-
maerdinne (Zuster Hadewijck) en de secte der „Nuwe”
te Brussel in de 14de eeuw. (Verslagen en mededeelingen
der Koninkl. Academie van Wetenschappen, Afd. Let-
terkunde, 3de R. Dl. XII, blz. 77—98.)

E d. v a n E v e n, Hadewijck, de Vlaamsche dichteres uit
de 13de eeuw. (Dietsche Warande. N. R. 8ste jaarg.
1896, blz. 365.)

E d w. v a n E v e n, Hadewijck van Bloemardinne. (Diet-
sche Warande. N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 49 vv.)

- V. Becker, S. J., Thomas a Kempis, schrijver der „Navolging”. (Almanak v. Nederl. Kathol., 1897, blz. 50 vv.)
- V. Becker, S. J., De Navolging Christi is een oorspronkelijk werk. (Dietsche Warande, 10de jaarg. blz. 45 vv. 93 vv.)
- F. X. Kraus, Thomas van Kempen en de echtheid der Navolging Christi. (Dietsche Warande, N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 264 vv.)
- J. F. Kieckens, S. J., Vier brokstukken van de Navolging van Christus in een dietsch handschrift der XVe eeuw. (Dietsche Warande, N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 362 vv.)
- A. A. van Otterloo, Johannes Ruysbroeck, eene bijdrage tot de kennis van den ontwikkelingsgang der mystiek. Opnieuw uitgeg. door J. C. van Slee, met een woord tot inleiding van P. Fredericq. 's Gravenhage, 1896. XXIV en 391 blz. 8°.
- Herdruk van deze belangrijke dissertatie, die in 1874 door Van Otterloo, een leerling van Moll, werd verdedigd, en geheel was uitverkocht. Zie verder de voorrede van Van Slee.
- W. L. de Vreese, Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec. Gent, 1896. Geschriften van Ruusbroec, of aan hem toegeschreven, en van zijne tijdgenooten. Overgedrukt uit *Het Belfort*.
- A. F. van Beurden, De werken van den Karthuizer Dionysius. („Limburg”, Provinc. Genootschap voor geschiedk. wetenschappen. Jaarb. III, 1896, blz. 45 vv.)
- Naar aanleiding van eene volledige uitgave der werken van Dionysius van Leeuwen, den Karthuizer van Roermond, die bezorgd wordt door de Karthuizers van Notre Dame des Prés te Montreuil-sur-Mer, waarvan reeds drie deelen het licht hebben gezien.
- D. A. Mougel, Denys le Chartreux, 1402—1471, sa vie, son role. Montr.-s.-M. 1896. 8°.
- Vgl. *De Nederl. Spectator* 1897, N°. 6.
- [J. F. J. Klep], Leven en mirakelen van den H. Nicolaas van Tolentijn, op bijzondere wijze vereerd in de parochiekerk te Wouwsche-Plantage. Met toelichting over den oorsprong en het gebruik van het gewijde St. Nicolaasbrood. Bergen-op-Zoom, 1896. 8 en 119 blz. kl. 8°.

De ordinibus hagiographicis Johannis Gielemans, canonici regularis in Rubea Vallis prope Bruxellas. (*Analecta Bollandiana*, T. XIV, p. 1 svv.)

Joh. Gielemans geb. 1427. gest. 1487.

Dom Ursmer Berlière, Le chroniqueur Guillaume de Vottem, prieur de Saint-Jacques à Liège. (*Acad. R. de Belgique. Compte rendu de la Commission d'histoire*. 5me Sér. T. IV, p. 95 svv.)

Wilhem de Vottem stierf 1403.

O. Clemen, Johann Pupper von Goch (*Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte*, Bd. II, H. 4). Leipzig, 1896. VIII—290 SS.

Eene studie van A. Knaake over dezen voorlooper der Hervorming, op wien reeds Moll en De Hoop Scheffer in hunne bekende werken de aandacht vestigden, hebben wij vermeld in Dl. V, blz. 444 van ons *Archief*. Clemen heeft thans eene volledige, met groote vlijt en nauwkeurigheid bewerkte monographie gegeven, waarbij hij ook door wijlen Prof. Acquoy werd voorgelicht. Achtereenvolgens behandelt hij Goch's leven, zijne geschriften en zijne leer. In de bijlagen geeft hij o. a. een tweetal studiën over Cornelius Grapheus en Nicolaas van 's Hertogenbosch.

J. A. Froude, Desiderius Erasmus, zijn leven en zijne brieven. Uit het Eng. vert. en met aantEEK. vermeerderd door J. H. Maronier. 2 dln. Amst. 1896. 12 en 162, 6 en 185 blz. m. portr. 8°.

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 444.

J. B. Kan, *Erasmiana*. — Een onbekend gedicht van Erasmus. (*Rotterdamsch Jaarboekje*, 5de jaarg. 1896, 1896, blz. 61 vv., 74 vv.)

H. Tögel, Die pädagogischen Anschauungen des Erasmus in ihrer psychologischen Begründung. Dresden, 1896. XIV—130 SS. 8°. — Inaug. Dissert.

P. Canisii, *Epistulae et acta*. Coll. et adnotationibus illustravit O. Braunsberger, S. J. Vol. I 1541—1556. Freiburg, 1896. LXIII—816 SS.

Naar aanleiding van deze uitgave schreef W. van Nieuwenhoff, »Een beroemd Nijmegenaar der 16de eeuw" in *Studiën op gods., wetensch. en letterk. gebied*, Dl. XLIX, blz. 1 vv.

G. Evers, P. Petr. Canisius S. J. Ein Lebensbild zum 300 jähr. Centenarium seines Todestages. Osnabrück, 1897. 64 SS.

C. Raffler, Der sel. P. Canisius. Eine kurze Lebensgeschichte. Augsburg, 1897. 71 SS.

O. Pfülf, Der sel. P. Canisius. Einsiedeln, 1897. 126 SS.

A. J. Flament, Een onuitgegeven brief van W. Lindanus, bisschop van Roermond. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 21.)

H. J. Allard, Het Seminarie te Brugge. Broeder Cornelis Adriaensz. Brouwer van Dordrecht. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLVIII, blz. 347 vv.)

Naar aanleiding van A. C. de Schrevel, *Troubles religieuses du XVIIe siècle au quartier de Bruges, 1566—1568. — Histoire du Séminaire de Bruges*, T. I. Bruges, 1894, '95.

H. J. Allard, Joannes Willemsz. van Haarlem. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied, Dl. XLV, blz. 227 vv.)

Geb. omstreeks 1528, in 1566 in de Sociëteit van Jezus opgenomen, hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Leuven, gest. 1578.

J. H. A. Thus, Sasbout Vosmeer, Aartsbisschop van Philippi, p. i., Apostolisch vicaris van Holland, Zeeland en Overijsel. S. T. L. Anno 1614 †. (Almanak v. Nederl. Katholieken, 1897, blz. 3 vv.)

B. J. M. de Bont, Meester Herwych Gysbertszoon van Amsterdam, priester. (De Katholiek 1896, Dl. I, blz. 188vv.)

J. M. F. Sterck, Het sterfhuis van Leonardus Marius. (Almanak v. Nederl. Katholieken, 1896, blz. 220 v.)

J. H. Hofman, Levensschets van Zuster Angela de Graaf. (Almanak v. Nederl. Katholieken, 1896, blz. 116 vv.)

Jacqueline Theodora van der Gheest, geb. op het kasteel Velp bij Grave, gest. 1710.

J. Peters, Pater Ambrosius Faulbecker im Exil auf

der Insel Ré. (Publications de la Section histor. de l'Institut de Luxembourg. Vol. XLV, p. 1 svv.)

Pater Ambrosius, Benedictijner monnik in Echternach, was een der slachtoffers van de Fransche revolutie.

P. Verhaegen, Le comte Paul van der Vrecken (1777—1868). Biographie et notes concernant l'histoire religieuse des Pays-Bas. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 89 svv.)

Victor de Stuers, Arnold Borret, pastoor te Herten bij Roermond, later Apostolisch vicaris te Ravestein en Megen, 1792—1830. (Almanak v. Nederl. Katholieken, 1896, blz. 126 v.)

A. van Sasse van Yssel, Een kerstleis. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 22.)

H. Roes, Het oude lied in de negentiende eeuw. Haarlem, 1897. 48 blz.

Beredeneerd overzicht van de litteratuur over de oude wereldlijke en kerkelijke liederen, afgedrukt uit het *St. Gregoriusblad*.

H. Roes, Een liederen-handschrift. (Dietsche Warande, N. R. 10de jaarg. 1897, blz. 261—288, 446—461.)

Het handschrift uit het laatst der 16de eeuw bevat 66 Nederlandsche, deels bekende, deels onbekende geestelijke liederen en eenige Fransche. Na eene volledige inhoudsopgave worden enkele der onuitgegeven gedichten in hun geheel medegedeeld.

De contemptu pravi coniugii clericorum, 1339, medegedeeld door J. Nanninga Uitterdijk. (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, 2de Ser. Dl. I, blz. 3 vv.)

Een gedicht ontleend aan een Codex in het archief van Kampen, vermoedelijk afkomstig uit Dahlem of Gravendal in Luik.

J. R(eitsma), Spotverzen op de geestelijkheid (1564). (Historische avondstonden, uitg. d. h. Histor. Genootschap te Groningen. Gron. 1896, blz. 301.)

H. Brugmans, Klooster- en kerkelijke bibliotheken in Stad en Lande. (Historische avondstonden, uitg. d. h. Histor. Genootsch. te Groningen. Gron. 1896, blz. 204 vv.)

KERKELIJK EN GODSDIENSTIG LEVEN.

- F. M a g n e t t e, Les dessous d'une élection épiscopale sous l'ancien régime. (Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. 3me Ser. T. 31 (1896), p. 163 svv.)
 Over de keuze van graaf Constantin François de Hoensbroeck d'Oost tot bisschop van Luik.
- W. A. J. B l a i s s e, In welke taal werd er in de middeleeuwen gepredikt. (De Katholiek, Dl. CXI, blz. 252 vv.)
- G. J. F. M e s, Publicatie beroeren(de) den om(m)eganck en(de) processie g(e)n(e)rale des(er) stadt. [Bergen-op-Zoom]. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 67 vv.)
- P. D o p p l e r, Uitvaart van Georgius Lodewijk van Berghe, prins-bisschop van Luik, te Maastricht gehouden in de O. L. Vrouwekerk (22 Jan. 1744). (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 73 vv.)
- A. S a s s e n, Beneficie van het St. Joseph-altaar in de kerk te Helmond. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 189 v.)
- P. D o p p l e r, Reglement op het luiden van de klokken der kapittelkerk van den H. Servatius te Maastricht. (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 61 vv.)
- P. A l b e r s, S. J., De heilige Lambertus, XXe bisschop van Maastricht. (Almanak v. Nederl. Katholieken, 1896, blz. 3 vv.)
 Geb. te Maastricht tusschen 633 en 638, gest. tusschen 698 en 701.
- A. J. F l a m e n t, De wedervinding van het lichaam en van het oud graf der H. Hereswit (of Hereswint), gravin van Stryen, echtgenoot van den H. Ansfridus, graaf van Huy en van Teisterbant, stichteres der Abdij Thorn en hare vereering vóór 1794. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 15 vv.)
- A. v a n S a s s e v. Y s s e l t, Oude begrafenisgebruiken in Noordbrabant. (Taxandria, 4de jaarg. 1897, blz. 71 vv.)

J. A. Nijland, Gedichten uit het Haagsche liederhandschrift uitgeg. en toegelicht uit de Middelhoogduitsche lyriek. Leiden, 1896. XV—224 blz. 8°. — Acad. proefschr.

Verdient hier vermeld te worden om hetgeen blz. 61 vv. voorkomt over den godsdienst, de kerk en het zedelijk leven, ontleend aan de Middelhoogd. lyriek.

„Viagie oft reyse geschiet by brueder Jan Want van der prekaren oorden in tzeroghenbosch nae den Heylighen Lande” enz. („Limburg”, Provinc. Genootschap voor geschiedk. wetenschappen. Jaarb. IV, 1896, blz. 157 vv.)

Uitgave van het oorspronkelijk Hs. door A. F. van Beurden. Met een plan der basiliek van het H. Graf. De reis begon 28 April 1519 en eindigde in het laatst van October van dat jaar.

G. Beyer, Een conflict tusschen het geestelijke en het wereldlijke recht te Steenwijk in 1502. (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel. 2de Ser. Dl. I, blz. 193 vv.)

KERKLEER, KETTERIJ, ONDERWIJS.

Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis Neerlandicæ. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden. Uitgeg. door Paul Fredericq en zijne leerlingen. Dl. II. Stukken tot aanvulling van dl. I (1077—1518). Gent en 's Hage, 1896. XXII en 411 blz. gr. 8°.

Behelst meer dan 200 nieuwe stukken vóór 1518 alsmede verbeterde afdrukken van stukken voorkomende in Dl. I, over de Begijnen en Geeselaars, de Broeders des gemeenen levens, de vervolging der Tempelridders hier te lande, enz. Vgl. *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. III, blz. 408 v.

Twee verhandelingen over de inquisitie in de Nederlanden tijdens de 16de eeuw. De uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen (1550—1566) door J. J. Mulder. De inquisitie in het hertogdom Luxemburg vóór en tijdens de 16de eeuw door J. Frederichs. Gent en 's Gravenh. 1897. XVI—127 blz. gr.-8°.

Mulder handelt, na opgave der geraadpleegde gedrukte en ongedrukte bronnen, over de uitvoering der plakkaten vóór 1550,

het Eeuwig edict van dat jaar, de uitvoering der plakaten tot begin 1558, de stoutmoedigheid der Hervormden en de maatregelen tegen hen in 1558 en '59, de gebeurtenissen tot 1562, Plantijn's betrekkingen met de inquisitie, de nieuwe bisdommen in Brabant, de vervolgingen tot 1564, Christoffel Fabricius, de gebeurtenissen van 1565 en '66, het getal der martelaren en de betrouwbaarheid van Wesenbeke.

Ch. Dixon, De boeken-censuur te Deventer (in de 16de eeuw). (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, 2de Ser. Dl. I, blz. 234 vv., 347 vv.)

A. F. van Beurden, Geschiedkundige schets van het schoolwezen in de heerlijkheid Boxmeer. („Limburg", Provinciaal Genootsch. voor geschiedk. wetenschappen. Jaarb. III, 1896, blz. 50 vv.)

Het gymnasium te Boxmeer, de oude kloosterschool der Carmelieten en verdere scholen.

KERKGEBOUWEN, KERKELIJKE KUNST.

D. G. van Epen, Eenige grafschriften uit kerken van Noord-Brabant. (De Wapenheraut, 1897, blz. 17 vv., 41 vv.)

M. J. Jansen, De kapel te Holthees (gemeente Maashees, lande van Cuyk). Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 20 vv.)

V. van der Aura, Herstellingswerken aan de kerk van Goirle (1805). (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 120 vv.)

Edw. van Even, Een woord over het spitsboogstijlaltaar der kerk van Onze Lieve Vrouw Lombeek (Brabant). (Dietsche Warande, N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 480.)

Het dagteekent uit het einde der 15de of het begin der 16de eeuw.

[Beschrijving van de St. Maartenskerk te Zalt-Bommel. Met afbeeld.] (St. Bernulphus-Gilde, Verslag 1895.)

G. van Arkel en A. W. Weisman, Noord-Hollandsche oudheden beschreven en afgebeeld. Uitgeg. van wege het Koninkl. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. Dl. II, 2de ged. 98 blz. Dl. III, 88 blz. gr.-8o.

Vgl. *Archief v. Nederl. Kerkgeschied.*, Dl. IV, blz. 415; V, 453.

Deze stukken handelen over Kennemerland en Waterland, en bevatten wederom een aantal afbeeldingen van kerken en kerkelijke oudheden.

- A. J. M. Brouwer Ancher, Een paar rekeningen als bijdragen tot de geschiedenis der Oude Kerk te Amsterdam. (Oud-Holland, 13de jaarg. 1895, blz. 129 vv.)
- P. Doppler, Het Noord-Oostel. portaal van St. Servaas te Maastricht in 1590 verhuurd aan kramers. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 13 v.)
- A. J. Flament, Grafmonument van Eva de Boetberg in de parochiale kerk te Sittard. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 81.)
- J. Habets en A. J. Flament, Losse aanteekeningen over geschiedenis, gebouwen, enz. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 77 v.)
 Voornamelijk betreffende Limburgsche kerken.
- P. Doppler, De kerk van Slenaken, aanteekeningen over kerken in Limburg, Proostdij van Meerssen. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 12, 22, 31.)
- Grafzerken te Blitterswijk en Lanaeken. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 5, 61.)
- M. J. Janssen en A. J. Flament, Grafsteenen in de kerk te Geysteren, gem. Wanssum. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 41 v.)
- E. d. Rosenkrantz, Wylre-en Hulshorsthof bij Venloo. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 3, 36, 62.)
 Mededeelingen omtrent de kerk te Kaldekirchen.
- P. Doppler, Torenklok der voormalige proostdij van Meerssen. (De Maasgouw, Dl. XII, blz. 7, 23.)
- J. Vrancken, De St. Lambertskapel te Reuven („Limburg”, Provinc. Genootschap voor geschiedk. wetenschappen. Jaarb. II, 1895, blz. 175 vv.)
- M. J. Janssen, De Willibrorduskapel te Geysteren bij Venray. (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 81 vv.)

- P. Genard, Aanteekeningen over den bouw der hoofdkerk van Antwerpen. (Dietsche Warande, N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 476 vv.)
- J. F. Kieckens, S. J., Het oud doxaal der Sinte Goedelenkerk te Brussel, opgemaakt in 1599 door Abraham Hideux. (Dietsche Warande, N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 102 vv.)
- J. Langer, Das Bild der schwarzen Muttergottes in der St. Johann (Munster)-Kirche zu Luxemburg. (Publications de la Section histor. de l'Institut de Luxembourg. Vol. XLIV, p. 37 svv.)
Mede over het ontstaan en de beteekenis van de zwarte Maria-beelden in het algemeen.
- J. F. M. Sterck, Jacob Cornelisz. en zijne schilderijen in de „Kapel ter Heilige Stede”. (Oud-Holland, 13de jaarg. 1895, blz. 193 vv.)
- A. M. P. Ingold, Les peintures de l'ancienne Chartreuse de Ruremunde, avec un essai iconographique de Denys le Chartreux. (Oud-Holland, 14de jaarg. 1896, blz. 219 vv.)
- L. D., De muurschildering in de onderkerk van Anderlecht. (Dietsche Warande, N. R. 9de jaarg. 1896, blz. 135 vv.)
- E. W. Moes, De monstrans uit het Clarissenklooster [te Amsterdam]. Amsterdamsch Jaarboekje voor 1897, blz. 43 vv.)
- Ch. C. V. Verreyt, Een merkwaardig lichtkroontje der St. Janskerk te 's Hertogenbosch. (Dietsche Warande, N. R. 8ste jaarg. 1896, blz. 478.)
- A. J. Flament, Monumenten van kunstvoorwerpen (in de kerk) te Limbricht. (De Maasgouw, Dl. XIII, blz. 17 vv.)
- J. F. Kieckens, S. J., De Fieters [reliquienkassen] van Sinte Goedelen. (Dietsche Warande, N. R. 8ste jaarg. 1896, blz. 349 vv.)
-

PROTESTANTSCH E KERKEN.

NEDERL. HERVORMDE KERK IN HET ALGEMEEN.

H. G. Kleyn, Bijzonderheden uit de Nederlandsche kerkgeschiedenis. VII. Johannes Ursinus. VIII. Eene Nederlandsche gemeente te Coventry in 1570. IX. Een in Oudewater geboren Paltzisch predikant. X. Een Wijngaardensche overlevering. XI. Petrus Hyperphragmus te Wesel. XII. Adrianus Saravia en de Confessio Belgica. XIII. De aanneming der Nederl. Confessie als formulier van Eenheid. XIV. Johannes Mauritius Bergerus. XV. Nederlanders als hoogleeraren aan de school te Marburg. XVI. De levensloop van Johannes Bollius. XV. Een preekbundel uit de 17de eeuw. XVIII. De geboorteplaats van Johannes Gysius den bewerker van het Martelaarsboek. XIX. Een onbekend Nederlandsch vriend van Castellio. XX. Verwisseling van Jan de Bakker en Nicolaas Simons. (Kerkelijke Courant 1896, N°. 1, 3, 5, 7, 10, 12, 15, 23, 26, 29, 31, 32, 35.)

H. G. Kleyn, Bijzonderheden uit de Nederlandsche Kerkgeschiedenis, in de Kerkel. Courant medegedeeld. 's Hage, 1896. 31 blz. 8°. Niet in den handel.

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 458.

L. A. van Langeraad, Bijzonderheden uit de vaderlandsche kerkgeschiedenis: Hoe het boek van Cabeljauw kwam in het Synodaal Archief van Z.-Holland. H. Moded. De eerste predikanten te Sliedrecht of Kieldrecht. Joh. Bollius. Over het verblijf van Simon Janss te Leiden 1587—1588. Adrianus Saravia te Leiden. Levensbijzonderheden van Abraham Mellinus. Bijzonderheid uit het leven van J. A. Comenius. Bijzonderheid uit het leven van Hieron. Zanchius. Het geboortejaar van Jean Taffin. (Kerkelijke Courant 1896, N°. 4, 9, 20, 21, 38, 43, 45; 1897 N°. 8, 10, 23, 27, 38, 40.)

J. v. d. Hammen Nz., Nog eenige bijzonderheden uit de Nederlandsche kerkgeschiedenis: Hoe het dorp Be-
VI.

soyen voor 't eerst een eigen school en een eigen schoolmeester kreeg. De stichting der Gereformeerde kerk te Besoyen (1612). Geschil tusschen Drongelen en Eeten. Iets over Doeveren en Genderen. (Kerkelijke Courant, 1896, N°. 8, 13, 16, 25; 1897 N°. 1, 2.)

- J. H. Maronier, *Geschiedenis van het protestantisme, van den Munsterschen vrede tot de Fransche revolutie, 1648—1789*. Een leesboek, bekroond en uitgeg. door het Haagsch Genootschap ter verdediging van den christelijken godsdienst. 2 dln. Leiden, 1897. 10 en 239, 6 en 256 blz. 8°.

In dit boek worden de belangrijkste bladzijden uit de Nederlandsche kerkgeschiedenis in de 17de en 18de eeuw mede ter sprake gebracht. Zoo in het 1ste deel de komst der Fransche vluchtelingen na de herroeping van het edict van Nantes. Het eerste gedeelte van het 2de deel is geheel aan de Hervormde kerk in de Nederlanden gewijd, en ook in het laatste hoofdstuk »De eeuw der verlichting», wordt in het bijzonder op Nederland de aandacht gevestigd.

- Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S. D. van Veen. Dl. V. Zeeland, 1579—1620. Overijsel, 1584—1620. VI. Friesland 1581—1620. Utrecht 1586—1620. Groningen, 1896. XX en 416. 1897, XII en 528 gr.-8°.

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 421, V, 465. Vgl. W. P. C. Knuttel in *Nederl. Spectator* 1896, blz. 150 vv. en 1897, blz. 278 vv. Vooral Dl. VI verdient de aandacht, omdat Utrecht na Holland het meest betrokken was in den kerkelijken strijd dier dagen, en de Synoden, in het St. Catharina-convent aldaar gehouden, geheel een remonstrantsch karakter droegen.

- E. Marx, *Die Anfänge des niederländischen Aufstandes (1555—1564)*. Leipzig, 1896. 58 SS. 8°. Inaug. Dissert. Het 2er Kap. behandelt: »Die religiös-kirchliche Organisation der Niederlande».

AFZONDERLIJKE CLASSEN EN GEMEENTEN.

- G. J. F. Mes, *De eerste publicatie tegen aanhangers der Hervorming in Bergen-op-Zoom*. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 177 vv.)

A. J. Terveer, Hervormde predikanten te Prinsenhage, 1648—1895. (De Navorscher, 1897, blz. 527 vv.)

A. S., Namen van predikanten aan „de gereformeerde kerk of gemeente van stad en lande van Zevenbergen”, 1610 tot heden. (Taxandria, 3de jaarg. 1896, blz. 188 v.)

A. C. J. van der Kemp, Kerkelijk leven te Arnhem (1578 tot 1815). Bijdrage tot de geschiedenis der Nederl. Herv. gemeente te Arnhem. Arnh. 1896. VIII en 130 blz. 8°.

De acht hoofdstukken, waarin dit geschiedkundig overzicht verdeeld is, handelen achtereenvolgens over de Predikanten, Ouderlingen en Diakenen, Kerkeradsvergaderingen, Godsdienstoefeningen, Godsdienstonderwijs, Verhouding van den Kerkeraad tot de Roomsche-Katholieken en de Protestantsche Dissenters, Pogingen tot invoering der Kerkvisitatie en Kerkelijk beheer. Met drie bijlagen, waarvan de laatste eene volledige naamlijst van predikanten bevat.

L. J. Blanson Henkemans, De strijd om de kerkegoederen te Lathum in het eind der vorige en het begin van deze eeuw. (Theologische Studiën, Jaarg. XIII, blz. 325 vv., XIV, 30 vv., 213 vv.)

H. J. Schouten, Uit het kerkarchief van Ommeren. (Maandblad v. h. geneal.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, 1895, kol. 157 vv., 177 vv., 1896 kol. 19 vv., 70 vv., 147 vv., 181 vv.)

Huwelijksregister van 26 Oct. 1673—29 Dec. 1799.

Predikanten van Opheusden. (De Navorscher, 1897, blz. 50.)

A. Loosjes, Voor ruim een halve eeuw. De Evangeliedienaren in de Protestantsche Gemeenten te Haarlem. Haarl. 1897. (VIII) en 167 blz. kl. 8°.

Herdruk van stukken, in het Haarlemsch Predikbeurtenblad geplaatst. Een merkwaardig bundeltje, dat ons niet alleen de Haarlemsche predikanten van vóór 50 jaren naar het leven teekent, maar tevens ons een blik doet slaan in de kerkelijke toestanden en het godsdienstig leven van dien tijd. Ook de naburige dorpsgemeenten Heemstede en Zandvoort bijv. zijn niet vergeten. Het ware te wenschen dat meer ouderen van dagen

herinneringen aan een verleden, dat reeds zoo ver achter ons ligt, voor het nageslacht wilden bewaren, door ze in zulk een aangename vorm mede te deelen.

W. S. v. S., Nog eens Haagsche predikanten. (Maandblad v. h. geneal.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, 1895, kol. 118 vv.)

Vgl. *De Navorscher*. 1892, blz. 608.

P. J. B u y s k e s, Predikanten in Noord-Holland te platten lande, anno 1609. (Maandblad v. h. genealog.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, 1896, kol. 73 vv.)

[Naamlijst der predikanten van Schiedam van 1581 tot 1774.] (De Wapenheraut, 1897, blz. 107 v.)

W. M. C. R e g t, Naamlijst der predikanten van Zevenhoven, met aantekeningen van J. B. van IJsseldijk. (De Wapenheraut, 1897, blz. 109 vv., 137 vv., 169 vv.)

H. d e J a g e r, Bijzonderheden uit het 3de notulenboek der voormalige classe van Voorne, Putten en Overflakke. (De Navorscher, 1896, blz. 67 vv., 476 vv., 1897 blz. 165 vv., 353 vv.)

J. v a n d e r B a a n, Geschiedkundige opgaaf van de predikanten, die tijdens de kerk-reformatie in het laatste gedeelte der 16de eeuw bij de toen achtereenvolgens ontstane Hervormde gemeenten op de eilanden Schouwen, Duiveland en Tholen in dienst geweest zijn. (Algem. Nederl. Familieblad, jaarg. XII, blz. 121 vv., 173, 225).

J. v a n d e r B a a n, Kerkhistorische beschouwing van de Hervormde gemeente van Kerkwerf gedurende haar 275jarig zelfstandig bestaan. Zierikzee, 1896. (II) en 34 blz. 8°.

Kerkwerf, dat na 1576 met andere gemeenten van Schouwen en Duiveland tot de Hervorming overging, werd in de eerste jaren door den predikant van Noordgouwe bediend. Eerst in 1626 werd deze gemeente zelfstandig. Van de 28 predikanten, die sedert dien tijd tot heden de gemeente gediend hebben, wordt hier eene korte levensgeschiedenis gegeven. De medegedeelde bijzonderheden zijn, althans vóór 1731, ontleend aan het classicaal

archief, daar dat van Kerkwerve in genoemd jaar door brand verloren ging, en aan andere authentieke bescheiden.

B. Stegeman en A. de Roos, Bladzijden uit de geschiedenis van Staphorst, Rouveen en IJhorst, enz.

Zie boven, blz. 405 v.

H. A. Dijkstra, Het kerkelijk leven te Diever. Toespraak gehouden bij de herdenking van het 60-jarig bestaan der Gereformeerde gemeente te Diever op 1 Nov. 1896. Kampen, 1897. 38 blz. 8°. [Niet in den handel.]

In deze kerkelijke rede naar aanleiding van Ps. 78 vs. 4 wordt, na een vluchtig overzicht van den godsdienstigen toestand in Drenthe in den voor-christelijken tijd en gedurende de middel-eeuwen, de geschiedenis van de Hervormde kerk te Diever medegedeeld van 1598, toen hier de eerste predikant optrad, tot heden. Meer bijzonder handelt het laatste gedeelte over de in 1836 gestichte Christelijke Afscheidene gemeente. Het is jammer dat de S. bij de uitgave dezer toespraak geen volledige lijst van predikanten heeft gevoegd.

KERKELIJK EN GODSDIENSTIG LEVEN. ONDERWIJS.

K. O. Meinsma, Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten. 's Hage, 1896. 24, 457 en 22 blz. gr. 8°. met facs.

Om Spinoza in zijn leven en werken beter te doen kennen, heeft de S. nagespoord al wat hij vinden kon omtrent personen, die met hem in aanraking kwamen, zooals Dr. Lodewijk Meijer, Adriaan Koerbagh e. a., en godsdienstige vereenigingen, zooals die der Amsterdamsche Collegianten, waarmede de wijsgeer in betrekking stond. Voor de kennis van kerkelijke personen en het godsdienstig leven in de 17de eeuw behelst deze monographie belangrijke bijdragen. De Bijlagen bevatten verschillende brieven van Phil. van Limborch en andere documenten. Een register van persoonsnamen maakt het naslaan gemakkelijk.

J. Hartog, Iets over liberale theologie hier te lande in de tweede helft der vorige eeuw. (Geloof en Vrijheid, N. S., 6de jaarg. 1895, blz. 1 vv.)

Naar aanleiding van de stukken opgenomen in de *Vaderlandsche letteroefeningen* van dien tijd.

- S. D. van Veen**, Iets over de studie der theologie te Groningen in de eerste helft der achttiende eeuw. (Historische avondstonden, uitg. d. h. Histor. Genootschap te Groningen. Gron. 1896, blz. 242 vv.)
- W. B. S. Boeles**, De visitator of krankbezoeker te Groningen. (Groningsche Volksalmanak voor 1896, blz. 76 vv.)
Door den Raad, op voorstel van den kerkeraad, het eerst aangesteld in 1598.
- S. D. van Veen**, Een gedenkschrift van een Groninger organist uit de vorige eeuw. (Groninger Volksalmanak voor 1897, blz. 191 vv.)
Gedenkschrift van den organist J. W. Lustig, van belang voor de geschiedenis van het psalmgezag.
- W. L. van den Biesheuvel Schiffer**, Zilveren broodbak, vroeger gebruikt bij de avondmaalsbediening in de kerk te Eelde. (N. Drentsche Volksalmanak v. 1896, blz. 19 vv.)

LEVENSBESCHRIJVINGEN. LETTERKUNDE.

- A. H. Hensen**, Aanteekeningen op Moll's Angelus Merula. (De Katholiek, Dl. CXI, blz. 43 vv.)
- J. M. J. Hoog**, De verantwoording van Angelus Merula, volgens het handschrift berustende in het Archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezy te Utrecht. Leiden, 1897. XVI—281 blz. gr. 8°.

Op het handschrift, waaraan deze stukken ontleend zijn, vestigde Prof. Acquoy reeds in 1889 de aandacht. Welke stukken er in voorkomen en hier thans uitgegeven worden, wijst de inhoudsopgave aan. »Werpt deze uitgave van Merula's eigen geschriften,» zegt Dr. Hoog in de Inleiding, »die nog niet gevonden waren toen Moll zijne levensbeschrijving gaf, al geen ander licht op den Heenvlietschen pastoor dan Moll over hem deed opgaan: ze doen ons den hervormer toch beter en vollediger kennen.»

- Max Rooses**, Een Libertijn uit de XVI^{de} eeuw. (De Gids, 1896, Dl. III, blz. 224—254.)

Over den Antwerpschen boekdrukker Christoffel Plantijn, als aanhanger van Hendrik Niclaes en de secte van »Het Huisgezin der Liefde», en later van de Herdoopers, volgehingen van Hiël of Barrefelt.

- B. P. Velthuysen, Over Dr. Thomas Dinslaeken. (Verslag v. d. Vergad. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. regt en geschied. Juni 1896, blz. 15 v.)

Dinslaeken, eerst procurator der arme clerken te Zwolle en pastoor van Hasselt, was later predikant te Oene.

- P. Biesterveld, Andreas Hyperius, voornamelijk als homileet. Rede gehouden aan de Theol. School van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 6 Dec. 1895. 196 blz. gr. 8°.

Andreas Gerardus Hyperius, eigenlijk André Gheeraards geheeten, zag den 6den Mei 1512 te Yperen het levenslicht en stierf den 15den Febr. 1564 te Marburg, waar hij gedurende twee-en-twintig jaren onderwijs gaf in de systematische, exegetische en practische theologie. Prof. B. geeft vooraf een overzicht van zijne levensgeschiedenis en wijst ook op de beteekenis van Hyperius als dogmaticus, exegeet en encyclopaedist, ofschoon zijn hoofddoel is hem als den eersten Gereformeerden homileet te doen kennen. De laatste 60 bladzijden bevatten eene reeks van belangrijke aantekeningen.

- G. Tjalm a, Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Histor.-dogmatische studie. Amsterdam, 1896. (VIII)—375 blz. 8°. — Acad. Proefschrift.

Na eene breede inleiding handelt de S. over Marnix, over den Beeldenstorm, M. en de Gemeente der Vluchtelingen te Londen, M. en de jeugd, M. en Zuid-Nederland, M. tegen de leer der Geestdrijveren, M. de tolk der bijbeltaal (Psalmberijming en Bijbelvertaling), M. over het avondmaal, om met een Dogmatisch overzicht te besluiten. Met een portret en een Register van persoonsnamen.

- J. Hania Pzn., Stukken betreffende de „Procedure” van Moded in 1584—1586. (Tijdschr. voor Gereform. Theologie, Dl. V, blz. 1—29.)

- H. de Jager, Verweerschrift van den contra-remonstrantschen predikant Willem Orijnze, door de Brielsche regeering afgezet en verbannen. (Bijdragen en Mededeelingen v. h. Histor. Genootschap te Utrecht, Dl. XVII, blz. 107 vv.)

- C. Looten, De Grotio christianae religionis defensore. Insulis, 1889. 105 pp. 8°. — Thesis.

Vooraf eene korte inleiding over het leven van De Groot en

zijne beteekenis als dichter. De volgende hoofdstukken handelen over het bekende gedicht. Achteraan eene opgave der geraadpleegde bronnen.

M. A. Thompson, Jacobus Trigland en zijn tijd. (De Katholiek 1896, Dl. I, blz. 417 vv., 540 vv., II blz. 1 vv.)

A. C. Duker, Gisbertus Voetius. Dl. I. 2de helft. B. Predikantenleven van 1618—1634. Leiden, 1896. 261—395 en 101—140 blz. gr. 8°.

In 1893 en 1895 vestigden wij de aandacht op de verschijning van de beide eerste afleveringen dezer belangrijke monographie (*Archief*, Dl. IV, blz. 438, V, blz. 469). Met dit stuk is thans het eerste deel compleet. Het bevat de Hoofdstukken VII, Op ring, classis en synoden; VIII, Buiten en binnen Den Bosch. Strijd met Jansenius; IX, In eigen kring. Tot hoogleeraar geroepen; benevens 43 bijlagen. Wij vereenigen ons met den wensch van den schrijver in zijn Voorrede, dat hem gezondheid en werkracht mogen geschonken worden, om ons het beeld van dien merkwaardigen man te teekenen ten voeten uit.

Historica narratio Caspari Sibellii de Curriculo totius vitae et peregrinationis suae 1652. 1 Teil. Als Beilage der zur 300jäh. Jubelfeier des Gymnasiums in Elberfeld . . . herausgeg. Einladungsschrift aus C. Sibels handschriftlichem Nachlass veröffentlicht von L. Scheibe. Elberf. 1893. 42 SS. 8°.

Dat C. Sibelius, predikant te Deventer, afgevaardigde ter Dordsche Synode van 1618, schrijver van vele godgeleerde geschriften, een Curriculum vitae had geschreven, hetwelk op de bibliotheek te Deventer berustte, was ons in 1850 reeds bekend geworden door hetgeen H. W. Tydeman daarover schreef in de *Godgeleerde Bijdragen*. Wij ontvangen hier thans den tekst van het handschrift, loopende tot 1652. De laatste 55 bladz., handelende over Sibelius' zes laatste levensjaren, zijn, als van minder belang, weggelaten. Prof. Scheibe heeft er aan het slot eenige belangrijke aantekeningen bijgevoegd betreffende de door Jan van Nassau gestichte hoogeschool te Herborn.

M. A. Perk, De „hairige” oorlog. (Nederland, 1895. Dl. II, blz. 80 vv.)

Over den Dordschen predikant J. Borstius, diens »Predicatie van het langh hayr”, Dordr. 1645, en den daaruit ontstanen strijd. De Aantekeningen aan het slot bevatten de opgave der door den schrijver gebruikte bronnen, en een paar uittreksels uit synodale acten.

J. R. Callenbach, Justus Heurnius, eene bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Nederlandsch Oost-Indië. Nijkerk, 1897. (VIII)—368 blz. 8°. Acad. proefschr.

Deze monographie verdient bijzonder de aandacht, zoowel voor de waardeering van Heurnius als voor de kennis van de Indische kerk in de eerste helft der 17de eeuw en hare verhouding tot de Regeering. Het 1ste hoofdstuk geeft een nauwkeurig overzicht van de vestiging van de kerk in Indië, het 2de handelt over Heurnius' eerste levensjaren tot zijn vertrek naar Indië; in het 3de, 4de en 5de zien wij hem werkzaam te Batavia en op de buitenbezittingen, en strijden voor de zelfstandigheid der Indische kerk; het 6de is aan zijne laatste levensjaren als predikant te Wijk-bij-Duurstede gewijd. Behalve de gedrukte bronnen, raadpleegde de S. de in kerkelijke archieven en elders aanwezige handschriftelijke bescheiden, waaruit in de bijlagen extracten enz. worden medegedeeld. Een persoonsregister verhoogt de waarde van dit boek.

Een brief van Pontiaan van Hattum [aan P. Laecher, predikant te Middelburg, 17 Juli 1683]. (De Navorscher, 1897, blz. 47 vv.)

W. van Oosterwijk Bruyn, Dr. Johannes Theodorus van der Kemp. (Nederlandsch Zendingstijdschrift, 7de jaarg. 1895, blz. 58 vv., 84 vv., 155 vv., 252 vv., 313 vv., 351 vv.)

J. W. Chevallier, Een martiaal predikant uit de vorige eeuw. (Groningsche Volksalmanak voor 1896, blz. 84.)

Betreffende Ant. Driessen, predikant te Noorddijk.

W. M. C. Regt, De predikantenfamilie Weyers. (Maandblad v. h. geneal.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, kol. 177 vv.)

Tot deze familie behoorde o. a. de Leidsche hoogleeraar in de Oostersche talen H. E. Weyers.

J. B. F. Heerspink, Dr. P. Hofstede de Groot. Met portret en afbeelding van het monument. Groningen, 1897. 8 en 358 blz. 8°.

A. W. Bronsveld, Een theologisch klaverblad, Prof. Dr. B. ter Haar, Prof. Dr. J. J. van Oosterzee, Prof. Dr. J. I. Doedes. Rotterd., 1897. 8 en 99 blz. 8° met portr.

H. v a n D r u t e n, Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling. Dl. I, st. 1, 2. Leiden, 1895, 1896. gr. 8°. XII en VIII en 346 blz.

Dl. I bevat de geschiedenis der Nederl. Bijbelvertaling tot 1522. St. 1 handelt over de Psalmen, de Historie-Bijbels en het historische gedeelte van het N. Testament. St. 2 over de Hss. des N. Test., de eerste volledige overzetting van het N. Test. in het Nederlandsch, de overeenstemming tusschen den tekst der Hss., de kenmerken der overzettingen, de auteurs, de Epistel- en Evangelie-boeken, de Lectionaria en Evangeliën-harmoniën, den Grondtekst, den »Bibel int corte», en een slotsom. Met facsimile's.

KERKGEBOUWEN.

Opschriften van grafzerken voorkomende op het kerkhof der Hervormde Gemeente te Oisterwijk. (Algem. Nederl. Familieblad, Jaarg. XII, blz. 88 v.)

A. J. M. B r o u w e r A n c h e r, Een paar aantekeningen betreffende de Nieuwe Kerk te Amsterdam. (Amsterdamsch Jaarboekje voor 1897, blz. 9 vv.)

J. C. G i j s b e r t i H o d e n p j i l v a n H o d e n p j i l, Graf-schriften van Naarden. (Maandblad v. h. geneal.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, 1895, kol. 86.)

M. G. W i l d e m a n, De oudste grafboeken der Grootte of St. Jacobskerk te 's Gravenhage. (Algem. Nederl. Familieblad, Jaarg. XII, blz. 17 v., 61 v., 109 v., 157 v., 205 v.)

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. V, blz. 470.

P. v a n M e u r s, De kerk te Oostvoorne. (Maandbl. v. h. geneal.-herald. Genootsch. De Nederl. Leeuw, 1895, kol. 48.)

P. D. d e V o s, De grafschriften der voormalige St. Lievens-monsterkerk te Zierikzee. (Maandblad v. h. geneal.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, 1895, kol. 10, 27, 41, 49.)
Vgl. *Maandblad* 1894, No. 10.

J. W. P e r r e l s e n F. C a l a n d, Grafschriften in de Grootte Kerk te Veere. (De Wapenheraut 1897, blz. 89 v.)

- H. J. Schouten en J. A. R. Kymnell, Grafschriften enz. uit de Hervormde kerk te Westbroek. (Maandblad v. h. geneal.-herald. Genootschap De Nederl. Leeuw, 1896, kol. 141 vv., 191 vv.)
- F. A. Hoefler, Het klokkenspel [in den toren der Grootte Kerk] te Zwolle. (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, 2de Ser., Dl. I, blz. 123 vv.)
- F. A. Hoefler, Mededeelingen over de kerk te Hattem. (Verslag v. d. vergad. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. regt en geschied. Oct. 1896, blz. 8 vv.)

WAALSCHEN EN ENGELSCHEN KERK.

Bulletin de la Commission de l'histoire des Églises Wallonnes. IIde S. Tome II, livr. 1, 2. La Haye, 1896.

M. A. Perk, Le Ressort wallon et ses rapports avec l'Église réformée des Pays-Bas. — J. C. H. Matile, Le pasteur Matile et sa famille. — Edm. Gigas, La première ébauche d'un ouvrage célèbre. — W. Meyer, L'Église Wallonne de Leeuwarden. — L. M. Rollin Couquerque, Généalogie de la famille Pichot. — Nécrologies.

Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des églises wallonnes des Pays-Bas. Publié par la Commission de l'histoire des églises wallonnes. Tom. I, 1563—1685. La Haye, 1896. 2, 844 et 54 pp. gr.8°.

Omtrent de oorspronkelijke »Registres" geeft de »Préface" van E. Bourlier de noodige toelichting. Met Table des matières en Table alphabétique.

- A. Grotz et N. Weiss, Le sort des réfugiés en Hollande, Angleterre et ailleurs en 1687. (Bulletin hist. et littér. de la Société de l'histoire du protestantisme français, T. XLIII, p. 186 svv.)
- J. J. Went, Aperçu historique sur la maison des Orphelins Wallons d'Amsterdam depuis son établissement le 29 Mai 1631 jusqu'à l'année 1772; suivi d'une liste des noms des régents et régentes, d'après un ouvrage contenant les ordres et réglemens de la maison, édité à Amsterdam en 1772. (DeWapenheraut 1897, blz. 185 vv.)

- E. A r b e z, The story of the Pilgrim Fathers, 1606—1623 ; as told by themselves, their friends and their enemies. London, 1897. X—634 pp. 8°.

Met portret van Edw. Winslow en register. Van bijzonder belang voor de geschiedenis van het verblijf der onder Jacob I uit Engeland verdreven ballingen te Amsterdam en te Leiden, waaraan een 150 bladzijden gewijd zijn, waarin de S. vele bijzonderheden mededeelt, ontleend aan nog ongebruikte archivalische bronnen hier te lande. Het bevat o. a. de beschrijving van verschillende Engelsche kerken te Amsterdam in het begin der 17de eeuw en licht ons nader in omtrent den kerkelijken en maatschappelijken toestand van die dagen.

ANDERE KERKGENOOTSCHAPPEN EN SECTEN.

- A. J. M. Brouwer A n c h e r, De confessies van Jacob van Kampen, hoofd der Wederdoopers in Amsterdam. (Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, 12de jaarg. 1897, blz. 73 vv.)

- L. Keller, Grundfragen der Reformationsgeschichte. (Vorträge und Aufsätze aus der Comenius-Gesellschaft, Jahrg. V, St. 1 u. 2.) Berlin, 1897. IV—46 S.

Vroegere geschriften van Keller over de Waldensen en de Wederdoopers, die zich op de grens van onze Nederlandsche Kerkgeschiedenis bewegen, hebben wij in ons *Archief*, (DL II, blz. 482) aangekondigd. Daarmede staat deze brochure in verband. De S. is over zijne stellingen »dass keineswegs erst mit Luther das Licht des Evangeliums in die Welt gekommen ist, und dass die Grundsätze der älteren Evangelischen (der Waldensen u. s. w.) sich seit dem 16 Jahrh. in einer Reihe kirchlich-religiöser Organisationen (Anabaptisten und aus seinem Schoosse hervorgegangenen Parteien) bis auf die Gegenwart fortgepflanzt haben” van verschillende zijden aangevallen. Hij verdedigt hier zijn standpunt in »eine Auseinandersetzung mit literarischen Gegnern”.

- J. Hartog, Uit de Broederschap der Doopsgezinden. Herinneringen en uitzichten. (Geloof en vrijheid, N. S. 7den jaarg. 1896, blz. 129 vv.)

Over de aanvallen voor vijftig jaren tegen de Broederschap gericht door de toenmalige predikanten van Deventer en Zutphen J. H. Halbertsma en J. de Liefde en den invloed van de Moderne Theologie.

W. J. van Douwen, Een lastig broeder. (Doopsgezinde Bijdragen, 36ste jaarg. 1896, blz. 97 vv.)

Hero Jansz., leeraar bij de Vlaamsche Doopsgezinden te Amsterdam.

S. J. Andriessen, De Grootte Bundel als gezangboek voor onze gemeenten. (Doopsgezinde Bijdragen, 36ste jaarg. 1896, blz. 108 vv., 176.)

Dichters en dichtersessen van dezen bundel, in 1796 ingevoerd bij de Doopsgezinde gemeente, vergaderende in de kerk „de Zon”, en melodie der liederen.

G. ten Cate, Geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te 's Gravenhage. (Doopsgezinde Bijdragen. 36ste jaarg. 1896, blz. 36 vv.)

Haar opkomst in de 16de eeuw, haar verval, haar ondergang in 1752, hare herleving sedert 1879.

H. de Jager, Mennonieten te Brielle. (De Navorscher 1896, blz. 238 v.)

F. W. Feenstra, Feestrede ter gedachtenis van het tweehonderdjarig bestaan der Friesche Societeit. (Doopsgezinde bijdragen, 35ste jaarg. 1895, blz. 1 vv.)

J. G. de Hoop Scheffer, Doopsgezinden te Molkerum. (Doopsgezinde Bijdragen, 35ste jaarg. 1895, blz. 105 vv.)

S. Wartena, Jan Thomas. De eerste psalm, op het plat frijs berymt troch J. Thomas. (Doopsgezinde Bijdragen, 36ste jaarg. 1896, blz. 149 vv.)

Thomas was leeraar bij de Waterlandsche Mennisten te Heerenveen van 1714—1720.

L. Hesta, De laatste bladzijde van de geschiedenis der oud-Vlaamsche gemeente te Norden. (Doopsgezinde Bijdragen, 35ste jaarg. 1895, blz. 74 vv.)

J. Herderschee, Zwitsersche ballingen in Nederland. (De Tijdspiegel 1896, Dl. III, blz. 271 vv.)

Over de Anabaptisten te Bern, die, uit hun vaderland gebannen, in 1711 te Amsterdam aankwamen, en vandaar zich naar Groningen, Harlingen, Deventer en Kampen begaven. Velen bleven aldaar, anderen verhuisden later naar Pennsylvanië. Vgl. E. Müller, *Geschiede der Bernischen Täufer. Nach den Urkunden dargestellt*. Frauenfeld, 1895, S. 279 ff., 319 ff.

- D. C. Meijer Jr., Onze Luthersche gezangen. (Stemmen uit de Luthersche kerk in Nederland, 2de jaarg. 1896, blz. 187 vv., 207 vv.)

Over de godsdienstige liederen uit Luther's tijd, in verband met gezangen thans bij de Luthersche gemeenten hier te lande in gebruik.

- B. Tideman Jzn., Overzicht van de Geschiedenis der Remonstranten. Amsterdam, 1897. 95 blz. 8°.

De inhoud van dit kort maar zakelijk overzicht blijk uit de volgende titels der hoofdstukken: Oorsprong (van het Remonstrantisme), Jacobus Arminius, De Remonstrantie, Joh. Wtenbogaert, De worsteling vóór de Synode, De Synode te Dordrecht, De vervolging, Radikale afwijkingen, De samenzwering, Loevestein, Groei onder verdrukkingen, Stichting der Broederschap, Het Seminarium in de 17de eeuw, Algemeene toestand op het eind der 17de eeuw, Het Seminarium in de 18de eeuw, De Broederschap in de 18de eeuw, Het Seminarium en de Broederschap in de 19de eeuw.

- C. D. Sax, Carolus Niëllius. Amsterdam, 1896. (VIII) en 303 blz. 8°. Acad. Proefschrift.

Na eene inleiding wordt in het 1ste hoofdst. eene uitvoerige Levensschets van Niëllius gegeven, waarna hoofdst. II Niëllius meer in het bijzonder beschouwt als godgeleerde en Remonstrant. De bijlagen bevatten o. a. een onuitgegeven brief van N. en een Latijnsch gedicht van C. Barlaeus op hem. Vooraan een portret met facsimile.

- De Oude en Nieuwe Kerk der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam. Gedenkboek ter herinnering aan 16 en 23 Mei 1897, samengesteld door de predikanten A. P. G. Jorissen, H. Y. Groenewegen en J. H. de Ridder, uitgegeven door het bestuur der gemeente. Amsterdam, 1897. 99 blz. 4°.

Dit keurig uitgevoerde Gedenkboek bevat, behalve de afscheidsrede bij het verlaten van de Oude Kerk van Dr. Groenewegen en de toespraak bij de inwijding van de Nieuwe Kerk van Ds. Jorissen, eene beschrijving van de Oude Kerk, tevens geschiedenis der gemeente, van Ds. De Ridder, en van de Nieuwe Kerk van Dr. Groenewegen, met een aantal afbeeldingen.

- J. R(eitsma), Een vergaderplaats van Rijnsburgers (te Molkwerum). (Historische avondstonden, uitgeg. d. h. Histor. Genootschap te Groningen. Gron. 1896, blz. 311 v.)

BUITENLANDSCHE KERKEN. ZENDING.

Ecclesiae Londino Batavae Archivum. Epistulae et tractatus cum Reformationis tum Ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes. Edid. J. H. Hessels. Tom. III, Part. 1^a et 2^a. Cantabrigiae, 1897. CXXXIX—1504—3149. pp. 4°.

Met uitvoerige voorrede, chronologische lijst van brieven en documenten, 4413 nummers, loopende van 1523—1874, aantekeningen en index. Zie over deze voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis hoogstbelangrijke uitgave: *Archief*, Dl. IV, blz. 380 vv.

F. W. C u n o, Geschichte der wallonisch- und französisch reformirten Gemeinde zu Wesel. (Geschichtsblätter des Deutschen Hugenotten-Vereins. Zehnt V, St. 2—4. Magdeb. 1895.)

Achteraan eene opgave der geraadpleegde bronnen.

J. H i l l m a n n, Die Evangelische Gemeinde Wesel und ihre Willibrordkirche. Beiträge zur Geschichte derselben. Düsseldorf (1897). (6)—208 SS. gr. 8°.

Wesel heeft in de 16de eeuw herhaaldelijk zijne poorten geopend voor de Gereformeerden, die om hun geloof vervolgd werden, eerst in 1545 voor de Walen, een tiental jaren later voor hen, die onder de bloedige regeering van Maria Tudor aldaar een toevluchtsoord zochten, eindelijk voor onze vaders in 1567. Aan dat »Vesalia hospitalis» zijn hier vele belangrijke bladzijden gewijd. Voor de uitwijking onder het schrikbewind van Alva en de eerste Weseler Synode heeft de Schrijver niet alleen Nederlandsche bronnen geraadpleegd, maar ook nasporingen gedaan in de Weseler archieven. Wat hij dienaangaande mededeelt verdient de aandacht.

S. K. T h o d e n v a n V e l z e n, Nog een woord over de nieuwe Willebrordkerk te Wesel. (Geloof en vrijheid, N. S. 8ste jaarg. 1897, blz. 441 vv.)

Tot aanvulling van de berichten in de Kerkelijke Courant en andere bladen omtrent de inwijding van de vernieuwde Willibrordkerk op 7 Augustus 1896, wordt hier een en ander medegedeeld over de geschiedenis, de vernieuwing en de wijding der kerk, die met de protestantsche gemeente van Wesel meer dan eene bladzijde inneemt van de geschiedenis der Nederlandsche kerk in de 16de en 17de eeuw.

J. B e u k h o f, Cornelis Chastelein en de stichting der

Christen-gemeente te Depok. (Nederlandsch Zendings-tijdschrift, 7de jaarg. 1895, blz. 193 vv.)

C. Chastelein, stichter der gemeente, werd 10 Aug. 1657 te Amsterdam geboren en stierf in Juni 1714. Met eene kaart van het land Depok.

H. C. Murphy, The first minister of the Reformed Protestant Dutch Church in North America. (Year Book 1896 of the Reformed Protestant Dutch Church of the City of New-York.)

Met facsimile van een brief van dien eersten predikant, Jonas Michaëlius aan Adriaan Smout, gedat. Manhattan 11 Aug. 1628.

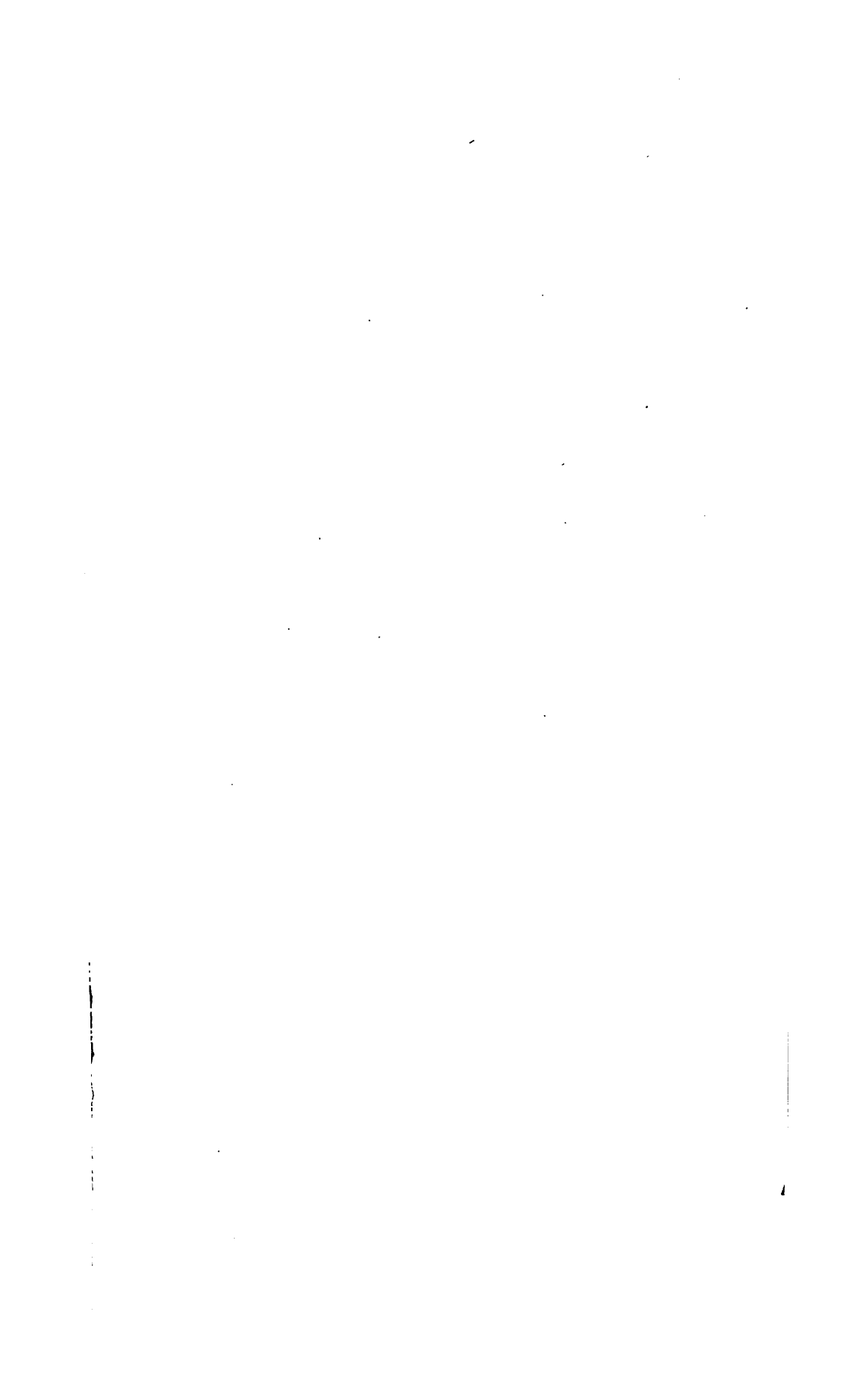
E. T. Corwin, The Amsterdam correspondence. (American Society of Church History. Vol. VIII, 1897.)

Over de correspondentie van de Classis van Amsterdam met de Hollandsche kerk in Amerika in de 17de en 18de eeuw, met opgave van wat zich met betrekking tot die correspondentie te Amsterdam, in Amerika en elders bevindt.

The records of New Amsterdam from 1653 to 1674. Edit. by B. Fernow. Vol. I—III. Minutes of the court of burgomasters and schepens 1653—1661. N. York, 1897. VII—471, 429, 431 pp. 8°.

Van indirect belang voor onze Nederl. kerkgeschiedenis. In de notulen van de regeering van Nieuw Amsterdam is herhaaldelijk ook van predikanten sprake. De Hollandsche kerk in Amerika stond, evenals andere buitenlandsche kerken, in geregelde correspondentie met de Classis van Amsterdam.

A. Kleinschmidt, De Zendingsonderneming der Broedergemeente naar Ceylon (1738—1741). (Nederlandsch Zendingstijdschrift, 8ste jaarg. 1896, blz. 164 vv.)

Stanford University Libraries

3 6105 012 003 542

**Stanford University Libraries
Stanford, California**

Return this book on or before date due.
